

Маънавий-маърифий,
илмий-услубий журнал.
1996 йилда ташкил этилган.

Таҳрир ҳайъати раиси:

А.Х.ТОШҚУЛОВ,

Ўзбекистон Республикаси Олий
ва ўрта махсус таълим вазирлиги

Таҳрир ҳайъати раиси

ўринбосарлари:

У.Ш.БЕГИМҚУЛОВ

С.М.БУЗРУКХОНОВ

Бош муҳаррир:

З.Т.ХАКИМОВ

Бош муҳаррир ўринбосари:

М.Х.ЭСАНОВ

Таҳрир ҳайъати аъзолари:

О.Қ.РИХСИМБАЕВ

О.Х.БАЗАРОВ

И.У.ИБРАГИМОВ

М.ТАЖИЕВ

Г. К.БАХОДИРОВА

Ў.П.УМУРЗАҚОВ

И.У.МАЖИДОВ

С.М.ТУРОБЖОНОВ

К.А.ШАРИПОВ

Р.И.ХАЛМУРАДОВ

Н.К.МАДИЯРОВ

М.К.КОДИРОВ

Жамоатчилик кенгаши

аъзолари:

Х.А.АКБАРОВ, Г.Ш.РИХСИЕВА,

К.Х.КАРИМОВ, Ж.А.РИЗАЕВ,

Ш.Т.КУДРАТХАДЖАЕВ,

Б.Ш.УСМОНОВ,

Ш.С.СИРОЖИДДИНОВ,

Т.З.ТЕШАБАЕВ, М.Т.ХОДЖИЕВ,

У.ҚОСИМХЎЖАЕВ,

Қ.Х.АБДУРАХМАНОВ,

Б.И.АБДУЛЛАЕВ,

Н.М.ЖАББОРОВ, В.К.ЖАРОВ,

М.А.ЖУМОМУРОТОВ

Масъул муҳаррир:

М.ТОЖИЕВ

Таҳририят аъзолари:

З.ЖУМАНОВА

М.НУРМЕТОВА

У.САИДОВ

ТА'ЛИМ, ФАН VA INNOVATSIYA

2021/5-сон

Мундарижа:

ТАЪЛИМ МЕНЕЖМЕНТИ

- U.Marasulova.** Jamoani boshqarishda muloqot madaniyati va uning o'rni4
B.Qo'chqorov. Ta'limda rag'batlantirish metodlaridan foydalanish ...8

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ-МОДУЛЬ-КРЕДИТ ТИЗИМИНИНГ АСОСИ

- З.Чоршанбиев.** Кредит модуль тизимида талабаларнинг касбий тайёргарлигини табақалаштирилган ёндашув асосида амалга ошириш мазмуни14

ТАЪЛИМДА УЗЛУКСИЗЛИК ВА УЗВИЙЛИК

- П.Пўлатова.** Имконияти чекланган фарзанди бор ота-оналар учун тавсиялар20
Д.Тангриева. Актёр ижодида пластик ҳаракатлар ифодавийлигини таълимда ёритилиши24
M.Vohidova. Boshlang'ich ta'limning ona tili va o'qish o'quv dasturi mazmunini takomillashtirish bo'yicha tahliliy takliflar va mulohazalar26
D.Mustafayeva. Yangi O'zbekistonda ta'lim sifatini oshirish istiqbollari: islohotlar va yangiliklar32
D.Anvarova. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning bilish jarayonlarining o'ziga xos xususiyatlari36

ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДАН ИНТЕГРАЦИЯСИ ИМКОНИАТЛАРИ

- Б.Тўрақулова.** Олий таълим кафедралари ҳамда ишлаб чиқариш корхоналари интеграциясини таъминлаш омиллари40
К.Мухаммадиев. Таълим самарадорлигини оширишда жисмоний маданият ва спорт фанининг фанлараро боғланишини ташкил этиш46
Н.Юсупова. Роль межпредметных связей в обучении математики учащихся вспомогательной школы51

ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА АКТ ИМКОНИАТЛАРИ

- З.Мамаражабова.** Ихтисослаштирилган мактабда адабий таълимда ахборот-коммуникатив технологияларидан фойдаланиш54

Муассислар:

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус
таълим вазирлиги,
Олий таълимни

ривожлантириш тадқиқотлари
ва илғор технологияларни
таъбиқ этиш маркази

Манзил: 100095, Тошкент
шаҳри, Олмазор тумани,
Шифо нур кўчаси, 75-уй
Телефон: (71) 207-03-41
e-mail: gmhat@edu.uz

Журнал Ўзбекистон Матбуот ва
ахборот агентлигидан 2014 йил
26 декабрда 0506 рақами билан
рўйхатдан ўтган.

*Журнал ҳар ойда ўзбек, рус ва
инглиз тилларида электрон
шаклда чоп этилади.*

“Та’лим, фан ва innovatsiya”
журнали Ўзбекистон

Республикаси Олий аттестация
комиссияси Раёсатининг
2015 йил 18 ноябрдаги
218/5-сонли қарори билан
13.00.00 – ПЕДАГОГИКА
ФАНЛАРИ бўйича, 2018 йил
28 ноябрдаги 247/6-сонли
қарори билан 23.00.00 –
СИЁСИЙ ФАНЛАР бўйича
докторлик диссертациялари
асосий илмий натижаларини
чоп этиш тавсия этилган илмий
нашрлар рўйхатига киритилган.

“Та’лим, фан ва innovatsiya” жур-
налидан кўчириб босиш фақат
таҳририятнинг розилиги билан
амалга оширилади. Мақолада
келтирилган фактларнинг тўғ-
рилиги учун муаллиф масъул-
дир. Таҳририят фикри муаллиф-
лар фикрига мос келмаслиги
мумкин.

*Журналнинг тўлиқ матнини
devedu.uz расмий сайтидан
юклаб олишингиз мумкин.*

Sh.Ro‘ziyev. Voleybol o‘yini texnikasi59
Yo.Xakimova. Oliy ta’lim muassasalarida masofaviy o‘qitishning
didaktik ta’minotini takomillashtirishning metodlari va shakllari66

ПЕДАГОГИКА ВА ПСИХОЛОГИЯ

M.Xamidova. Geometrik materialni o‘rgatish bo‘yicha
korreksion-pedagogik ish mazmuni 70
M.Baybaeva. Развитие общеобразовательного учреждения,
как конкурентоспособной
социально-психологической системы 74
A.Koshelova. Педагогическое мастерство в образовательном
процессе творческих вузов 78
B.Xudoyberdiyev. Ўқувчиларда жисмоний-ақлий ривожланиш
уйғунлигини амалга оширишнинг педагогик шартлари 82
A.Tajimuratov, M.Olloqulov. Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarda
nutqni tushunishni rivojlantirish yo‘llari 85
Sh.Amirsaidova. Aqli zaif o‘quvchilarni mehnatga
o‘rgatish usullari 89
O.Pulotova. Taъlim vositasida asosida
talaбаларнинг мулоқотларини ривожлантириш 92
D.Azizova. Интеллектуал камчилиги бўлган ўқувчиларнинг
атрофимиздаги олам дарсларида нутқни ўзлаштириш йўллари 97
D.Mirzoahmedova. O‘quvchilar jamoasida yuzaga keladigan
nizoli vaziyatlarni hal etishning samarali yo‘llari 101
M.Jo‘raxo‘jayev. Uyda yakka tartibdagi ta’lim samaradorligini
oshirishda art-terapiyadan foydalanish 105
G.Temurova. Bola shaxsini va nutqiy faoliyatini rivojlantiruvchi
o‘yin turlari 108
X.Muzaffarova, O.Tursunqulova. Maktabgacha ёшдаги
болалар билан олиб бориладиган логопедик машғулотларни
уйинлар асосида ташкиллаштириш 114

ЗАМОНАВИЙ ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАР ВА ЎҚУВ ЖАРАЁНИНИ ЛОЙИХАЛАШ

I.Siddikov. Инновацион ёндашув асосида олий таълим
муассасалари бошқарувида автономия принципларини
жорий этиш зарурати 118
D.Mutalova. Ta’lim va tarbiya jarayoniga zamonaviy
yondashuv usullari. Klaster 124
S.Siradjev. Ахборотларни моделлаштиришда маълумотлар
базаларини лойиҳалаштириш даражалари 130
I.Umirov. Талабаларда технологик компетенцияларни
шакллантиришда инновацион ёндашувлар 134
I.Madrahimova. Адабиёт дарслари самарадорлигини
оширишда педагогик технологияларнинг ўрни 140
K.Jumanova, M.Yusupova. A new approach to teaching
foreign languages: case study 142
A.Sheralieva. Legal language as part of the russian
literary language 145

ТАЪЛИМ ТАРАҚҚИЁТИ

E.Nazirova, A.Nematov, M.Shukurova. O‘zaro dinamik aloqadagi
qatlamlarda suvning filtratsiya jarayonini sonli modellashtirish 150

Н.Абидова. Олигофренопедагогикада фанлараро боғланишларни амалга ошириш – билимлар тизимини шакллантириш имконияти сифатида	157
Ш.Сабинова. Новые веяния и приоритеты высшего образования в Узбекистане	162

МАЪНАВИЙ –АХЛОҚИЙ ТАРБИЯ ВА МАЪНАВИЙ ИШЛАР

Х.Тожибоева. Гендер ёндашув асосида ўсмир ёшдаги ўқувчиларни турли маданиятлар билан таништиришнинг педагогик имкониятлари	165
М.Abdullayeva. Maktabgacha ta'lim yo'nalishida ma'naviy tarbiya masalalari	168
Г.Бердиева. Ўқувчиларда қадриятли мулоқот маданиятини шакллантиришнинг тарихий негизлари	172
Х.Джуддикараева. Бугунги кунда оммавий сўзлашув маданиятининг инсон онгига таъсири	177

ТАЪЛИМ ТИЗИМИДАГИ ТЕРМИН ВА ТУШУНЧАЛАР

R.Allayorov, M.Xidirov. Geografiya ta'limida toponimik ma'lumotlar va geografik terminlardan foydalanish metodikasi	182
D.Avezova. History of the study of historical and archaic lexical units in world linguistics	189

ТАЪЛИМ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ

Б.Холиқулов. Олий таълим техника йўналишларида чизиқли алгиберик масалаларини ечишда Mathcad дастуридан фойдаланиш	192
Л.Мирахмедова. Болалар нутқини ривожлантиришда логоритмик усуллар	197
А.Абдусаматов. Бошланғич таълимда ўқув фанларининг асосини ташкил этувчи методлар ва уларни қўллаш	200
Г.Кадирова. Кимёвий тажрибаларни ташкил этиш ва ўтказиш технологиясини такомиллаштириш	204

ТАЪЛИМДА КАСБГА ЙЎЛЛАШ

D.Rakhmonova. Requirements for preschool education teacher	210
S.Salimova. Improving the professional competences of future biology teachers	213

Umida Marasulova,

Qarshi davlat universitetining Pedagogika instituti,
Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha direktor o'rinbosari,
Pedagogika fanlari nomzodi

JAMOANI BOSHQARISHDA MULOQOT MADANIYATI VA UNING O'RNI

***Annotatsiya.** Axloq va odob normalarini bilish birinchi o'rinda rahbarning o'z shaxsiy yutuqlarini ta'minlash uchun o'ta muhimdir. Bu o'rinda muomala madaniyati vujudga kelgan ziddiyatlarni silliq bartaraf qilish ushbu muammoli vaziyat tarafdorlarining har biriga o'ta muhimligini unutmazlik kerak. Maqolada ana shu muammolar yechim izlangan.*

***Kalit so'zlar:** Muomala, axloq, jamoani shakllantirish, nizo va ziddiyatlar, tashqi va ichki muhit, shaxslararo aloqa, interaktiv, qo'llab-quvvatlovchi nizoli aloqa, ya'ni odamlarning ongi, munosabati va xulq-atvorini o'zgartiradigan aloqa, qutblantirish, boshqaruvni markazlashtirish.*

***Аннотация.** Знание правил этики и этикета – это, прежде всего знание, которое необходимо лидеру для обеспечения своего личного успеха. Важно помнить, что культура общения, плавное разрешение конфликтов очень важны для каждого из сторон этого конфликта, и в статье делается попытка устранить эти факторы.*

***Ключевые слова:** Поведение, этика, построение команды, конфликты и противоречия, внешняя и внутренняя среда, межличностное общение, интерактивное, поддерживающее конфликтное общение, то есть общение, которое меняет умы, отношения и поведение людей, поляризация, централизация управления.*

***Annotation.** Knowing the rules of ethics and etiquette is essential for a leader to ensure his or her own success. It is important to remember that the culture of communication, the smooth resolution of conflicts is very important for each of the supporters of this conflict. The article seeks solutions to these factors.*

***Keywords:** Behavior, ethics, team building, conflicts and conflicts, external and internal environment, interpersonal communication, interactive, supportive conflict communication, that is, communication that changes the minds, attitudes and behavior of people, polarization, centralization of management.*

Jamoani shakllantirish va boshqarishda odamlar bilan yaxshi muomala qilish san'ati rahbar uchun unda mavjud bo'lgan boshqa qobiliyatlaridan ustun va muhimdir. Jahon psixologlari tomonidan o'tkazilayotgan izlanishlar, ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, rahbarning aqliy taraqqiyot darajasi jamoani boshqarishda qariyb 20 foizgina yordam berib, qolgan 80 foizi boshqa odamlar hissasiga to'g'ri kelar ekan.

Bu o'rinda hissiyot, rahbarning hissiyotga berilishi o'ta muhim omillardan biri sanalib, u har bir insonning muloqot jarayonida katta ahamiyat kasb etadi. Umuman olganda, hissiyotsiz

muloqot yo'q. Hissiyot tushunchasiga bir necha komponentlar kirib, ulardan birinchisi muloqot, kayfiyat ustidan nazorat va insonning o'zini afekt, stress holatlarda o'zini ushlay olishi. Rahbarlarda ko'plab uchraydigan hissiy tuyg'u bu – g'azab. G'azabni ushlay bilish, g'azablangan paytda boshqalarga ahloqiy, ruhiy zarar yetkazmaslik. Axir bu birinchi o'rinda rahbarning o'ziga, o'z faoliyatiga zarar keltirishdan tiyilish bo'lganligidan rahbarlar o'z g'azablangan holatlarini ushlay bilishga harakat qiladilar va bu o'rinda o'z hissiy tuyg'ularini jilovlash mahoratini oshirib boradilar.

Har qanday tashkilot boshqaruv darajalari bo'yicha vertikal tashkilot va funksional bo'yicha gorizontaal mehnat taqsimoti bilan tavsiflanadi, chunki bu tashkilot martabalar ierarxiyasi va mehnat taqsimotiga asoslangan umumiy maqsadlarga erishish uchun birgalikda ishlaydigan odamlarning nisbatan barqaror tizimidir.

Tashkiliy aloqalar darajasini tavsiflovchi turli xil yondashuv va tushunchalarni umumlashtirib, ushbu darajalarning quyidagi ierarxiyasini taklif qilish mumkin:

1) tashqi muhit (boshqa tashkilotlar, uning mahsulotlarining iste'molchilari va boshqalar);

2) ichki (kompaniya bo'linmalari, o'quv yoki davlat muassasasi bo'limlari o'rtasida);

3) shaxslararo (ishlab chiqarish va boshqaruv darajalari bo'yicha bo'limlar xodimlari o'rtasida);

4) norasmiy (shaxslararo aloqa, interaktiv, qo'llab-quvvatlovchi nizoli aloqa, ya'ni odamlarning ongi, munosabati va xulq-atvorini o'zgartiradigan aloqa).

Kibernetika asoschisi Norbert Viner ta'kidlaganidek, mojarobu boshqariladiganlardan hokimlarga bildirilgan mulohazalarning turi. Jonli tashkilot konstruktiv ziddiyatlar va rahbarlar, menejerlar va mutaxassislarining bo'ysunuvchi qarorlarining qarshiligi bilan ajralib turadi. Tashkilotning tuzilishi quyidagilarni ko'rsatadi:

1) shaxslararo o'zaro ta'sir masofasini ko'paytirish yoki kamaytirish orqali kommunikatsiyalarda ifodalangan menejerlar va boshqariladiganlar o'rtasidagi munosabatlarni rasmiylashtirish darajasi to'g'risida;

2) hokimiyat, boshqaruvni markazlashtirish va boshqaruv vertikal to'g'risida;

3) insoniyat to'g'risida. Ushbu xatboshilarni yozishda quyidagi materiallardan foydalanilgan: Joylashuv va omon qolish qat'iy markazlashtirishga qaraganda ancha zaif: pozitsion aloqalar tashkilotni kuchaytiradi, qo'shimchalarning yaqinligi va qaramligi esa tashkilotni zaiflashtiradi.

Tashkilotni zaiflashtiradigan omillar:

1) guruh favoriti (favorit yuqori lavozimdagi shaxslar tomonidan ishonchli va sevimlilarni targ'ib qilishda, shuningdek, boshliqlarning "tanasiga" kirish uchun bo'ysunuvchilarning kurashida namoyon bo'ladi);

2) maxfiylik - tan olinishdan qo'rqish, hamkasblar ustida to'plangan murosali dalillar imkoniyatlarini anglash va h.k.;

4) norasmiy munosabatlar rasmiy munosabatlarga aylanib ketganda, har qanday shaxsiy, norasmiy o'zaro munosabatlarning tugashigacha bo'lgan keskin masofa (e'tiborsizlik, ketish).

Tashkilot quyidagi tipik kommunikativ vaziyatlar bilan tavsiflanadi:

1) farq (farqlarni saqlab qolish: "ozgina maosh olay, lekin menga ishim yoqadi va rahbarlarim meni hurmat qiladi"), agar boshqaruvchining g'oyalari amalga oshirilsa, barqaror natijalar va tasdiqlangan texnologiyalar bilan - ishlab chiqarish, menejment, ta'lim, reklama va boshqalar - tashkilotning barqarorligi saqlanib qoladi;

2) qutblashish (menejerlarning va tashkilot faoliyatining maqsadlari va vazifalarida nazorat qilinadiganlarning o'zaro tushunishi, ammo ularga erishish vositalari va usullariga turli xil yondashuvlar). Farq va qutblanish turg'un bo'lib, agar ular agonal aloqalarda ifodalangan bo'lsa, unda bu tashkilot uchun juda qisqa muddatli va zararli emas. Polarizatsiya - bu bo'ysunuvchilarning yutuq uchun g'oyalarini to'plash va tashkiliy o'zaro aloqalar qoidalarini yangilash holati;

3) to'qnashuv (ijodiy xarakterga ega bo'lgan, bo'ysunuvchilar tomonidan faqat shaxsiy maqsadlarni qo'llab-quvvatlashi bilan tavsiflanadi). To'qnashuv menejerlar va nazorat ostida bo'lganlarning kasbiy mahorati, bo'ysunuvchilar tomonidan ularning adolatli ekanligi, ongi, ishlab chiqarishni konversiyalashda texnologiyaning aniqligi yo'qligi, kadrlarni yangilash zarurati tufayli yuzaga keladi.

Konsultantlar yoki menejerlar tomonidan uyushtirilgan miya bo'ronlari, ishbilarmonlik va prognozli o'yinlar, menejmentdagi yutuqlar va yangilanishning boshqa usullari - innovatsion modellashtirish vositalari, tashkilotni aloqa orqali rivojlantirish;

4) qarama-qarshilik (atonal aloqa, boshqariladigan va menejerlarning tashkilot maqsadlari va vazifalariga nisbatan joylashishi).

Bu mojaro professional va shaxslararo muhoqotni yo'q qilishi ehtimoldan xoli emas, lekin u konstruktiv xarakterga ham ega bo'lishi mumkin: mojaro har doim boshqaruvchidan menejerlarga bildirilgan fikrlar bilan bog'liq muammolarni hal qilish usulidir. Tashkiliy madaniyat - bu tashkilotning barcha xodimlari uchun umumiy bo'lgan, ularning kommunikativ xatti-harakatlarini oldindan belgilaydigan (ham professional, ham shaxs-

lararo) qadriyatlar, meyorlar va maqsadlar to'plamidir.

Tashkilot ichidagi kommunikatsiyalar kommunikativ rollar bilan tavsiflanadi, bunda kommunikatorlar va qabul qiluvchilar axborotni boshqarish usullarini amalga oshiradilar. Har qanday tashkilotda, ba'zi bir tashkiliy madaniyatga muvofiq qarorlar qabul qiladigan ijrochi menejerlardan tashqari, xabarlarini filtrlaydigan senzuralar mavjud; mediatorlar – tashkilotdagi bo'limlar va mikro guruhlarni jamoaga yoki uning ko'rinishiga bog'laydigan shaxslar, fikr rahbarlari – tashkilotning korporativ qadriyatlari va turmush tarzini qo'llab-quvvatlovchi axborot elitasi; kosmopolitlar – bu tashkilotning ko'zlari va quloqlari bo'lib, ularga yangi g'oyalar, nou-xaular, texnologiyalarni yetkazib beradilar, shuningdek, boshqa (bog'liq) tashkilotlarning, shu jumladan, tashqi muhitning pozitsiyasidan fikr-mulohazalar bildiradilar – iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy-madaniy majmua boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayonida e'tiborga olinadigan omillar.

Jamoadagi ruhiy muhit va unga salbiy ta'sir qiladigan faktorlar borki, ular ko'pchilikka ma'lum. Bulardan birinchisi jamoani boshqarishda avtoritar uslub, mehnatni baholashdagi nohaqliklar, jamoa a'zosinining ahloqiy jihatdan himoyasizligi va shunga o'xshash ijtimoiy – psixologik omillar. Ushbu omillardan birininggina jamoa faoliyatiga kirib kelishi undagi muloqot va muomala sharoitini, ruhiy holatni jiddiy buzib yuborishi turgan gap.

Bu yo'nalishda birgina misol keltiradigan bo'lsak, rahbar tomonidan avtoritar rejimda boshqarish olib borilar ekan, jamoada shaxslarning ruhiy himoyasi o'ta past bo'ladi. Bunday jamoada har bir shaxs stress, kutish holatida bo'lib, biron salbiy ta'sirning to'satdan qayerdandir kelishini doimiy kutib yashaydi. Uning shaxsiy obro'-e'tibori jamoada to'liq ko'rinishi va himoyasini topmaydi va shuning uchun shaxs o'z ijtimoiy holatidan norozi yashaydi. Norozi yashagan shaxsning faoliyatini oldindan aytish, rejalashtirish o'ta qiyin holdir. Jamoada boshqarish avtoritar uslubda olib borilar ekan, bunday jamoada, albatta, laganbardorlik ustuvor bo'ladi. Sababi, bunday rahbardan o'z manfaatini yengil usulda va oz mehnat sarf qilib ko'proq haq undirishga qiziquvchilar topiladi. Laganbardorlik esa o'z o'rnida jamoada mehnatning ob'yektiv baholanishiga, to'g'ri qiymat topishiga ko'pgina hollarda o'rin qoldirmay-

di. Bu esa jamoada stress holatining kundan-kun kuchayishiga olib kelaveradi. Qarabsizki, bunday jamoalarda ijobiy muomala va muloqotga o'rin qisqarib boraveradi.

Jamoada ruhiy muhit sog'lom bo'lishi va, ayniqsa, shaxslararo muloqotning yaxshi kechishi uchun jamoada shaxs hamda jamoa a'zolarining ruhida ishonch kuchining barqaror bo'lishiga katta ahamiyat berish lozim. Bu holat sekin-asta qaror topadi. Muhitning barqarorligini sezgan rahbar bu holatni mumkin qadar zarur mavqeda saqlashi va iloji boricha uni mustahkamlashga kuch sarflashi lozim. Jamoada shaxslarning axloqiy ishonch ruhi katta moddiy va ma'naviy ahamiyatga ega. Bunday holatning shakllanishida jamoa a'zolarining bir-birlariga ishonchi mustahkamlab boradi, ikkinchi bosqichda ularning o'zaro muloqotga intilishi kuchayadi va uchinchi bosqichda har bir jamoa a'zosi o'zini boshqa bir jamoa a'zosi harakat va faoliyatida javobgarlik hissini seza boshlaydi. Va nihoyat, bunday holatning eng yuqori cho'qqisi, deb jamoada har bir shaxsning axloqiy himoyadalik hissini keltirish mumkin.

Har qanday qabul qilingan qaror boshqarishning asosiy bo'g'inlaridan biri bo'lganligi uchun u o'z mohiyatida ushbu qarorni qabul qilgan shaxsning butun ichki va tashqi dunyosini, individual xususiyatlarini aks ettirmasdan qolmaydi.

Jamoada rahbar tomonidan qabul qilingan har qanday qaror birinchi o'rinda ijtimoiy, huquqiy, ma'naviy, moddiy va boshqa aspektlar bilan aloqador bo'lib, albatta, jamoada, alohida bir shaxs hayotida aks etmasdan qolmaydi. Demak, rahbar biror qaror qabul qilishdan, biror qarorga kelishdan oldin ushbu tomonlarni unutmash lozim. Ya'ni, qabul qilinayotgan qaror o'z o'rnida qanday aks – sadolar beradi. Kimning hayotini, ijtimoiy faoliyatini, oddiy oilaviy sharoitini yaxshilaydi yoki og'irlashtiradi. Sohaga oid ilmiy adabiyotlarda qaror qabul qilish jarayoni va qaror qabul qiluvchining shaxsiga qarab qabul qilingan qarorlarni tasnif qilish yo'nalishi turlicha olib boriladi. Ammo bular orasida tasnif yo'nalishining kengroq tarqalgani qaror qabul qiluvchi shaxsi bilan bog'liq holda olib borilgan yo'nalish bo'lib kelmoqda.

Jamoani boshqarish – bu ham o'ziga yarasha bir san'at. Jamiyatda har bir shaxs boshliq, hamma ham boshqaruvchi bo'lavermaydi. Har qanday kasbga tayyorlanganday, boshqarish, rahbarlik kasbiga

ham o‘ta tirishqoqlik bilan tayyorlanish, bu kasbning ham sir-asrorlarini yillab o‘rganish, kerakli ilmiy adabiyotlarni mutolaa qilish va ayniqsa, muomala va muloqot san‘atini egallash kerak.

Boshqarishda yo‘l qo‘yiladigan xatolar eng ko‘p odamlar bilan ishlash davomida kelib chiqadi. Odamlar bilan ishlash, qo‘l ostidagi hodimlarning qalbiga yo‘l topish, jamoaning ish faoliyatida ularni ko‘nglini og‘ritmasdan kerakli faoliyat jarayoniga yo‘naltirish, shu bilan birga, qattiqqo‘llik bilan buyruq bera olish – bu rahbarning mahorati deyiladi. Boshqarish – bu boshqalarga o‘z fikrini o‘tkazish, ularni boshqaruvchi xohishidagi, zarur bo‘lganda ularning ham fikrlarini bilgan holda ishini qildira olish, vazifani bajartirish. Demak, boshqarish – boshqa bir shaxsni moddiy va ma‘naviy foyda keltirishga olib boradigan faoliyatga kirituvchi ruhiy ta‘sir. Ruhiy ta‘sir esa ijtimoiy holatda shaxslararo, jamoada, jamiyatda bo‘lib o‘tadigan ijtimoiy – ruhiy jarayon. Bu jarayonning qay holatda boshqa bir shaxsga kuchli ta‘sir qilishi olimlar tomonidan ko‘p yillardan buyon jiddiy o‘rganilib kelinmoqda.

Jamiyat vaqti-vaqti bilan o‘z boshqaruv tizimini yangilab, takomillashtirib turadi. Ko‘p hollarda

takomillashtirish jarayoni boshqaruv sohasining ijobiy tomonga o‘sishidan orqada qoladi. Ijobiy o‘zgarishlarni amaliyotga tatbiq qilib ulgurmaydi va bu hol aynan shu boshqaruv tizimining inqirozga kelishiga sabab bo‘ladi. Rahbarlar va xodimlar orasidagi munosabat muvozanatini jiddiy buzadigan omillardan biri bu ular orasidagi rahbarlarga nisbatangina amalga oshiriladigan imtiyozlarning ko‘payishi. Demak, jamoa ish sifatini oshirish maqsadida yurgan har bir rahbar o‘ziga nisbatan imtiyozlarning, ayniqsa, maxsus imtiyozlarning ko‘payib ketishiga jiddiy qarshi turmog‘i kerak.

Yuqorida keltirilgan amaliy tavsiyalarning barchasining zaminida rahbar va uning axloqiy ish uslubi yotadi. Shunday ekan, har bir rahbar o‘z faoliyatida har bir harakatini shaxs psixologiyasini inobatga olgan holda hamda axloqiy normalar doirasida amalga oshirsa, uning rahbarlik salohiyati oshib borish bilan bir paytda uning rahbarlik san‘ati ham oshib boradi. Jamoada nizoviy holat yuzaga kelmaydi. Nizoviy vaziyatda bo‘lmagan jamoa inqirozga uchramaydi. Bu o‘rinda nizo, jamoada nizoviy holat va uni boshqarish jamoa rahbarlaridan alohida bilim va rahbarlik san‘atini talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vladimir Tarasov. Texnologiya liderstva. – Moskva. 2017. –240. str.
2. Don Kennedi. Jestkiy menedjment: Zastavte lyudey rabotat na rezultat. –Moskva. 2014.
3. U.Marasulova – Eastern European Scientific Journal, 2021 – journale.auris-verlag.de
4. S.Pozilova, U.Marasulova, T.Delov... – Journal of Critical ..., 2020 – jreview.com.

TA'LIMDA RAG'BATLANTIRISH METODLARIDAN FOYDALANISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada Rag'batlantirish – turtki berish, kuch berish tushuniladi. Uyoki bu omilning o'quvchi shaxsiga ta'sirini mustahkamlash va kuchaytirish maqsadida stimullovchi metodlar ishlatiladi va bularning ichida ko'p qo'llaniladigani musobaqalarni rag'batlantirishdir.

Kalit so'zlar: pedagogik faoliyatni umumiy tahlil, metodlari tarbiyachi, ta'lim, fan ta'lim, qo'llanilish pedagogikasi, salmoqli kadrlar, modernizatsiyalash, modernizatsiya.

Аннотация. В данной статье под стимулом понимается мотивировать, расширять возможности. С целью закрепления и усиления влияния того или иного фактора на личность учащегося, используются стимулирующие методы, среди которых наиболее часто используются стимулирование к соревнованиям.

Ключевые слова: Общий анализ педагогической деятельности, методов воспитателя, образования, науки воспитания, прикладной педагогики, кадрового потенциала, модернизации, модернизации

Annotation. This article will understand incentive-motivate, empower. In order to consolidate and enhance the influence of one factor or another on the student's personality, stimulating methods are used, among which stimulation competitions are most often used.

Keywords: general analysis of pedagogical activity, methods educator

Kirish

Ushbu guruh metodlari tarbiyachi foydalangan juda ham nozik qurolki, u tez o'zgaruvchan xarakterga hamda doimiy rivojlanishdagi, bir vaqtning o'zida ham effekt javob kuchiga, ham effekt ta'sir kuchiga ega bo'lib, shaxs bilan muloqot davomida qo'llaniladi. Shuning uchun ham ushbu metoddan foydalanuvchining obro'si alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur guruh metodlaridan foydalanishda ularning harakat mexanizmi har tomonlama o'rganilgan va tajribada ko'p sinovdan o'tkazilgan bo'lishi kerak.

Qadimdan xalqimizda turli sport o'yinlari (uloq, dasta-chikaldek, chavgon singari), askiya payrovlari kabilardan bolalarni tarbiyalashda juda ustalik bilan foydalanib kelingan. Hozirgi davrda ham musobaqalardan mehnat, ijtimoiy faoliyat, o'qishga eng yaxshi natijalarga erishish uchun, orqaga qolayotganlarni ilg'orlar safiga ko'tarish, turli ijodiy faollik, tashabbus, ijodkorlik, mas'uliyat va o'zaro hamkorlikni rivojlantirish maqsadida foydalaniladi. Odatda, musobaqalarni turli sinflarni o'rtasida eng yaxshi o'zlashtirish bo'yicha o'tkazish, shuningdek, eng ko'p she'r yodlash,

eng ko'p misol yechish, eng yaxshi taklif, eng toza daftar, eng pokiza kitob, eng ko'p daraxt, gullar o'tqazish, sinfni namunali saqlash kabi yo'nalishlarda o'tkazish maqsadga muvofiq.

Musobaqalar, odatda, guruhlar o'rtasida, yakka tartibda, jamoalar orasida o'tkaziladi. Musobaqalarni tashkil qilish va o'tkazish davomida oshkoralik, aniqlik, natijalarni qiyoslash, halollik, do'stlik, ilg'or tajribalarni amaliyotda qo'llash va rag'batlantirish qoidalariga amal qilish kerak.

Rag'batlantirish – ayrim o'quvchilar yoki jamoalar xulqi va faoliyatini jamoatchilik tomonidan ijobiy baholash usuli hisoblanadi. Uning stimullovchi roli o'quvchi tomonidan bajarilayotgan va amalga oshirilayotgan ishning hayotdagi talqinini jamoatchilik tan oldi. O'quvchi bunday bahodan qoniqish hosil qila borib, unda o'zidagi kuch, imkoniyatga ishonchi ortadi. Shuni nazarda tutish kerakki, ma'qullash va rag'batlantirish har doim ham bir xil natija beravermaydi. Rag'batlantirishning tarbiyaviy ahamiyati tarbiyaviy ishning natijasidagina emas, balki uni keltirib chiqaruvchi motiv va faoliyat usullarida hamda baholanib borilishida ko'rinadi. Bolani o'z intilishlarining

moddiy ragʻbatlantirilishi emas, balki tarbiyachi tomonidan maʼqullanishi qimmatli ekanligiga oʻrnatib borish kerak. Ozigina qilingan ishga ham mukofot kutishdan yomoni yoʻq.

Ragʻbatlantirishga, ayniqsa, yetarli darajada qatʼiyatli boʻlmagan bolalar koʻproq muhtoj boʻladi. Ragʻbatlantirish metodidan kichik va oʻsmir yoshdagi bolalar tarbiyasida foydalanish yaxshi samara beradi. Chunki, bu yoshdagi bolalar oʻz xulqi va faoliyatini baholashga oʻta sezgirlik, chanqoqlik bilan qaraydilar. Oʻqituvchi ortiqcha erkalatib yuborilgan yoki eʼtibordan chetda qolgan oʻquvchilarga alohida diqqatni qaratmogʻi zarur. Ragʻbatlantirishning tarbiyaviy taʼsir kuchi koʻpchilik tomonidan obyektiv qoʻllab-quvvatlashga bogʻliq.

Ragʻbatlantirishning koʻplab usullari mavjud boʻlib, shulardan maʼqullash, maqtash, ishonch bildirish, qayd etish, buyruq yoʻli bilan minnatdorlik bildirish, koʻpchilik oldida mukofotlash, rasmga tushish va boshqalarni keltirish mumkin. Shuningdek, xalqimiz pedagogik tajribasida yana hali nazariy asoslashni taqozo etadigan juda koʻplab ragʻbatlantirish usullari mavjudki, ularni aniqlab, tarbiya tizimida unumli foydalanish imkoniyatlarini ochib berishni talab etadi. Pedagogika nazariyasi va amaliyotida jazolash metodiga nisbatan qarashlar bir-biriga zid. Qadimdan ota-bobolarimiz bu metodning samarasi kam ekanligini aytib kelganlar. Lekin shu bilan birga jazolash shunday tarbiya metodiki, u bolani ijtimoiy meʼyor va qoidalarga, odob va axloqqa zid maʼlum salbiy xatti-harakatlardan qaytarish, uning xulqini oʻzgartirish usuli sifatida qoʻllanilib kelinadi.

Jazolash bola xulqiga oʻzgartirishlar kiritadi, uning qayerda va nimada xato qilganligini aniqlashga, oʻzidan qoniqmaslik, uyat hissini shakllantirishga yordam beradi. Jazo bolaga maʼnaviy, ruhiy, axloqiy yoki jismoniy jihatdan ziyon yetkazmasligi zarur. Shuningdek, shaxsni kamsitish, koʻpchilikdan yotsirash, qochish kabi sifatarning, egoistik qarashlarning yuzaga kelishiga olib kelmasligi kerak. Har qanday jazo u yoki bu harakatlarni keltirib chiqaruvchi sabablarni tahlil qilish, isbotlashdan iborat. Tasodifan yoki oʻylab qilingan harakatlarni bir-biridan ajrata bilish, ushbu kamchilikni keltirib chiqaruvchi motivlarni tez ilgʻab olish va baho berish tarbiyadan pedagogik sezgirlik va mahorat talab qiladi.

Hech qachon jazolamaslik zarur.

1. Ragʻbatlantirish va jazolash biron-bir tarbiya maqsadini hal etib bermaydi, balki ushbu metodlar asosiy metodlar guruhining taʼsir kuchini oshirishga yordam bermogʻi lozim.

2. Mazkur metodlar guruhi faqat tarbiyaviy ahamiyat kasb etmogʻi kerak.

3. Ushbu metod guruhi sodir boʻlgan holatning motivlarini keltirib chiqargan sabablarni, yosh va oʻziga xos xususiyatlarni, shaxs obroʻsini hisobga olmogʻi lozim.

Ushbu metod guruhining kuchi uni qoʻllayotgan tarbiyachi yoki shaxsning jamoa yoki oʻsha guruhdagi obroʻsiga bogʻliq.

Oʻrganilayotgan metodlar guruh shaxsni hurmat qilish, undagi eng yaxshi insoniy sifatlarga tayanish asosida qoʻllanilsa, maqsadga muvofiq boʻladi. Jazolashning koʻrinishlari ogohlantirish, hayfsan eʼlon qilish, muomalani oʻzgartirish, turgʻazib qoʻyish, uyaltirish, darsdan chiqarib yuborish, maktabdan haydash va boshqalar. Yaxlit pedagogik jarayonni boshqarish qayta aloqasiz mumkin emas, chunki bunday aloqa oʻsha jarayon natijalari tavsifini ifodalaydi. Mazkur vazifani bajarishda esa nazorat, oʻz-oʻzini nazorat va oʻz-oʻzini baholash metodlari yordam beradi.

Tarbiya jarayoni samaradorligini baholash uchun tarbiyalanuvchining faoliyatini, xulqini oʻrganish zarur, chunki insonning harakatlari, bevosita faoliyati orqali uning tarbiyasini baholash mumkin. Tarbiya samaradorligi deganda, erishilgan natijalarning darajasini, qoʻyilgan tarbiya maqsadlariga toʻgʻri kelishini tushunamiz.

Oʻquvchilarning tarbiyalanganlik koʻrsatkichlarini ularning yechimiga muvofiq keladigan barcha asosiy faoliyatdagi ishtiroki darajasi bilan belgilash mumkin boʻladi. Bu oʻrinda oʻquvchilarning oʻyin, oʻquv, mehnat ijtimoiy va boshqa sohalaridagi ishtiroki natijalari koʻzda tutiladi. Maktab oʻquvchilari tarbiyalanganligining muhim koʻrsatkichlarini ularning tengqurlari bilan, kattalar bilan jamoadagi muomalasi va munosabatlari ham belgilab beradi. Oʻquvchilarning muomala va yulqiy harakatlari koʻp jihatdan shaxsga tarbiyaviy taʼsir natijalarini ifodalaydi.

Shaxsning tarbiyalanganlik koʻrsatkichini uning axloqiy, maʼnaviy va boshqa sohalaridagi maʼlumoti, bilim darajasi ham koʻrsatib beradi. Yuqoridagi koʻrsatkichlarning har biri alohida olib qaralmaydi, chunki shaxs ongi, harakati, xulqi va muomalasini bir-biridan ajratgan holda

aniqlab bo'lmaydi. Har qanday faoliyatni alohida qismlarga bo'lish, taqsimlashni shartli ravishda tushunmoq kerak, chunki uni bo'lish o'quvchilarning tarbiyalanganlik darajasini qismlarga, elementlarga bo'lib o'rganish uchun kerakligini nazarda tutish zarur. Xuddi shu fikrni tarbiyaning ma'lum metodlari va uning samaradorligini baholashni shartli ravishda ajratish to'g'risida ham aytish mumkin.

Pedagogik faoliyatni umumiy tahlil etishdan ko'zlangan maqsad tarbiya jarayonining kechishini ifodalovchi natijaviy va professional komponentlarni baholashdan iborat. Tarbiyachilarning o'z harakatlarini, ularning o'quvchilarga yondashuvining to'g'riligi, ular qo'llayotgan muomala stilining xarakteri, o'zaro ta'sirini, o'quvchilarning tashabbusi va mustaqilligini rivojlantirishga ularning ta'sirini baholash zarur. Natijaviy va jarayoni ko'rsatkichlarni uzviy birlikda ko'rib chiqish tarbiya jarayonini o'rganishning obyektivligini ta'minlaydi.

Ta'lim (o'qitish) jarayoni murakkab hamda ko'p qirralidir. Unda o'qituvchi va o'quvchilar faol ishtirok etadilar. Bu jarayonning muvaffaqiyatli va samarali natijasi ta'lim jarayonining qonun-qoidalari, ya'ni ta'limga qo'yilgan didaktik talablarga qay darajada amal qilishlariga bog'liq. O'qitish bilish faoliyatining ajralmas qismi sifatida, insonning tevarak-atrofdagi dunyoni bilishning umumiy qonunlari asosida sodir bo'ladi. Shu sababli shaxsni o'qitish, tarbiyalash, barkamol avlod qilib yetishtirish jarayonida bir butunlikda amalga oshirish zarur. O'qituvchi qachonki ta'lim tamoyillaridan xabardor bo'lgandagina uni samarali boshqarish, o'qitishning samarali usullarini to'g'ri tanlash imkoniyatiga ega bo'ladi. Shuning uchun ham o'qitish tamoyillari ta'lim jarayonining eng muhim masalalarini nazariy va amaliy jihatdan to'g'ri hal qilishning asosiy negizi hisoblanadi. Ta'lim tamoyillari o'quv yurtlari oldida turgan ulkan vazifalar asosida belgilanadi. Ular o'zaro bir-biri bilan mustahkam bog'liq holda bir sistemani tashkil etadi, har bir darsda didaktik tamoyillarning bir nechasi ishtirok etishi mumkin. Ular ta'lim oldida turgan asosiy maqsadlarni hal etishga o'z hissasini qo'shadi. Ta'lim tizimi isloh qilinayotgan hozirgi jarayonda o'quvchi-talabalarga mustahkam bilim berish, ularni erkin, mustaqil fikrlay oladigan insonlar qilib tarbiyalashda, ta'lim tamoyillarining mohiyatini chuqur anglash

va hayotga tatbiq etish muhim muammolardan biridir. O'quv yurtlarida beriladigan bilim ilmiy xarakterga ega bo'lishi fan-texnikaning so'nggi yutuq va kashfiyotlarini o'zida ifoda etishi lozim. Shunday ekan, o'qituvchi ilm-fandagi yangiliklardan xabardor bo'lishi lozim, o'quv fanlari hamilm-fan asosida yaratiladi. O'qitishning ilmiylik tamoyillari ta'lim jarayonida o'quvchi-talabalarni hozirgi zamon fan-texnika taraqqiyoti rejasidagi ilmiy bilimlar bilan qurollantirish, ayniqsa talaba yoshlarni ilmiy-tadqiqot usullari bilan tanishtirib borishga qaratilgan. Ilmiylik ta'limning mazmuniga ham, usullariga ham aloqadordir. Shunday ekan, bilim, ilm-fan bilan o'quv predmeti o'rtasida hamkorlik o'zaro bog'liqlik bo'lishiga erishish lozim. Ta'limning hamma bosqichlarida ilmiy izohlardan foydalanmoq lozim. Nazariy bilimlarning amaliyot bilan, turmush tajribalari bilan bog'lab olib borish ta'limning yetakchi qoidalaridan hisoblanadi. Ta'lim-tarbiya sohasidagi yutuqlar, eng avvalo nazariya bilan amaliyotning o'zaro bog'liqligiga asoslanadi. Shundagina o'quvchi-talaba o'rganayotgan o'quv materiallarining tub mohiyatini tushunib etadi va amaliyotda ulardan foydalana oladi. Buning uchun o'qituvchi ta'lim jarayonida o'quvchilarning faol ishtirok etishlariga erishmoq lozim. Faol ishtirok esa bilimlarni ongli, tushunib o'zlashtirishga olib keladi. Ta'limdagi onglilik va faollik, o'quvchidagi ko'tarinki kayfiyat, ko'proq bilishga intilish, mustaqil fikrlash va xulosalar chiqarishga undaydi. Bilimlarni ongli va faol o'zlashtirish o'qitish jarayonining psixologik tomonlarida o'z ifodasini topadi. O'qitishda nazariy bilimlar qanchalik qat'iy bayon etilsa, o'quvchi talabaning fikr yuritishi ham shunchalik aniq va ravshan bo'ladi va o'quv materiallarini ongli o'zlashtirish darajasi ham oshadi. Ta'lim tizimi isloh qilinayotgan hozirgi jarayonda yoshlarning mustaqil fikr yuritishi, mustaqil suratda bilim olishga intilishi talab qilinadi. Buning natijasida bilimlarni o'zlashtirish jarayoni ijodiy tus oladi. Bunday sharoitda o'qituvchi o'quvchining mashg'ulotlarga munosabati va bu jarayonda o'zini qanday tutishga e'tibor bermog'i lozim. Yoshlardagi o'qish istagi ta'lim jarayonining zaruriy va mantiqiy qismidir. Shunday ekan, ta'limning samaradorli o'qituvchining o'quvchilarni o'qishga izchil va muntazam qiziqtirib borishiga bog'liqdir. Buning uchun o'qituvchi, ularni o'qishga ijodiy munosabatda bo'lishga, mustaqillikka, ishchanlikka odat-

lantirishi lozim. Ta'lim jarayoni, uning mazmuni, unda ko'tarilgan hayotiy masalalar yoshlar tarbiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli ta'lim, shaxs shakllanishining asosiy manbaidir. O'qitib, tarbiya berish deganda bizda ta'lim va tarbiyaning bir-biridan ajralmasligini tushunamiz. Shunday ekan, maktab obro'si, o'qituvchi obro'si, avvalo darsda shakllanadi. Til va adabiyot darsimi, matematika darsimi har doim ularning tarbiyaviy imkoniyatlarini ko'ra bilish, tarbiya usullaridan foydalanish lozim. O'quvchi-talaba ilmiy bilimlarni o'zlashtirar ekan, uning dunyoqarashi ham, irodasi va axloqiy sifatlari, imon-e'tiqodi va qobiliyati ham o'sib rivojlanib boradi. Ta'limning tarbiyaviy imkoniyatlaridan foydalanishda o'qituvchi avvalo ta'limni uslubiy jihatdan to'g'ri tashkil etishga, o'quv materiallarining mazmuni bilan bog'liq tarbiyaviy maqsadlarni aniq belgilashga va bilim olishga qiziqтира olishga bog'liqdir. Shu bilan birga, o'qituvchining o'quvchilar oldidagi obro'-e'tibori ham muhim tarbiyaviy ahamiyatga egadir.

O'qitish jarayonini ko'rgazmali tashkil etish zarur. Ham eshitish, ham ko'rsatish orqali o'quv materiallarini idrok qilish, ularni ongli va puxta o'zlashtirish, bilimlarni turmushdagi zaruriyatini anglab etishlariga asos soladi, diqqatni barqarorlashtiradi. Shuning uchun ko'rgazmali materiallar o'rganilayotgan mavzuning mazmuniga mos kelishi, o'quvchi-talabaning yoshi va bilim darajasiga muvofiqlashgan bo'lishi, hamda ulardan foydalanishning samarali yo'l va vositalarini qo'llash va ishlab chiqish lozim. Ko'rsatmali materiallar o'quv predmetlarining xarakteri va mazmuniga qarab turli-tuman bo'lishi mumkin. Jumladan:

a) buyum va narsalarni asli tabiiy holda ko'rsatish (o'simliklar, hayvonlar, gerbariy va kolleksiyalar, laboratoriya mashg'ulotlariga namoyishlar, ekskursiyalar chog'ida ko'rsatiladigan buyum, narsalar).

b) tasviriy ko'rsatmali materiallarni namoyish qilish (rasmlar, fotosuratlar, diafilmlar va diapozitivlar, kinofilmlar va boshqalar).

v) narsa va buyumlarni shartli belgilar orqali ko'rsatish (o'quv xaritalari, sxema, jadval va maketlar).

g) ovozli ko'rsatmali materiallar (gramplastinka, magnitofondagi yozuvlar, ovozli kinofilmlar).

Ta'lim jarayonidagi muvaffaqiyatlarga faqat bilim berishda o'quvchi-talabaning o'ziga xos shaxsiy xususiyatlarini hisobga olganda erishish

mumkin. Shuning uchun o'qituvchida bolalar psixologiyasidan tegishli bilimlar yetarli bo'lishi lozim. Dars jarayonida shu sinf o'quvchilariga tegishli umumiy xususiyatlarni va har qaysi o'quvchiga tegishli xususiyatlar ta'limning har bir bosqichida e'tiborga olinishi darkor. Bunga erishish uchun o'qituvchi o'quvchilarni kuzatishi va ularning ruhiy olamini o'rganishi lozim. Faqat shundagina o'quvchidagi kamchiliklarning kelib chiqish sabablari aniqlanadi va ularni bartaraf qilish uchun izlanishlar olib boriladi. Ta'lim metodlaridan oqilona foydalanib, ilmiy dars o'tish, o'quvchilarni hayotda o'z o'rnini topishga, o'zining shakllanishiga katta asos bo'lib xizmat qiladi. O'qituvchining ma'lum fan ilmini o'quvchilar ongiga etkaza olish mahorati, shu o'quvchilarni bo'lg'usi hayot yo'llarini tanlashda muhim ahamiyatga ega. Oldin bayon qilganimizdek, ta'limning mohiyati inson kamolotini shakllantirishga xizmat qiladi. Ta'lim metodi ta'limning maqsadi va vazifalariga bog'liq. Metodlar o'quvchilarning yoshiga, ta'limning mazmuniga va funksiyasiga qarab tanlanadi. O'qituvchi o'zining shaxsiy sifatlari: komilligi bilan talabalarga o'rnak bo'lishi, ta'limiy maqsad bilan tarbiyaviy maqsad mutanosibli-gi, fan asoslari va g'oyalari chuqur bilishi bilan talabalarga o'rnak bo'lishi talab qilinadi. Bunday o'qituvchilardan bilim olayotgan talabalar nimani bilish kerak ekanligini idrok qilib beradilar. Nazariy bilimlar amaliyotga ko'chirilganda, uni aniq his qilib, tasavvur qilib o'zlari amalda bajaradilar, masalalar yechadilar. (Iqtisodiy, matematik, pedagogik. So'ngra bilimlari mohiyatini tushunib oladilar. Shu mavzu bo'yicha aniq ko'nikmaga ega bo'ladilar. Shu asnodda boshqa fanlardan ham bilim olish va amaliy mashg'ulotlar evaziga ularda ko'nikmalari boyib boradi. Talabalar o'zlashtirib olgan bilimlarini imkoniyatlariga qarab sekin-asta amaliyotga qo'llay boshlaydilar. Talabalar bilan bo'lgan muloqotda, ularga bilim berish jarayonida o'qituvchi ta'lim-tarbiya jarayonini samarali boshqarishi lozim. Ta'lim-tarbiya jarayoni uzviy jarayondir. Ta'lim berish jarayonida tarbiya olayotganligimizni unutmasligimiz lozim. Suxandonlik, kinoyasiz so'zlash, o'qituvchiga xos kiyinish etikasi, fikrni erkin bayon qilish va uni tamasiz etkaza olish xususiyatlari o'quvchilar uchun amaliy ko'rgazma ekanligini unutmaslik kerak. Ta'lim berishda o'qitish metodlari asosiy o'rinni egallaydi.

Nazorat metodining asosiy ko‘rinishlari quyidagicha: o‘quvchini pedagogik kuzatish; uning tarbiyalanganligini aniqlashga yo‘naltirilgan suhbatlar, so‘rovlar, foydali faoliyat natijalarining tahlili; u yoki bu mas’uliyatli topshiriqlarni bajarish, tarbiyalanuvchi xulqini o‘rganish maqsadida yaratilgan holatlar va boshqalar.

1. Pedagogik kuzatish shaxs faoliyati, muomalasi, xulqi va ularning o‘zgarish dinamikasini yaxlitligicha o‘rganish va ularni bevosita idrok etish uchun qo‘llaniladi. Kuzatishning turli ko‘rinishlari mavjud; bevosita va bivosita, ochiq va yopiq, uzluksiz va chegaralangan, monografik va qisqa kuzatish.

Pedagog kuzatishdan muvaffaqiyatli foydalanish uchun uni ma’lum bir maqsad bilan olib borishi, shaxsni o‘rganish dasturini o‘zlashtirishi, uning tarbiyalanganligini bildiruvchi belgilar va mezonlar bilan qurollanishi kerak bo‘ladi.

Kuzatish maqsadli, rejali, sistemali xarakter kasb etishi zarur. Eng muhimi, kuzatilayotgan obyekt to‘g‘risidagi dalillarni qayd etish tizimini yaxshilab o‘ylab olish kerak.

Masalan, kuzatish daftariga yozib borish, kuzatish xaritasiga maxsus belgilar qo‘yish, magnitofon yoki yozuvlarda qayd etish.

2. Suhbatlar tarbiyalanuvchilarning axloqiy, siyosiy muammolardan to‘liq xabardorligi, xulqiy me‘yor va qoidalarni bilishi, mazkur me‘yor va qoidalardan chetga chiqish sabablarini aniqlash maqsadida o‘tkaziladi. Bu vaqtning o‘zida tarbiyachi o‘quvchilarning fikr-mulohazalarini alohida qayd etib boradi va bu orqali o‘z tarbiyaviy ta’sirining sifatini, bolalarning bir-birlariga munosabati, e’tibori, e’tiborsizligi va boshqa shu kabilarni ham baholab boradi.

3. Sinfdagi psixologik muhit, o‘zaro do‘stlik, jamoa a’zolari o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar yoki nosog‘lom kayfiyatlarni aniqlash maqsadida turli ko‘rinishdagi so‘rovlar o‘tkaziladi.

Bu kabi so‘rovlar paydo bo‘lgan ziddiyatlarni o‘z vaqtida aniqlash, tez hamda ustalik bilan ularni bartaraf etish imkonini beradi. Mazkur turdagi so‘rovlarni qo‘llash shunchaki oddiy ish emas, balki uni tuzishda va o‘tkazishda ma’lum qoidalarga rioya etish zarur, ya’ni savollar to‘mtoq bo‘lmashligi, tor ma’no bermaydigan, o‘quvchilarning javobga kuchi yetmaydigan bo‘lmashligi, javoblar mazmuni tekshiruvchi uchun zarur ma’lumotlarni berishi kerak. Bunday savollarni tuzishga bo‘lgan talablar pedagogika va psixologiya bo‘yicha qo‘l-

lanmalarda yoki o‘quvchilarni o‘rganish bo‘yicha tavsiyalarda bayon etilgan bo‘lib, ular talabalarning pedagogik amaliyotga chiqishi oldidan beriladi.

O‘quvchilarning, talaba yoshlarning mehnat, ma’naviy va boshqa sohalaridagi faolliklarini, ularning tayyorgarlik darajasini aniqlash yuzasidan nafaqat suhbatlar olib borish, balki turli mavzularda tanlovlar, olimpiadalar, ko‘riklar o‘tkazish, chiqishlar tashkil etish ham mumkin.

4. Maktab o‘quvchilari tarbiyasining qay darajada kechishini nazorat qilish uchun tajribali tarbiyachilar faoliyat natijalarini tahlil etish kabi murakkab metodlarni qo‘llaydilar.

Masalan, o‘qituvchi o‘quvchini o‘zining tarbiyalanganlik darajasini yanada kengroq ko‘rsata olishiga imkoniyat beruvchi faoliyat va munosabatlarga ongli ravishda jalb etadi. Bu bilan o‘quvchiga o‘zining salbiy va ijobiy tomonlarini aniqlash imkoniyati yaratilsa, ikkinchi tomondan, mana shundan oshkora muloqotlarga keyinchalik tayyorgarlik ko‘rish imkoniyatlari ham ochib beriladi. Lekin bu metod tarbiyachi yoki tashkilotchilardan maxsus tayyorgarlik ko‘rishni, ikki shaxs yoki guruhlardagi shaxslar imkoniyatlarini atroflicha o‘rganishda zarur pedagogik mahoratni talab etadi.

Tarbiyaviy ishlarning borishini nazorat qilish o‘quvchilarning tarbiyalanganlik darajasini, uning natijalarini baholash bilan birgalikda o‘qituvchi, tarbiyachilar va maktab jamoasining tarbiyaviy faoliyati darajasini butunicha baholashdan ham iboratdir. Bunday baholash ma’lum qoida va talablarga amal qilingan holda olib boriladi.

O‘qituvchi qo‘llayotgan tarbiyaviy ishlar natijalarini baholashda uning zamonaviy, ilg‘or, ta’sirchan, samarali tarbiyaviy metod, shakl va vositalardan foydalana olish ko‘nikmasini, konkret sharoit uchun metod, shakl, vositalarning o‘zaro bir-biriga mos kelishini, o‘quvchilarga differensial yondasha olishni, tarbiyalanuvchilar xulqini asosli tarzda baholay olishni, o‘quvchilarning mehnat, kasbiy tayyorgarligini, o‘qituvchini va o‘quvchilarga o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar xarakterini belgilashda tarbiyachisining o‘rnini hisobga olish juda zarur.

YAKUN VA XULOSALAR

Tarbiya samaradorligi borasida quyidagi ko‘rsatkichlarni nazarda tutmoq lozim; o‘quvchilarga ilmiy, ma’naviy, axloqiy, ijtimoiy-siyosiy dunyoqarashlarning yuzaga kelganligi; ularning

voqea-hodisalarni davlatimiz ichki va tashqi siyosati nuqtai nazaridan tahlil etishi va baholay olishi; axloq-odob norma va qoidalarini o'zlashtirilganligi; ichki tartib-intizom qoidalariga amal qilish; davlatimiz qonun va farmonlarini yaxshi bilish, ijtimoiy faollik, jamoa bilan ishlay olishi; yoshlar

tashkiloti faoliyatida ishtirok etishi; tashabbuskorligi va muntazam faoliyat ko'rsata olishi; estetik va jismoniy barkamolligi va h.k. Eng muhim, doimiy qoida – so'z va ish birligiga amal qilish tarbiyalanganlikning muhim ko'rsatkichi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Э. Ғозиев Мулоқот психологияси. Т.: Университет, 2000 й
2. Б.Хусанов, В.Ғуломов, Муомала маданияти Дарслик – Т.: “Иқтисод – Молия” 2009 йил
3. О.Пўлатова “The Peculiarity of Communication in Human Relations”. Eastern European Scientific Journal. Ausgabe 02/2020 92-94 бетлар
4. www.auris-verlag.de
5. Новый этап реформирования подготовки юридических кадров. Ф.Мухитдинова Review of law sciences 2 (1), 2017
6. Идеи и учения к концепции духовно-нравственного воспитания подрастающего поколения в Узбекистане Ф.А.Мухитдинова, С.С.Агзамходжаева Евразийский союз ученых, 2019
7. Проблемы власти и управления в трудах восточных мыслителей ФА Мухитдинова, ХМ Мухаммедов Высшая школа, 35-38, 2015

Зафар Чоршанбиев,
доцент, педагогика фанлари доктори,
Қарши муҳандислик-иқтисодиёт институти

КРЕДИТ МОДУЛ ТИЗИМИДА ТАЛАБАЛАРНИНГ КАСБИЙ ТАЙЁРГАРЛИГИНИ ТАБАҚАЛАШТИРИЛГАН ЁНДАШУВ АСОСИДА АМАЛГА ОШИРИШ МАЗМУНИ

Аннотация. Мақолада олий таълим муассасаларида кредит модул тизимини жорий этиши жараёнида электрон таълим муҳитининг контентини табақалаштирилган ёндашув асосида такомиллаштириши, бўлажак муҳандисларга математик ва ихтисослик фанлари бўйича ўқитиши натижаларини баҳолаш мезонлари ёритиб берилган. Шунингдек, бўлажак муҳандисларни электрон таълим муҳитида олий математика ва умумкасбий фанларни ўқитиши имкониятлари очиб берилган.

Калим сўзлар: олий таълим, бўлажак муҳандис, кредит модул тизими, интеллектуал жумбоқ, “restudy” қайта ўзлаштириши, ижодий лаборатория, эвристик ёндашув, интеграл баҳолаш.

Annotation. The article describes the criteria for improving the content of the e-learning environment on the basis of a differentiated approach in the process of introducing a credit module system in higher education, evaluating the results of training future engineers in mathematics and specialties. There are also opportunities for future engineers to teach higher mathematics and general sciences in an e-learning environment.

Keywords: higher education, prospective engineer, credit module system, intellectual puzzle, “restudy” retraining, creative laboratory, heuristic approach, integrated assessment.

Аннотация. В статье описаны критерии совершенствования содержания среды электронного обучения на основе дифференцированного подхода в процессе внедрения системы кредитных модулей в высшей школе, оценки результатов подготовки будущих инженеров по математике и специальностям. У будущих инженеров также есть возможности преподавать высшую математику и общие науки в среде электронного обучения.

Ключевые слова: высшее образование, перспективный инженер, система кредитных модулей, интеллектуальная головоломка, переподготовка “restudy”, творческая лаборатория, эвристический подход, комплексная оценка.

Кириш

Бўлажак муҳандиснинг касбий фаолияти билан ўзаро боғлиқ касбий фанлар бўйича ўқитиш жараёни яхлитлигини таъминловчи электрон таълим муҳити педагогик салоҳиятни юқори даражада амалга ошириш имкониятини яратади. Жумладан, “Интеллектуал жумбоқ” модул бирлиги куйидаги вазифаларни амалга оширишни назарда тутади: талабаларнинг математик ва табиий-

илмий фанлар бўйича ўқишга ва бўлажак касбни эгаллашга бўлган қизиқишини аниқлай олиши; математик ва табиий-илмий фанлар бўйича касбий тайёргарликнинг дастлабки даражасини аниқлаш; математика ва табиий-илмий фанларни ўрганишда “тўсиқ” бўладиган механизмларни аниқлаш; ўз-ўзини ташкил қилиш, ўз-ўзини бошқариш ва рефлексия қобилиятлари шаклланганлигини ташхислаш [1].

Белгиланган модул таҳлилий кўникмаларини ривожлантиришга қаратилган: амалий йўналишдаги топшириқларни ҳал этиш мақсадида ахборотни таҳлил қилиш; бўлажак касбий фаолият билан боғлиқ атроф-олам ходисалари ва жараёнларни тасвирлаш “инструменти” сифатида математика ҳақидаги тасаввурларни шакллантириш; ўз нуқтаи назарини тўғри ифодалаш ва аргументли асослаб бериш усуллари, эҳтимолий оқибатларни олдиндан айтиш, математик ва табиий-илмий фанларга доир ҳисоблаш операциялари билан боғлиқ бўлган ҳаракатлар алгоритмларини шакллантириш. Бу мақсадга электрон таълим муҳит педагогик салоҳиятидан фойдаланиш орқали эришилади: муваффақият вазиятини яратиш, талабалар ва ўқитувчилар ўртасида ҳамкорлик муҳитини юзага келтириш, субъектлар ўртасида тезкор акс алоқани амалга ошириш, математика ва ихтисослик фанлар мазмунини фанлараро алоқалар асосида касбий билим элементлари билан интеграциялаш [2].

“Қизиқарли моделлаштириш” модул бирлигини амалга ошириш турли табиий-илмий, технологик ва ижтимоий жараёнларни моделлаштириш ҳамда тадқиқ қилиш учун математик аппаратдан фойдаланиш кўникмаларини, талабаларнинг рефлексив позициясини шакллантиришга кўмаклашади.

Электрон таълим муҳитнинг ресурсларидан фойдаланиш (мотивацион – адаптив, субъектив, интеграл, бошқарув) таҳсил жараёни субъектларининг самарали ўзаро таъсирини таъминлайди ва мотивацион, когнитив-фаолиятга доир, рефлексив компонентларга мувофиқ таркибланиш, тадқиқот вақтида ажратилган компетенциялар кластерини ҳосил қилишга ёрдам беради [3].

“Ижодий лаборатория” деб номланган учинчи модул бирлигининг мақсади – тасаввур ва тизимни тафаккурни ривожлантириш; техник тизимларнинг ишлашини олдиндан айтиб бериш қобилиятларини шакллантириш. Талабаларнинг ўқув-билишга доир фаолиятини фаоллаштириш математик ва табиий-илмий фанлар бўйича электрон таълим технологияларидан фойдаланиш, очик турдаги муаммоларни ҳал қилиш.

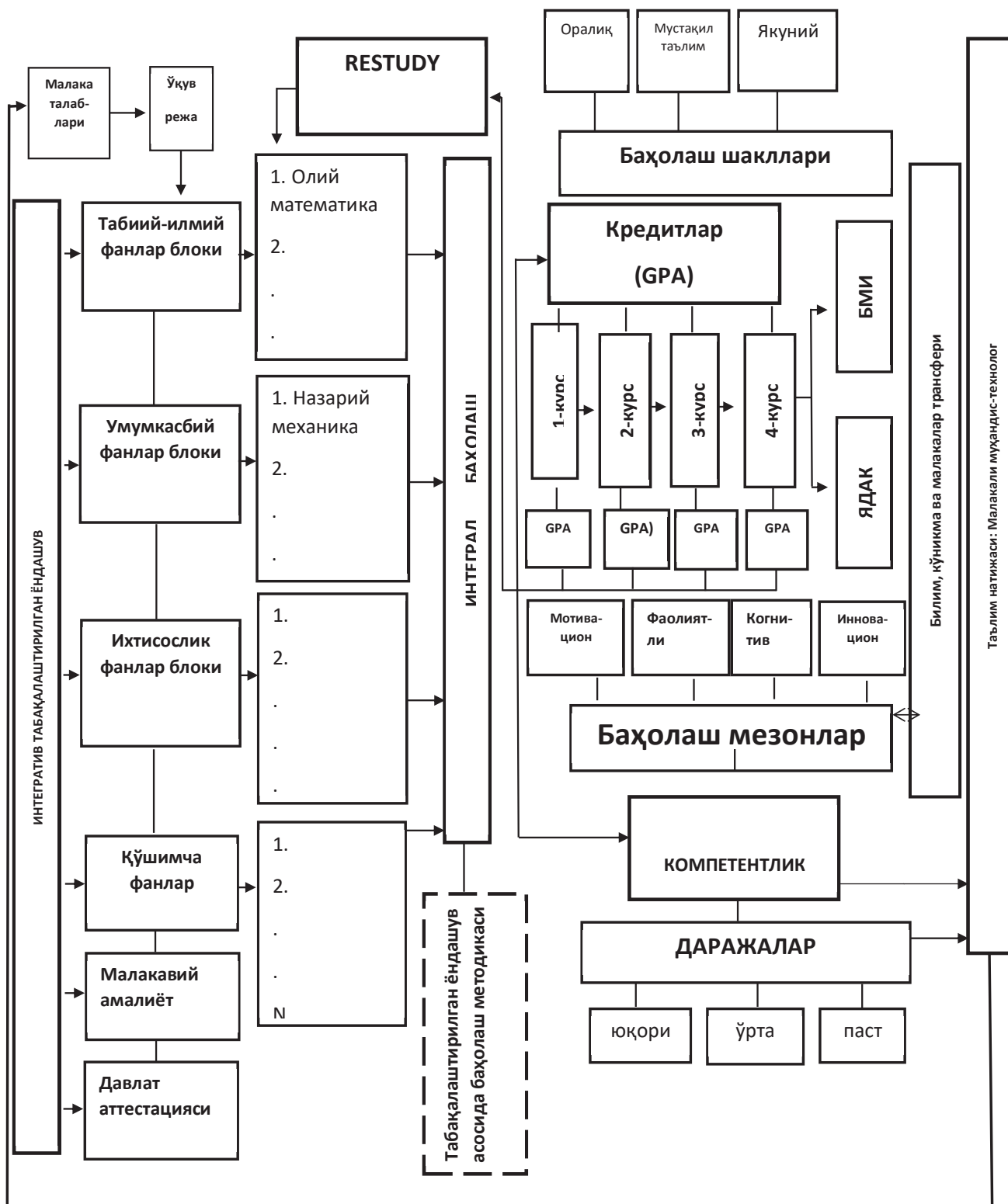
Талабага таълим траекториясини мустақил равишда танлаб олиш ҳуқуқини бериш, таҳсил

жараёнининг субъектлари ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг шакллари ва усуллари ни интеграциялаш, талабаларнинг аудитория ва аудиториядан ташқари ишларида узлуксиз педагогик қўллаб-қувватлаш олий таълим муассасасида таҳсил олувчи бўлажак муҳандисларнинг математика ва ихтисослик фанлар бўйича касбий тайёргарлиги жараёнини интенсификаштириш имконини беради, ўқитувчилар ва талабалар ўртасида ўзаро ҳамкорликнинг мақбул муҳитини яратишга хизмат қилади [4].

Келтирилган модуллар муҳандиснинг бўлажак касбий фаолияти билан ўзаро боғлиқ ва олий таълим муассасасида касбий фанлар бўйича ўқитиш жараёнининг яхлитлигини акс эттиради. Ишлаб чиқилган методика олий таълимда бўлажак муҳандислар касбий тайёргарлиги тавсифларига мос келган ҳолда, электрон таълим муҳити педагогик салоҳиятининг самардорлигини юқори даражада амалга ошириш имкониятини яратади.

Электрон таълим муҳитида касбий тайёргарлик кўришнинг методик аспекти тавсифи биз учун муҳим, чунки у тизимли, муҳитга оид, шахсий-фаолиятга оид ва информатив-кибернетик ёндашув доирасида бўлажак муҳандисларни математика ва ихтисослик фанлар бўйича тайёрлаш жараёнини бошқариш имконини беради [5]. “Интеллектуал жумбоқ”, “Мароқли моделлаштириш”, “Ижодий лаборатория”. Келтирилган модуллар муҳандиснинг бўлажак касбий фаолияти билан ўзаро боғлиқ ва олий таълим муассасасида математика ва табиий-илмий фанлар бўйича ўқитиш жараёни яхлитлигини акс эттиради. Шу билан бирга қайд этиш лозим, ҳар бир модуль тадқиқот мобайнида ажратиб кўрсатилган компетенциялар кластерини шакллантиришда муайян салоҳиятга эга [1].

Электрон таълим муҳитида талабаларнинг ўқиш ва билим олишга доир фаолиятини ташкил этишнинг тақдим этилган шакллари моҳиятини батафсил очиб беришга ҳаракат қиламиз (1-расм).

1-расм. Кредит модуль технологияси асосида талабаларнинг ўқиш ва билим олишга доир фаолиятининг такомиллаштирилган модели

“Интеллектуал жумбоқ” модул бирлигининг мазмуний таркиби куйидаги вебинарлар билан тақдим этилган: “Муҳандис бўлмоқчиман – мени ўқитишин!”; “Ахборот кристаллари” (ахборотни ишлатишнинг самарали усуллари); “Вақтни бошқариш сирлари”; “Илмий кашфиётлар калейдоскопи”; “Қизиқарли математика”; чатлар билан – “Учинчи мингйиллик муҳандиси – келажак муҳандиси, у қандай бўлади?”; “Муҳандис учун математика (физика, кимё) – афсона ёки ҳақиқат”; давра столи билан – “Ўтмиш мероси” (буюк олимлар, кашфиёт ва ихтиролар ҳақида); усуллар билан – синквейн, “Муҳандис – юлдузлар туркуми”, истаклар дарахти; “fish-born”.

Хусусан, “Қизиқарли моделлаштириш” модул бирлиги мақсадларига эришиш учун куйидаги машғулотлар ташкил қилинди. Вебинарлар: “Қисқа туташув”, “Ёлгон ҳақиқатдан қандай фарқланади? (мантикий масалаларни ечиш)”; “Юксалиш ва пасайишлар”; форум – консультациялар, форум–дискуссиялар: “Аниқ фанлар: алгоритмми ёки ижод?”; “Стандарт ва ностандарт масалалар”; усуллар: чалкаш мантикий занжирлар; саволлар; баҳс-мунозара чорраҳаси ва бошқалар.

Олий таълим муассасасида таҳсил олувчи бўлажак муҳандисларнинг математика ва ихтисослик фанлар бўйича тайёргарлигини оширишни таъминловчи электрон таълим муҳит моделини кенг қамровли тасаввур этиш учун унинг аналитик-натижавий блоки тавсифига мурожаат қиламиз. Ушбу блок тадқиқот мобайнида ажратиб кўрсатилган компетенциялар кластери ва уларнинг ташхислаш воситалари шаклланганлик даражаси мезонлари, кўрсаткичларини ўз ичига олади [7].

Тақдим этилган компетенциялар кластерининг шаклланганлик даражасини объектив баҳолаш учун математика ва табиий-илмий фанлар бўйича касбий тайёргарликнинг ҳар бир босқичини бошланғич, жорий ва якуний ташхисдан ўтказиш кўзда тутилади. Олий таълим муассасасида таҳсил олувчи бўлажак муҳандисларнинг математика ва ихтисослик фанлар бўйича касбий тайёргарлигининг куйидаги мезонлари (мотивацион, когнитив-фаолиятга доир, рефлексив) ва даражаларга (паст, ўрта, юқори) ажратамиз (*1-жадвал*).

Таъкидлаш лозим, бўлажак муҳандис фаолияти турлари ва унинг шахсий ҳамда касбий сифатлари тўғрисидаги савол талабаларда катта қизиқиш уйғотди. Бу борада биз “...нинг ҳаётдан бир кун” ва “Тугалланмаган гаплар” сингари методикалардан фойдаландик. Биринчи методикани қўллаш давомида талабаларга от туркумига мансуб сўздан фойдаланган ҳолда муҳандис фаолиятини (тайёрлаш йўналиши моҳиятига мувофиқ) тасвирлаш таклиф этилди [4].

Топширик сифатида талабаларга “Математикани ўқитишда муваффақият сирлари (ёки кимё, физика)” деган эслатма тузиш таклиф қилинди. Талабалар ишларининг таҳлили энг кўп учраган жавоблар вариантларини ажратиб кўрсатиш имконини берди: тайёргарликнинг узлуксиз бўлиши, материални баён қилишда тизимлиликни таъминлаш, “тушунарсиз” теорема, формулаларни ўз вақтида изоҳлаш имконияти, масалаларни жамоавий бўлиб ечиш имконияти ва бошқалар. Шу асосда умумий интеграциялашган эслатма тузиб чиқилди ва у электрон таълим муҳити контентининг информацион-мақсадли блокига жойлаштирилди. Вебинар мустақил ишлашни ташкил этиш чоғида ўз вақтини тақсимлашга рационал ёндашув муҳим эканини талабалар англаб етишига шароит яратди. Бундан ташқари, машғулот мобайнида талабалар электрон таълим муҳити таркиби ва функцияси ҳақида ҳамда унинг ичида коммуникациялашиш усуллари тўғрисида саволлар бериш имкониятига эга бўлишди [6].

Хусусан, тайёргарликнинг узлуксиз жараёнини амалга ошириш, билимларни тизимлаштириш, ўқитувчи томонидан ўз вақтида ёрдам кўрсатилиши ва коррекция (ўзаро ҳамкорликнинг синхрон, асинхрон режими), масалалар жамоа доирасида ечиш имкониятлари кўрсатиб берилди.

Дастлаб, уйга топширик сифатида талабалар мантикий масала шартини тузишлари, мазкур масаланинг мазмуни эса бўлажак касбий фаолият ўзига хослигини акслантириб туриши керак эди. Бундай шаклдаги топширик нафақат талабалар билимлари фаоллашишига, балки уларнинг фикрлаш жараёнининг фаоллашуви ҳам туртки берди.

**Бўлажак муҳандисларнинг математика ва табиий-илмий фанлар бўйича
касбий тайёргарлигининг мезон ва даражалари**

Даража	Мезон	Изоҳлар
Паст	Мотивацион	Математика ва ихтисослик фанларни ўрганишга кучсиз мотивация ва аниқ ифодаланмаган қизиқиш, ўрганилаётган фанларнинг бўлажак касбий фаолият учун аҳамиятини тўлақонли англаб етмаслик;
	Когнитив-фаолиятга доир	Вазифа-алгоритмларнинг ечиш формулалари, таърифлари, қонунлари, методларини формал билиш, амалий вазифаларни ҳал этишда математика ва табиий-илмий фанларга доир билимларни баҳолаш, исботлаш, қўллаш маҳоратининг заифлиги. Бунда талаба математиканинг асосий тушунчалари, теоремалари, формулаларни; физиканинг асосий қонуният ва қонунларини ўз нуқтаи назарини тўғри ифода этиш ва аргументлар билан асослаб бериш ҳақида тасаввурга эга;
	Рефлексив	Талаба ўзига қаратилган назорат-баҳолаш фаолиятини амалга ошириш усулларини ҳар доим ҳам амалда қўлламаслигини билади; ўз кучини жуда паст баҳолайди, математика ва табиий-илмий фанлардан эгаллаган билимлари, таҳсил жараёнини бошқариш кўникмаларидан фойдаланишда ўзига ишончи йўқ;
Ўрта	Мотивацион	Математика ва табиий-илмий фанлар бўйича тайёргарлик кўришга барқарор мотивация ва қизиқишнинг мавжудлиги, ўрганилаётган фанларнинг бўлажак касбий фаолиятида керак бўлишини англаб етиш;
	Когнитив-фаолиятга доир	Талаба математика ва табиий-илмий фанлар соҳасида назарий билимларга эга, муаммонинг табиий-илмий фан нуқтаи назаридан моҳиятини аниқлаб бера олади; вазифани ечиш методини танлашни ва қўлга киритилган натижани таҳлил қилишни, илмий қоидаларни асослаб бериш, далиллаш учун ҳисоб-китобларни амалга оширишни эплайди;
	Рефлексив	Талаба назорат-баҳолаш фаолиятини амалиётда ишлатиш усулларини билади ва қўллайди; ўз кўникмаларини жуда юқори баҳолаш. Амалий вазифаларни ечишда назарий билимларни қўллаш пайтида ўзига ишонч даражасининг юқори бўлиши ва ўз устида ишлаш кўникмасига эга;
Юқори	Мотивацион	Математика ва табиий-илмий фанларни ўрганишга кучли мотивациянинг мавжудлиги; бўлажак касбий фаолияти учун математика ва табиий-илмий фанлар муҳим аҳамият касб этишини тушуниши ва унга ишончни мавжудлиги.
	Когнитив-фаолиятга доир	Талаба математика ва табиий-илмий фанлар соҳасида етарли назарий билимларни эгаллаган, ечим усулини танлаш ва унинг қўлланиши асослаб беришни билади, бўлажак касбий фаолият билан алоқадор атроф-муҳит ҳодисалари ва жараёнларни тасвирлаш учун математик кўникмаларини ўзлаштирган.
	Рефлексив	Талаба назорат-баҳолаш фаолиятини ишга солиш усулларини билади ва амалиётда қўллайди; шахсий кўникмаларини юқори баҳолай олади; амалий масалаларни ечиш чоғида назарий билимларни қўллашда ўзига ишонади, ўқув-билишга доир фаолиятни режалаштириш, ташкил этиш ва коррекциялаш кўникмаларини эгаллаган.

Тақдим этилган масалаларни биргаликда муҳокама қилиш ва жамоа бўлиб ечиш жараёни ақлий ҳужум методини қўллаган ҳолда онлайн режимда кечди. Бундай ечимни топиш ҳамкорликдаги фаолият (ижод) маҳсули сифатида қаралиб, унинг натижаларини атрофлича таҳлил қилиш назарда тутилганди. Бу каби ёндашув қиймати шу билан белгиланадики, қўлланаётган усул масалаларни ечиш-

нинг эҳтимолий вариантларига нисбатан янги ғояларни юзага чиқариш, талабалар илгари сурган тахминларни таҳлил қилиш ва баҳолаш, уларнинг холис позициясини шакллантиришга қаратилган эди. Шу мақсадда “чалкаш мантикий занжирлар”, “баҳс-мунозаралар чорраҳаси”, каби усуллардан ҳам фойдаландик.

“Баҳс-мунозаралар чорраҳаси” усули кичик гуруҳларда талабалар ишлашини ташкил

этиши чоғида қўлланилди. Машғулот вақтида талабаларга вебинар савол таклиф этилди, уни муҳокама қилиш давомида талабалар нафақат ўзи ўйлаб топган аргументлар (контр аргументлар)ни баён этишлари, балки ўз оппонентларини тинглай олиш маҳоратини ҳам намоён этишлари лозим эди [7].

Математика ва табиий-илмий фанларга оид билимнинг амалий функцияси “Юксалиш ва пасайишлар” (“Қизиқарли моделлаштириш” модули) вебинари давомида ифодалаб берилди. Машғулот талабаларнинг алгоритмик маданиятини шакллантиришга қаратилган эди. Мазкур босқичда таҳсилнинг асосий воситаси сифатида “тадқиқот-масала” (мақбуллаштирилган масалалар) кўриб чиқилди. У эса қандайдир соҳада ҳақиқий функцияни экстремумини топишни назарда тутди. Қандайдир функцияларни тадқиқ этиш алгоритминини амалга ошириш эса, нафақат алгоритмик маданиятнинг шаклланишига, балки маълумотларни таҳлил қилиш, талқин этиш, эҳтимолий натижани башорат қилиш кўникмаларини ҳам шакллантиришга кўмаклашади. Хусусан, талабаларга изланадиган катталикларни экстремал қийматларини аниқлашга қаратилган масалалар (ишқаланишнинг минимал коэффициенти, нишабликнинг максимал бурчаги, концентрациянинг максимал даражаси ва бошқалар) таклиф этилди. Шундай масаладан намуна келтирамиз: “Сувдаги герметик беркитилган идишда M оғирликдаги муз парчаси сузаяпти, парча ичига m оғирликдаги кўрғошин бўлаги музлаб қотиб қолган. Бўлак чўкишни бошлаши учун қанча миқдорда иссиқлик сарфланиши керак? Кўрғошиннинг зичлиги $11,3 \text{ г/см}^3$, музнинг зичлиги $0,9 \text{ г/см}^3$, муз эришининг солиштирма иссиқлиги λ . Идишдаги сувнинг ҳарорати $0 \text{ }^\circ\text{C}$ ».

Топшириқнинг қиймати шу билан ўлчанадики, бўлажак муҳандис жараёнга ёки ходисага таъсир этувчи бир қанча омиллардан оптималлашувга кўмаклашадиганини танлай олиши зарур. “Ҳаётий дифференциал тенгламалар” машғулотни талабаларнинг

алоҳида қизиқишига сабаб бўлди. Мазкур машғулотни ўтказишдан мақсад: таҳлилчилик ва тадқиқотчилик қобилиятлари, табиат жараёнларини моделлаштириш, маълумотларни талқин этиш кўникмаларини шакллантириш учун шароитлар яратишдан иборат бўлди.

Бундан ташқари, таъкидлаш лозимки, дифференциал тенгламалар курси математикага ўқитиш амалий йўналиши моҳиятини тушуниш, математик моделлаштириш методини эгаллаш сингари компонентлар бўйича талабаларнинг илмий дунёқарашини ўстиришга кўмаклашади.

“Ижодий лаборатория” модули бирлиги тасаввур этиш – тизимли фикрлашни ривожлантириш, техник тизимлар ривожини ташхис қилиш маҳоратини, тадқиқотчилик ва рефлексив кўникмаларни юзага чиқаришга қаратилди. Эверистик ёндашув, ностандарт фикрлаш усулларини қўллаш ғояларини рўёбга чиқариш орқалигина кўзланган мақсадга етиш мумкин.

Мазкур жараёнда талабаларга бир қанча мавҳум шарт билан топшириқлар таклиф этилди. Бунда қандай ҳаракат қилиш, масалани ечиш чоғида нимани қўллаш маълум эмасди, аммо талаб қилинаётган натижа тушунарли эди. Бу типдаги масалаларни ечишга одатда талабалар юқори даражадаги мотивация, ўзини назорат қилиш ва ўз кучига ишониш ҳисси билан киришди, ностандарт масалаларни ечиш, маълумотларни талқин эта олиш ва эҳтимолий оқибатларни ташхислай олиш чоғида фарзларни илгари суришди.

Хулоса

Хулоса қилиб айтганда, кредит модул тизимида “Компетент муҳандис” деб аталувчи ишлаб чиқилган методика “Интеллектуал жумбоқ”, “Қизиқарли моделлаштириш”, “Ижодий лаборатория” сингари модул бирликларни амалга оширишни кўзда тутди. Олий таълим муассасасида таҳсил олувчи бўлажак муҳандис-техник кадрларнинг математика ва табиий-илмий фанларни ўзлаштиришда табақалаштирилган ёндашувни амалга оширишга имкон яратади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. О.В.Аксенова Организация самостоятельной работы по математике студентов педагогических вузов средствами дидактической компьютерной среды. // Педагогическое образование в России. – 2013 – №5. – С.34–42.

2. Андреев, А.А. Педагогика в информационном обществе, или электронная педагогика. // Высшее образование в России. – 2011. – №11. с.113–117.
3. З.Э.Чоршанбиев, (2020). Педагогический такт и техника как важные факторы развития образовательного процесса. *Вестник науки и образования*, (10–3 (88)), 55–59.
4. Н.Е.Бекетова Электронная дидактика: проблемы и перспективы развития. ИТО-2006. – Москва, 2006. – 2006. – С. 8–9.
5. М.С.Бердибаев Бўлажак математика ўқитувчиларининг компетентлигини ривожлантириш. Диссертация PhD: 13.00.05.–Тошкент. 2019.–125 б.
6. О.В.Бочкарева Профессиональная направленность обучения математике студентов инженерно-строительных специальностей вуза. Монография. – М., 2011. – 321 с.
7. Вайндорф-Сысоева, М. Е. Организация виртуальной образовательной среды в подготовке педагогических кадров к инновационной деятельности: диссертация ... доктора педагогических наук: 13.00.08. – Москва, 2009. – 388 с.\

ТАЪЛИМДА УЗЛУКСИЗЛИК ВА УЗВИЙЛИК

Парида Пўлатова,
Профессор, Педагогика фанлари номзоди,
Низомий номидаги ТДПУ

ИМКОНИАТИ ЧЕКЛАНГАН ФАРЗАНДИ БОР ОТА-ОНАЛАР УЧУН ТАВСИЯЛАР

***Аннотация.** Мазкур мақолада имконияти чекланган болаларда оилада ота-оналарнинг ва оила аъзоларининг имконияти чекланган болаларда соғлигини мустаҳкамлаш ва турли инфекцияларнинг касалликларнинг олдини олиш мақсадида иммунитетни кўтариш учун олиб бориладиган тарбиявий ишлар ҳақида ёритиб берилган.*

***Калим сўзлар:** саломатлик, оила, имконияти чекланган болалар, соғлом тенгдошлар, гигиенага оид билим, тўғри овқатланиш, иммунитетни кўтариш, касалликнинг олдини олиш, ота-оналар масъулияти, кун тартиби.*

***Annotation.** This article provides information on the educational work carried out in the family of children with disabilities to strengthen the health of parents and family members in children with disabilities and to increase immunity in order to prevent various infectious diseases.*

***Keywords:** health, family, children with disabilities, healthy peers, knowledge of hygiene, proper nutrition, boosting immunity, disease prevention, parental responsibility, daily regime.*

***Аннотация.** В данной статье представлена информация о проводимой в семье детей-инвалидов воспитательной работе по укреплению здоровья родителей и членов семьи у детей-инвалидов и повышению иммунитета с целью профилактики различных инфекционных заболеваний.*

***Ключевые слова:** здоровье, семья, дети-инвалиды, здоровые сверстники, гигиенические знания, правильное питание, повышение иммунитета, профилактика заболеваний, родительская ответственность, режим дня.*

Бугунги кунда халқимиз синов даврларини бошдан кечирмоқда. Пандемия бутун дунёни ташвишга солиб, инсонларни ўз саломатлиги ва ўзгалар саломатлигини асрашга масъулиятли бўлишларини тақозо этмоқда. Бизнинг давлатимизда ўз вақтида COVID-19 коронавируснинг олдини олишга доир чора-тадбирларни тўғри ташкил этганлиги, тиббиёт ходимлари, ички ишлар ходимларининг фидойилиги, ўз вазифаларини виждонан бажарганлиги, халқимизнинг бу балонинг оқибатини тўғри тушунганлиги боис карантинда тартиб сақлаб, сабр-қаноатли бўлганлиги ўлим ҳолатини камайтиришга имкон берди.

Аmmo, энг асосийси, биз ҳаммамиз бу балонинг олдини олишга оиламиз, фарзанларимиз олдида масъулмиз. Буни онгли тушунган ҳолда оиламиз аъзолари – кексалар ва болаларимизнинг, яқинларимизнинг саломатлиги, омонлигини сақлашда сабр-қаноат билан ёндашишимиз ўта муҳимдир. Карантин талабларига қатъий амал қилиш, оила аъзолари билан уйда қолиш фарзанларимизни уйда олиб ўтириш, уйда қолиш, зарурат бўлмаса, кўчага чиқмаслик билан фарзандларимизнинг, оиламиз аъзоларимизнинг соғлигини сақлашга, уларни касаллик азобларидан муҳофаза қилишга эришишимиз мумкин. Айниқса, ота-оналар ўз фарзандларига бу касаллик юқумли эканлиги, унинг олдини олишда гигиена, карантин қоидаларига амал қилишда намуна бўлишлари ўта муҳим.

Имконияти чекланган руҳий ва жисмоний ривожланишида камчилиги бўлган фарзанди бор ота-оналар, айниқса, касалликдан сақланиш, олдини олишга қаратилган талабларга қатъий амал қилишлари жоиз. Чунки кузатишлар шуни кўрсатдики, соғлом болалардан фарқли ўлароқ имконияти чекланган болаларнинг иммунитетини бўшроқ бўлиши ва уларда учрайдиган турли касалликларни кўзғатиб юбориши мумкин. Интеллектуал камчилиги бўлган болаларнинг бош мияси ва марказий тизимида органик бузилишлар натижасида юрак қон-томир, буйрак, жигар, овқатланиш, нафас олиш ва бошқа органлар фаолиятида учрайдиган баъзи етишмовчиликлар учраб туриши мумкин. Касалликнинг олдини олиш бу айтиб ўтилган етишмовчиликлар хуружини олдини олади. Шунинг учун ҳам имконияти чекланган

фарзанди бор ота-оналар оилада ўзлари намуна бўлган тарзда фарзандлари билан бирга гигиена қоидаларига амал қилишлари лозим. Зеро, фарзандларининг соғ-саломат бўлиши, ташвишли ҳодисалардан холи бўлиш, уларнинг азобланиши ота-она учун энг эзгу орзудир.

Ота-оналар ўз фарзандларини гигиена қоидаларига тўғри амал қилишлари одат тусига кириши учун бу ишларни аввало ўзлари биргаликда бажариб, сўнг назорат қилиб туришлари керак. Имконияти чекланган болалар катталардан тақлид қилиш йўли билан ўрганадилар.

Ота-оналар имконияти чекланган болаларнинг қўлларини тез-тез ювиб туришга, овқатдан аввал ва овқатланиб бўлгач ҳам, албатта, қўлни ювишга ўргатиш керак. Бу одат бизнинг аجدодларимиздан мерос бўлиб келган. Болаларни ўз вақтида ухлатиш муҳим аҳамиятга эга.

Ота-оналар шуни унутмасликлари керакки, имконияти чекланган болалар марказий нерв системаси учун энг яхши дам олиш ухлашдир. Тиникиб ухлаш бош мия нерв хужайраларининг тўла ором олишини таъминлайди. Бошланғич синфдаги болаларнинг кундузги уйқуси ҳам муҳимдир. Бу эса имконияти чекланган боланинг бутун организмнинг нормал ўсишига, унинг ақлий, иш қобилиятининг сақлаш ва қайта тиклашга ёрдам беради. Соғлом тенгдошларига нисбатан имконияти чекланган болалар кўпроқ уйқу талабида бўлади. Чунки улар тез чарчаб қоладилар. Болаларни соат 9:00 да ухлатиш керак. Чунки соат 9:00 дан соат 12:00 га қадар бола уйқуда бўлган вақтда организм учун ўта зарур гармон ишлаб чиқарилади экан. Бу гармон бошқа вақтда ишлаб чиқарилмайди. Бу гармон боланинг ҳар томонлама ривожланишида муҳим аҳамият касб этар экан. Шу нуктаи назардан ҳам имконияти чекланган болаларнинг кун тартибини тўғри тузилиши, ўз вақтида меҳнат қилиб, ўз вақтида дам олиб, ўз вақтида ухлаши боланинг соғлом ривожланишида ўта муҳим аҳамият касб этади. Буларни амалга оширишда бобо-бувилар биргаликда фаолият кўрсатиб, ота-оналарга ёрдам бериши мақтовга лойиқдир. Энг асосийси, бобо-бувиларнинг эътибори болаларга ёқиши, уларга хуш келишининг, тартиб-қоидаларнинг, озодаликнинг мазмун-моҳиятини сабр-қаноат би-

лан эслатиб ўтишлари қизиқарли ривоятлар, хикоялар айтиб бериш уларнинг қилаётган ишлари тўғрисида онгли тушунча ҳосил бўлади ва бу одат тусига киради.

Имконияти чекланган болаларда гигиенага оид билим, кўникма ва малакаларни ҳосил қилишда болага тез-тез эслатиб туриш, нотўғри бажарса, тўғри бажаришга ўргатиш лозим. Чунки аксарият имконияти чекланган болаларнинг хотираси суст, диққати тарқоқ, бесабр, бир ишни бошласа, охирига етказиш кўникма ва малакалари шаклланмаган бўлади. Уларда масъулият ҳисси чекланган, танқидий фикрлаш ривожланмаган. Юқорида айтиб ўтилганларга амал қилинган ҳолдагина уларда ижобий ҳислатлар шакллана боради. Бу камчиликлар коррекциялана боради. Бу борада имконияти чекланган боланинг ота-оналаридан, катталардан, ака-ука, опа-сингилларидан уларга бир нарсани ўргатишда сабр-тоқат билан меҳр-шавқат билан, фарзандларининг ўз саломатлигини сақлашга ва ўзгалар саломатликларини асрашга оид гигиена, ахлоқ-одоб қоидаларини ўргатиб боришлари керак. Бунда ота-оналар ва катталар имконияти чекланган фарзандларини билиш фаолиятининг ўзига хослигини, ёш ва индивидуал хусусиятларини, билишга нисбатан қизиқишларини инобатга олган ҳолда психологик ёндашишлари муҳим аҳамият касб этади. Шу билан бирга ота-онага, ака-укалари, бобо-бувиларига бўлган муносабатни инобатга олишлари керак. Уларнинг саломатлиги ҳам болага боғлиқ эканлигини тушунтириб бориш лозим.

Ота-она имконияти чекланган фарзандларининг меҳнат қилиши ва дам олишини қатъий тартибга солишга алоҳида эътибор қаратиши керак. Меҳнат қилиш ва дам олишнинг мутаносиблаштириш имконияти чекланган боланинг тўғри дам олишига, ишлашига ёрдам беради ҳамда унинг ақлий фаолиятига ижобий таъсир этади. Имконияти чекланган боланинг бир маромда ҳаёт тарзининг кечиши, белгиланган кун тартибига риоя қилиниши у боланинг тўғри ривожланиши, саломатлигини сақлаш ва мустаҳкамлашгагина ёрдам бериб қолмасдан, шу билан бирга покизалик ва озодаликка қаратилган ишларни тўғри ва ўз вақтида бажаришга ҳам одатлантиради. Бу жуда муҳимдир.

Ота-оналар имконияти чекланган фарзандининг тўғри овқатланишига, овқатланиш рационали, витаминга бой, иммунитетни кўтаришга қаратилган озиқ-овқатлар билан овқатлантириши боланинг соғлом ўсишида муҳим ва керакли омилдир. Бола меъёрида овқатланиши, оз-оз, тез-тез овқатланиб туриши, яъни эрталаб нонушта, иккинчи нонушта, пешиндаги овқатланиш, уйқудан турганида янги кечки овқат бўлиши керак. Кечки овқат бола ухлашидан икки соат аввалроқ берилиши лозим. Имконияти чекланган боланинг тоза ҳавода сайр қилиши ҳам муҳимдир.

Имконияти чекланган болаларни кун-тартибига ва овқатланиш режимига амал қилиш уларнинг иммунитетини мустаҳкамлайди. Уларга турли касалликларнинг юқиши хавфини камайтиради.

Имконияти чекланган болалар ўз вақтида ухлашлари, ўз вақтида тўла-тўқис дам олишлари, ўз вақтида овқатланишлари керак. Имконияти чекланган болалар тўла-тўқис дам олишлари учун маълум бир вақтда ухлашнинг ўзигина кифоя қилмайди. Шу билан бирга имконияти чекланган болани ҳаммиша муайян вақтда ётишга ва уйқудан туришга ўргатиш, ухлаш олдидан ювиниш, тишларини тозалашни, албатта, назорат қилиш, одат тусига кириштиш, тоза ҳавода ухлатиш жоиз. Кислород кам жойда ухлаган боланинг боши оғриб, ланж бўлиб туради. Кайфияти бўлмайди, тиниқиб ухламайди. Эрталаб уйқудан турганида бола уйқисирамаслиги, организмнинг ишга, фаолиятга тез киришиб кетиши учун болани болалигиданоқ ҳар куни эрталаб гимнастика қилишга одатлантириш зарур. Эрталабки гимнастика имконияти чекланган бола мускулларининг тўғри ўсишига, қадди-қоматини тўғри тутишга, организмда модда алмашинувини яхшилашга ёрдам беради. Эрталабки гимнастика мусиқа остида амалга оширилиши уларнинг кайфиятини кўтаради, эмоционал завқланиш ҳиссини ривожлантиради, асаб тизимлари фаолиятига ижобий таъсир этади. Айниқса, гимнастика машқларини ота-оналари, ака-ука, опа-сингиллари билан бажарилиши уларда оила жипслигини, бир-бирига меҳр-оқибатни, эътиборни кучайтиради. Бу ҳам имконияти чекланган бола учун муҳимдир. Имконияти чекланган болани оила аъзоларига нисбатан меҳр-

оқибатли, меҳр-шавқатли, жигаржон қилиб тарбиялаш уларда яхши ижобий инсоний фазилатларнинг муқим ривожланишига таъсир кўрсатади. Имконияти чекланган болаларда ота-оналар меҳнат қилишга ҳавас уйғотиши, уларга, албатта, оилада ўзига яраша топширик берилиши ва бу топшириқнинг охиригача бажарилишини назоратга олиш лозим. Бу ишларга уларни қизиқтириш, қилган меҳнати учун рағбатлантириш, уларнинг меҳнатидан оила манфаат кўрганини уларга, албатта, айтиш, англашиш лозим. Масалан: “Салима уйни тоза супуриб, полни, чангларни тоза қилиб артиб чиқибди, Энди биз оиламиз билан озода, покиза жойда овқатланамиз, баракалла, қизим!” – каби сўзлар билан уларда меҳнат қилишга иштиёқ уйғотиб бориш керак. Шунда улар ўз меҳнатларидан завқланадилар. Бу борада Аз-Замахшарий: “Меҳнат инсонни уч балодан асрайди: қашшоқликдан, безориликдан, ўғрилиқдан” – деб айтгани меҳнат тарбиясини амалга оширишга асос бўлиши керак. Чунки келажакда ота-онадан сўнг имконияти чекланган бола ўзини-ўзи боқиши, умргузаронлик қилиши керак. Энди унга ғамхўрлик қиладиган ота-онаси йўқ. Ака-укалар, опа-сингиллар ўз оилалари, ўз ҳаёти билан овора бўлиб қолади. Шунинг англаган ота-она имконияти чекланган фарзандларини ижтимоий ҳаётга тайёрлаши, мослаштириб бориши керак. Буларни доим ўйин тарзида, қизиқарли, қисқа, оғир бўлмаган ишлардан бошлаш керак, чунки имконияти чекланган болалар тез чарчаб қоладилар.

Ҳар бир боланинг феъл-атвори турлича, шу боис уларга психологик ёндашиш, яъни улар билан ўта муомалалилик билан алоқага киришишни ўрганиш, чиройли, яхши гаплар билан тушунтиришда эринмаслик, бажара олмаганликлари учун қойимаслик. Сабр билан қайта тушунтириш, кўрсатиб бериш, амалда кўллаш

йўллари ўргатиш лозим. Ота-оналар, катталар имконияти чекланган фарзандларининг марказий нерв системасида органик шикастнинг мавдудлигини, психологик фаолияти, ақлий билиш фаолиятининг барқарорлиги бузилганлигини ёддан чиқармаслиги жоиз (энцефалит, менингит, микроцефалия, гидроцефалия, эпелепсия, турли травмалар ва бошқалар асорати).

Имконияти чекланган фарзанди бор ота-оналар бола тарбиясида қийин мураккаб жараёнларни бошидан ўтказди. Бундай фарзанди бўлган ота-оналарда психологик зўриқиш ҳолатлари ҳам учраб туради. Бу каби вазиятларда бобо-бувилар, яқин кишилар уларга ёрдам бериши, уларнинг ҳолатини тушуниши ва кўллаб-қувватлаб туриши керак. Ота-онанинг кўнглини ўкситмай уларга ёрдам беришга тайёр туриш савобли ишлардандир.

Фарзанд қандай бўлишидан қатъи назар у ота-онаси учун азиз ва суюқлидир. Аммо халқимизда бола азиз, одобни ундан азиз, деган ибора бор. Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, соғлом болалар қаторида имконияти чекланган болалар ҳам покизалик, озодалик, соғлигини сақлаш ва ўзгалар саломатлигини асрашда масъулиятни ҳис қилишга одатлантириб борсақкина, улар жамиятда, ижтимоий ҳаётда қоқилмайдилар, ўз соғлиги ва ўзгалар саломатлигини асрашга оид элементар билимларга эга бўладилар. Бундай таълим-тарбияни амалга ошириш уларни боқиманда ва кимгадир муте бўлиб қолишдан асрайди.

Буларни амалга ошириш учун гигиеник, меҳнат, ахлоқ-одобга оид таълим-тарбия бериб боришга ота-оналар масъул ва бу уларнинг асосий вазифаларидандир. Зеро, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида, Оила кодексиде ва Болалар ҳуқуқини ҳимоя қилишга оид ҳужжатларда ота-онанинг бола олдидаги масъулияти ва ҳақ-ҳуқуқи қафолатлангандир.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Пўлатова П.М. Махсус педагогика (Олигофренопедагогика) – Т.: Фафур Гулом, 2005 й.
2. Пўлатова П.М. ва бошқалар. Махсус педагогика – Т.: Фан ва технологиялар, 2014 й.
3. Рахманова В.С. Дефектология асослари – Т.: Молия, 2000 й.

АКТЁР ИЖОДИДА ПЛАСТИК ҲАРАКАТЛАР ИФОДАВИЙЛИГИНИ ТАЪЛИМДА ЁРИТИЛИШИ

Аннотация: Мақолада актёрнинг саҳнадаги ижро маҳоратида пластик ҳаракатларнинг роли катта эканлиги ҳақида ёзилади. Ўзбек Миллий академик драма театрида саҳналаштирилган “Тақдир синовлари” пьесасида актёр урушдан ярадор бўлиб қайтган чўлоқ эмикдош бола образини яратишида саҳнада пластик ҳаракат техникасидан жуда самарали фойдаланган. Лекин, шунингдек, ушбу мақолада баъзи спектаклларда актёрларнинг пластик ҳаракатлари бироз заиф ва тўғри талабларга жавоб бермайди, чунки улар томошабинга саҳнада ўйнаида баъзи гайриоддий саҳналарни тўғри етказмайди ва шу билан ёмон ишлаш ва тўғри маҳорат туфайли ўйиннинг ўйин-кулги кучини йўқотади.

Калит сўзлар: театр, ижро, актёр, спектакл, пластика, рақс.

Аннотация: В данной статье написано о большой роли пластических движений для исполнительского мастерства актёра на сцене. В спектакле “Испытания судьбы” поставленном на сцене Узбекского Национального Академического театра, актёр при создании образа хромого приёмыша вернувшегося с войны с ранением очень эффективно использовал на сцене приемы пластического движения. Но также в данной статье говорится о том, что в некоторых спектаклях пластические движения актёров немного слабые, и не отвечают должным требованиям, потому что не передают должным образом до зрителя некоторые пафосные сцены при игре на сцене, и тем самым теряют силу зрелищности игры из-за слабого исполнения и должного мастерства.

Ключевые слова: театр, исполнение, актёр, спектакль, пластика.

Annotation: In this article, the importance of plastic actions of actors on scene is illustrated. There is a play called “Taqdirsinovlari” that is being on at the Uzbek National Academic Theatre. It is about a man who returned from war injured. He used plastic actions well. Unfortunately, there are some cases given in which this plastic actions aren't being used in a proper way, and at the same time, audience can't take natural acts by actors. The force of influence is minimized and they sometimes don't play their roles professionally.

Key words: theater, execution, actor, performance, plastic.

Мамлакатимиз мустақилликка эришгач, қатор соҳалар каби рақс санъати ҳам тамоман янги ўзан, янги ривожланиш йўлига ўтди.

Давр ва замонга мослаб рақс санъати пластика, пантомима ва замонавий рақс билан уйғунлашиши натижасида янгича услуб, янгича қарашлар пайдо бўлмоқда. Актёрлик маҳоратини пластикасиз, рақссиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шундай экан, ўз-ўзидан кўриниб турибдики, ўқитиш методида биз, албатта, ҳозирги замонавий инновацион услубларни қўллашимиз керак. Актёрлик маҳоратида, айниқса, пластик машқларда биз, керак бўлса, Европа рақс санъатига ҳам

мурожат қилишимиз табиий ҳолга айланиб бормоқда. Сабаби – ҳозирги ёшлар ғарб мамлакатларининг рақс ва пластика санъатига тақлид қилиб, уни ўзлаштиришга ҳаракат қилмоқдалар. Биз талабаларга ўзбек миллий рақс санъатини унутмаган ҳолда ҳар иккала рақс турини кераклиги ва рақснинг негизи мумтоз рақслар эканлигини ўқитишга ва ўргатишга турли саҳна кўринишлар, қолаверса, миллий спектаклларимиз орқали сингдиришга ҳаракат қилмоқдамиз. Албатта, замонавий рақслар ҳам чет эл спектаклларини саҳналаштиришда, мюзиклларда керак. Актёрлик ва режиссёрлик курси талабалари турли

миллат рақсларини ва замонавий рақсларни ўрганишлари ва ўзлаштиришлари керак. Бунда биз, албатта, хореография фанига мурожаат қиламиз.

Хореография фанига оидилмий қарашларда ва тарихий манбаларда қадимдан инсонларда турли жониворларга, табиат ҳодисаларига тақлид қилиш, уларни ўзидек қилиб ўхшатиб беришга интилиш доим мавжуд бўлган. Худди мана шу санъат – тақлид санъатининг энг асосий талаби ҳам пластик ҳаракатлар ҳисобланади. Ушбу ҳаракатларнинг актёрда қай даражада шаклланганлиги актёрнинг маҳоратини белгилаб беради. Бу ҳолатда яна бир мезон борки, пластик ҳаракатлар кузатувчанлик ва синчковлик билан уйғун ҳолда намоён бўлиши даркор. Акс ҳолда, ҳар қандай пластик машқларни бажара оладиган актёрнинг ҳам тақлидий намоёишлари аслиятдан тубдан фарқ қилиши, томошабинда ижрога нисбатан, ҳатто нафрат уйғотиши ҳам мумкин. Актёр бундай ҳолатдан сақланиши учун, албатта, юқорида айтганимиздек, кузатувчан бўлмоғи лозим. Ҳар бир талаба алоҳида шахс, педогогик жиҳатдан олиб қараганда рақс ва пластик машқларни ўргатишда ҳар бир талабанинг нафақат жисмоний, балки руҳий имкониятларини ҳам эътиборга олиш муҳимдир. Бу эса ўз-ўзидан педогогдан кучли маҳоратни талаб этади. Педогог ҳар бир талабани ич-ичига, руҳиятига кириб бориши лозим. Агарда пластик машқлар талабанинг жисмоний ҳолатига тўғри келмаса ва талаба бу машқларни бажара олмай курсдошлари олдида изза бўлса, у руҳан синиб қолиши, натижада, сахнадан кўрқиб қолиши мумкин. Бу талабани сахнада эркин ҳаракат қила олмаслигига олиб келиши мумкин. Аммо мазкур жараёнлар, асосан, бошланғич курсларда ўргатилиши керак. Учинчи ва тўртинчи курсларда талабалар рақс ва пластика дарсларини ўзлаштириб бўлган бўлишлари ва диплом спектакллар сахналантирилган вақтда улар спектаклда жонлантирилган рақсларни ўз маромига етказиб ижро этишлари керак.

Баъзи спектаклларда эса пластик ҳаракатларнинг бирмунча сустлиги, талаб даражасида эмаслиги спектакл воқеасининг энг пафосли жараёнларини ҳам томошабин кўз ўнгида саёзлаштириб, жўнлаштириб, таъсир кучини камайтириш даражасида “юмша-

тиб” юбориши мумкин. Буни нафақат диплом спектакллар, балки профессионал театрларда ҳам кузатиш мумкин. Масалан, “Ўзбек Миллий академик драма театрида” намоёиш этилган “Кузги мактублар” спектаклида энг аҳамиятли кўринишлардан бири бўлган жиноятчи ўғилнинг пичоқ ўқталиш сахнаси бор. Шу манзарада томошабинлар буткул воқеанинг таъсир доирасида қолиши, ҳатто пичоқ ўқталган ўғилнинг кимнингдир умрига зомин бўлишидан, худди ҳозир сахнада ҳақиқий фожа юз берадигандек кўрқувга тушиши лозим. Актёр томошабини мана шундай таъсир доирасига торта олиши даркор. Спектаклда эса айнан актёрнинг пластик ҳаракатлари томошабин талабидан биров куйроқ эканлиги натижасида мазкур манзара уларни у қадар ишонтира олмайди. Воқеалар ясама, сунъийдек намоён бўлади.

Мавзунини ёритишда таҳлил билан бир қаторда танқиднинг ҳам ўз ўрни бор эканлигини инобатга олиб бу фикр баён қилинган. Аммо бизни хурсанд қилувчи жиҳати шундаки, мазкур спектакл илк намоёиш жараёнларида йўл қўйган бу камчиликларини бугунги кунда англаб етган ва пластик ҳаракатлар устида кўпроқ ишланганини спектаклнинг айни кунлардаги талқинида кўришимиз мумкин. Дастлабки кунлардаги намоёишларда пластик ҳаракатларнинг ифодавийлигига эътиборнинг камлиги мазкур ҳолатни келтириб чиқарган эди. Бундан актёрлик маҳоратида пластик ҳаракатлар ифодавийлигининг аҳамияти қай даражада эканлиги англанади ва мақола мавзусига ёрқин мисол қилиб олишимиз мумкин.

Хатти-ҳаракат таҳлили – театр санъатининг энг тўғри, ягона услуби, қуролидир. Хатти-ҳаракат таҳлилининг фақат сахна амалиётидагина кўриш орқали рўёбга чиқариш мумкин. Ақл ва фикр орқали юзага келган тахминларни тана аъзолари орқали текширувдан ўтказиш репетициялар асосини ташкил қилади. Демак, пластик ҳаракатларнинг моҳирона намоёиши учун репетицияларда актёрнинг ўз устида талабчан тарзда кўп ишлаши кераклигини тақозо қилади. [2.Б.28]

Республика ёш томошабинлар театрида ёш томошабинларга илк намоёишлариданоқ манзур бўлган “Шум бола” спектакли ашула, рақс, пантомима ва бошқа пластик ҳаракатларни на-

мойиш қилишни талаб этувчи жараёнларга бой сахна асарларидан бири ҳисобланади. Ҳайрат ва завқ-шавққа мойил бўлган ёш томошабинларнинг талаби ўрни келганда катталарнинг талаб даражаларидан-да юксакроқ бўлади. Бу эса актёрдан янада кўпроқ маҳоратни талаб этади. Спектакл шу жиҳатлари билан айнан пластик ҳаракатларнинг ёш томошабинлар талаб даражасидаги маҳорат билан намойиш этилганлиги унинг мухлисларини кундан-кунга кўпайтирмақда. Спектакл сахналаштирилганига ҳали кўп мудат бўлмаган бўлса-да, ундаги сюжет билан бир қаторда рақсларнинг ифодавийлиги, ҳаракатларнинг кескин ва томошабоп эканлиги, актёрлар ижросидаги ўзига хослик ёш томоша мухлисларида олам-олам таассуротлар қолдирмоқда. Мана шу ҳаракатлар ифодавийлиги натижасида спектаклнинг оммалашуви томошабинлар-

нинг ёшини инобатга олган ҳолда тарбиявий аҳамият касб этади. Спектаклдаги ғоявий тарбия бевосита ва билвосита актёр маҳоратидаги пластик ҳаракатларнинг ифодавийлиги натижасида томошабинга сингади. [З.Б.З]

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, актёрлик маҳоратида пластик ҳаракатларнинг ифодавийлиги тарбиявий аҳамиятни, кузатувчанлик ва синчковлик, ифодавийликни талаб этади. Ҳар қандай спектакл ва экран намойиши учун кўзланган кино асарида маълум мақсадга ундовчи ғоянинг шаклланиши ижронинг таъсири билан белгиланади. Ижронинг таъсири эса пластик ҳаракатларнинг намойиши натижасида юзага келади. Демак, асарда кўзланган тарбиявий аҳамиятни юзага чиқаришда пластик ҳаракатлардаги ифодавийликни назардан четда қолдириш асло мумкин эмас.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. “Саҳна ҳаракати ва жанги” – А. Исмоилов ва бошқалар. “Наврўз” нашриёти. Тошкент. 2015 йил
2. “Саҳнавий асарнинг хатти-ҳаракат таҳлили” – Ҳ. Маҳмудова. “Фан ва технология” нашриёти. Тошкент. 2015 йил
3. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси.

*Muqaddas Vohidova,
kichik ilmiy xodim,
A.Avloniy nomidagi ilmiy-tadqiqot instituti*

BOSHLANG‘ICH TA‘LIMNING ONA TILI VA O‘QISH O‘QUV DASTURI MAZMUNINI TAKOMILLASHTIRISH BO‘YICHA TAHLILIY TAKLIFLAR VA MULOHAZALAR

Аннотатсия. Mazkur maqolada xorijiy davlatlarda boshlang‘ich ta‘lim bo‘yicha kuzatilayotgan tendensiyalar, shuningdek, xorijiy mamlakatlar boshlang‘ich ta‘limida o‘qitiladigan fanlar, o‘qitish muddatlari bo‘yicha qiyosiy tahlil olib borilgan. O‘zbekistonda boshlang‘ich ta‘limdagi dolzarb masalalari, bunda moddiy-texnik bazaning yetishmovchiligi, oliy ma‘lumotli pedagog kadrlarning yetishmasligi yuzasidan mavjud o‘rganilgan hamda ushbu muammolarni bartaraf etish bo‘yicha ilmiy farazlar, tavsiyalar keltirilgan.

Аннотация. В данном статье дается сравнительный анализ тенденций развития начального образования в зарубежных странах, а также предметов, изучаемых в начальном образовании за рубежом, продолжительности обучения. Представлены актуальные проблемы начального образования в Узбекистане, в том числе отсутствие материально-

технической базы, нехватка вышеобразованных учителей, а также научные гипотезы и рекомендации по решению этих проблем.

Annotation. This article provides a comparative analysis of the trends in the development of primary education in foreign countries, subjects taught in Primary Education as well as the duration of study in primary education abroad. The current problems of primary education in Uzbekistan are presented, including the lack of material and technical base, the lack of highly educated teachers, in addition to the scientific hypotheses and recommendations for solving these problems have been given.

Kalit soʻzlar: ona tili, Finlyandiya, oʻquv dastur, savodxon, Kanji, Hiragana, fonema, milliy oʻquv dasturi.

Ключевые слова: родной язык, Финляндия, учебная программа, грамотность, Канджи, Хирагана, фонема, национальная учебная программа.

Keywords: native language, Finland, curriculum, literacy, Kanji, Hiragana, phoneme, national curriculum.

1. Ona tili va oʻqish fan oʻquv dasturlari mazmuni yuzasidan xorijiy davlatlarning tajribasi

Zamonaviy dunyoda taʼlim tizimini rivojlantirish dolzarb muammolardan biri sifatida tan olingan. Rivojlangan davlatlar taʼlimda konseptual oʻzgarishlarni olib kelish uchun ular izlanishlarni amalga oshiradi.

Yaponiyada bolalar jahon miqyosida hisob-kitob va savodxonlik borasida koʻproq qobiliyatga ega.

Butun dunyodagi bolalar, odatda, oʻrtacha 26–33 harfni (baʼzi bir Osiyo tillarini hisobga olmaganda piktografik yondashuvni) oʻrgansalar, yapon bolalari boshlangʻich taʼlimda yapon tilida oʻqish va yozish uchun 1850 ieroglifni oʻrganishi kerak.

Yaponiyalik ota-onalar farzandlariga barcha belgilarni oʻrganish va ularni yozma muloqotda ishlatish qanchalik qiyin boʻlishi mumkinligini biladi. Biroq oʻqitishga yuqori sifatli yondashuv tufayli, boshlangʻich maktabdan chiqib ketish vaqtida, yapon bolalari allaqachon 1.000 kanji belgilarini bilib oladi.

Kanji bilan bir qatorda, Yaponiyada ikkita alifbo turi hiragana va katakana mavjud. Har bir toʻplamda 46 ta belgi mavjud (odatda, “ka” kabi). Original tovushlarni oʻzgartirish uchun ishlatiladigan aniq nuqtalar bilan birlashgan holda bu belgilar zamonaviy yapon tilining barcha tovushlarini ifodalash uchun yetarli.

Hiragana oddiy Yaponcha soʻzlarni yozish uchun kanji bilan birgalikda ishlatiladi. Katakana boshqa tillardan olingan soʻzlarni, begona odamlar va joylar, tovushlar va hayvonlarning hayqiriqlarini yozish uchun ishlatiladi.

Yaponiya davlat taʼlim tizimi bu mamlakatda milliy gʻurur boʻlib, Yaponiyalik oʻquvchilarga butun dunyodagi hamkasblarini osonlikcha, yaxshiroq bajarishga yordam bergan anʼanaviy uslubdir. PISA testlari buni yana bir bor tasdiqlaydi.

Ularning taʼlim tizimi juda yaxshi boʻlgani sababli, Yaponiyada dunyoning eng yaxshi oʻqitiladigan aholisi (100% majburiy sinflarga va noqonuniy savodsizlikka ega) mavjud.

Ular oʻqitadigan fanlar orasida yapon tili, matematika, ijtimoiy tadqiqotlar, musiqa, qoʻl mehnati sanʼatlari, jismoniy tarbiya va uy iqtisodiyoti (oddiy pazandalik va tikuvchilik koʻnikmalarini oʻrganish) kiradi.

Oʻquvchilar shodo (xattotlik) va haiku kabi anʼanaviy yapon sanʼatlarini ham oʻrganadi.

Haiku, taxminan, 400-yil oldin Yaponiyada ishlab chiqilgan sheʼriyatning bir shakli boʻlib, 17 shevadan iborat sheʼriy shaklga ega. Oʻquvchilarga chuqur his-tuygʻularni etkazish uchun oddiy soʻzlar ishlatiladi.

Finlyandiya, maʼlumki, soʻnggi paytlarda Finlyandiyadagi taʼlim tizimi dunyodagi eng yaxshi tizim ekanligi va mazkur tizimning bunday maqomga erishishda yordam beradigan radikal (Buyuk Britaniya va AQSh taʼlim tizimi bilan solishtirganda) gʻoyalar qanday ishlayotgani haqida fikrlar matbuotda keng muhokama qilinmoqda.

Finlyandiya maktablari oʻquv rejasiga koʻra, toʻqqiz yillik haftalik umumiy yuklama 233 soat. Finlar shundan 42 soatini ona tili va adabiyot faniga ajratadi. Finlyandiya maktablarida ona tili sifatida fin, shved, sami, sigan tili oʻqitiladi. Mamlakatda ikkita davlat tili mavjud. Ona tili fin tili boʻlganlar shved tilini, ona tili shved tili boʻlgan-

lar fin tilini davlat tili sifatida o'rganadi. Ona tili sami yoki sigan, rus tili bo'lganlar ham fin yoki shved tilini o'rganishadi.

Birinchi-ikkinchi sinflarda ona tili va adabiyotni o'qitishda o'quvchilarning individual qobiliyatini hisobga olgan holda ongli yondashish, o'zini namoyon qilish va muloqot layoqatini, shuningdek, tinglash, gapirish, o'qish va yozish qobiliyatini rivojlantirish alohida vazifa hisoblanadi.

Fin tili — muayyan flektiv elementlarga ega bo'lgan agglyutinativ til. Fonologik tizimi 8 unli va 13 undosh fonemadan iborat; ularning har biri (j, v, h, d dan tashqari) cho'ziqlik darajasi bo'yicha qarama-qarshi qo'yiladi; bu imlodan a – aa, o – oo, t – tt, r – rr kabi (qisqa cho'ziq) aks etadi. Ba'zi tuzilmalarda unli garmoniyasi kuzatiladi. Unli fonemalar miqdori diftonglar (16 ta) hisobiga ko'payadi. Morfologik belgilari: jins kategoriyasi yo'q; otlar 13 kelishik bilan o'zgaradi; fe'llar 2 xil tuslanishda, 4 mayl, 4 zamon, 3 shaxs shakllari bilan o'zgaradi, sintaksis sohasida so'z tartibi nisbatan erkin.

Adabiy tilning shakllanishi va rivojlanishida 2 davr: eski fin (1540–1820) va yangi fin (19-asrning 20-yillaridan boshlab) davrlari ajratiladi. Finlyandiyaning shved mustamlakasidan ozod bo'lguniga qadar (1809) rasmiy til sifatida shved tili ustunlik qilib, adabiy Fin tili deyarli rivojlanmagan. Yangi Fin tili davri ham 2 bosqichdan: ilk yangi fin (1820–70) va hozirgi fin (1870-yildan) bosqichlaridan iborat. Ilk fin davrida adabiy til og'zaki til bilan yaqinlashdi. 1863-yildan boshlab Fin tili rasman shved tili bilan teng huquqlarga ega bo'ldi: maktablar va universitetlarda o'qitila boshladi, unda gaz., jur. va badiiy adabiyot nashr etiladigan bo'ldi. 19-asrning 70-yillariga kelib xoz. adabiy Fin tilining asoslari yaratildi. 1919-yil Fin tili Finlyandiyaning rasmiy tili deb e'lon qilindi. Yozuvi lotin grafikasi asosida (16-asrdan).

Fransiyada ta'lim tizimi ham qadimiy va boy tarixga ega. Fransiyada ta'limning asosiy maqsadi shaxsning har tomonlama kamol topishini ta'minlash, uni mustaqil faoliyatga tayyorlash, bozor munosabatlari sharoitida o'quvchilarni tadbirkorlikka, ishbilarmonlik va omilkorlikka o'rgatish, shunga yarasha kasb-korga ega qilishdan iboratdir. O'qitiladigan predmetlar ichida fransuz tili va adabiyoti, o'qish va -yozuv alohida ahamiyatga molik. Ular uchun dars vaqtining 30 % ajratiladi. Fransuz maktablari boshlang'ich sinflarida

o'quvchilar ona tilidan, tushdan keyin esa matematika va boshqa predmetlardan saboq oladilar. Matematika, ona tili va adabiyoti baza predmeti, tarix, geografiya, mehnat, jismoniy tarbiya predmetlari esa rivojlantiruvchi predmetlar hisoblanadi. Fransiya ta'limida bolalarni go'daklik chog'idanoq maktabda o'qitish uchun tayyor holda olib kelish g'oyat muhim masala hisoblanadi. Bolalarni maktabga tayyorlash uchun alohida dastur va darsliklar mavjud. Uning vazifasi o'qish, yozish, hisoblash malakasini berishdir. Boshlang'ich sinflarda o'qish uch bosqichda amalga oshiriladi: 1. Tayyorlov bosqichi; 2. Elementar kurs (bu bosqich ikki yil davom etadi); 3. Chuqurlashtirilgan bosqich. Dasturlarda o'quv predmetlarning barчасiga uch bosqich bo'yicha aniq, alohida-alohida talablar qo'yiladi.

2. Milliy o'quv dasturning 3-4 sinf boshlang'ich ta'lim o'quv dasturlari mazmunini ta'komillashtirish bo'yicha tahliliy ma'lumotlar sohadagi mavjud muammolar va kamchiliklar

Mamlakatimiz rahbari “O'qituvchi va murabbiylar kuni”ga bag'ishlangan tantanali marosimda so'zlagan dasturiy nutqida ta'lim sohasidagi qator kamchilik va muammolarga e'tibor qaratgan edi. Bu muammolardan biri o'quv dasturlari ekanligini ta'kidlab, unga barham berish uchun xorijiy ekspertlar va tajribali o'qituvchilarni keng jalb qilgan holda, umumiy ta'limning Milliy o'quv dasturi loyihasini ishlab chiqish va joriy o'quv yili davomida uni ilmiy-tadqiqot va ta'lim muassasalarida sinovdan o'tkazish taklifini bildirgan edi.

Amaldagi dastur grammatikani tushuntirish va yodlatishga asoslanganligi, yangi dasturga ko'ra esa o'quvchi matnni o'qish orqali nafaqat grammatika, balki uni amalda qo'llay olishiga qaratilganligiga urg'u berilgan. Endi o'quvchilar grammatik bilimlarni nazariy qoidalarni yodlab emas, balki matn va matn asosida berilgan mas-hqlarni bajarish orqali egallashi belgilangan deb ta'kidlashadi, ammo dasturda ayrim qoidalar kiritib o'tilgan. Ona tilini o'qitish bo'yicha taklif etilayotgan dasturga ko'ra, o'quvchi 4 lingvistik ko'nikma – eshitib yoki o'qib tushunish, og'zaki va yozma nutq malakaga ega bo'lish kerak.

Taklif etilayotgan adabiyotni o'qitish dasturiga ko'ra, darsliklardan badiiy asar tahliliga bag'ishlangan mazkur bo'lim olib tashlangan. Milliy o'quv dasturi asosida ona tili va adabiyot darsliklariga kiritilgan o'zgarishlar yillar davomi-

da shakllangan savod va mustaqil fikrlash bilan bog'liq muammoga yechim bo'la olmaydi. Milliy dastur ilk kommunikativ vaziyatga asoslangan o'quv dasturi. Darsliklar ham shunga mos emas. Topshiriqlar berishda dialog tuzish, ssenariy tuzish kabi metodlardan ham faol foydalanish, so'zga hisobdorlikni oshirishga xizmat qiladigan yozma va og'zaki topshiriqlar berilmagan.

Shuningdek, eshitib tushunishni rivojlantirishda mexanik xotirani emas, ko'proq tafakkur qi-

ladigan, javobini internetdan topib bo'lmaydigan topshiriqlar berilmagan. Darslikda berilgan mas-hqlar faqat yozma nutqni o'stirishga uchun o'quvchining og'zaki nutqini o'stirish uchun xizmat qil-maydi. Loyihalar orasida "O'qish" fanining das-turi umuman yo'q. Tushuntirish xatida bu haqida yozilmagan. Xalqaro tajribalar asosida yaratilgan Milliy o'quv dasturidagi bo'limlar 1–4 sinf dars-liklarida bir xil bo'lib qolgan. Dastur mazmuniga sustkashlik bilan yondashilgan.

3. Milliy o'quv dastur 3-4 sinf yangi dasturining ona tili va o'qish savodxonligi fani bo'yicha takliflar

JADVALI

T/r	Amaldagi dastur	Taklif etilayotgan dastur	Farqi, asosi
3-sinf darsligining dasturi			
1.	I bo'lim. Men, sen, u va ular	I bo'lim. "Yurtimda-gi imkoniyatlar"	I bo'lim asosan O'zbekiston mustaqillik bayramidan so'ng ilk o'quvlar boshlandi, bolalarga shu shukuhda o'quvlarni boshlasa to'g'ri bo'lar edi.
	M u s t a q i l l i k m a y d o n i (I s t i q l o l , h u r f i k r l i l i k , M u s t a q i l l i k maydoni haqida)	"Baxtli bolalik"	Bo'lim nomi o'zgarsa, albatta, uning ichidagi mazmun ham o'zgaradi. Shu boisdan Mustaqillik maydoni mavzusini "Baxtli bolalilik" mavzularga almashtirishni taklif qilmoqdamiz. Mustaqillik maydoni mavzusini San'at va madaniyat bo'limiga o'tkazilsa, maqsadga muvofiq bo'lar edi.
	G'aroyib bolalar (vunderkindlar)	"Iqtidorli bolalar"	Bo'lim nomi o'zgarsa, albatta, uning ichidagi mazmun ham o'zgaradi. Shu boisdan G'aroyib bolalar mavzusini "Iqtidorli bolalar" mavzularga almashtirishni taklif qilmoqdamiz. Dasturdagi bo'limlardagi atamalarga jiddiyroq ahamiyat berish kerak G'aroyib bolalar mavzusi ko'proq fantastikaga og'ib ketadi.
	Jamoat trans-p o r t l a r i (avtobus, metro harakati qoidalari)	"Men yurtimni kuylayman" (turli shevalar talqinida)	Bo'lim nomi o'zgarsa, albatta, uning ichidagi mazmun ham o'zgaradi. Shu boisdan Jamoat transportlari mavzusini "Men yurtimni kuylayman" mavzularga almashtirishni taklif qilmoqdamiz. Bu mavzu orqali bolalar O'zbekiston hududidagi shevalarni o'rganadi va ona tili fani mazmuniga ham to'g'ri keladi.
	II Bo'lim. Tabiat ne'matlari	Til va Dil VII bo'limlari o'rnini almashtirish kerak;	Til va Dil bo'limi yuqoriga olingani ma'qul, 1989-yil 21-oktabr O'zbekiston Respublikasining davlat tili o'zbek tiliga maqom berilgan kun bilan bog'lab o'tilsa, bolalarni o'zbek tiliga bo'lgan ishtiyoqini yanada oshiga bo'lar edik va millat tiliga e'tiborni kuchaytirgan bolamiz.
	O'zbekistonning o'ziga xos tabia-ti (tog'lar, cho'llar, daryolar, hayvon-lar)	O'zbekistonning o'ziga xos tabiati	O'zbekistonning o'ziga xos tabiati mavzusini o'tishda bevosita ko'z oldimizga tabiat, daraxtlar, mevalar, sabzavotlar keltiramiz. Bu mavzuni o'tishda joy nomlari, bayram va muhim sanalar, tashkilot va gazeta, jurnal nomlar o'rniga milliy bayramimiz bo'lgan hosil bayrami bilan bevosita bog'lasha mavzu ichiga kirgan bo'lamiz.
	Antarktida - muz saltanati (tabiati, jonzotlari)	Orol dengizi	Hozirgi kunda nafaqat O'zbekistonning, balki butun dunyoning global muammosiga aylangan Orol dengizini dasturga qo'shimcha qilish maqsadga muvofiq. Oldin bolalarimiz o'zimizni tabiatimizdan xabardor bo'lishlari so'ngra dunyoni o'rgangan ma'qul.

	Dunyo okeanlari (okeanlar haqida)	O'zbekistondan oqib o'tuvchi daryolar	Dunyo okeanlari mavzusiga qo'shimcha qilib O'zbekiston hududidan oqib o'tuvchi daryolar haqida ham to'xtalib o'tilsa, bolada yanada kengroq tushuncha bo'ladi. Fanlar integratsiyasi deyapmiz, hamma fanni qo'shyapmiz, bunga ham rozimiz, lekin ona tili darsimizda hech bo'lmaganda milliy ruhiyatni singdiruvchi mavzularni ham kiritsak, yomon bo'lmasdi.
	IV Bo'lim. Kasbim - faxrim	"Yaxshi va yomon odatlar"	Kasbim - faxrim bo'limining mazmunida Dangasalik - yomon illat, Tomorqa mavzulari kiritilgan kasb uchun bularni aloqasi yo'q deb o'ylayman bular ko'proq bolada yaxshi va yomon odatlarni shakllantirishga yordam beradi.
	T o m o r q a (t o m o r q a ekinlari, mehnat, dehqonchilik, qishloq xo'jaligi)	"Mehnat sevar bolakay"	Kasbga tomorqani qanday aloqasi bor bu mavzu ko'proq Tabiat ne'matlari bo'limiga to'g'ri keladi. IV bo'limni nomini "Yaxshi va yomon odatlar"ga o'zgartirilsa, tomorqa mavzusini "Mehnat sevar bolakay" taklifini beraman. Shunda mazmunga to'g'ri kelar edi.
	VIII bo'lim. San'at va madaniyat	Kulolchilik	Yuqorida kuzatganimizdek Kasb-faxrim bo'limida kasbga oid mavzuni uchratmadik, bu bo'limda esa kasbga oid mavzu, ya'ni Kulolchilik mavzusi kiritilgan bu ko'proq kasblar dunyosiga mansub.
	X bo'lim. O'quv yili oxirida takrorlash	"Yoz o'tadi soz"	Har bir bo'limda takrorlash mavzusi bor yil so'nggida ham yana takrorlash qilgandan ko'ra, bolalar yozgi ta'tilga ketishdan avval yozgi ta'tilda nima ishlar qilish haqida o'z rejalar tuzib esse, hikoya yoki loyiha taqdimot qilsalar bolalarning fikrlash dunyosi, yozish savodxonligi yanada kengaygan bo'lar edi.
	Qo'shimcha taklif	"Dildan suhbat"	Bu bo'lim orqali bolalar bilan o'qituvchilar o'rtasida do'stona munosabatga erishilgan bo'lar edik, yangi bo'limni qo'shilsa, bo'limlar orasida bog'lanish kuzatilgan bo'lar edi.
4-sinf darsligining dasturi			
	Amaldagi dastur	Taklif etilayotgan dastur	Farqi, asosi
	I bo'lim. Men, sen, u va ular	"Yurtim jamoli"	I bo'lim, asosan, O'zbekiston mustaqillik bayramidan so'ng ilk o'quvlar boshlandi, bolalarga shu shukuhda o'quvlarni boshlasa to'g'ri bo'lar edi.
	S i n f i m i z ilg'orlari (A'lochi bolalarning fazilati, a'lochi bo'lish uchun nima qilish kerakligi haqida)	"Zamonaviy maskanlarimiz"	Bo'lim nomi o'zgarsa, albatta, uning ichidagi mazmun ham o'zgaradi. Shu boisdan Sinfimiz ilg'orlar mavzusini "Zamonaviy maskanlarimiz" mavzularga almashtirishni taklif qilmoqdamiz.
	II bo'lim. Tabiat ne'matlari	"Yurtim tabiati"	Bo'lim nomni 1-4 sinfgacha bir xil kuzatilgan bu esa bolalardan zerikish va takrorlashga olib keladi.
	IV bo'lim. Kasbim - faxrim Hisobchi nima ish qiladi? (bux-galterning vazifalari)	"Muhandislik qanday kasb"	Hisobchi nima ish qiladi? mavzusi Yosh iqtisodchi bo'limi mazmuniga to'g'ri keladi, qolaversa, bu kasbni o'rniga yo'qolib ketayotgan kasblarni kirgizilsa, o'sha kasbning qadri va o'rni yanada oshgan bo'lar edi. Bolalar bu kasb haqida eshitganda ular uchun begona tushuncha bo'lmas edi.

VI bo'lim. Fan va texnologiyalar (24 soat)	Fan va texnologiyalar bo'limi soatlarini qisqartish kerak.	4-sinf dasturida 11 ta bo'lim bo'lsa, shulardan Fan va texnologiyalar bo'limiga eng ko'p 24 soat ajratilgan. 24 soatni 10 soatga tushirib qolgan 14 soatini Til va Dil bo'limiga taqsimlash maqsadga muvofiq bo'lar edi.
VII bo'lim. Til va dil	Sog' tanda – sog'lom aql	Til va Dil bo'limi yuqoriga olingani ma'qul, 1989-yil 21-oktabr O'zbekiston Respublikasining davlat tili o'zbek tiliga maqom berilgan kun bilan bog'lab o'tilsa, bolalarni o'zbek tiliga bo'lgan ishtiyoqini yanada oshiga bo'lar edik va millat tiliga e'tiborni kuchaytirgan bolamiz.
IX bo'lim. San'at va madaniyat mazmuni	“Ziyorat qilish odobi” mavzusini qo'shish	San'at va madaniyat bo'limlar juda yaxshi singdirilgan, ammo Eski juvadagi mo'jiza (kino haqida). Tushunchasini faqat Poytaxt aholisi tushunadi qolgan Respublikaning chet qishloqlariga bu atama notanish dastur tuzayotgan-da faqatgina Poytaxt aholisi uchun emas, balki O'zbekistonning barcha hududlari qamrab olinsa, bolaga ham tushunarli ham qiziqarli bo'lar edi. Hozirda ichki turizm juda rivojlangan ziyorat qilish uchun sharoitlar mavjud, ziyoratgohlar har bir hududda bor. Bolalarni ekskursiyaga olib chiqish kerak va ziyoratgohda o'zini qanday tutishi kerakligi haqida kengroq tushuncha berish kerak.
XI bo'lim. O'quv yili oxirida takrorlash	“Yozgi vazifalarim”	Har bir bo'limda takrorlash mavzusi bor yil so'ngida ham yana takrorlash qilgandan ko'ra bolalar yozgi ta'tilga ketishdan avval o'z rejalari haqida esse, hikoya yoki loyiha taqdimot qilsalar bolalarning fikrlash dunyosi, yozish savodxonligi yanada kengaygan bo'lar edi.
Qo'shimcha takliflar	II bo'lim “Maktabim bilimlar xazinasi”	Bu bo'limni qo'shish taklifini berishimizdan maqsad o'quvchilar maktabga faqatgina do'stlarini ko'rishga yoki bolalar bilan o'ynaganini emas, balki bilim olish uchun kelganini, maktab mulklarini asrab-avaylash kerakligi, kitob bilan do'st bo'lishga undaymiz. Bo'lim mazmuniga “Maktab mulkini asrang”, “Sinfimiz iqtidorlilari”, “Mening do'stim (Darslik va kitoblarni asrab-avaylash)” mavzularini singdirsa maqsadga muvofiq bo'lar edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. www.ziyonet.uz
2. w.w.w.google.uz
3. Азизхўжаева Н. Н. Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти. 2006 й. –200 б.
4. Виллюнас В. К. Психологические механизмы мотивации человека. –М.: 1990 г.
Зуфарова М.Э. Умумий психология. –Т.: “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти” [нашриёти](#), 2010й. –304 б.
1. Йўлдошева Ж.Р. Усмонова С.А. Замонавий педагогик технологияларни амалиётга жорий қилиш. –Т: “Фан ва технология” нашриёти. 2008-йил. –132б.
2. Йўлдошев Ж. Йўлдошева Ф. Йўлдошева Г. Интерфаол таълим сифат кафолати. –Т.: 2008 й. –153 б.
3. Ковалев В.И. Мотивы поведения и деятельности. –М.: 1988 г.
4. Леонтьев А. Н. Деятельность, сознание, личность. –М.: 1975 г.
5. Мавлонова Р., Вохидова Н., Раҳмонқулова И., Педагогика назарияси ва тарихи (дарслик) –Т.; “Фан ва технология” нашриёти 2010 йил. 464-бет.
6. Маслоу А. Мотивация и личность.3-е. Изд. Пер. С англ. – Спб.: Питер, 2008. – 352 с.
7. Матюхина М.В. Мотивация учения младших школьников. –М.: 1984 г.
8. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: В 2 т. –М.: 1986 г.

YANGI O'ZBEKISTONDA TA'LIM SIFATINI OSHIRISH ISTIQBOLLARI: ISLOHOTLAR VA YANGILIKLAR

***Annotatsiya.** Maqolada rivojlanib borayotgan O'zbekistondagi yangi islohotlar xususida ma'lumotlar keltirilgan bo'lib, innovatsion loyihalar haqida fikr yuritilgan. Shu bilan birga kelajakdagi yangilanishlar haqida ham g'oyalar keltirilgan.*

***Kalit so'zlar:** yangi islohotlar, innovatsion loyihalar, mintaqaviy iqtisodiy tashkilotlar, ta'lim sifati, Maktabgacha ta'lim vazirligi.*

***Аннотация** - в статье представлена информация о новых условиях, инновациях развивающегося Узбекистана, а также обсуждаются новые инновационные проекты. Наряду с этим, также приведены суждения о проведённых реформах и будущих обновлениях.*

***Ключевые слова:** новые условия, инновационные проекты, региональные экономические организации, качество образования, Министерство дошкольного образования.*

Annotation - The article provides information about new weapons, innovations in developing Uzbekistan, and ideas for new innovative projects. There are also ideas for ongoing reforms and future updates.

Keywords: new reforms, innovative projects, regional economic organizations, quality of education, Ministry of Preschool Education.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev o'zining Oliy Majlisga Murojaatnomasida mamlakatimizning xalqaro va mintaqaviy iqtisodiy tashkilotlardagi ishtirokini kuchaytirishning ahamiyati xususida alohida to'xtalib o'tdi.

Jumladan, mamlakatimiz iqtisodiyotining jahon ishlab chiqarish tizimiga, dunyo bozori talablariga va iqtisodiy integratsiya jarayonlariga hamohang bo'lishi mahsulotlar sifatini oshirishi, tannaxini pasaytirishi, ishlab chiqaruvchilarni yangi texnologiyalarni joriy etishga majbur qilishi va bozor islohotlarini jadal rivojlantirishga xizmat qilishi alohida ta'kidlandi.

Sifatli ta'limda – sog'lom muhit: Konsepsiyada korrupsiyaga qarshi kurashish va shaffoflikni ta'minlashning ta'sirchan mexanizmlarini joriy etish bo'yicha alohida e'tibor qaratilgan: oliy ta'lim sohasida “korrupsiyasiz soha”; professor-o'qituvchilar bilan talabalar o'rtasidagi byurokratik omillarni bartaraf etish; malaka oshirish, ilmiy-tadqiqot ishlarini tayyorlash va amaliyotga tatbiq etish, nazorat-monitoring, xodimlarni ishga qabul qilish va lavozimga tayinlash, oliy ta'lim muassasalari faoliyatini o'rganish va tizimdagi boshqa jarayonlarda shaffoflikni ta'minlash;

professor-o'qituvchilarning o'quv yuklamalarini optimallashtirish, kasbiy faoliyatga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish asosida oliy ta'lim tizimi xodimlarining mehnat unumdorligini oshirishdek mexanizmlar belgilab berilgan.

Mamlakatimizda izchillik bilan amalga oshirilayotgan ta'lim sohasidagi islohotlar zamirida Vatanimizni yanada taraqqiy ettirish, yoshlarni har jihatdan barkamol shaxs etib voyaga yetkazish, sohalar uchun yuqori bilimga ega mutaxassislarni tayyorlashdek maqsadlar mujassamdir.

“Bilimlar iqtisodiyoti” atamasi iqtisodiy lug'atda o'n yil oldin paydo bo'lishi tasodif emas. Bu zamonaviy ishchilarning yuqori malakali iqtisodiyotini rivojlantirishning muhim ahamiyatidan dalolat beradi, bunga yuqori sifatli ta'limsiz erishib bo'lmaydi. Zamonaviy dunyoda ta'lim sifati iqtisodiyotning raqobatbardoshligining eng muhim omillaridan biriga aylangan.

Islohotlarning yangi bosqichi boshlanishidan oldin O'zbekistonda maktabgacha ta'limga katta e'tibor berilmadi. Vaziyat 2017-yilda Maktabgacha ta'lim vazirligi tuzilganida o'zgardi. Agar ilgari bolalarni ta'limning ushbu shakli bilan qamrab

olish darajasi atigi 27% ni tashkil qilgan bo'lsa, 2019-yil oxiriga kelib 44,5% gacha ko'tarilgan edi. Bu davrda davlat maktabgacha ta'lim muassasalari soni 1,5 barobarga (4940 dan 7500 gacha), xususi maktabgacha ta'lim muassasalari – 3 barobarga (269 dan 783 gacha) ko'paydi. Agar 2017-yilda maktabgacha ta'lim tizimida 51 ming o'qituvchi ishlagan bo'lsa, 2019-yil oxiriga kelib – 80 mingdan ortiq.

Maktabgacha ta'lim uchun kadrlar tayyorlashga katta e'tibor berildi. Mutaxassislarini yaxshiroq tayyorlash maqsadida 97 ta pedagogika kolleji to'liq MDH yurisdiksiyasiga o'tdi. Barcha pedagogika universitetlarida maktabgacha ta'lim uchun kvotalar oshirildi. MDHda Maktabgacha ta'lim muassasalari rahbarlari hamda mutaxassislarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish instituti ochildi.

Bolalar bog'chalarida sog'lom va xavfsiz ovqatlanishni tashkil etish maqsadida maktabgacha ta'lim muassasalari uchun oziq-ovqat mahsulotlarini to'g'ridan-to'g'ri ishlab chiqarish korxonalaridan sotib olish uchun shart-sharoitlar yaratildi, umumiy ovqatlanishdan foydalanib, tajriba tarzida ovqatlanish yo'lga qo'yildi.

Maktab ta'limining ixtisoslashuvi

O'zbekistonda yaxshi rivojlangan maktab infratuzilmasi yaratildi, bu bolalarni umumiy boshlang'ich va o'rta ta'lim bilan to'liq qamrab olish imkonini berdi. Umumiy boshlang'ich va o'rta ta'limga umumiy qabul darajasi 99% bo'lib qoldi.

Ta'limni markazsizlashtirish

Maktablarda o'rta ta'limni isloh qilish jarayonida 10 – 11 – sinflarda ta'lim qayta tiklandi. Umumta'lim maktablarida oliy ma'lumotli o'qituvchilarning ulushi 80% dan oshdi, buni ta'lim sifatining ko'rsatkichi deb hisoblash mumkin. Ta'lim islohoti umumta'lim maktablari o'qituvchilarining oylik maoshlari oshishi bilan birga olib borildi, ular uch bosqichda oshirildi va natijada, o'rtacha 50% ga oshdi. Islohotlar jarayonida 4 ta akademik litsey ham tugatildi, ularning o'quv va moddiy bazasi zamonaviy talablarga javob bermadi. Universitetlardan uzoqda joylashgan va bitiruvchilarning oliy o'quv yurtlariga qabul darajasi past bo'lgan 54 litsey asta-sekin kasb-hunar kollejlarga aylantirildi.

Shu bilan birga, ilmiy-texnik ta'limning yangi innovatsion texnologiyalari dunyoda tobora ko'proq joriy etilmoqda. O'zbekistonda bunday

ta'lim texnologiyalariga o'tish uchun old shartlar va sharoitlar yaratilmoqda, bu O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida aks ettirilgan. Bu yo'nalishda to'rtinchi sinfni bitirgan iqtidorli bolalar test natijalariga ko'ra tanlanadigan prezident maktablari tizimini yaratish katta ahamiyatga ega. Prezident maktablari allaqachon Toshkent, Namangan, Nukus va Xivada ishlayapti, bu yil Buxoro, Jizzax, Qashqadaryo, Samarqand va Farg'onada maktablar ochilmoqda, 2021-yilda Andijon, Navoiy, Surxondaryo, Sirdaryo va Toshkent viloyatlarida ochildi.

AKT, aniq fanlarni, shuningdek, aerokosmik va astronomiyani chuqur o'rganadigan ixtisoslashtirilgan o'quv muassasalari yaratilmoqda. Shunday qilib, Prezident farmonlari bilan Toshkentda O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Astronomiya instituti qoshida al-Xorazmiy nomidagi maktab va Mirzo Ulug'bek nomidagi maktab-internat tashkil etildi. Maxsus ixtisoslashtirilgan maktablar ham bor. 2015-yilda Toshkentda "Robokidz Education" boshlang'ich xususi robototexnika maktabi tashkil etildi, u yerda robototexnika, boshlang'ich dasturlash va "narsalar Interneti" kurslari o'qitiladi. Va 2017-yilda "Artel" global xususi maktabi ochildi, u matematika, fizika, kimyo fanlarini chuqur o'rganishga qaratilgan. Bu yerda robototexnika, 3D modellashtirish va dasturlash ham o'rgatiladi.

Uzluksiz kasbiy ta'lim

Kasb-hunar ta'limida islohotlar Prezidentning 2019-yil 6-sentabrda qabul qilingan "Kasb-hunar ta'limi tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori asosida amalga oshirilmoqda. Ushbu farmonga muvofiq uzluksiz kasbiy ta'limning yangi tizimi joriy etilmoqda: boshlang'ich, o'rta va o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi. Kattalar va ishsiz fuqarolar uchun kasb-hunar ta'limi markazlari tashkil etilmoqda.

Kasb-hunar maktablari 9-sinf bitiruvchilariga kasb-hunar ta'limi beradi. Bu yerda shug'ullanish vaqtining ko'p qismi amaliy mashg'ulotlarga bag'ishlangan. Trening oilaviy tadbirkorlik, qurilish, xizmat ko'rsatish, chorvachilik, parrandachilik, asalarichilik, baliqchilik va h.k.

Ta'lim sifatini isloh qilish, jahon standartlariga e'tibor qaratish

Kollejlar kamida ikki yilgacha bo'lgan kunduzgi, kechki va sirtqi o'qish shaklida umumiy o'rta ma'lu-

motli mutaxassislarni tayyorlashni ta'minlaydi. Kollej bitiruvchilari uchun katta potensial ish beruvchilar bitiruvchilarning bandligini kafolatlaydigan ishchilarning hozirgi va kelajakdagi ehtiyojidan kelib chiqqan holda buyurtmalar portfelini yaratadilar.

Ta'lim dasturlarini muvaffaqiyatli tamomlagan texnik maktab bitiruvchilariga bakalavriat ta'limining tegishli yo'nalishlarining 2-kursidan boshlab oliy o'quv yurtlarida kirish imtihonsiz individual suhbat asosida o'qishni davom ettirish huquqi beriladi. Shunday qilib, mashg'ulotlarni davom ettirish va kasbiy bilim va o'rganishni oshirish imkoniyati mavjud.

Oliy ta'lim sifat standartlari

2017-yil 20-aprelda Prezident Farmoni bilan oliy ta'lim darajasini tubdan yaxshilash va sifat jihatdan yaxshilash chora-tadbirlarini o'z ichiga olgan 2017-2021 yillarga mo'ljallangan oliy ta'lim tizimini har tomonlama rivojlantirish dasturi tasdiqlandi.

Oliy o'quv yurtlariga qabul qilish tartibi o'zgartirildi, imtihonlar 1-15 avgust kunlari o'tkazila boshlandi va ularning natijalari ertasi kuni e'lon qillina boshlandi. Oliy o'quv yurtlariga ijodiy yo'nalishlar bo'yicha test sinovlari bekor qilindi. 2017-yil sentyabr oyidan boshlab professor-o'qituvchilar uchun o'quv yuklamasi tadqiqot ishlarini olib borish foydasiga kamaydi. Ta'limning sirtqi shakli tiklandi. Universitet professor-o'qituvchilarining maoshi ikki barobarga oshdi.

Universitetlarning mustaqilligi kuchaydi. 2018/2019 o'quv yilidan boshlab yetakchi oliy o'quv yurtlari kadrlar iste'molchilarining talabini inobatga olgan holda ta'limning tegishli yo'nalishlari va mutaxassisliklari bo'yicha mustaqil ravishda o'quv rejalari va dasturlarini ishlab chiqadi. Universitetlarga talabalarni qo'shimcha kontrakt stavkalari bo'yicha qo'shimcha qabul qilishga ruxsat beriladi.

Ta'lim sohasini isloh qilish doirasida o'qituvchilarni tayyorlash dasturlari qayta ko'rib chiqildi va xalqaro standartlarga moslashtirildi, PISA, TIMSS va PIRLS kabi xalqaro tizimlar bilan hamkorlikda talabalarni baholash milliy tizimi modernizatsiya qilindi. 2020-yilda O'zbekiston oliy ta'lim sifatini ta'minlash bo'yicha Evropa assotsiatsiyasiga kuzatuvchi sifatida qo'shildi.

Prezidentning 2019-yil 8-oktyabrdagi "2030-yilgacha bo'lgan davrda O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni 2023-yil-

da oliy ta'lim muassasalarining 16 foizi, 2025-yilda 57 foizi va 85 foizi. 2030-yilda. Shu bilan birga, bu tizimga o'tish allaqachon boshlangan.

Xususan, Xalq ta'limi vazirligi o'quv dasturiga muvofiq barcha sinflar uchun darslar translyatsiyasini tayyorladi. UZEDU vazirligining rasmiy telegram kanali va YouTube video-xostingidagi kanal barcha sinflar uchun teledasturlar jadvali va to'g'ridan-to'g'ri yozib olishni e'lon qila boshladi.

Shuningdek, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi oliy ta'lim standartlari bo'yicha onlayn resurslarni shakllantirdi va EDUUZ telegram kanalini ishga tushirdi, bu yerda o'z-o'zini o'qitish uchun materiallar joylashtirila boshlandi. Shu bilan birga, "Innovation Kutubxona" saytida turli fanlardan 3500 dan ortiq elektron darsliklarni shakllantirish jarayoni davom etdi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyalanuvchilarining ota-onalariga va umumiy ta'lim maktablarining boshlang'ich sinf o'quvchilariga har yili, shu jumladan, 6 oydan kam ishlaganlarga ta'til berildi. Davlat byudjetidan moliyalashtiriladigan va ularning faoliyati to'xtatilgan maktabgacha, umumiy o'rta, o'rta maxsus va oliy ta'lim muassasalari, sport va madaniyat muassasalari xodimlarining ish haqi o'z vaqtida to'lanishi kafolatlangan.

14 yoshgacha bo'lgan bolalarga g'amxo'rlik qilayotgan shaxslarga vaqtincha mehnatga qobiliyatsizlik nafaqasi o'rtacha ish haqining 100 foizi miqdorida to'langan.

Qabul qilingan chora-tadbirlar ta'lim muassasalarini yopish bilan bog'liq uchta asosiy masalani hal qilishga imkon berdi. Birinchisi – maktabgacha va umumiy ta'lim muassasalari o'quvchilariga qarash, ikkinchisi – karantin vaqtida moddiy yordam berish, uchinchisi – o'quv jarayonini masofadan turib davom ettirish imkoniyati.

Hal qilinishi kerak bo'lgan muammolar

O'zbekiston ta'lim sohasida hal qilinishi kerak bo'lgan muammolar talaygina.

Pandemiyadan oldin maktabgacha ta'limning dinamik o'sishiga qaramay (aniqki, karantin cheklavlari bu sektor ko'rsatkichlarining o'sishini sekinlashtirdi, bu yil oxirida o'tgan yilga qaraganda past bo'lishi mumkin), bolalarni qamrab olish darajasi pastligicha qolmoqda; qamrov ko'rsatkichi 70% dan yuqori bo'lgan qo'shni davlatlar bilan taqqoslaganda, O'zbekistondagi 44,5%. Pandemiya tugagach, tegishli muassasalar yetishmaydi.

Hali ham maktablar borki, ularda bolalar ikki smenada o'qiydilar. Bu shuni ko'rsatadiki, ta'lim muassasalarining mavjud imkoniyatlari ularning ehtiyojlaridan kam. Shahar va viloyatlarda yangi uy-joy massivlari qurilishining jadal sur'ati bilan olib borilishi, yangi maktablarning keng ko'lamli qurilishini ta'minlash, shuningdek, ularni kompyuter xonalari, zamonaviy uskunalar, shu jumladan, laboratoriyalar va yuqori tezlikdagi internet tezligi bilan ta'minlash zarur.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, O'zbekistonning barcha ta'lim sohalarida islohotlarning yangi bosqichining to'rt yilligi mobaynida ularni zamonaviy xalqaro talablarga javob beradigani sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqish uchun jiddiy asoslar. Ammo mavjud muammolarning aksariyati haligacha hal qilinmagan.

Ta'lim sohasi mintaqani isloh qilish nuqtai nazaridan ancha "konservativ", chunki u ob'yek-

tiv ravishda kadrlar tayyorlaydi, odamlarni ke-lajak hayotga o'rgatadi. Yangi avlodni hayotga tayyorlash uchun yigirma yil kerak bo'ladi va bu muammoni uch-besh yil ichida hal qilib bo'lmaydi. Universitetlarda yuqori malakali mutaxassis-larni tayyorlash uchun malakali abituriyentlar ta-lab qilinadi. Maktabni muvaffaqiyatli o'zlashtirish uchun tobora murakkab o'quv dasturlari ishlab chiqarilmoqda shu bois, bolalarning qobiliyatini rivojlantirish va ularni maktabgacha ta'lim muas-salarida sifatli tayyorlash zarur.

O'zbekistonda olib borilayotgan ta'lim islo-hoti jarayonlarida asosiy e'tibor yoshlar orasida iste'dodlarni aniqlash va rivojlantirishga qaratildi. Ammo maktabgacha va maktabgacha ta'limning ilgari etarli darajada samarali bo'lmagan tizimi bolalar bog'chasidan va maktabdan iste'dodlarni rivojlantirish kerak. Buni abituriyentlar tayyorgar-ligining pastligi ham ko'rsatib turibdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Raxmonova D.M. "Fanlararo izchillik va aloqadorlik o'quvchi kognitiv jarayonlari – taraqqiyotda muhim omil" maqolasi bilan "Pedagogik mahoratni oshirishda ta'lim innovatsiyalari, xorijiy tajribalar va baholash tizimidan foydalanish: muammo va echimlar" Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi конференция BVXTXQТМОИМ 2020-yil 24-aprel 120-bet.

2. Россия-Узбекистан Международные образовательные, научные и социально – культурные технологии: векторы развития: Дистанционные образование как инновационная форма обучения учащихся с ограниченными возможностями. 2021 год 1/353 110 стр.

3. Academic ISSN: 2249-7137 Vol. 10, Issue 11, November 2020 Impact Factor: SJIF 2020 = Rakhmonova D.M. Academicia: An international multidisciplinary journal issn: 2249-7137 vol. 10, issue 11, november 2020 impact factor: sjif 2020 = 7.13 Ways to determine talented children in preschool education 10.5958/2249-7137.2020.01534.7

4. Россия-Узбекистан Международные образовательные, научные и социально – культурные технологии: векторы развития: Дистанционные образование как инновационная форма обучения учащихся с ограниченными возможностями. 2021 год 1/353 110 стр.

5. Academic ISSN: 2249-7137 Vol. 10, Issue 11, November 2020 Impact Factor: SJIF 2020 = Rakhmonova D.M. Academicia: An international multidisciplinary journal issn: 2249-7137 vol. 10, issue 11, november 2020 impact factor: sjif 2020 = 7.13 Ways to determine talented children in preschool education 10.5958/2249-7137.2020.01534.7

6. [https://www.unicef.org/uzbekistan/uz/press-releases/talim-sohasi-](https://www.unicef.org/uzbekistan/uz/press-releases/talim-sohasi-mutaxassislari-ozbekistonda-umumiy-orta-talim-sifatini-oshirish) mutaxassislari-ozbekistonda-umumiy-orta-talim-sifatini-oshirish

ESHITISHDA NUQSONI BO'LGAN BOLALARNING BILISH JARAYONLARINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Аннотасија: *Ushbu maqola eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning bilish jarayonlari, ular bilimining o'ziga xos xususiyatlari, bu toifadagi bolalarning bilish jarayonlarini maxsus korreksion mashg'ulotlar tizimida yanada takomillashtirish, ta'lim-tarbiya berish orqali ulardagi kamchiliklarni o'rganish va korreksiyalash imkoniyatlari haqida so'z yuritiladi.*

Kalit so'zlar: *daktil nutqi, surdopsixologiya, eshituv idroki, senzitiv bosqichlar, diqqat va хотира, ruhiy rivojlanish.*

Аннотация: *Данная статья посвящена теме “специфика познавательных процессов детей с нарушениями слуха” и освещает возможности дальнейшего совершенствования познавательных процессов детей с нарушениями слуха в системе специальных коррекционных занятий, изучения и коррекции недостатков их познавательных процессов путем обучения и воспитания.*

Ключевые слова: *печатная речь, сурдопсихология, сенсорное восприятие, этапы цензуры, внимание и память, психическое развитие.*

Annotation: *This article is devoted to the topic “the specifics of the cognitive processes of children with hearing impairments” and highlights the possibilities of further improving the cognitive processes of children with hearing impairments in the system of special correctional classes, studying and correcting the shortcomings of their cognitive processes through education and upbringing.*

Key words: *typewriter speech, surdopsychology, sensory perception, stages of censorship, attention and memory, mental development.*

Mustaqil O'zbekistonning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy-madaniy hayotida amalga oshirilayotgan tub islohotlar jamiyatimiz oldiga davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan hisoblangan ta'lim tizimini yangilash va yosh avlodni zamon talablariga javob bera oladigan komil insonlar etib tarbiyalash, ular ongiga mustaqillik g'oyalarini singdirishdek muhim vazifalarni qo'ymoqda. Mustaqilligimiz poydevorini mustahkamlash hamda O'zbekistonni buyuk davlatga aylantirishda ta'lim-tarbiya ishlarini oqilona yo'lga qo'yish, yoshlarni zamonaviy ilm-fan, madaniyat, texnika va texnologiya yutuqlari bilan muntazam ravishda tanishtirib borish muhim ahamiyatga ega. Zero, taraqqiyot taqdirini ma'naviy jihatdan yetuk, irodasi baquvvat, iymoni butun, zamonaviy fikrlaydigan, muayyan kasb-hunarga ega bo'lgan yuksak salohiyatli kishilar hal etadi. Maktabgacha va maktab yoshidagi bolalarga ta'lim-tarbiya berishning asosiy vazifalari bolalarni jismonan, aqlan va ma'naviy jihatdan rivojlantirishda ularning tug'ma layoqati ehtiyoji va imkoniyatlarini hisobga olgan holda muntazam ta'lim olishga tayyorlashdan iborat. Shu jumladan, eshitishda nuqsoni mavjud bolalarning ruhiy rivojlanishi eshituvchi bolalarning ruhiy rivojlanishi qonun-qoidalariga bo'ysunadi. Bu umumiy qonun-qoidalar quyidagilar bilan xarakterlanadi:

1. Surdopsixologiyada bolaning ruhiy rivojlanishida biologik va ijtimoiy omillarning o'zaro aloqadorligi ta'limoti muhim o'ringa ega. Biologik omillarga nerv tizimining xususiyati temperament tiplari, qobiliyat kiradi. Bolaning tug'ilishgacha bo'lgan hayotida – homila davridagi bosqichning davom etishi davrida ona kasalligi, u qabul qilgan dorilar, tug'ruq vaqtidagi travmalar ham biologik omillar turkumiga kiradi. Ijtimoiy omillar bola yashab, rivojlanayotgan jamiyat-siyosat, idealogiya tipi, madaniyat, fan

va san'at rivojlanish darajasidir. Ijtimoiy muhit shu jamiyatdan qabul qilingan ta'lim-tarbiya tizimining belgilari, inson rivojlanishi manbai sanaladi. Ijtimoiy tajribani egallash passiv idrok etish bilan emas, balki faol formada faoliyatning turli ko'rinishlari – o'yin, muloqot, mehnat, bilim olishda namoyon bo'ladi. Bolalar bu tajribani kattalar yordamida egallaydilar. Eshitishning buzilishi biologik omillar asosida tug'ruq patologiyasi, ximik zararlanish oqibatida ham yuz berishi mumkin. Bolalik davrining xususiyatlari kattalarga nisbatan miya strukturasi to'liqsizligi, ruhiyat komponentlarining shakllanmaganligi, nerv tizimining plastikligi va kompensatsiyaga moyilligi bilan asoslanadi. Eshitishning buzilishida kompensatsiya rolini ijtimoiy omillar – oilaviy tarbiya, emotsional tarbiya, ota-onaning ta'lim darajasi, ularning mutaxassislar bilan munosabati, korreksion ishda ishtiroki katta ahamiyatga ega.

2. Barcha bolalarning ruhiy rivojlanishdagi umumiy qonuniyat uni vaqt bo'yicha tashkillashtirish hisoblanadi: bola hayotining turli bosqichlarida o'zgaruvchi ritmi shakllanish xususiyatlari bilan belgilanuvchi mazmun bolaning ta'lim-tarbiya jarayoni hisoblanadi. Ruhiy rivojlanishning bir bosqichdan ikkinchisiga o'tishi ruhiy komponentlarining chuqur shakllanishi, psixologik davr – ontogenizmning o'ziga xosligini o'zida namoyon qiladi.

3. Bolalar ruhiy rivojlanishi hayot bosqichida miyaning faol shakllanishi bilan asoslanadi. Bir yoshdan ikkinchisiga o'tishda funksional aloqalarning murakkabligi kuzatiladi. Shuning uchun yosh davri turli pedagogik ta'sirlarga yuqori ta'sirchanligi bilan xarakterlanadi. Bu bosqichlar sezitiv deb nomlanadi. Har bir yosh davrida aloqa va munosabatlar, psixik funksiyalar qayta qurilishi amalga oshiriladi. Sezitiv bosqichlar mavjudligi, endi shakllanayotgan ruhiy funksiyalarga ta'lim ta'siri kuchli bo'lishi bilan xarakterlanadi. Nutq rivojlanishidagi sezitiv bosqich (yoshdan 3 yoshgacha) eshitishda nuqsoni mavjud bolalarning ruhiy korreksiyasida muhim o'rin tutadi.

4. Bola psixikasi har bir yosh etapida o'ziga xosdir, bu bola rivojlanishidagi integratsion jarayonlar funksional munosabatlar natijasi o'laroq maydonga chiqadi.

5. Yuqori ruhiy funksiyalarni rivojlantirish sanaladi. Bu boshqa odamlar, kattalar bilan hamkorlik shakli sifatida namoyon bo'lib, asta-se-

kin bolaning ichki funksiyasiga aylanib boradi. Yuqori ruhiy funksiyalar – murakkab tuzilmalar bo'lib, kelib chiqishiga ko'ra ijtimoiy hodisadir. Ular maxsus tashkil etilgan vositalar bilan jamiyatning tarixiy rivojlanishi bosqichida shakllanib boradi. "Natural" psixik funksiyalarning oldingi strukturasi o'zgaradi, ular madaniylashib, onglik, ixtiyoriylik, asoslanganlik sifatlariga ega bo'la boshlaydi. Eshitishda nuqsoni mavjud bolalarning ruhiy rivojlanishi qonuniyatlari ruhiy rivojlanishdan orqada qolgan bolalar psixik rivojlanishi qonuniyatlariga xos bo'ladi. Rivojlanishida nuqsoni mavjud bolalar atrof-muhit bilan muloqotda qiyinchiliklarga duch keladilar, ularda shaxs va o'z-o'zini anglashning rivojlanishi xususiyatlari namoyon bo'la boshlaydi. Turli buzilish, nuqsonlarga ega bolalarning ruhiy rivojlanish tahlili L.V. Vigotskiy ta'rifi bilan aytganda, nuqson strukturasi bilan tuzilgan tahlildan kelib chiqadi.

Birlamchi nuqson bu o'rinda eshitishning buzilishi bo'lib u ikkilamchi va uchlamchi nuqsonlarni olib keladi.

Ikkilamchi buzilishlar turli sabablarga ko'ra chaqaloqlik, maktabgacha bo'lgan davrda o'xshash holatda namoyon bo'ladi. Ikkilamchi nuqsonlar – tizimli xarakterga ega bo'ladi, funksional o'zaro munosabatlar strukturasi o'zgartiradi. Ikkilamchi nuqson – qanchalik birinchisiga yaqin bo'lsa, uni korreksiyalash shunchalik murakkabdir. Masalan, eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar. Talaffuz nuqsoni eshitish buzilishi bilan bog'liq bo'lib, uni korreksiyalash mushkul vazifadir, nutqning boshqa jihatlarini rivojlantirish hali eshitish buzilishi bilan u qadar yaqin aloqada emas, shu sababli ularni korreksiyalash bir muncha yengil kechadi. Ikkilamchi nuqsonlar eshitishdagi buzilishidagi psixo-logo-pedagogik korreksiyaning asosiy obyekti hisoblanadi. Bola ruhiy rivojlanishining o'ziga xosligi ikkilamchi nuqsonlarni erta korreksiyalash lozimligi bilan dalillandi.

Eshitishda nuqsoni mavjud bolalar ta'lim-tarbiyasida tushirib qoldirilgan yillarni yuqori sinflarda kompensatsiya qilishning imkoni yo'q. Buzilishlarning bartaraf qilinishi uchun uzoq muddat, kuch talab etiladi. Ruhiy rivojlanish jarayonida birlamchi va ikkilamchi buzilishlar o'rtasidagi ijarxik munosabatlar buziladi. Ta'lim jarayonidagi dastlabki to'siq – bu birlamchi nuqson sanaladi. Keyingi bosqichlardagi psixik rivojlanish buzilishdagi ikkilamchi nuqsonlar bolaning ijtimoiy

adaptasiyasiga to‘sqinlik qila boshlaydi. Buzilishlarning barcha tiplarida bolaning ruhiy rivojlanishida o‘ziga xos qonun-qoidalarni tasniflash mumkin (B.I.Lubovskiy). Buzilishning barcha tiplarida ma’lumotni qabul qilish, qayta ishlash, saqlash va qo‘llash qobiliyatining pastligi kuzatiladi. Eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalarning ruhiy buzilishlarini bartaraf etish, uning birlamchi nuqsoni ikkilamchi va uchlamchi nuqsonni yuzaga keltirilganligi maxsus tashkil etilgan ta’lim-tarbiya jarayonida amalga oshadi.

Inson tomonidan sezgilar orqali qabul qilinayotgan barcha narsalarni idrok etish diqqatsiz amalga oshmaydi. Idrok, demak, diqqatsiz yuz bersa, yuzaki, fragmentar sodda tarzda amalga oshadi. Shu bois o‘quvchilarning o‘quv fanlarini to‘la keng o‘zlashtirishlarida ma’lumotlarni tushunishlarida diqqat jarayoni o‘ta muhimdir.

Ma’lumki, diqqat ilk yoshlardan oq rivojlanib boshlaydi. Chaqaloqlardagi “Bu nima ekan?” refleksi aynan diqqat rivojidan darak beruvchi holatdir. Buning asosida mo‘ljallash refleksi yotadi. Buning barchasi ixtiyorsiz diqqatning shakllanishiga olib keladi. Maktab yillarida bolalarda ixtiyoriy diqqat tez suratlar bilan rivojlanadi. Shu bilan birga diqqat xususiyatlari: turg‘unlik, bo‘linuvchanlik, taqsimlanish, ko‘chish kabilar ham tez suratlar bilan takomillashib boradi.

Diqqatni biror joyga to‘play olish, uni shu nuqtada ma’lum muddat ushlab turish diqqatning sifatlardandir. Diqqatni bo‘la olish har bir shaxsning qo‘lidan kelavermaydi. Bu narsa asab toalari, hujayralarining harakatchanligiga bog‘liq. Diqqat asosan o‘quv faoliyat asosida amalga oshib boradi.

Normal eshituvchi shaxslarda ham, eshitish qobiliyati buzilgan shaxslarda ham ta’lim-tarbiyaning asosiy maqsadi diqqatni tarbiyalashdir. Eshitish qobiliyati normal bolalar diqqatini o‘qituvchi, tarbiyachining og‘zaki nutqi boshqarib borsa, eshitish qobiliyati buzilgan bolalar diqqatida ko‘rish bilan bog‘liq taassurotlar yetakchilik qiladi. Eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalar bir vatqning o‘zida ham ko‘rgazma materiallarni idrok qilish, ham o‘qituvchining labidan o‘qib olishi amalda mumkin emas. Shu bois bu bolalarga dastlab narsalar namoyish etiladi. So‘ngra tushuntiriladi. Bu toifa bolalarda I va II – signal tizimlari orasida munosabatlar tez shakllanmaydi. Sinflar yuqorilashgan sari eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalar bosh miya-

laridagi qo‘zg‘alish markazlari izchillashib boradi. Asta-sekin bu holat normal bolalar xususiyatlariga yaqinlashadi. Bu ishlar surdopedagogning ishini birmuncha murakkablashtiradi. Ayniqsa, boshlang‘ich sinflarda o‘qituvchi, tarbiyachilar og‘zaki ko‘rsatmalar bilan bolalar diqqatini boshqara olmaydi. Bu toifa bolalar diqqatini ko‘rish va tebranish qo‘zg‘atkichlari orqali boshqarib borish imkoniyati mavjud. Bu bolalar diqqatini to‘plash, yig‘ish, tarbiyalashda turli-tuman ko‘rgazmalı qurollardan keng foydalanish ijobiy samaralar beradi. Og‘zaki nutq umuman nutq orqali karlar bilan muloqot qilish surdopedagoglarning bolalar bilan bo‘ladigan faoliyatlarida asosiy vositadir. Bu bolalarda nutqni o‘stirish orqali ular diqqatini boshqarib, tarbiyalab borish mumkin. Bu bolalar o‘qiydigan maktab, sinfdagi bolalarning 8–12 tadan oshmasligi ham ular diqqatini shakllantirishda ijobiy tomonlardan biri hisoblanadi. Ikkinchi xususiyat bu bolalarning nutqni o‘ziga xos idrok etish jarayonlaridir. Shu narsa juda muhimki, gapirayotgan kishining lablariga butun diqqatni qaratish oson ish emas. “Labdan o‘qish, – degan edi F.F.Rau, – bu nutq a’zolaridan chiqayotgan og‘zaki nutqni ko‘rish idrokidir”. Bu narsa gapirishga oson. Ammo uni boshdan kechirmoq kerakki, bu yerda qanchalik diqqat zarurligini anglamoq uchun. Shu bois mazkur toifa bolalar normal eshituvchi bolalardan ko‘ra tezroq, ko‘proq charchaydilar. Bu bolalarga yordam tarzida daktil nutqdan foydalanish tavsiya etiladiki, bu usul orqali bolalar idroki yengilashib, o‘quv materiallarini egalashlari osonlashadi.

Daktil nutqi eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalar ta’lim-tarbiyasining dastlabki yillarida keng qo‘llanilishi tavsiya etiladi. Eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalar diqqatini ushlab turishning uchinchi xususiyati, sharti surdopedagogning sinfdagi o‘zini to‘g‘ri tutishidir.

Surdopedagog quyidagi qoidalarga amal qil-mog‘i zarur:

- butun sinfga yuzi bilan qaragan holda darsni olib borishi;
- mumkin qadar sinfda bilim berish jarayonida yurmasligi;
- o‘zigagina ma’qul holda tushuntirmasligi;
- darsda mumkin qadar ko‘proq ko‘rgazmalı qurollardan foydalanishi;
- eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalar diqqati ovozli qo‘zg‘atkichlarga bog‘liq emasligi.

Ko'rgazmali qurollarni namoyish qila turib, bir vaqtning o'zida uni tushuntirishga harakat qilmasligi kerak. Eshitish qobiliyati buzilgan bolalar diqqatini to'plashi, bir maromda ma'lum muddat ushlab turishining asosiy omillaridan biri mimikalardir. Bu narsa juda katta ta'sirga, jalb etuvchi kuchga ega.

Surdopedagogikada eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning saqlanib qolgan eshitish qobiliyatlarini o'stirishga ham alohida e'tibor beriladi. Kar va zaif eshituvchi bolalarda diqqat maxsus ta'lim-tarbiyaning asosiy talablaridan hisoblanadi. Agar maxsus ta'lim-tarbiyada bu toifa bolalar idrok, diqqatlari rivojlanmasa, shakllanmasa, demak, maxsus ta'lim o'z oldiga qo'ygan maqsadni to'g'ri hal etmagan bo'ladi. Xotira o'tmishning ifodasi sifatida quyidagi asosiy funksiyalari yordamida amalga oshadi: ilk idrok etilgan materialni eslash, saqlash, tanish va bayon etish. Eslab qolish ixtiyoriy va ixtiyorsiz bo'ladi. Agar inson o'z oldiga materialni eslab qolish maqsadini qo'ymasa, material irodaviy harakatlarsiz, istaksiz esda saqlansa, bu ixtiyorsiz eslab qolish sanaladi. Agar inson oldida materialni eslab qolish, uni egallash maqsadi tursa, bu ixtiyoriy eslab qolishdir.

Tadqiqotlarda ko'rsatilishicha, barcha figurani bir vaqtda ko'rsatishda eshitishda nuqsoni bo'lgan va sog'lom bolalarning obyektini eslab qolishida farqlar kuzatilmadi. Ketma-ketlikda predmetlarni ko'rsatishda eshitishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilar sog'lom o'quvchilarga nisbatan yomon eslab qolganlar. Ketma-ketlikda figuralarni ko'rsatish eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni eslab qolishini qiyinlashtirgan. Bunda figuralarning ayrim qismlari idrok etilib, asosiy mohiyatga e'tibor kam qaratilgan. Shunday qilib eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar idrok etilganni bir butungaga fikriy integrasiya qilishda qiynalishi dalillandi.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarda so'zlarni egallash maxsus ta'lim jarayonida amalga oshadi va sog'lom bolalardan shu xususiyati bilan orqada qoladi. Tadqiqotlarning birida eshitishda nuqsoni bo'lgan va sog'lom bolalarning 3 turdagi so'zlarni idrok etishi tadqiq etilgan.

1. Ko'rish orqali idrok etilayotgan predmet va hodisalarni ifodalovchi so'zlar.

2. Taktill analizatori yordamida idrok etiluvchi predmet belgisini ifodalovchi so'zlar.

3. Ovozli hodisalarni ifodalovchi so'zlar.

Tadqiqot natijalari tahlili ko'rsatishicha, ko'ruv orqali qabul qiluvchi so'zlarni, ifodalo-

vchi so'zlarni eslab qolishda eshitishda nuqsoni bo'lgan va sog'lom bolalarda farq kuzatilmaydi. Ovozli hodisalarni ifodalovchi so'zlarni eslab qolishda eshitishda nuqsoni bo'lgan va sog'lom bolalar o'rtasida farq mavjud. Bu turdosh so'zlarni eslashda eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar sog'lom bolalardan ortda qoladi. Lekin teri analizatori orqali idrok etilayotgan so'zlarni eslashda eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar eshituvchi bolalardan ustunligi kuzatildi. Tadqiqotda eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar, asosan, ovoz chiqaruvchi hayvonlar va ovoz chiqarib ishlaydigan mexanizmlarni ifodalovchi so'zlarni yaxshi eslab qolishni namoyon bo'ldi.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarda obyektlarning ovozi haqidagi tasavvur saqlangan analizatorlar faoliyati asosida amalga oshadi. Eshituv tasavvurlari doirasidagi fe'llar ko'ruv vibratsiyasi, taktill doirasidagi fe'llar bilan almashtirilishi eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarda ko'p kuzatiladi. Ayrim eshitishda nuqsoni bo'lgan V sinf o'quvchilari so'zlarni, fe'llarni quyidagicha almashtirib qo'llaydilar:

qor – yaltiraydi, daryo – to'lqinlanadi, muz – sinadi, bo'laklanadi, shamol

– esadi, bo'ron – u yoqdan bu yoqqa yuradi.

Eslab qolish va so'zlarni bayon etish D.M.Mayants tomonidan o'rganilgan. U eshitishda nuqsoni bo'lgan va sog'lom bolalar eslab qolganni bayon qilishda ma'nosiga ko'ra so'zlarni almashtirishni tekshirgan va eshitishda nuqsoni bo'lganlar quyidagi guruhdagi so'zlar almashtirilishini aniqlagan.

1. Tashqi belgiga ko'ra so'zlar almashtiriladi (sharf – shkaf, gul – kul, ketdi – k eldi).

2. Almashtirish asosida ma'nodoshlik etadi. Bunda predmetli sharoit

bo'yicha almashtirish kuzatiladi (qanot – qush, yer – qum, bo'yoq – qalam).

3. So'zlar tashqi belgi va ma'nosiga ko'ra almashtiriladi (boqdi – ko'rdi, keldi – ketdi).

D.M.Mayants eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni turli Grammatik kategoriyalardagi so'zlarni eslab qolish xususiyatlarini ham tadqiq etgan. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar, avvalo, ot turkumiga oid so'zlarni egallaydilar. Sifat, fe'l turkumiga oid so'zlarni qiyinchilik bilan egallaydilar. Tadqiqotda eshitishda nuqsoni bo'lgan va sog'lom bolalarning ot turkumiga oid so'zlarni egallashida farq ko'rinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ричецкая Э.Г., Пархалина Э.В. Готовность слабослышащих детей дошкольного возраста к обучению в школе. М., Владос. 2003
2. Ричецкая Э.Г. Развития глухих школьников процессе не классная работе. М., Просвещение 1990.
3. Adizova S. “O‘qituvchilarning shaxslararo munosabatlarning psixologik diagnostikasi va korreksion ishlari”. — T., 2002.
4. Davletshin M.G., To‘uchiyeva S.M. Umumiy psixologiya. — Toshkent, 2002.
5. Детская практическая психология. (Под ред.Т.Д. Марсиновской) — М., 2000.
6. Элконин Д.Б. Психология развития: Учеб. пособие для студентов высших и средних специальных учебных заведений.п — М., Академия. 2001.

ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДАН ИНТЕГРАЦИЯСИ ИМКОНИЯТЛАРИ

Баҳринисо Тўрақулова,
мустақил тадқиқотчи,
Бухоро муҳандислик-технология институти

ОЛИЙ ТАЪЛИМ КАФЕДРАЛАРИ ҲАМДА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ КОРХОНАЛАРИ ИНТЕГРАЦИЯСИНИ ТАЪМИНЛАШ ОМИЛЛАРИ

Аннотация. Мазкур мақолада техник олий таълим муассасалари кафедралари ҳамда ишлаб чиқариш корхоналари ўзаро интеграцияси, ихтисослик фанлар интеграцияси тушунчасининг моҳияти, фанлар интеграциясини таъминлаш асосларига таъсир этувчи омиллар, интеграциянинг турли даражалари, олий таълимдаги техник кафедралар ва ишлаб чиқариш корхоналари интеграциясини таъминлаш жараёнига қўйиладиган талаблар ҳақида фикр юритилган.

Таянч тушунчалар: олий таълим, ихтисослик фанлари, интеграция, интеграцияни таъминлаш, ўқитиш жараёни, омиллар, талаблар, интеграция даражалари, ишлаб чиқариш корхоналари.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы интеграции кафедр технических вузов и промышленных предприятий, сущность понятия интеграции специальных дисциплин, факторы, влияющие на основы обеспечения интеграции дисциплин, разные уровни интеграции, требования к обеспечению интеграции технических кафедр высших учебных заведений и производственных предприятий.

Ключевые понятия: высшее образование, специальные дисциплины, интеграция, обеспечение интеграции, процесс обучения, фактор, требования, уровни интеграции, производственные предприятия.

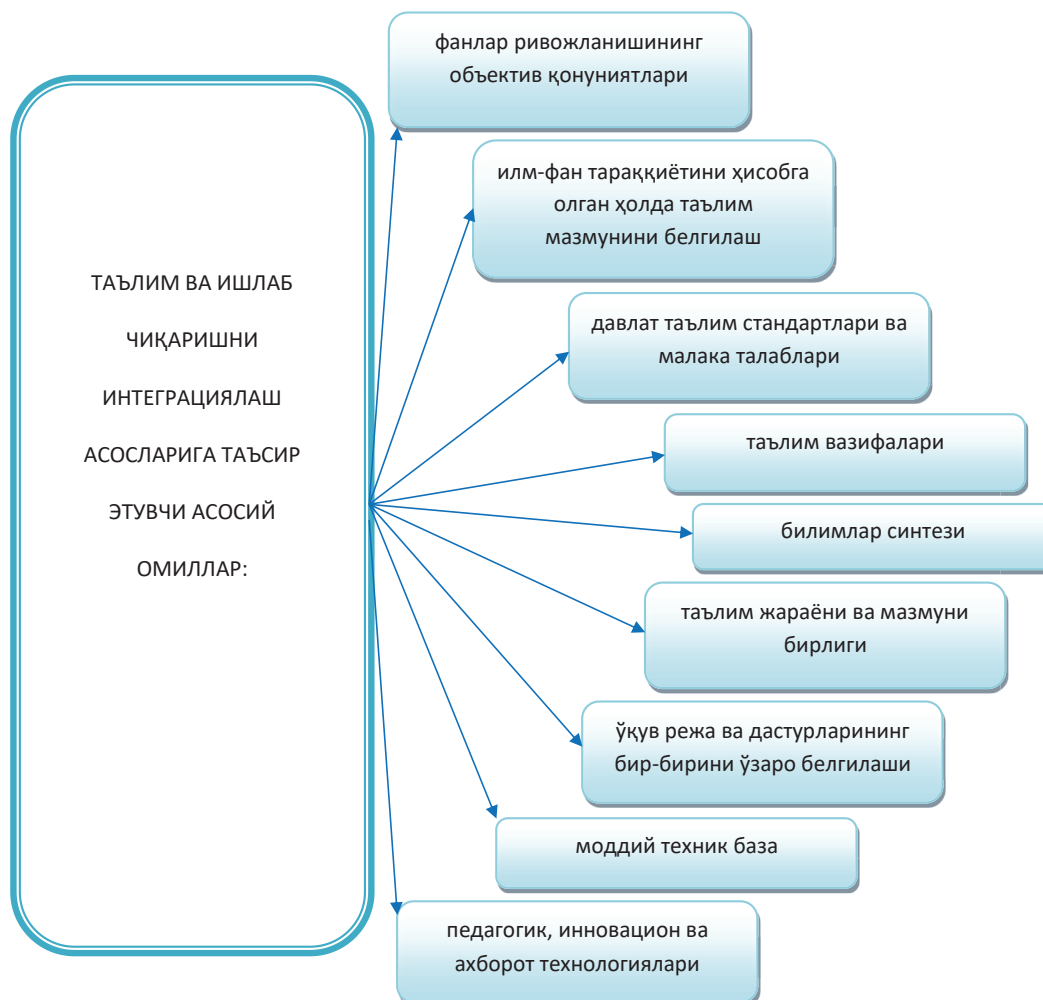
Annotation. The article deals with the integration of departments of technical universities and industrial enterprises, the essence of the concept of integration of special disciplines, factors affecting the basis for ensuring the integration of disciplines, different levels of integration, requirements for ensuring the integration of technical departments of higher educational institutions and industrial enterprises.

Keywords: higher education, special disciplines, integration, ensuring integration, learning process, factor, requirements, levels of integration, manufacturing enterprises.

Республикамиз олий таълим муассасаларида ишлаб чиқариш, олий таълим узвийлиги ҳамда узлуксизлиги, ишлаб чиқариш корхоналари ва таълим муассасаларининг техник-технологик ва муҳандислик кафедралари интеграциясини таъминлаш каби ўз ечимини кутаётган долзарб муаммолар мавжуд бўлиб, бугунги узлуксиз таълим талабларидан келиб чиқиб, мазкур масалалар юзасидан йиғилган фикр-мулоҳазаларга илмий-амалий асосланган аниқликлар киритиш ҳамда касбий-педагогик ва техник таълим интеграциясини таъминлашни амалга ошириш фурсати етиб келди.

Шу нуқтаи назардан ўқув фанлари орасида ўзаро интеграцияни таъминлаш билан бир қаторда техник олий таълим муассасалари кафедраларида касбий амалий фаолиятни сифатли ташкил этиш, соҳага оид фанлардан

чуқур амалий кўникма ва малакаларга эга бўлиш муаммоси ҳам ҳозирги кундаги долзарб вазифалардан ҳисобланади. Таъкидлаш жоизки, ҳозирги пайтда фан, таълим ва ишлаб чиқаришнинг интеграциясини ривожлантириш муаммоси анча долзарб масалалардан бири бўлиб қолмоқда. Қатор педагог олимлар ва тадқиқотчиларнинг фикрларига кўра, техник кафедралар ва ишлаб чиқаришни интеграциялаш – юқори самарадорликка эришиш, юқори малакага ҳамда чуқур билимга эга бўлиш имконини беради ва ўзида ишбилармонлик қобилиятини ҳам намоён этади. Юқорида кўрсатилганлар ҳисобга олинганида, ўқитишнинг рентабеллиги ҳам ошади. Интеграциялаш асосларига таъсир этувчи бир қанча омиллар мавжуд бўлиб, уларни қуйидаги расмдаги каби ифодалаш мумкин.

1-расм. Интеграциялаш асосларига таъсир этувчи омиллар

Ўзбекистон Республикасининг таълимга оид қатор ҳужжатларида таълимнинг узлуксизлиги ва изчиллиги таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий тамойилларидан бири сифатида эътироф этилган. Бевосита шу тамойилга боғлаб олиб борилаётган педагогик тадқиқотларда “интеграция”, “интегратив ҳамкорлик” каби тушунчалар ишлатилиб, улар турлича талқин қилинмоқда.

“Интеграция” сўзи бирлаштириш деган маънони билдиради. Олимлар томонидан техник олий таълим муассасаларида таълим жараёнида интеграцияни таъминлашнинг моҳияти хусусида бир қатор фикрлар келтирилган. Жумладан, талабаларни маънавий-ахлоқий тарбиялашда фанлараро алоқанинг аҳамияти масаласида тўхталиб, қуйидаги фикрлар билдирилган: “Олий таълим муассасалари талабаларини маънавий-ахлоқий тарбиялашнинг муҳим омилларидан бири фанлараро алоқадир. Педагогик тажриба шуни кўрсатмоқдаки, техник олий таълим муассасаларида ижтимоий фанларнинг ўқитилиш жараёнида мавзулараро, бўлимлараро боғланиш натижасида талабаларда мустақил фикрлаш, ташаббускорлик, ишбилармонлик, билимларни пухта ва онгли ўзлаштириш кўникмалари шаклланади, талаба маънавий-ахлоқий ҳодисаларни кузатади, хотирада сақлайди, исбот қилади, қиёслайди. Натижада, уларда боғланишли нутқ, ижодий тафаккур ривожланади. Талаба-ёшларни ўқитишда фан ва ишлаб чиқаришнинг интеграциясини амалга ошириш жамият ва ўқув муассасалари талабаларини бажаришга ёрдам бериб, таълим-тарбия бирлиги (яхлитлиги)ни таъминлайди” [4].

Фан ва ишлаб чиқариш интеграциясининг педагоглар томонидан тўғри ташкил қилинмаслиги талаба-ёшларни чуқур маълумотли қилиш, эгалланган билим ва тушунчалар асосида билимларни ошириш жараёнини мураккаблаштиради.

Техник олий таълим муассасалари ва ишлаб чиқариш корхоналарида талабалар ўқув фаолияти ва инженер-педагоглар (стажировкаси) таълими учун ўқитувчиларни тайёрлашда интегратив алоқадорликни жорий қилиш фан дастурларининг дидактик мослигини ўрнатиш учун асос бўладиган қоидаларни излаб топиш, касбий ўқитишни ташкил этишда интеграция-

ни таъминлаш масалалари долзарб муаммоларидан бири бўлиб ҳисобланади. Шу билан бир қаторда ўқитиш жараёнида турдош фанлар орасидаги алоқаларни амалга оширишнинг шакллари, методлари ва воситаларини ишлаб чиқиш талаб этилади.

Асосий муаммолардан бири – техник соҳага оид олий таълимда фаолият турлари ва фанлар орасидаги интеграциянинг тўлиқ таъминланиши орқали, талабаларда касбий билим ва кўникмаларни Давлат таълим стандартлари ва малака талаблари даражасида тўлиқ ўзлаштиришнинг илмий асосланган тизимини яратишдан иборат.

Касбий фанларнинг хусусий мақсадлари таълим стандартининг умумий мақсадларини амалга оширишга йўналтирилган бўлиши ва назарий, амалий дарслар ҳамда ишлаб чиқариш амалиёти орасидаги интеграция таъминланиши, таълим олувчиларнинг касбий фаолият турларини мукамал ўзлаштиришда кенг имкониятлар яратади.

Тадқиқотчилар фан ва таълимдаги янгиликларни ўзлаштириш, ихтисослик фанлар интеграциясини таъминлаш жараёнида қуйидаги талабларга эътибор қаратиш лозимлигини таъкидлайдилар:

✓ жараёнларнинг ўзаро боғлиқлиги – тизимлилиқ, яъни профессионал ва олий таълим тизимларида таълим босқичлари алоқадорлиги;

✓ фанлар блокларидан интеграция – умумкасбий ва ихтисослик, ихтисослик ва амалиёт фанларининг ўзаро узвийлик ва интеграция жараёнлари;

✓ фанлар блоклари ичидаги алоқадорлик ва интеграция, яъни (гуманитар ва табиий-илмий, умумтаълим, ихтисослик фанлари блоклари) таълим жараёнида фанлар мазмуни, ўқитиш методлари ва шакллари, технологияси ва ўқитиш воситаларининг ўзаро боғлиқлиги [5].

Демак, олий таълим ва ишлаб чиқариш интеграцияси дейилганда, нафақат билимларни предметлараро боғланиши, балки ўқитиш технологиялари, усул ва шакллари интеграцияси, амалий билимларни ривожлантириш, кўникмаларни шакллантириш ва малакаларни ошириш ҳам тушунилади. Ўқув жараёнида самарадорликка эришиш учун интеграциянинг турли даражаларидан фойдаланиш мумкин [3].

Масалан, ўқув дастурларидаги интеграция (мавзулараро уйғунлик); модуллашган интеграция (турдош ўқув фанларига оид билим ва тушунчаларни тизимлаштирган ҳолда тақдим этиш); интегратив дастурлар (дастурларда бир неча ўқув предмети ёки ўқув фанларига оид мавзуларни уйғунлаштирган ҳолда тақдим этиш); мавзулараро интеграция (айни бир курс доирасида бериладиган ўқув материалларини бошқа бир курс ўқув материали билан уйғунлаштириш); мавзуларни кетма-кет баён этиш асосидаги интеграция (ўқув материални баён этишдаги концептризм тамойили, яъни олдинги ўқув материалнинг кейингисини мазмунан тўлдириши); ахборот технологиялари асосидаги интеграция (ўқув фанларини компьютер технологиялари асосида ўқитиш) (2-расм).

Ушбу таҳлиллар шундан далолат берадики, техник олий таълим муассасалари ва ишлаб чиқаришнинг интеграциясини таъминлаш таълим жараёнининг устувор йўналишларидан биридир. Фан ва ишлаб чиқариш интеграцияси ўқув-билиш жараёни мазмуни, методлари ва шаклини ўзгартириб, таълим олувчиларда билим, кўникма ва малакалардан ўзаро боғлиқ ҳолда шаклланишига хизмат қилади.

Фан ва ишлаб чиқариш интеграцияси муаммосининг услубий моҳиятида ўқув жараёни шундай ташкил этиладики, унда бошқа фанларни ўрганиш учун бир фанни ўрганишда эгалланган билим, кўникма ва малакаларнинг фойдаланилиши ўз ўрнига эга бўлади. Демак, фан ва ишлаб чиқариш интеграцияси асосий масала бўлиб, мумкин бўлган алоқаларининг асосий оқимларини аниқловчи таснифи ҳисобланади, яъни ўқитиладиган материаллар, баъзи кўникмалар, илмий усуллар мазмунининг умумийлаштирилганлиги тушунилади.

Фан ва ишлаб чиқариш интеграцияси имкониятларини, шунингдек, уларни жорий қилиш шакллари тўлиқ, ҳар томонлама аниқлаш учун бир вақтнинг ўзида уларнинг турли хил жиҳатларини қамраб олиш лозим.

Бир даражали – горизонтал ва кўп даражали – вертикал тузилмалар тушунчасини киритиб, вертикал тузилма деганда, кўргазмалиликнинг турли даражаларида бўлган объектнинг тавсифларини бирлаштирувчи функционал алоқалар тизими тушунилади. Демак, вертикал узвийлик ва вертикал тузилмаларнинг пайдо

бўлиши ўртасида, горизонтал узвийлик ва бир даражали тузилмалар ўртасида ўхшашлик борлиги кузатилади.

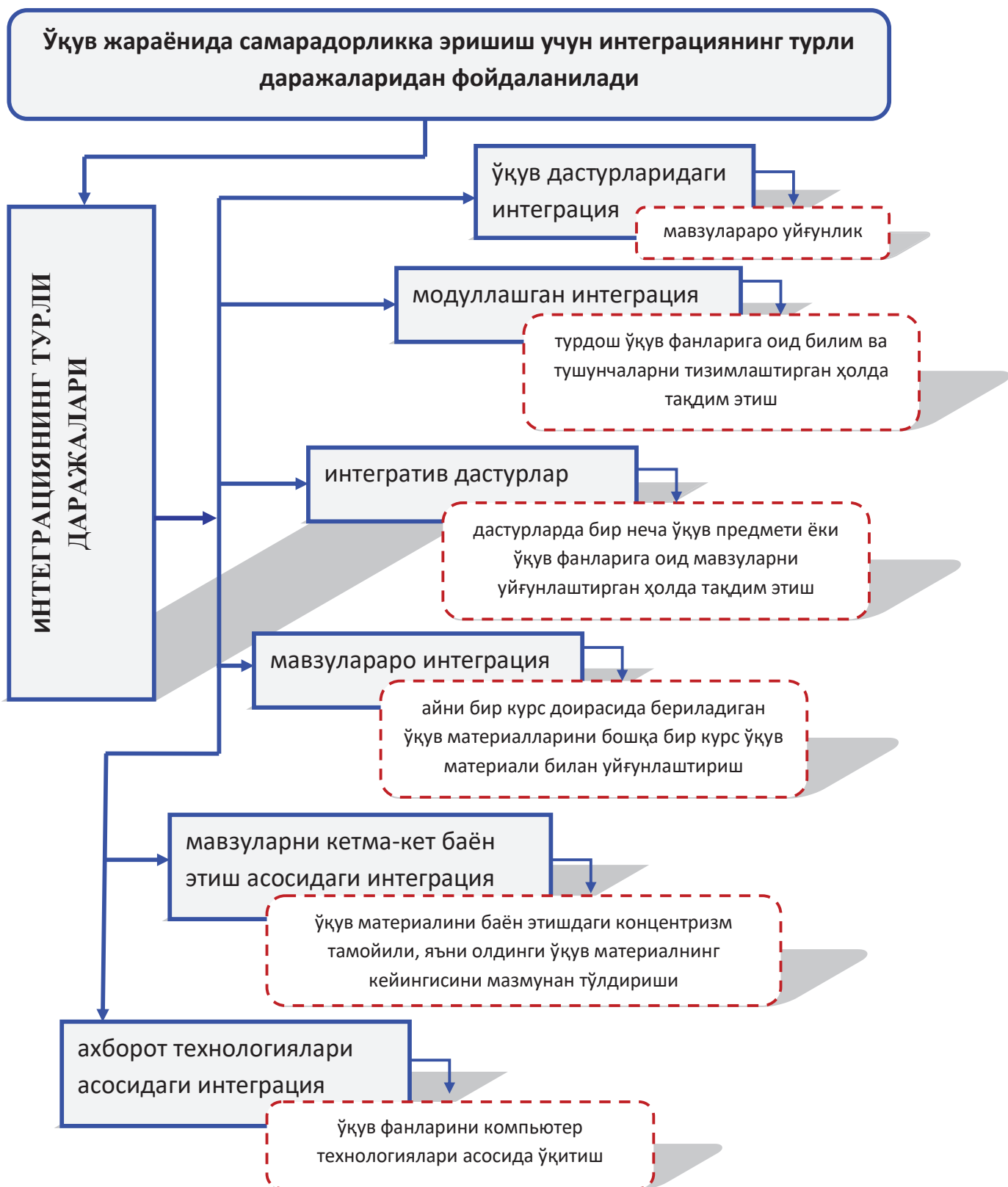
Ривожланишнинг қонунияти сифатида узвийлик олдинги босқичларнинг баъзи вазиятларини олий поғонада такрорлашни, юқори даражада бўлмаса-да, эскига ўзига хос қайтишни тавсифлайди. Г.А.Клековкиннинг фикрича, биринчидан, тизимнинг келажакдаги ривожланишини етарли даражадаги ишонч билан олдиндан айтиши ва башорат қилиши мумкин. Иккинчидан, тизимнинг ҳозирги ҳолатини таҳлил қилишда изланишни унинг пайдо бўлиш тарихи ва олдингисини ўрганишга йўналтиради. Ва ниҳоят, учинчидан, аксинча, тизимнинг ўтмишдаги ҳолатини таҳлил қилишда, унга ривожланишнинг ҳозирги даражасини билган ҳолда ёндашиш зарурлигини кўрсатади. Мазмунни лойиҳалаш, ўқитишнинг мақбул моделларини танлаш ва талабаларнинг ўқиб-ўрганиш фаолиятини самарали бошқаришда айтиб ўтилганларни ўқитишнинг узвийлиги тамойилида яхлитлаштириш мумкин деб ҳисоблайди [1].

Ўқув жараёнида фанлараро алоқадорликнинг имкониятларини тўғри идрок этишнинг ўзига хослиги шундаки, ўқувчилар ушбу объектларнинг бир-бирига мазмунан боғланишини, бири иккинчисини тўлдиришини, уларни бир-биридан ажратиб ўрганиш мумкин эмаслигини тушунадилар.

Фан ва ишлаб чиқариш интеграцияси хусусиятларини ўрганишда педагогик ёндашув: ўқитувчи талабаларнинг қайси фанларга кўпроқ қизиқиши, ўқув муассасаси ва ота-оналар орасидаги ўзаро алоқалар, олий таълим ва ишлаб чиқариш корхоналари ўртасидаги муносабатларнинг баъзи жиҳатлари педагогик истиқболлар, анъаналар самарадорлиги билан танишади.

Фан ва ишлаб чиқариш интеграцияси асосида: дидактик идрок этиш жараёнлари асосида ўқитувчи ўрганилаётган ўқув предмети-нинг мақсад ва вазифалари, тузилиши, бошқа ўқув предметлари билан алоқадорлиги, улар ўртасидаги боғланиш воситалари, муносабатлар, коммуникацион дидактик воситалар самарадорлиги билан танишади.

Фан ва ишлаб чиқариш интеграцияси муаммосини ҳал этиш ўқув жараёни мазмуни, методлари ва ташкил этишни белгилашда муҳим аҳамиятга эга. Фан ва ишлаб чиқариш интеграци-

2-расм. Интеграциянинг турли даражалари ва улардан фойдаланиш имкониятлари

яси билишга диалектик ёндашув асосида татбиқ қилишдир. Қуйида фанлараро алоқалар бево-сита ўқув жараёнида аввало янги билимларни баён қилишда қандай амалга оширилиши ҳақида сўз боради, бу эса ўқитувчилар ўқув жараёни-да амалга оширадиган фанлараро алоқаларнинг субъектив жиҳатидир. Талабалар ўрганадиган фанлар сони кўп бўлиб, асосан, турлича мала-ка ва кўникмалар шакллантирилади. Буларнинг барчасини улар яхлит ўзаро боғлиқ комплекс си-фатида идрок этиши керак [2].

Фан ва ишлаб чиқариш интеграциясини режалаштиришда биринчи навбатда ёндош фанлар бўйича дастурларда акс эттирилган масалалар кўзда тутилади. Бунда фанлараро алоқалар синхрон, истиқболли ва ретро-спектив бўлиши мумкин. Бироқ фанлараро алоқалар дастурларда ҳамма вақт акс этти-рилмаган бўлиши мумкин ва билимлар ти-зимини ўзлаштириш ва илмий дунёқарашни шакллантириш мақсадларида уларни қайта ишлаш ва ўқитишда махсус киритиш лозим.

Фан ва ишлаб чиқариш интеграцияси-ни амалга оширишнинг услубий усулла-ри таснифи, услубларни тақсимлашнинг қуйидагиларни ташкил қилувчи умумий тамойилига бўйсунди: фанлараро изланиб ўрганиш фаолиятини; бошқа фанларнинг

билимларни қайта ишлаш ва фанлараро муаммоларни ечишга кўмаклашишни; ёр-дамчи жараёнларни.

Таълимда интеграция муаммосини тўла ҳал этиш учун нафақат фанлараро, алоқадор таълим босқичлари ва курслараро узвийлик ва узлуксизликка эътибор бе-риш, фан ва ишлаб чиқариш орасидаги ин-теграцияни ўрнатиш, ўқитишнинг шакл ва методларида ҳам узвийликни таъминлаш муҳимдир [4].

Юқоридаги фикрлардан кўриниб турибди-ки, интеграция кўп қиррали тушунча бўлиб, таълим ва тарбия жараёнини тадқиқот қилиш ва бошқаришни таъминлайди ҳамда фаннинг мақсадини рўёбга чиқаришга имконият яратади.

Таълимнинг “интеграция” тамойилини ҳам фанлар интеграцияси каби бир неча хил кўринишда кўриб чиқиш мумкин: таълим тур-лариаро, босқичлараро, фанлараро ва мавзу-лараро узвийлик сифатида. Бунда интеграция-нинг охириги кўринишларида фанларни ўқитиш услуби, яъни уларнинг мазмунини баён этилиш методига таянган ҳолда ёндош фанлар мазму-нидан фойдалана билиш, мустақил ишлашга ҳаракат қилиш, шунингдек, услубият ва маз-мунан кузатиладиган ўхшашликни қўллашда кузатилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Клековкин Г.А. Преимственность в обучении. В поисках теоретических оснований. – Самара, 2000. – С. 328.
2. Тўрақулова Б.Б. “Technical innovative-educational environment contents of integration cooperation between management and production enterprises” International journal of innovations in engineering research and technology [IJERT]. volume 7, issue 4, apr. – 2020. – Page 246 – 249.
3. Tukhtayeva Z.Sh. Organizational – methodological inter-objective integrations in teaching special disciplines. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences/ Vol.7 No.12, 2019. – Page 136 – 139.
4. То‘хтаева Z.Sh. Олий таълимда фанлар интеграциясини таъминлашнинг ўқув-методик ва дидактик воситалари. Pedagogik mahorat. Ilmiy-nazariy, metodik jurnal. – № 5. Buxoro, 2019. – 66 – 72 б.
5. Тўхтаева З.Ш., Тўрақулова М.К., Тўрақулова Б.Б., Мўминова М.С. “Edagogical innovation and the use of debate method in teaching technical sciences. International Engineering Journal For Research & Development. Vol.5 Issue 3. – Page. 1 – 5.

ТАЪЛИМ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШДА ЖИСМОНИЙ МАДАНИЯТ ВА СПОРТ ФАНИНИНГ ФАНЛАРАРО БОҒЛАНИШИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

***Аннотация.** Узлуксиз таълимда фанлараро боғланишининг самарадорлиги, таълим олувчилар ва таълим берувчилар ўртасидаги ўзаро муносабатларни чуқурлаштириб, талабаларга табиий фанларнинг бир-бирига боғлиқлиги ва бу боғланишининг самарадорлиги ижобий натижаларга олиб келиши кўрсатилиб ўтилган.*

Ушбу мақолада ҳозирги даврда фанлараро боғлиқликнинг етарли даражада акс эттирилганлиги ёритилади, уни амалда татбиқ этиши кўзда тутилган.

***Калим сўзлар:** табиий фанлар, биология, жисмоний тарбия, валеология, тиббиёт, гигиена, экология, физиология, анатомия.*

***Annotation.** Efficiency of disciplinary communication at continuous formation, it is interconnected with other subjects. That leads to positive results at students, and also teachers.*

In this article to be spoken about interrelation with other disciplines, are completely studied, and during studying they will take root, and to be used in practice.

***Keywords:** a natural subject, biology, physical training, valueology, medicine, hygiene, ecology, physiology, anatomy.*

***Аннотация.** Эффективность дисциплинарной связи при непрерывном образовании, взаимосвязано с другими предметами. Что приводит к положительным результатам у студентов, а также преподавателей.*

В этой статье говорится о взаимосвязи с другими дисциплинами, полностью изучены, и в ходе изучения они будут внедряться, и использоваться в практике.

***Ключевые слова:** естественный предмет, биология, физическое воспитание, валеология, медицина, гигиена, экология, физиология, анатомия.*

Қадим замонларда инсонларнинг жисмоний баркамол, ақлий ва ахлоқий жиҳатдан мукамал тарбияли бўлишларига аҳамият берилган. Айниқса, жисмоний тарбияга алоҳида эътибор қаратилган: отда чопиш, қиличбозлик, сувда сузиш, белбоғли кураш, камондан отиш, югуриш. Спортнинг бу каби турлари Қуръони каримда, ҳадисларда, Амир Темур, Мирзо Улуғбекнинг амалий ишларидан ҳам ўрин олган. Спортнинг ушбу турлари бугунги кунда ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Психологик, педагогик, ахлоқшунослик, жисмоний тарбияга оид адабиётлар таҳлили жисмоний машқлардан фойдаланишга доир турли-туман қарашлар мавжудлигини кўрсатади. Бизнинг фикримизча, жисмоний тарбия машқлари, содда қизиқарли, ўқувчиларнинг ёш

хусусиятларига мос, табиат, атроф-муҳит билан боғлиқ бўлишлари зарур.

Юқорида айтиб ўтилган спорт турларидан бирга замонавий, шу жумладан, энг оммалашган турларидан кураш, футбол, волейбол, баскетбол, қўл тўпи каби турлари халқимиз орасида кенг ривожланган ва бир неча минглаб мухлислар мавжуд.

Жисмоний маданият ва спорт фанининг ривожланишига тизимли ёндашишнинг илмий-педагогик ва методик йўналишларини тадқиқ этиш, амалий жиҳатдан самарали тажриба ўтказиш учун ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш зарурати давр талабига айланмоқда. Бу ўзига хослик ўрганилаётган жараёнларининг серқирра ва мураккаблигида, ўқув-тарбия жараёнида илмий ва педагогик

омилларни интеграциялаштириш заруратида намоён бўлади.

Ўрганилаётган муаммода ўқув ва тарбиявий омилларнинг кўплиги билан белгиланадиган тизимли ёндашувни заруратга айлантиради.

Талабаларнинг жисмоний маданият ва спорт муносабати ниҳоятда мураккаб тизим сифатида қаралар экан, бу билим, турли хил туйғулар ва фаолиятнинг ўзаро таъсиридан юзага келади.

Демак, жисмоний маданият ва спорт фанлар тизимида талабалар учун ўрганиладиган фанлар илмий асослар сифатида англашни зарурат, деб белгиладик. Жисмоний маданият ва спорт мазмунини ўзига хос хусусиятларини эътиборга олган ҳолда ҳар бир фан жисмоний тарбия фани объекти сифатида очиб берилди. Бу эса, ўз навбатида, биринчидан, жисмоний маданият ва спорт фанининг талабаларнинг фаолиятидаги аҳамиятини, иккинчидан, жисмоний маданият ва спорт фани ўзлаштириш онгли равишда зарурлиги мақсадга мувофиқ эканлиги ҳақида ҳулоса чиқаришига асос бўлди. Бу ғояларни талабаларда шакллантириш таълим жараёнида тизимли равишда амалга оширилади. Машғулотларда табиат, унинг захиралари моддий фаровонлик манбаи сифатидагина эмас, балки, энг аввало, маънавий, руҳий бойлик сифатида қаралди.

Бунда жисмоний маданият ва спорт машғулотларини фанлараро боғланиш йўналиши инobatга олинади. Мазкур йўналишларнинг асосий моҳияти талабаларга жисмоний маданият ва спорт фанига тизимли таъсирини кўрсатишдан иборат.

Қуйида ана шу йўналишлар ҳақида фикр юритилади:

Ҳозирги кунда “Жисмоний маданият ва спорт” фанининг ривожланиш тарихида улар дифференциаланиб фан ҳолига келиши узок давом этди.

Бунда фанлар бўйича илмий кузатишлар қатъий чегараланади, масалан:

жисмоний маданият – умуминсоний маданиятнинг бир қисми, инсонни жисмонан такомиллаштиришга йўналтирилган ижтимоий воситалар, усул ва шарт-шароитларни яратиш ва улардан оқилона фойдаланишда жамият эришган ютуқлар йиғиндиси.

жисмоний тарбия – педагогика нуқтаи назаридан жисмоний сифатларни ривожлантириш, ҳаракатли фаолиятга ўргатиш ва махсус билимларни шакллантириш жараёни.

спорт – танланган спорт тури билан шуғулланувчилар юқори натижага эришишлари учун мусобақа фаолиятидан фойдаланиб ва шу жараёнга тайёргарлик куришга асосланган таркибий қисми.

жисмоний ривожланиш – ҳаёт давомида инсон организмнинг морфологик-функционал хусусиятларининг ўзгариш жараёни.

жисмоний такомиллашув – жисмоний таълим ва тарбиянинг турмуш, меҳнат ва ватан ҳимоясига тайёргарликни ифодаловчи жараёни.

жисмоний ва функционал тайёргарлик – жисмоний тайёргарликнинг ҳаракат кўникмаларини эгаллаш ва жисмоний хусусиятларнинг функционал тизимлари: таянч-ҳаракат, юрак қон-томир, нафас олиш, асаб ва бошқа тизимлари фаолияти даражасини ошириш билан ривожлантириш орқали эришилган натижа;

жисмоний ҳаракат фаолияти – инсон организмнинг ҳаётий фаолиятини таъминловчи ва махсус ташкил этилган ҳаракат фаолияти;

жисмоний тарбиянинг касбий йўналиши – инсонни юқори ишлаб чиқариш меҳнати ва юқори меҳнат қобилиятига тайёрлаш учун жисмоний маданият воситаларидан фойдаланиш;

соғлом турмуш тарзи – тиббий назорат усуллари, гигиена, саломатлик, зарарли одатлардан холи бўлишни ўрганади;

биологлар жонли организмларнинг гуруҳлар (классификация)га бўлиш мақсадида уларнинг морфологияси ва турларини ўрганди;

педагоглар таълим-тарбия тизимида ёшларга билим бериш имкониятларини ўрганди.

Бу эса фанлараро боғланишни ташкил этиш имкониятини яратди.

Фанлар ўрганадиган объектларнинг бундай чегараланганлиги, уларни илмий таҳлил қилишга ёрдам берди. Бунда объектларнинг ташқи хусусиятлари изчиллик билан ўрганилди, холос. Шу билан бирга, ўз навбатида, фанларнинг бир-бирига яқинлишишига ва интегралланишига замин яратди. Фанларнинг дифференциаланиши фанларга оид кўплаб маълумотларни тўплади. Бу маълумотлар келажакда фанларнинг ривожланишига за-

мин бўлди. Тўпланган материалларни илмий жиҳатдан таҳлил қилиш олимларнинг уларга бўлган муносабатларини тубдан ўзгаришига олиб келади, яъни кутилмаган хулосалар келиб чиқа бошлади.

Олимларнинг фанлар бўйича алоҳида-алоҳида олиб борган кузатишлари аста-секин умумлаша борди. Бу эса фанлар интеграциясини вужудга келтирди.

Олимларнинг илмга бўлган бу каби қизиқишлари фанлар орасидаги чегаранинг узилишига олиб келади. Албатта, бу ҳол янги фанларнинг интеграцияланишини талаб этади. Натижада, фан учун умумий бўлган тушунча, қонун, назарияларни тушунтирувчи фанлар пайдо бўлади.

Кейинчалик фанларнинг интеграллашиши натижасида экология, атроф-муҳит, жисмоний тарбия, валеология ҳақидаги инсон билимлари энг мураккаб, янги поғонага кўтарилди: биология, физиология, гигиена, тиббиёт, эко-валеология, педагогика. Бу фанлар олимларга атроф-муҳит, экология ҳамда табиат ҳақидаги билимлар ичига чуқур кириб боришига имкон очди. Бу фанлар инсон ва табиат ҳақидаги билимларни чуқур ва атрофлича таҳлил этишга ёрдам берди. Буларнинг ҳаммаси инсон ва табиатнинг бир бутунлигини ва шу билан биргача унинг кўп қирралигини кўрсатади.

Табиат компонентлари ва унда содир бўладиган ҳодисалар, қонуниятлар бир-бирлари билан узлуксиз боғланган бўлиб, улар ўзаро таъсир этишади. Унинг бир соҳасини бошқасидан ажратиб бўлмайди.

Умуман, табиат ва инсон, жонсиз ва жонли табиат тузилган бўлиб, улар органик равишда ўзаро боғланган. Демак, табиатдаги нарсалар, ҳодисалар, жараёнлар, ўзаро боғланган экан, у оламнинг бир бутунлигини кўрсатади. Бир бутун олам ҳақидаги материалларни, яъни ўзаро боғлиқ ҳодисаларни доимо биргаликда ўрганиш зарур. Ана шундагина талаба онгида бир бутун билимлар системаси шаклланади. Ана шу ғоя таълим жараёнида тўғри йўлга қўйилганми? Бизнинг фикримизча, бу масала, ҳанузгача ил-

мий-методик жиҳатдан етарли равишда ҳал этилмаган. Буни ДТС, дастур, дарслик, методик адабиётлар анализидан кўриш мумкин.

Ўзвий боғланиш деганда бир фан материалларини ўрганиш жараёнида олий ўқув юртида ўқитиладиган бошқа бир фан материалларидан фойдаланишни тушуниш керак.

Фанлараро боғланиш деганда бирор ўрганиладиган объектни барча фанлар нуқтаи назаридан атрофлича талқин этишни тушуниш яхшироқ бўлади. Масалан: Ёруғликнинг таъсири ва бошқалар.

Фанлараро боғланиш ўз характери ва мазмуни жиҳатидан илмий, амалий, тарбиявий бўлиши мумкин.

Олий ўқув юрти ўқув фанларини бир-бирига боғланган ҳолда ўқитиш дарс материалларини пухта ҳамда чуқур ўзлаштиришга ёрдам беради, берилаётган билим ва малакаларнинг узвийлиги ва узлуксизлигини таъминлайди.

Ўқув фанларининг боғланишини таъминлаш ҳодиса ва жараёнларнинг илмий жиҳатдан асослашга ва таҳлил этишга олиб келади.

Фанлараро боғланиш олий ўқув юрти олдига қўйилган тарбиянинг барча таркибий қисмларини такомиллаштиради, талабаларнинг дунёвий қарашларини ривожлантиради, уларни мустақил ишлаш ва илмий фикрлашга ўргатади.

Намуна сифатида жисмоний маданият ва спортнинг бошқа фанларга боғланишини кўриб чиқайлик:

- 1) ўрганилаётган мавзунинг олдинги ўрганилган мавзу материалига боғланиши;
- 2) кейинги мавзуга боғланиши;
- 3) олдинги курсларга (қуйи дарсларда ўтилган материалларга) боғланиш;
- 4) юқори гуруҳлар, академик лицей ва коллежларда ўтиладиган материалларга боғланиши;
- 5) бошқа фанлардан ўтилган мавзуларга боғланиши;
- 6) бошқа фанлардан келгусида ўтиладиган мавзуларга боғланиши.

Жисмоний маданият ва спорт фанини ўқитишда фанлараро боғланишни амалга ошириш

Машғулот	Машғулотдан ташқари
Ўқитувчининг янги материални баён этишида	Тўғаракларда
Амалий машғулотларни бажаришда	Конференцияларда
Ҳаракатли машқларни бажаришда	Талабаларнинг уй вазифасини бажаришда
Умумлаштирувчи лекцияларда	Кинофильмлар кўрсатишда
Талабалар билим даражасини баҳолашда	Мустқил равишда олиб бориладиган амалий ишларда
Экскурсия, саёҳатларда	
Мустақил кузатиш ва тадқиқот ишларида	

Фанлараро боғланиш

Фанлараро боғланишнинг характерли белгилари	Фанлараро боғланишнинг дидактик вазифалари
Система ҳосил қилиш	Ўқув материалларини координациялайди ва унга умумий йўналиш беради.
Вақт бўйича амал қилиш	Талабаларнинг табиат дидактикаси элементларини билиб олишларини таъминлайди
Талабаларга маълумотлар бериш	Талабалар билимларини изчил ривожлантиришга ва уни умумлаштиришга омил бўлади

Фанларнинг ўзаро боғланишлар

Жисмоний маданият ва спорт фанидан тузилган ўқув дастурларини ва мавжуд дарсликларни ўрганишдан маълум бўлдики, “Экологияни” фанини ўқитишда қатор материалларни бир-бирига боғлаб ўқитиш зарурати туғилади.

Фанлараро боғланиш асосида ўтувчи ўқитувчилар табиатдаги нарса ва ҳодисалар ҳақида маълум даражада билимга эга бўлиши керак. Акс ҳолда, талабаларга бир бутун билимлар берилмайди. Ўқитувчи шуни яхши билмоғи лозимки, ўзи ўргатаётган нарса, объект, воқеа ва бошқа ўқув фанларида ҳам ўрганилади.

Ҳар бир фанда маълум ҳодиса ва тегишли нуқтаи назардан ўрганилади. Улар асло бир-бирларини такрорламайдилар. Агар ўқитувчи ўргатаётган материалнинг бошқа ўқув фанида ўрганилишини билмаса ёки у ҳақида атрофлича билим, маълумотга эга бўлмаса, бу материалларни у беихтиёр такрорлайди, холос.

Олий ўқув юрти, академик лицей ва коллежларда бу масалани ижобий ҳал этишнинг фанлараро боғланиш асосида дарс берувчи ўқитувчилар гуруҳини ташкил этиш ва улар мақсадга мувофиқ равишда мунтазам иш олиб бориш керак. Бунда янги мавзуларни баён этишда, талабаларга янги билимлар беришда ва уларда маълум малакалар ҳосил қилишда такрорланишларга асло йўл қўймаслиги лозим. Айни пайтда ҳар бир машғулотга ажратилган вақтдан самарали фойдаланишга ҳаракат қилиш керак.

Жисмоний маданият ва спорт фанининг бошқа фанлар билан боғланиши машғулот самарадорлигини оширишга олиб келади. Бу машғулотларнинг илмийлигини, берилаётган билим ва малакаларнинг кетма-кетлигини таъминлайди, талабаларнинг билиш фаолиятини фаоллаштиради, таълимни ҳаёт билан боғлаб

олиб боришга ёрдам беради.

Фанлараро боғланишни тўғри йўлга қўйиш қуйидагилар билан ҳам боғлиқ: жисмоний маданият ва спорт фани ўқитувчисининг олий ўқув юртида ўқитиладиган барча фанлар бўйича атрофлича билим ва малакага эга бўлишади; олий ўқув юртида фанлараро боғланиш юзасидан гуруҳлар ташкил этилиши; унинг иш фаолиятини тўғри йўлга солиш ва режа асосида олиб бориш. Жисмоний маданият ва спорт фани ўқитувчиси фанлараро боғланиш юзасидан шахсий режа ишлаб чиқиши; ўқитувчиларнинг ўзаро дарсларга киришларини йўлга қўйиш; фанлараро боғланишнинг имкониятларини узлуксиз равишда қидириш ва уни такомиллаштириш; фанлараро боғланиш масаласини машғулот режасига киритиш ва шу асосида иш тутиш.

Бизнинг фикримизча, фанлараро боғланиш ҳозирги вақтда янги поғоналарга кўтарилди. Эндиликда жамиятда вужудга келган муҳим муаммоларни фанлараро ҳамкорликда ҳал этиш керак бўлади.

Фанлараро боғланиш асосида талабаларга таълим-тарбия бериш масаласи ниҳоятда мураккаб бўлганлигидан бу масалани машғулотда ҳал этиб бўлмайди, чунки дастур асосида машғулотларда ўрганиладиган материаллар кўп, уни ўрганиш учун ажратилган вақт эса чегараланган. Бундан ташқари материалларни машғулотларда ўрганишда кўплаб мисоллар, фактлар, тажрибаларга ва кўргазмалиликка эътибор беришга тўғри келади. Бу масала аудитория ва олий ўқув юртидан ташқари машғулотларда мустақил ўрганиш ва кузатиш асосида амалга оширилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Мухаммадиев К.Б. Жисмоний тарбия таълими жараёни самарадорлигини ошириш ва талабаларда экологик маданиятни ривожлантиришнинг назарий асослари. –Т.: “Инновацион ривожланиш нашрётиматбаа уйи”, 2001. – 413 б.
2. Мухаммадиев К.Б. Жисмоний тарбия таълими жараёнида талабаларнинг атроф-муҳитга бўлган эҳтиёткорона муносабатларини ривожлантириш. Дис...пед.фан.бўйича.фалсафа.доктори (PhD). – Чирчиқ: 2018. – 137 б.
3. Локк. Дж. Мысли о воспитании. М.: Педагогика, 1989.–145 с.
4. Насриддинов Ф.Н., Шатерников Э.К. Инсон омилини шакллантиришда жисмоний тарбия ва спорт. – Т.: Ўқитувчи, 1993, Б. 9.
5. Нишонбоев К.Н., Хамроева Ф.А., Эшонкулов О.Э. “Тиббиёт генетикаси”. Тошкент ш., “Абу Али Ибн Сино” нашрети, 2000 й.
6. Нормуродов А.Н. “Жисмоний тарбия” олий ўқув юртлари учун дарслик, –Т.: Ўзбекистон, 2005 й. – 128 б.

РОЛЬ МЕЖПРЕДМЕТНЫХ СВЯЗЕЙ В ОБУЧЕНИИ МАТЕМАТИКИ УЧАЩИХСЯ ВСПОМОГАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Annotatsiya. Maqolada aqli zaif o'quvchilarni matematikaga o'rgatishda predmetlararo aloqalarning roli masalasi yoritilgan.

Аннотация. В статье рассматривается роль межпредметных связей в обучении математики учащихся вспомогательной школы

Annotation. The article is devoted to part of among subject connection in mathematics education at subsidiary school students.

Ключевые слова: коррекционная работа, межпредметные связи, методы обучения, дифференцированный подход, классификация.

Математика – наиболее абстрактный из всех предметов, которые входят в программу вспомогательной школы. Одновременно это и наиболее логически строго построенный предмет. Все это делает математику одной из наиболее трудных для изучения предметов.

В основных направлениях реформы общеобразовательной и профессиональной школы огромное внимание уделяется повышению качества учебно-воспитательного процесса. Известно, что основным звеном его в школе является урок.

Проблема урока постоянно находится в центре внимания педагогов на всех этапах развития школы. Но особое внимание уделяется этой проблеме в связи с перестройкой содержания и методов обучения.

Для полноценного изучения математического материала необходим большой запас конкретных представлений о формах предметов окружающего мира, неоднократное целенаправленное использование этих форм и их свойств в практической деятельности. Подрастая, ребенок накапливает запас таких представлений в процессе ручной предметно-практической деятельности. В общении с взрослыми ребенок познает геометрические формы, учится называть одинаковые формы различных предметов одним словом /овладевает сенсорными эталонами/, использовать предметы в зависимости от их формы, изготавливать и

изображать предметы разной формы, т.е. незаметно приобретает необходимый для изучения систематического курса математики запас представлений и умений.

Однако многолетний опыт обучения математике учащихся вспомогательной школы показал, что самостоятельное приобретение сведений о математике детьми дошкольного и младшего школьного возраста очень затруднено.

На уроке необходимо предусмотреть материал разной степени трудности, чтобы учесть разные интеллектуальные и физические способности школьников, степень выраженности дефекта. Одним из таких путей является организация дифференцированного подхода к различным группам учащихся с учетом их потенциальных возможностей и характера затруднений. Дифференцированный подход на уроках математики осуществляется на всех этапах и выражается в различной сложности математических заданий, разной степени оказания помощи учащимся со стороны учителя, использования дополнительных средств наглядности, а также неодинаковом объеме заданий.

Отставание умственно отсталых детей в развитии, существенно меньший по сравнению с нормально развивающимися сверстниками запас представлений об окружающем мире, недостатки наглядно-действенного и несформированность словесно – логического мышления, дефекты моторики обуславливают

необходимость накопления у них запаса математических представлений в процессе школьного обучения, в разнообразных видах учебной и вне учебной деятельности.

Особенности математических знаний и специфика состава учащихся вспомогательной школы делают особенно актуальной проблему широкого целенаправленного использования межпредметных связей в обучении умственно отсталых школьников.

Важное значение имеют межпредметные связи в период накопления первоначальных представлений о форме предметов. Умение увидеть в знакомом предмете и выделить его форму дается умственно отсталым с большим трудом.

Повышению качества обучения умственно отсталых школьников элементам математики способствует усилению внимания учителей к этому разделу, постоянный контроль над правильностью и точностью собственной речи и высказываний учащихся.

Большое значение имеет при этом широкое использование межпредметных связей. Межпредметные связи – это изучение и применение знаний и навыков по каким-либо проблемам в курсах нескольких учебных дисциплин. Например, представления учащихся о формах предметов формируются и используются на уроках математики, труда, изобразительной деятельности, русского языка, развития речи, черчения и др.

В коррекции недостатков умственно отсталых школьников межпредметные связи имеют особое значение, так как с их помощью осуществляется многоаспектное восприятие окружающего мира, создается разнообразие ситуаций, в которых происходит восприятие специфических свойств объектов. Одновременно происходит повторение и закрепление знаний о предметах окружающего мира, их свойствах и условиях, при которых необходимо учитывать эти свойства.

Развитию познавательного интереса к математике способствует в младших классах использование дидактических игр, занимательных упражнений, в процессе ручной предметно-практической деятельности детей, а в старших классах осознание практической значимости математических знаний (М.Н. Перова).

В обучении учащихся младших классов

межпредметные связи наиболее богаты и разнообразны. В этот период учащиеся знакомятся с геометрическими фигурами, учатся сравнивать, соотносить различные предметы по форме с последующей классификацией.

Программа трудового обучения предусматривает в 1 классе работу с шаблонами – обводку квадратов и прямоугольников. В процессе трудового обучения осуществляется коррекция недостатков познавательной деятельности – это наблюдательность, воображение, речь, пространственная ориентировка, развитие самостоятельных навыков. Уроки труда должны быть тесно связаны с уроками чтения, рисования, развития речи, математики.

Изготовление изделий приуроченных к изучению программного материала общеобразовательных предметов, может способствовать более прочному усвоению этих знаний.

В программу для первого класса включены разделы: «практические работы», «технические сведения», «приемы работы», «умения», «межпредметные связи», где указывается на связь с математикой, конкретно с темой «Счет в пределах 10», а также «Представления о треугольнике, круге, квадрате, прямоугольнике».

Рассмотрим, что возможно использовать на уроках труда, имея в виду выше поставленные задачи /уточнение, формирование, понятие о числе/. Например, на уроках ручного труда учащиеся вырезают из бумаги, лепят из пластилина дидактический материал для уроков математики, одновременно закрепляя навыки счета. Они обводят и вырезают геометрические фигуры (квадраты, прямоугольники, треугольники, круги), учатся различать и называть их. В изготавливаемых поделках из бумаги, глины, пластилина они учатся видеть, вычленять и называть основные геометрические фигуры и тела, учатся составлять сюжетные композиции из геометрических фигур (снеговик, домик), орнаменты. На уроках математики учащиеся знакомятся с такими признаками предметов, как *длинный — короткий, широкий — узкий, толстый — тонкий* и др., а на уроках труда они их закрепляют при изготовлении различных изделий, например при лепке предметов, игрушек (грибов, рыб, пирамидок), при упражнениях в шитье, витье

шнурка из ниток (шнур толстый и тонкий, шнур длинный и короткий и т.д.).

Тесная связь должна существовать между уроками математики и изобразительного искусства. Органической основой этой связи является общность задач, которые решаются на этих уроках в школе. В процессе обучения математике и изобразительному искусству в школе ставятся задачи развития пространственных представлений и пространственного воображения учащихся, развития глазомера, формирование представлений о геометрических формах и размерах предметов. Учащиеся учатся узнавать, выделять знакомые геометрические фигуры в окружающих предметах или предметах, которые они рисуют.

Как видно из перечисленных видов труда и задач, которые сформулированы в программе, ученик первого класса, вылепывая, сгибая, складывая, вырезая, наклеивая, обязательно будет заниматься определением совокупности предметов. Таким образом, анализируя программу, мы обнаружим достаточное количество возможностей, заложенные в программу, для реализации межпредметных связей труда и математики, которые могут обеспечить более прочное усвоение математических понятий о натуральном числе, о свойствах чисел натурального ряда, об арифметических действиях.

Разработка системы межпредметных связей совместными усилиями учителей разных дисциплин, прежде всего математики, труда, русского языка, поможет повысить эффективность обучения и коррекции умственно отсталых школьников.

Особенности уроков математики во вспомогательной школе определяется особенностями предмета, целями обучения и возможностями учащихся. На уроках математики формируются математические понятия и представления, доступные и жизненно необходимые учащимся вспомогательной школы.

В основе структуры урока всегда лежит логика познавательной деятельности учащихся, зависящая от педагогической цели урока.

М.Н.Перова предлагает дать на первом уроке понятие о числе и цифре.

Цель – познакомить учащихся с образованием числа, с названием числа, обозначением цифрой, научить писать цифру, показать место числа в числовом ряду, познакомить с соотношением количества элементов предметного множества, числа, цифры, рассматривать количественные и порядковые отношения известного учащимся отрезка натурального ряда.

На втором уроке закрепляют место данного числа в числовом ряду, получают понятие о втором способе получения предшествующего числа /путем отсчитывания по одной единице от данного числа/, отрабатывают счет в прямом и обратном порядке.

Научные представления о современном уроке во вспомогательной школе исходит из идеи единства обучения, воспитания, развития и коррекции познавательной деятельности и эмоционально-волевой сферы умственно отсталых школьников. Следовательно, чтобы урок отвечал современным требованиям, был эффективным, необходимо продумывание и осмысливание его цели: образовательной, воспитательной и коррекционно – развивающей.

Литература

1. Перова М.П. «Методика преподавания математики во вспомогательной школе» М.: 1999
2. Павлова Н.П. «Трудовое обучение в 1–3 классах вспомогательной школы» М.:1988 стр.18–20
3. Баряева Л.Б. «Формирование элементарных математических представлений у дошкольников с проблемами в развитии» – М.: Изд-во «Союз», 2002
4. Дульнев Г.М. Учебно-воспитательная работа во вспомогательной школе –М.:1984
5. Общие основы специальной педагогики/ [Н.М.Назарова, Л.И.Аксенова, Т.Г.Богданова, С.А.Морозов]. – М.: 2008
6. Цыренов В.Ц. Основы специальной педагогики и психологии: Учеб.пособие для студ. университета. – 2011

*Зулфия Мамаражабова,
Профессор, педагогика фанлари доктори
Низомий номли ТДПУ,*

ИХТИСОСЛАШТИРИЛГАН МАКТАБДА АДАБИЙ ТАЪЛИМДА АХБОРОТ-КОММУНИКАТИВ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ

***Резюме.** Мазкур мақолада ихтисослаштирилган мактабда адабий таълимда ахборот-коммуникатив технологияларидан фойдаланишнинг ижобий самараси ёритилади. Адабий таълим жараёнида ахборот коммуникация воситаларидан фойдаланган ҳолда ўқувчиларда билим, малака ва кўникмаларни шакллантириши усуллари ҳақида фикр юритилади.*

***Таянч сўзлар:** махсус мактаб, адабий таълим, ахборот-коммуникатив технологиялар, бадиий асар, шахсий компьютер, интерактив тахта, мультимедиа проектори*

***Resume** This article highlights the positive effect of using information and communication technologies in literary education in a special school. The article examines the ways of forming students' knowledge, abilities and skills in the process of literary education using the means of information and communication technologies.*

***Keywords:** special school, literary education, information and communication technologies, artwork, personal computer, interactive whiteboard, multimedia projector*

***Аннотация.** В данной статье освещается положительный эффект использования информационно - коммуникативных технологий в литературном образовании в специальной школе. Рассматриваются способы формирования у учащихся знаний, умений и навыков в процессе литературного образования с использованием средств информационно-коммуникационных технологий.*

***Ключевые слова:** специальная школа, литературное образование, информационно-коммуникативные технологии, художественное произведение, персональный компьютер, интерактивная доска, мультимедийный проектор.*

Ўзбекистонда хорижий таълим тажрибалари асосида фанларнинг ягона ахборот-методик таъминотини яратиш имконини берадиган таълим платформаларини яратиш, таълим жараёнларини рақамли технологиялар асосида индивидуаллаштириш, масофавий таълим хизматларини ривожлантириш, вебинар, онлайн, «blended learning» технологияларини амалиётга кенг жорий этишнинг меъёрий асослари яратилди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 2 мартдаги ПФ-5953-сонли Фармони билан тасдиқланган «2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини «Илм, маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш

йили»да амалга оширишга оид давлат дастури» да соҳага оид устувор вазифалар аниқ белгилаб берилди. Натижада, масофавий таълим жараёнларини замон талабларига мос равишда рақамли технологиялар асосида индивидуаллаштириш учун кенг шароитлар яратилади. Халқаро ташкилотлар ва ривожланган давлатлар томонидан қабул қилинган 2030 йилгача янги таълим концепциясида «Таълим – таракқиётнинг асосий ҳаракатлантирувчи кучи ва барқарор ривожланиш мақсадларга етказувчи муҳим фаолият», деб эътироф қилинган. Сифатли таълим бериш, ўқувчиларнинг малака ҳамда қобилиятларини юқори даражада ривожлантириш, электрон ахборот-таълим ресурсларини яратиш, таълим жараёнини модел-

лаштиришнинг истиқболли йўналишларини белгилашда замонавий педагогик ва ахборот-коммуникация технологияларини таълим жараёнига татбиқ этиш бўйича йирик лойиҳалар амалга оширилмоқда. Ахборот компетентлигини ривожлантиришнинг мақбул йўли тегишли моделни яратиш ва уни таълим муассасаларининг ўқув жараёнига жойлаштиришдир. Ахборот компетентлигини ривожлантиришнинг самарали натижасига эришиш учун ахборот жамиятида рақамли ресурсларни моделлаштиришнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиши лозим бўлган таълим модели зарур. Тизим ёндашуви нуқтаи назаридан ахборот компетентлигини шакллантириш модели маълум бир бутунликни, бирликни ташкил етувчи мунтазам, функционал боғлиқ, нисбатан бир хил элементлар мажмуи сифатида қаралади. Ахборот - таълим муҳитини таърифлашда бир қанча ўзаро фарқ қилувчи қарашлар мавжуд, жумладан:

- инсон билан таълим муҳитининг субъект сифатида узвий боғланган ахборот, техник, ўқув-методик таъминотнинг тизимли ташкил-лаштирилган мажмуаси;

- анъанавий ва электрон ахборот ташувчилар, виртуал кутубхоналар, тақсимланган маълумот базалари, ўқув-методик мажмуаларини мужассамлаштирувчи компьютер-телекоммуникация технологиялари интеграцияси асосида қурилган ягона ахборот таълим муҳити. Олимларнинг тадқиқотларига асосланиб, ахборот компетенцияси инсоннинг ҳар қандай ахборот воситалари ёрдамида керакли ахборотни қидириш, таҳлил қилиш, танлаш, қайта ишлаш, узатиш ва сақлаш бўйича билим, кўникма ва малакаларининг интегратив таркибий қисми деб ҳисоблаш мумкин. Бу таърифлар учун умумий бўлиб қуйидагилар ҳисобланади: ахборот компетентлиги янги ахборот технологиялари асосида ахборот билан ишлаш ва янги ахборот технологиялари воситасида кундалик таълим вазифаларини ҳал қилиш билим ва кўникмаларига узвий боғлиқдир. Ахборот компетентлигининг табиати ва тузилиши, компьютер технологияларининг таълим жараёнидаги роли бўйича тадқиқот ва ҳуқуқий адабиётларни ўрганиш ва таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, олимлар олий таълимнинг таълим жараёнида турли педагогик ёндашувлардан

фойдаланишнинг муҳимлигини таъкидлайдилар. Бизнинг фикримизча, ўқувчиларнинг ахборотни қидириш, таҳлил қилиш, ўзлаштириш ва оқлашнинг муҳим таълим вазифалари сифатида ўзлаштиришлари учун энг муҳим манба ва восита-компетентликка асосланган ёндашув саналади.

Фикримизга кўра, адабий таълимда ахборот таълим муҳитини бошқаришда тизимли ёндашувни жорий қилиш лозим. Замонавий шароитда махсус таълимнинг асосий вазифаси эшитишда нуқсонни бўлган шахснинг

маданиятини шакллантириш, унинг ақлий, маънавий ва ахлоқий ривожланишини амалга ошириш ҳисобланади. Замонавий махсус мактабда дарс. У қандай бўлиши керак? Дарсни ташкил этиш талаблари, уни амалга ошириш усуллари эскирганми? Албатта, йўқ. Ҳозирги кунда ҳам махсус таълим мақсадлари учлиги (таълимий, тарбиявий, коррекцион) ҳар қандай дарснинг мажбурий қисмидир. Бирок, замонавий ҳаёт махсус таълим услубиятига ўзгаришлар киритди. Бугунги кунда ўқувчилари билан қизиқарли, ҳиссий мулоқот қилишни ва энг муҳими, эшитишда нуқсонни бўлган ўқувчилар ўз дунёқараши ва нутқини шакллантиришни орзу қилмайдиган ўқитувчининг ўзи йўқ. Эшитишда нуқсонни бўлган ўқувчиларнинг билим, малака ва кўникмасини шакллантириш ва фаоллаштиришнинг самарали воситаси ахборот технологияларини таълим ва тарбиялаш жараёнида қўллашдир. Ахборот коммуникатив воситалар- ахборотни қайта ишлаш учун турли хил қурилмалар, механизмлар, усуллар, алгоритмларни тасвирлайдиган умумий тушунча[1,23]. Ахборот коммуникатив технологиянинг иш шакллари фаоллаштириш, ўқувчиларнинг мустақил фаолиятини даражасини кенгайтириш, қизиқтириш, шахснинг ижодий салоҳиятини ошириш имконини беради. Ахборот коммуникатив технология махсус мактабда таълим жараёнини жадаллаштиради, дарс самарадорлиги тезлигини оширади, барча ўқувчиларнинг фан назариясини ўзлаштиришини синаб кўриш, амалий кўникма ва кўникмаларни ривожлантириш даражасини чуқурлаштириш, ҳар бир ўқувчи билан табақалаштирилган ишларни олиб бориш имконини беради[5,76]. Давлат таълим стандарти бўйича махсус мактабда сурдо-

педагог кар ва заиф эшитувчи болаларнинг мантиқий тафаккур қила олиш салоҳиятини, ақлий ривожланишини, дунёқарашини, коммуникатив саводхонлигини ва ўз-ўзини англаш салоҳиятини шакллантиришга, эркин фикрлай олиш, ўзгалар фикрини англаш, ўз фикрини оғзаки ва ёзма нутқ воситасида равон баён қила олиш кўникмаларини эгаллашларига эришиши лозим. Шу боисдан ҳам махсус таълим жараёнидаги бир хилликка барҳам бериш дарс жараёнини турли туманлигини, ранг баранглигини таъминлаш мақсадида илғор педагогик ва инновацион технологияларини кенг жорий этишга мўлжалланган ўқув-методик қўлланмаларни яратиш ва татбиқ қилиш давр талабидир. Шу билан бирга дарс жараёнида махсус тайёрлаган мультимедиали илова-лардан, видеолавҳалардан, турли анимацион материаллардан фойдаланиб ўқув жараёни ташкил қилинганда, ўқувчиларнинг амалий тафаккур ва тасаввурларини шакллантиришда мавзуга бўлган қизиқишларини орттиради ва тез тушуниб олишларига имконият яратади. Махсус мактабларининг адабий таълим жараёнини ахборот коммуникация воситаларидан фойдаланган ҳолда билим, малака ва кўникмаларни шакллантириш-ўқитувчидан ўқувчига ўқитувчининг иштирокисиз мустақил тарзда амалга ошириш учун зарур бўлган таълим элементларни, дидактик материалларни беришни узлуксиз тарзда кетма-кет кечадиган жараёндир. Махсус мактабларининг адабий таълим жараёнида ахборот-коммуникатив технологияларидан фойдаланиш – ўқув жараёнини қизиқарли ва маҳсулдор қилиш ҳисобига ўқувчида материални англаб олиш мотивацияси ортади; мустақил ишлаш ва ўзини-ўзи назорат қилиш кўникмаси ривожланади; дарснинг самарадорлигини ва ҳар бир ўқувчининг ўзлаштиришини таъминланади; ҳар бир ўқувчининг фикрлашини, билиш ҳиссиётини, мақсад сари интилишларини, маънавий тасаввурларини ривожлантириш ҳисобига умумий фаол ривожланишга эришилади; синфдаги барча болаларнинг фаол ишлаши таъминланади. Инновацион ва ахборот технологияларини махсус таълим жараёнига татбиқ қилишни замонавий ахборот дунёсини ривожланишидаги мантиқий ва зарурий қадам деб характерлаш мумкин. Компьютер-

ларнинг ўқув жараёнига жадал кириб келиши педагоглар ҳаётида мисли кўрилмаган даражада ўқитишнинг янги турларини, шакллари-ни келтириб чиқарди[1,54.]. Махсус мактабда ахборот технологияларидан фойдаланиш иккита асосий масалани этиш билан боғлиқ: болаларни янги техникавий воситалардан фойдаланишга ўргатиш ва ўқувчиларнинг ўқиш ва ўқишдан ташқари фаолиятида янги имкониятларини очиш ва такомиллаштириш мақсадида компьютер технологияларидан фойдаланиш. Махсус мактабда адабиёт таълимида ахборот технологияларидан фойдаланиш филология фанларини ўқитишнинг замонавий услубиятининг долзарб муаммоларидан биридир[3, 32]. Махсус таълим жараёнига компьютер технологияларини татбиқи масаласини таҳлили этиб Х.Х.Малофеев, эшитишда нуқсони бўлган болалар таълимида компьютер технологияларини қўллаш моҳиятини янги инновацион йўللарни ишлаб чиқиш деб, баҳолайди[3, 23]. Олимларнинг тадқиқот ишларида эшитишда нуқсони бўлган болаларнинг нутқнинг талаффуз томонини шакллантириш ва ривожлантиришда [Т.К. Королевская, 1991, 1993, 1998; Ю.Б. Зеленская, 2003], ёзма нутқни ривожлантириш ва коррекциялашда [О.И. Кукушкина 1992, 2003, 2004], атроф-олам ҳақидаги тасаввурларни шакллантиришда [О.И. Кукушкина, Э.ЖИ. Гончарова, 1998], инсон ҳаёти ҳақидаги тасаввурларни шакллантиришда [О.И. Кукушкина, 1998, 1999; Е.Л. Гончарова, 1998; Т.К. Королевская, 1997] каби ишларда компьютер технологияларини ижобий самараси таъкидланади[3, 34]. Махсус таълим жараёнига компьютер технологияларини татбиқи масаласини илмий жиҳатдан тадқиқи этилган, аммо сурдопедагогикада адабий таълим жараёнида эшитишда нуқсони бўлган болалар нутқини ривожлантиришда компьютер технологияларини қўллаш масаласига эътибор қаратилмаган. Адабиёт дарсларида ахборот технологияларидан фойдаланиш амалий кўникма ва кўникмаларни такомиллаштиришга ёрдам беради, мустақил ишларни самарали ташкил этиш ва ўқув жараёнини шахсийлаштириш, адабиёти дарсларига қизиқиш ошириш, ўқувчиларнинг билим фаолиятини фаоллаштириш, дарсни такомиллаштириш имконини беради.Махсус мактабда эшитишда нуқсони

бўлган ўқувчиларга адабиётини ўқитишнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, ушбу фанни ўқитишда компьютер технологиясидан тўғри фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Компьютерни адабий таълимнинг барча босқичларида янги материални тушунтирганда, билим, кўникма ва кўникмаларни мустаҳкамлаш, такрорлаш, назорат қилиш жараёнида самарали қўллаш мумкин. Шу билан бирга, ўқувчи учун у турли функцияларни бажаради: ўқитувчи, ишчи восита, ўқув объекти, ҳамкорлик жамоаси, ўйин муҳити. Ўқитувчи вазифасида компьютер ўқув ахборотининг манбаи (ўқитувчи ва китобни қисман ёки тўлиқ алмаштириш), визуал қўлланма (мультимедиа ва телекоммуникация қобилиятлари билан сифат жиҳатидан янги даража), индивидуал ахборот майдони, симулятор, диагностика ва назорат воситаси сифатида қўлланилади. Кар ва заиф эшитувчи ўқувчиларнинг адабий таълим фани бўйича асосий билимларини шакллантириш, ўқувчиларнинг билимларини коррекциялаш ва нутқини мулоқот қуроли сифатида шакллантириш жараёнида компьютер ёрдамида ўқитиш ва тестлардан фойдаланилади. Тест назорати ва компьютер ёрдамида кўникма ва кўникмаларни шакллантириш анъанавий усулдан кўра тезроқ ва объектив бўлиш имкониятини, ўқувчининг билимини аниқлашни ўз ичига олади. Ўқув жараёнини ташкил этишнинг ушбу усули замонавий ахборотни қайта ишлаш тизимида баҳолаш учун қулай ва осон ҳисобланади. Интернет-барча мамлакатлар ва халқларнинг одамларга инсониятнинг барча ахборот ресурсларидан тўғридан-тўғри (онлайн) мулоқот қилиш, уйдан чиқмасдан қулай шароитларда маълумот олиш имконини берадиган янги глобал алоқа воситасидир. Шубҳасиз, интернетда адабий таълим учун зарур бўлган барча нарсалар мавжуд: классик нашрлар; босма нашрларнинг электрон шакллари, музей экспонатлари, расм галереялари; дарсликлар ва ўқув қўлланмалари; китоблар, дастурий воситалар ва электрон кутубхоналар. Масофавий эркин фойдаланиш, интерактив усуллар, ўқитувчилар, ўқувчилар, дўстлар билан бевосита мулоқот қилиш, тармоқ кутубхоналарига ташриф буюриш, Интернет ахборот имкониятларидан фойдаланиш, усуллар ва технологиялар—буларнинг барчасидан ҳар

бир эшитишда нуқсони бўлган ўқувчи фойда олишлари мумкин. Адабий таълим

жараёнида интерактив тахта ва мультимедиа прожекторини фойдаланишда эшитишда нуқсони бўлган ўқувчиларининг ёш ва психологик хусусиятларини ҳисобга олиш, дарсда қулай психологик муҳитни яратиш, эшитишда нуқсони бўлган болаларнинг мавзуга қизиқишини сақлаб қолиш, ўқувчиларнинг ўзини намоён этиши учун шарт-шароитларни таъминлаш имконини беради. Ёркин тасвирлар, таъсирчан ранглар, тасаввур қилиш учун чексиз имкониятлар юқори синф ўқувчиларига ўйин шаклида ўқув материалларини осонгина ўрганиш имконини беради. Мисол учун, дарсда улар турли хил рангларда тахтада ёзадилар, ресурслар ва чизмалар кутубхонасидан фойдаланадилар. Интерактив тахтанинг имкониятларини билиш, муайян синф ўқувчиларининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, барча керакли матн ва график материалларни олдиндан тайёрлаш ва уни дарсда тўғри суръатда ишлатиш лозим. Бунда адабий таълим дарсининг самарадорлиги ошиб боради, ўқитишда монотонлик, бир хиллик йўқолади. Ўқувчи катта экранда баъзан мусиқий ашула ва визуал эффектлар билан кўрган нарса узоқ вақт давомида унинг хотирасида қолади. Эшитишда нуқсони бўлган ўқувчилар дарс мавзусидан чалғитишни тўхтатадилар, уларнинг эътиборини ишлаб чиқарилган материалларга қаратадилар. Адабий таълим жараёнида интерактив доска билан ишлашнинг қуйидаги шакллари ишлатиш мумкин: матн ва тасвирлар билан ишлаш; электрон сиёҳ билан эслатма яратиш; электрон энциклопедиялар ва хрестоматияларни жамоавий кўриш; электрон таълим дастурларининг вазифалари билан жамоавий иш; электрон таълим ресурслари билан жамоавий иш; таълим видеоклиплари орқали эслатмаларни намойиш қилиш ва қўллаш; эшитишда нуқсони бўлган ўқувчиларилар томонидан яратилган тақдиротларни намойиш этиш; электрон интерактив таълим ресурсларидан фойдаланиш. Ҳар қандай техник восита сингари, интерфаол доскадан ҳам бутун дарс жараёнида фойдаланилмайди ва санитария-гигиена меъёрларига мувофиқ, у билан 20 дақиқадан ортиқ ишлашга рухсат берилади[4,99.]: Шахсий компьютер ва проекторни адабиётни ўрганиш воситаси сифатида фой-

даланиш мумкин[5,34.]: дарсда ўқув материалларини тақдим этиш; ўқувчиларда адабиётни сўз санъати, адабиётни бошқа санъат турлари билан бир қаторда фанлараро алоқалар нуқтаи назаридан тушуниш учун ўқитувчи томонидан қўлланиладиган тасвирий материаллар дарсида тақдимотлар; ўқувчиларнинг мустақил фаолияти натижаларини тақдим этиш; адабиёт соҳасида эшитишда нуқсони бўлган ўқувчиларнинг билим, кўникма ва кўникмаларини ташхислар ва назорат қилиш: синов; дарснинг турли хил ўйин турлари учун эскорт; турли вазибаларни жойлаштириш. Ўқув жараёнини ташкил қилиш учун ахборот технологияларидан фойдаланиш оз вақт ичида ўрганилаётган материалнинг семантик ядросини тақдим этиш, эътибор бериш керак бўлган асосий фикрларни, шунингдек, сиқилган ва ёрқин ва шунинг учун эсда қоларли шаклни белгилаш имконини беради.

Шуни ҳам унутмаслик керакки, ахборот коммуникатив технологияларни ўқув жараёнида қўллаш уларнинг анъанавий таълим усуллари ва услублари билан мувофиқлиги таъминлансагина самарали бўлади. Адабий таълим бўйича ўқув жараёнида ахборот-коммуникатив технологияларини қўллаш эшитишда нуқсони бўлган ўқувчиларнинг билимини оширишнинг самарали воситаси бўлиб, махсус мактаб ўқувчиларининг индивидуал ижодкорлик фаолиятини яратиш учун шароит яратади. Махсус мактабда адабиётни ўрганишда ахборот-коммуникатив воситаларидан мунтазам равишда фойдаланиш эшитишда нуқсони бўлган ўқувчиларининг адабий таълим жараёнини муваффақиятли ташкил этиш, қар ва заиф эшитувчи болаларнинг нуқсини мулоқот қуроли сифатида шакллантириш имконини беради.

Адабиётлар рўйхати

1. Алпсон С.Успех программного обеспечения.-М., // Интеркомпьютер, № 1-2, 2021.
2. БолдареваВ.М. Понимание взрослыми глухими самостоятельно прочитанных художественных текстов / 7 научная сессия по дефектологии. — М., 2015,-с. 59-60.;
3. ВоюшинаМ.П. Формирование умения анализировать художественное произведение как средство литературного развития младших школьников. Диссерт. на соиск. канд. пед. наук, Л., 2019. — 237 с.
4. РастринГ. Компьютерное обучение и самообучение.-М.,// Информатика и образование, № 6, 2021.
5. Роберт курс “Современные информационные и коммуникационные технологии в образовании”.-М., // Информатика и образование №8, 2021.
6. Шебень В. Использование ТСО и ЭВМ как средства развития познавательного интереса учащихся образовательных школ–М.,2016.

VOLEYBOL O'YINI TEXNIKASI

***Annotatsiya.** Maqolada voleybol o'yini texnikasi, texnik harakatlar, ularning bajarilishi haqida nazariy va amaliy jihatdan yoritib berilgan. Maqoladan barcha jismoniy tarbiya o'qituvchilari amaliy va nazariy ma'lumot sifatida foydalanishlari mumkin.*

***Kalit so'zlar:** voleybol texnikasi, kuchlarning muayyan izchilligi, gavdaning ayrim qismlari o'rtasidagi muvofiqlik, charchash, psixologik keskinlik, tashqi sharoit.*

***Annotation.** The article is illustrated by theoretical and practical information about volleyball engine technique, technical action, their implementation. In the article, all physical training teachers can use them as practical and theoretical information.*

***Key words:** consistency, fatigue between volleyballs, forces, psychological tension, psychological tension.*

***Аннотация.** Статья иллюстрируется теоретической и практической информацией о технике волейбола, технических действий, их реализации. В статье все учителя физической подготовки могут использовать их как практическую и теоретическую информацию.*

***Ключевые слова:** согласованность, усталость между волейболами, силами, психологическими натяжениями, внешними условиями.*

Voleybol o'yini texnikasini o'yinda qo'llaniladigan harakat faoliyatlarining maqsadga muvofiq, aniq vazifalarni hal qilishga imkon beradigan usullari yig'indisi deb atash mumkin. «Texnika» so'zi yunoncha so'z bo'lib, «mahorat» ma'nosini anglatadi. Takomillashgan texnik usullarni egallash bilan yuqori mahoratga erishiladi. Voleybol o'yini texnikasi o'yinni olib borish uchun zarur bo'lgan harakat usullari majmuasidan iboratdir, harakatlar texnikasi turli vaziyatlarda maqsadga muvofiq, samarali harakat qilish bilan baholanadi, o'yindagi har bir texnik usulni bajarish bir-biri bilan uzviy bog'langan harakatlanish tizimidan tashkil topadi. Harakat texnikasi harakat vazifalarini muayyan usul bilan hal qilish uchun zarur va yetarli bo'lgan harakatning dinamik va kinematik xususiyatlaridir (kuchlarning muayyan izchilligi, gavdaning ayrim qismlari o'rtasidagi muvofiqlik va shu kabilar).

Texnikaning asosiy qismi – ma'lum bir harakatdagi asosiy mexanizmning eng muhim va hal qiluvchi qismidir. Texnikaning asosiy qismini bajarish nisbatan katta kuch sarflanishi bilan ifodalanadi. Texnikaning detallari – harakatning asosiy mexanizmini buzmaydigan ikkinchi darajali xususiyatdir. Texnika detallari turli sportchi-

larda turlicha bo'lib, bu ularning morfologik va funksional imkoniyatlariga bog'liq bo'ladi. Texnik harakatlarni bajarishda harakatlarning vaqt jihatidan ma'lum bir fazalari farqlanadi. Odatda, harakatlarning uch fazasi: tayyorgarlik, asosiy va yakunlovchi fazalarini belgilab qo'yish mumkin. Tayyorgarlik fazasining ahamiyati harakatning bosh fazada bajarish uchun qulay sharoit yaratishdan iborat. Bu sharoitlar yugurib kelish, sakrash, aylanma harakatlarni (to'siq qo'yganda, koptokni o'yinga kiritganda, hujum zarbasini berishda) bajarish bilan yaratiladi. Asosiy fazadagi harakatlar bevosita asosiy harakat vazifalarini hal qilishga qaratiladi. Biodinamik nuqtai nazardan bu fazadagi eng muhim narsa harakatlantiruvchi kuchlardan tegishli vaziyatda, tegishli yo'nalishda samarali foydalanishdan iboratdir.

Yakunlovchi fazadagi harakatlar gavdaning muvozanatini saqlash maqsadida so'nib boradi yoki keskin tormozlanadi. Voleybol dinamik o'yin bo'lganligi sababli o'yinchi turli texnik usullarni egallashi, o'yin vaziyatidan kelib chiqqan holda ularni tanlay olishi va uni tez, aniq bajarishi lozim. Bu esa o'yinchining texnik mahoratini belgilaydi. Yuqori texnik mahorat belgilari quyidagilarda ifodalanadi:

- harakat usullarining aniq va samarali bajarilishi;
- halal beruvchi omillar (charchash, psixologik keskinlik, tashqi sharoitning salbiy ta'sirlari va boshqalar) mavjudligida harakatlarning bajarilish barqarorligi;
- raqib harakatlariga qarab javob harakatlarini tanlash, ularni qayta qurish va bunda harakat qismlarini boshqara olish;
- usullarning bajarilish ishonchligi.

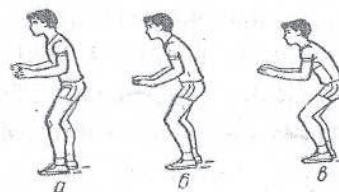
Voleybol rivojlanishining har xil davrlarida texnik harakatlarni bajarish usullari, talablari, shakli, mazmuni o'zgardi va takomillashib bordi. Texnik usullarning o'zgarishiga o'yin qoidalari-ning o'zgarishi, taktik harakatlarning takomillashuvi, o'yinchilar jismoniy tayyorgarlik darajasining o'sib borishi asosiy sabab bo'ldi. Hujum va himoyadagi o'yin dinamikasining o'sishi, harakatlarning potensialining oshib borishi, hujum va himoyadagi kombinatsiyalar arsenalining kengayishi ham texnik usullarni yangilashga yoki qayta qurishga turtki bo'ldi.

Shunday bo'lsa-da, o'yin texnikasida foydalaniladigan usullarning bundan-da samaraliroq imkoniyatlari yo'q deb bo'lmaydi. Malakali sportchilarning funksional va jismoniy imkoniyatlari o'yin texnikasiga yangi, ilg'or usullarni kiritish va uni ro'yobga chiqarish uchun istiqbol yaratadi. O'yin texnikasini tasniflash – ularni shakli, mazmuni, qo'llaniladigan usullarning nimaga mo'ljallanganligi, harakatlarning bir-biriga bog'liqligi, harakatlarning kinematik va dinamik tuzilishga

qarab ma'lum guruhlar va bo'limlarga ajratishdir.

Voleybol texnikasi ikkita katta bo'lim: hujum va himoyadagi texnikalarga bo'linadi. O'z navbatida, yuqoridagi bo'limlar ham texnik usullarning shakli va mazmuniga ko'ra bir qancha guruhlarga bo'linadi. Har bir guruhda texnik harakatlarning o'ziga xos bajarish usullari mavjud bo'ladi {1-chizma}.

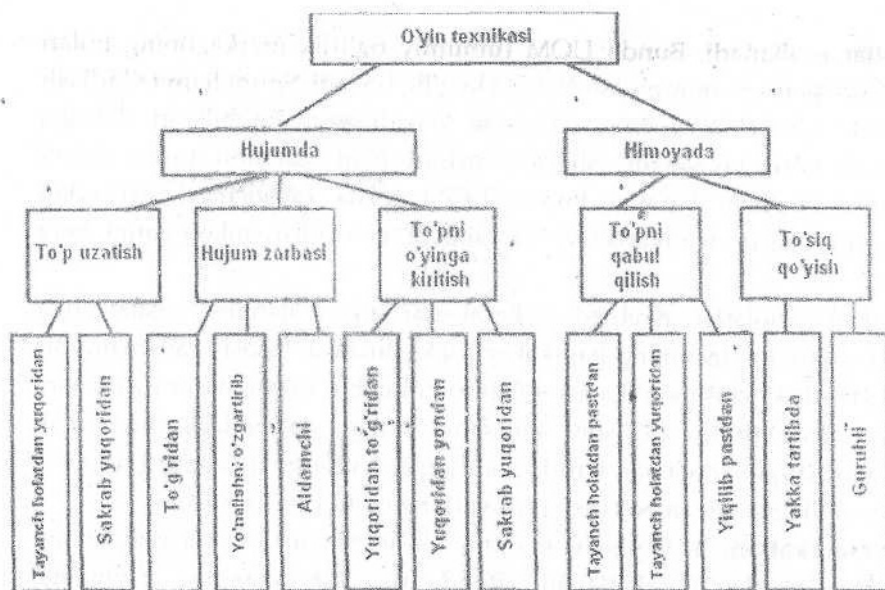
Holatlar. Voleybol o'yinida o'yinchilar to'p bilan qisqa vaqt ichida harakat qilishlari lozim. Shu sababli u yoki bu o'yin sharoitida o'yinchi to'p bilan o'ynashi uchun yuqori tayyorgarlik ko'rishi talab etiladi. Shu maqsadda turli harakat usullarini bajarish uchun turlicha holatlarni egallashi kerak.

2-rasm.

Hujum zarbasini, berish va to'siq qo'yishda – baland {2 a-rasm), o'yinga kiritilgan to'pni qabul qilishda – o'rta (2 b-rasm), hujum zarbasini yoki to'siqdan pastlab qaytgan to'pni qabul qilishda – past (2 v-rasm) holatlar egallanadi. Bunda UOM (umumiy og'irlik markazi)ning holati navbatdagi harakatning xususiyatiga bog'liq bo'ladi. Shuni ham ta'kidlash o'rinliki, o'yinchining bo'yi va uning koordinatsion qobiliyati UOMga sezilarli

ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun ham samarali turish holati shunday bo'lishi kerakki, bunda UOM tezda tayanch chegarasidan chiqarilib, zarur harakatlanish va faoliyat ko'rsatish imkoniyatini bera olsin. Turish holatlari navbatdagi harakatlarning qo'llanilish xususiyatiga qarab statik (o'yinchining harakatsiz) yoki dinamik (asosiy tayanchni bir oyoqdan ikkinchisiga o'tkazish bilan to'pni qabul qilish, hujum zarbasini berish yoki to'siq qo'yishni kutishda) holatlarda bo'ladi. Bu turish holatlarida qo'llar bel baroba-

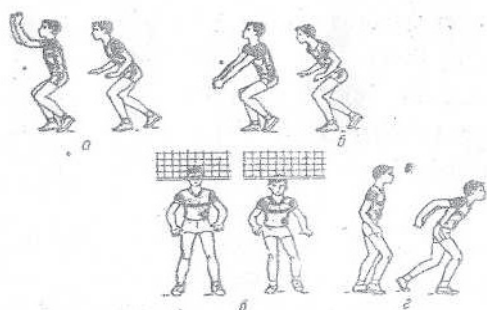

1-chizma.

rida, barmoqlar kaftlarga qaragan, gavda esa biroz oldinga egilgan bo'ladi. Gavda erkin holatda bo'lishi kerak.

Harakatlanish. O'yinchi ma'lum bir texnik usulni bajarish uchun maydon bo'ylab harakatlanadi. Bunda usul va o'yinning vaziyatiga bog'liq holda, qadam tashlab {oldinga, orqaga, yon tomonga), sapchib, sakrab, yugurib, yiqilib turli harakatlarni amalga oshiradi. Qadam tashlash va yugurish bilan qilinadigan harakatlar birmuncha yumshoq (UOM tebranishining sustligi sababli) bo'ladi, *Yon* tomonga qadamlashdan ko'p hollarda katta bo'lmagan masofani bosib o'tish bilan to'siq qo'yganda, hujum zarbasini qabul qilganda yoki to'siqdan o'z yo'nalishini o'zgartirib qaytgan to'pni qabul qilishda foydalaniladi. Harakat doimo kerakli harakat yo'nalishiga yaqin bo'lgan oyoqdan boshlanadi. Sapchib, sakrab, yugurish bilan bo'ladigan harakatlardan tez javob harakatlarini amalga oshirishda qo'llaniladi. Ko'rib chiqilgan harakatlardan ko'p hollarda umumiy birlikda ham foydalaniladi

Dastlabki holatlar. Dastlabki holatlar u yoki bu texnik usullarni bajarishga tayyorgarlik fazasini belgilaydi. Dastlabki holatlarni egallashning bajarilishi kutilayotgan harakatni bajarish uchun qulay sharoitni va harakatlanishni ta'minlashi dardkor. Texnik usulning bajarilishidan qat'iy nazar, dastlabki holatlar birmuncha statikligi bilan farqlanadi to'pni uzatishdan oldin (3a-rasm), pastdan to'pni qabul qilishda (3b-rasm), to'siq qo'yishda (3b-rasm) va hujum zarbasini berishda (3-rasm). O'yinchi dastlabki holatni soniyaning bir qancha bo'laklariga teng muddatgagina egallaydi.

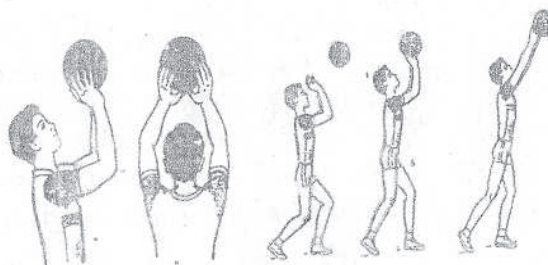

3-rasm.

Texnik harakatlar: To'p uzatish – bu texnik usul orqali hujumni tashkil qilish va amalga oshirish uchun qulay sharoit yuzaga keltiriladi. To'pni: tayanch holatdan ikki qo'llab, sakrab ikki qo'llab,

sakrab bir qo'llab, orqaga yiqilib turib ikki qo'llab uzatish mumkin. Oxirgi usuldan voleybolda kamdan-kam, keskin holat yuzaga kelganda foydalaniladi. Yo'nalishi bo'yicha to'p uzatishlar (to'p uzatuvchiga nisbatan) quyidagicha bo'ladi: oldinga, o'z ustiga, orqaga. Uzunligi bo'yicha: uzun – zonalar osha; qisqa – zonadan zonaga; qisqartirilgan – zona doirasida.

Balandligi bo'yicha: baland – 2 m dan yuqori, o'rtacha – 2 m gacha, past – 1 m gacha. Yuqoridagi ko'rsatkichlarga bog'liq holda to'pga sekin, tez va katta tezlanish beriladi. To'pni to'rga yaqin – 0,5 m gacha va uzoq – 0,5 m dan ortiq masofada berish mumkin. To'pni uzatish texnikasi dastlabki holat, qo'lning to'pga qarama-qarshi harakati, amortizatsiya va to'pni yo'naltirishdan iborat bo'ladi. Dastlabki holatdan to'p tomon harakatlanganidan so'ng voleybolchi vertikal holatda, oyoqlarining bukilish darajasi to'p yo'nalishining balandligiga va uchish tezligiga bog'liq holda, oyoq kaftlari parallel yoki bir oyoq (asosiy qo'lga nisbatan qarama-qarshi) biroz oldinda bo'ladi. Qo'llar oldinga chiqariladi, barmoqlar oval shaklini hosil qilgan bo'ladi (3-rasm).

4-rasm.

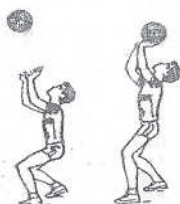
Qo'llar to'p bilan yuz tepasida to'qnashadi. Bunda bosh barmoq asosiy og'irlikni qabul qiladi, ko'rsatkich barmoqlar esa zarba berishda asosiy bo'ladi. O'rta barmoq kamroq, nomsiz va jimjiloq asosan to'pni yon tomondan ushlab turishga xizmat qiladi. To'pga yo'nalish berishda qo'l, oyoq va gavda mushaklarini kuchlanishi o'zaro birgalikdagi yaxlitlik bilan izohlanadi. Bunda gavdaning UOM birmuncha yuqoriga-oldinga ko'chadi va gavda massasining og'irligi ikkita oyoqning uchiga tushadi. Qo'llar to'pni uzatish oxirida to'liq to'g'rilangan holatda bo'ladi.

Murakkab hujum kombinatsiyalarni tashkil qilishda, to'p baland berilganda yoki to'pning uchish vaqtini kamaytirish maqsadida sakrab to'p uzatish usulidan foydalaniladi. Bu holatda qo'llar

bosh ustidan birmuncha baland ko‘tariladi va qo‘l-larning faol ishlashi hisobiga sakrashning yuqori nuqtasidan to‘p uzatiladi. Xuddi shu holatda qisqa to‘p uzatishda asosiy harakat qo‘l barmoqlarining faol ishlashi hisobiga amalga oshiriladi (5-rasm).

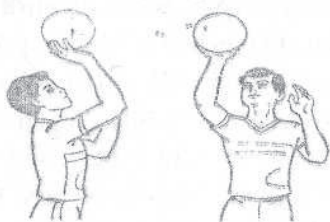

5-rasm.

6-rasm.

To‘pni orqa tomonga (mo‘ljalgacha orqa tomon bilan turganda) uzatishda o‘yinchi to‘pning tagiga kirib boradi. Bunda qo‘lning orqa kaft qismi bosh orqasigacha ko‘tariladi. To‘p uzatish qo‘llarni tirsak qismida bukib-yozish hisobiga bajariladi, gavda orqaga-yuqoriga harakatlanadi, bunda harakat umurtqa pog‘onasi ko‘krak va bel qismlarining bukilib hisobiga bo‘ladi (6-rasm). Sakrab orqaga to‘p uzatish xuddi tayanch holatda orqaga to‘p uzatish kabi bajariladi. To‘p uzatishning eng murakkab usuli bu sakrab bir qo‘l bilan to‘p uzatishdir. Bu usul to‘p to‘r ustiga kelib qolgandagi murakkab sharoitda bajariladi. Bu holda qol tirsaklarida bukilib, oldinga chiqariladi (7-rasm). Kaftlar oldinga qaratiladi, barmoqlar bukilib, tarang holatga keltiriladi. To‘p uzatish tirsak bo‘g‘i-nining bukib-yozilishi hisobiga bajariladi.

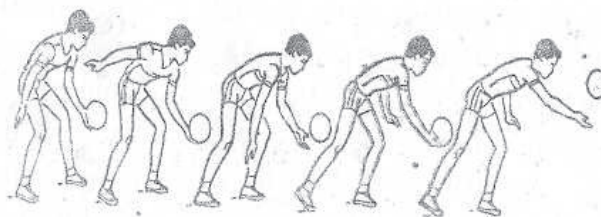

7-rasm.

To‘pni kiritish. Bu texnik usul orqali to‘p o‘yinga kiritiladi. Bu usulning asosiy maqsadi to‘pni raqib jamoasiga iloji boricha qiyin qilib berishdir. Shuning uchun mazkur usul hujum texnikasining vazifasi bo‘lib hisoblanadi. To‘pni kiritish dastlabki holatdan va uchta ketma-ket fazalar: tayyorgarlik (to‘pni tashlash, qo‘lni silkish), asosiy (zarba berish) va yakunlovchi (qo‘lni tushirish va keyingi harakat) fazalardan iborat.

Voleybolda pastdan, to‘g‘ri, yuqoridan to‘g‘ri, yondan yuqoridan va sakrab to‘g‘ri to‘p uzatish usullari mavjud. Bu usullarni bajarishda to‘pga zarba berish turli tarzdagi ketma-ketlikda bajariladi. Birinchi navbatda to‘pga aylanma harakat berish, so‘ng ra aylanma harakat bermasdan to‘p kiritish (bir muncha murakkab bo‘lganligi sababli) usullari o‘rgatiladi yoki takrorlanadi.

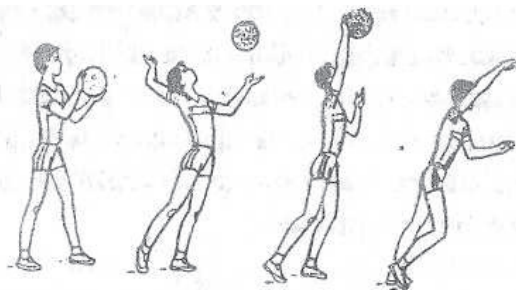
Pastdan to‘g‘ri to‘p kiritish. O‘yinchi oldinga engashib, oyoqlarini tizza qismida bukkan, bir oyog‘ini (zarba beruvchi qo‘lga nisbatan qarama-qarshi) oldinga chiqargan holatda turadi (8-rasm).

8-rasm.

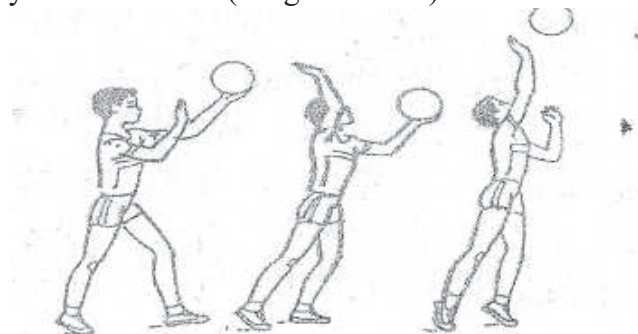
To‘p tirsak qismida biroz bukilgan qo‘lda bel barobarida ushlab turiladi. To‘p gavdaga nisbatan 20–30 sm oraliqda tashlanadi. Zarba beruvchi qo‘l qat‘iy ravishda orqaga harakatlantiriladi. Zarba pastdan yuqoriga-to‘g‘riga bajariladi. O‘yinchi bir vaqtning o‘zida orqa oyoqni to‘g‘rilaydi va gavdaning og‘irligini oldingi oyoqqa o‘tkazadi. Zabadan so‘ng qo‘l harakati to‘pni kuzatib borish bilan tugallanadi. Pastdan to‘g‘ri to‘p kiritish aniqligi asosiy uchta omil bilan aniqlanadi: qo‘lni silkish yo‘nalishi bilan – u qat‘iy orqaga bo‘lishi kerak; to‘p tashlash balandligi bilan – u baland bo‘lmasligi kerak; to‘pga zarba berish – u taxminan bel barobarida amalga oshirilishi zarur.

Yuqoridan to‘g‘ri to‘p kiritish. O‘yinchi to‘rga qaragan holda yuqori holatni egallaydi (9-rasm).

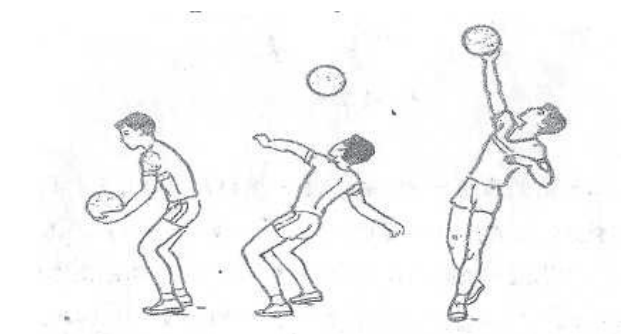
To‘p ko‘krak sathida ushlab turiladi, bir oyoq oldinga qo‘yiladi (zarba beruvchi qo‘lga nisbatan qarama-qarshi). To‘p 1 m yuqoriga oldinga tash-

lanib, o'yinchi qo'llari yuqoriga-orqaga harakatlantiradi va zarba beruvchi qo'l yelkasini orqaga-yuqoriga olib boradi. Zarba-to'g'ri qo'l bilan birmuncha oldinda bajariladi. Bu usul ikki xil variantda: to'pga aylanma harakat berib va aylanma harakat bermasdan amalga oshirilishi mumkin. To'pga aylanma harakat bermasdan to'p kiritish usuli birmuncha murakkab usul hisoblanadi. Bu usulda quyidagi elementlarning bajarilishiga qat'iy amal qilish zarur. Bular to'pni qoq o'rtasiga zarba berish; to'p tashlashning nisbatan pastligi (0,5 m **gacha**); zarba beruvchi **qo'lni** orqaga, nisbatan **qisqa** harakatlantirish; kuchli (tezkor), kaftli (tezlanishli) va **aldamchi** (sekin) zarbalar berish. Hujum zarbasini 2 yo'l bilan **bajarish** mumkin: to'g'ri (to'rga nisbatan to'g'ri turgan holda) va yon tomon bilan (to'rga nisbatan).

10-rasm

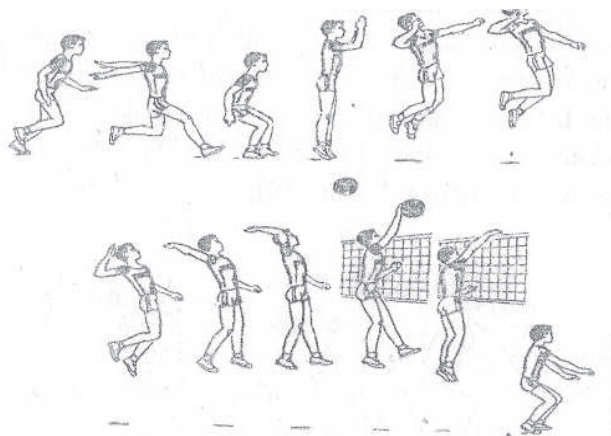
Yuqoridan yon tomon bilan to'p kiritish. Yuqoridan yon tomon bilan to'p kiritish usulida o'yinchi to'rga nisbatan yon tomon bilan oyoqlarini tizzadan bukkan holda turadi (11-rasm). To'p 1 m gacha balandlikda yelka ustiga tashlanadi. O'ng qo'l bilan zarba berilganida, u pastdan orqaga harakatlanadi, bunda yelka pastiga tushirilib, gavdaning og'irligi o'ng oyoqqa o'tkaziladi. Zarba zarba beruvchi qo'l orqadan – yuqoriga yoy bo'yicha harakatlantirilib, zarba amalga oshiriladi. Gavda chapga buriladi va og'irlik kuchi chap oyoqqa ko'chiriladi. Bu harakat zarbaning kuchini oshirishga xizmat qiladi.

Sakrab to'p kiritish. Hozirda sakrab to'p kiritish usuli keng qo'llanilmoqda. Bu usulning asosi orqa (himoya) zonadan hujum zarbasini berishga o'xshashligi sababli uning mohiyati quyiroqda yoritiladi.

Hujum zarbasi – jamoaning hujum harakatini yakunlovchi samarali usul hisoblanadi. Bu harakatlar to'rnining yuqori qirg'og'idan balandda amalga oshiriladi. Chunki undan pastroqda amalga oshirilgan hujum harakatlarining samarasi ham juda pastdir. Hujum zarbalari yo'nalishiga ko'ra quyidagicha farqlanadi: to'g'ri yo'nalish bo'yicha (bunda zarba berilgan to'p yo'nalishi hujumchining yugurib kelish yo'nalishiga mos tushadi) va yo'nalishni o'zgartirib (bunda zarba berilgan to'p yo'nalishi hujumning yugurib kelish yo'nalishiga mos tushmaydi).

To'pning uchish tezligiga qarab hujum zarbalari quyidagicha farqlanadi: zarba beruvchi qo'lni orqaga nisbatan qisqa harakatlantirish bilan kuchli (tezkor), kaftli (tezlanishli) va aldamchi (sekin). Hujum zarbasini to'g'ri (to'rga to'g'ri turgan holda) va yon tomon bilan (to'rga nisbatan) bajarish mumkin.

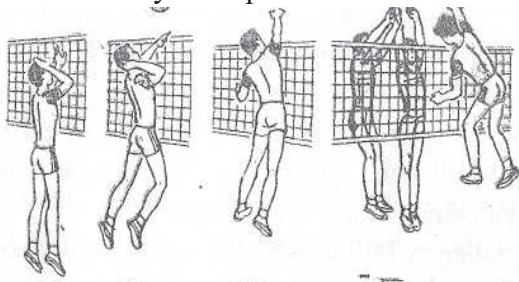
12-rasm.

To'g'ri hujum zarbasi berish fazasi 4 fazada bajariladi: yugurib kelish; sakrash; to'pga zarba berish; qo'nish (12-rasm). O'z navbatida, bu fazalar ham bir qancha mikrofizalarga bo'linadi. Yugurib kelish fazasida hujumchi ikkita asosiy vazifani hal etadi: balandroq sakrashga erishish va to'pning uchish tezligi, yo'nalishini to'g'ri aniqlash. Bunda hujumchi birinchidan, bir-ikki «qidiruvchi» qadamlar qiladi (to'pni tezligi va yo'nalishini aniqlash maqsadida) va ikkinchidan, sakrash uchun yugurish tezligini oshiradi. Sakrash fazasida hujumchi tovondan oyoq uchiga tomon katta qadam tashlab harakat qiladi, oxirgi qadam-

da oyoqlar juftlashadi, qo'llar orqa tomonga harakatlantiriladi. Oyoqlar tizza qismida, gavda esa tos-son bo'g'imida bukiladi. Keyin esa qo'llar oldinga-yuqoriga silkitiladi, oyoqlar tayanchdan uziladi, gavda oldinga biroz egilib, vertikal holatga keltiriladi. Zarba beruvchi qo'lning kafti bosh orqasiga o'tib ketmasligiga va tirsak yelkadan, biroz yuqorida bo'lishiga e'tibor berish lozim.

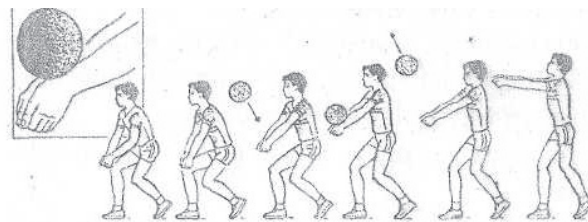
Zarba berish fazasida – o'ng (yoki chap) qo'l tirsak bo'g'imida to'g'irlanib, yuqoriga-oldinga cho'ziladi. Zarba qorin, ko'krak, qo'l mushaklarining ketma-ket va keskin qisqarishi bilan bajariladi. Bunda zarba beruvchi qo'l kafti to'pning orqa yuqorisiga uriladi. Zarba kuchi taktik vazifani hal qilish bilan belgilanadi. Boshlang'ich o'rgatish bosqichida hujum zarbasining kuchiga emas, balki uning o'z vaqtida berilganligiga va yo'nalishiga e'tibor qaratish zarur. Qo'nishda hujumchi oyoqlarini bukib yerga tushadi, chunki bu holatda tayanch-harakat apparati shikastlanishining oldi olinadi va keyingi o'yin harakatlarini bajarishga qulay sharoit yaratiladi. Jamoa hujumini faqatgina to'g'ri hujum zarbalari bilan yakunlash kifoya qilmaydi.

Shuning uchun hozirgi zamon voleybolida to'p yo'nalishini o'zgartirib bajariladigan hujum zarbalari ahamiyatliroqdir.

To'p yo'nalishini o'zgartirib bajariladigan hujum zarbalarining tuzilishi to'g'ri zarba berish texnikasiga o'xshashdir. To'p o'ng tomonga yo'naltirilganda, deyinibdan so'ng gavda o'ng tomonga burilib, biroz chapga engashtiriladi, chap qo'l yelkasi to'rdan olib qochiladi. Biomexanika – nuqtai nazaridan, yo'nalishi o'zgartirilgan hujum zarbalarini berishda asosiy o'rinni yelka, tirsak, kaft va barmoqlar egallaydi. Himoya bu hujum harakatlariga qarshi harakat – qilishdir. Himoya usullaridan foydalanib hujum harakatlari bartaraf etiladi. To'pni qabul qilish to'p o'yinga kiritilganda, hujum zarbasidan so'ng va to'siqdan qaytganda amalga oshiriladi.

Hozirgi zamon voleybolida to'pni qabul qilishning quyidagi usullari va variantlari mavjud: pastdan ikki qo'llab (juda kam hollarda bir qo'l bilan); yuqoridan ikki qo'llab; son qismi bilan va orqaga dumalab bir qo'llab pastdan; oldinga ko'krak-qorin qismlari bilan yiqilgan holda bir qo'llab pastdan.

14-rasm.

O'yinga kiritilgan to'pni sifatli qabul qilish hujum harakatlarining qanchalik samarali bo'lishini belgilaydi. O'yinga kiritilgan to'pni qabul qilishning eng ko'p tarqalgan va samarali shakli bu to'pni ikki qo'llab pastdan qabul qilishdir. 14-rasmda ikki qo'llab pastdan to'p qabul qilayotgan o'yinchining holati tasvirlangan.

Oyoqlar bukilgan, bir oyoq oldinda, qo'l kaftlari birlashtirilgan holda pastga tushirilgan. To'pni qabul qilish vaqtida tirsaklarni bukish mumkin emas. Qo'llar bilan oldinga-yuqoriga harakat qilinadi. To'pga nisbatan kuchli qarama-qarshi harakat qilish kerak emas. Bunda qo'llar to'p tomon yaqinlashtirilib uning tagiga kiritiladi. Oyoqlarni bukib-yozish bilan to'pga kerakli yo'nalish beriladi. To'pni pastdan qabul qilishda eng asosiysi to'pning yo'nalishi, tezligini to'g'ri baholay olish va bog'lovchi o'yinchini kuzatish hisoblanadi. O'yinchi zarur joyni egallay olmagan bo'lsa-yu, to'p uning tomoniga yo'nalayotgan bo'lsa, to'pni qabul qiluvchi qo'llarni to'g'ri oldinga chiqaradi va o'ng qo'lini yuqoriga chiqarib buradi, chap tomonga yo'nalayotgan bo'lsa chap qo'l yuqoriga chiqariladi.

To'pni pastdan ikki qo'llab qabul qilish hujum zarbasini qabul qilishda ham asosiy usul hisoblanadi. O'yinga kiritilgan to'p yoki hujum zarbasining sifatsiz qabul qilinishi (past trayektoriyada uzatish, bog'lovchi o'yinchiga yetkazib bermaslik) bog'lovchi o'yinchi tomonidan hujum uchun beriladigan to'p uzatishni samarasiz, bo'lishiga olib keladi. Shuning uchun mashg'ulotlar vaqtida turli tezlikda, yo'nalishda va kuchlanishda kelayotgan to'plarni pastdan ikki qo'llab qabul qilishga

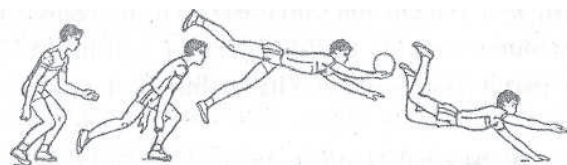
katta e'tibor berish zarur. To'pni bir qo'llab qabul qilish tayanch holatda va yiqilib amalga oshiriladi. Tayanch holatda bajariladigan usul o'yinchi-ning yoniga tezlik bilan tushayotgan to'pni qabul qilishda foydalaniladi. To'pni qabul qilish yopiq holdagi kaft yuzasi bilan bajariladi. Orqaga yoki tomonga yiqilib, bir qo'l bilan to'pni qabul qilish ko'p hollarda ayollar voleyboliga xosdir. Harakat so'ngida yon tomonga katta qadam tashlanib, qo'l to'p tomon to'g'ri uzatiladi. Bunda MOK (Markaziy Og'irlik Kuchi) keskin pasayadi.

15-rasm.

To'pga zarba berilganidan so'ng, o'yinchi tayanch oyoqning uchida yiqilish tomonga burilib, oyoq to'voni bilan o'tiradi va do'mbaloq oshadi (15-rasm).

Jarohat va lat yeyishning oldini olish maqsadida gavdaning orqa o'rta qismi bilan emas, balki biroz yonbosh bilan do'mbaloq oshiladi, daxan ko'krak qismiga tekkizib olinadi. Ko'krak-qorin qismi bilan sirg'alib yiqilgan holda bir qo'l bilan to'pni qabul qilish usuli erkaklar voleyboliga mansub usul hisoblanadi. O'yinchi oxirgi qadamda (16-rasm) keskin harakat bilan gavdani pastga-oldinga 25° – 30° burchak ostida maydonchaga tashlaydi. Tayanchsiz holda kaftining orqa tomoni bilan to'pga zarba berib, qo'llarini oldinga cho'zadi va qo'llari maydonchaga tegishi bilan oyoqlarini tizza qismida bukadi, qo'llar esa orqaga-yonga itarilishi bilan gavdaning gorizontol holatga kelishiga yordam beradi. Bosh o'z vaqtida maksimal orqaga tashlanadi.

16-rasm.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasining 2000 yilda qabul qilingan Jismoniy tarbiya va sport to'g'risidagi qonun-ning yangi tahriri.
2. Normurodov A.N. Jismoniy oliy o'quv yurtlari uchun darslik. "O'zbekiston". –Toshkent sh. 1999-yil».
3. Jeleznyak Yu.D., Ayrapet yants L.R., M.P.Pimenov, Kunyanskiy V.A. "Massovoy voleybol".
4. Klehev Yu.N., Ayrapet yants L.R., Patkin V.L. "Voleybol".
5. Ayrapet yants L.R. Voleybol. Uchebnik dlya visshix uchebnix zavedeniy.

OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA MASOFAVIY O'QITISHNING DIDAKTIK TA'MINOTINI TAKOMILLASHTIRISHNING METODLARI VA SHAKLLARI

***Annotatsiya.** Maqolada Oliy ta'lim muassasalarida masofaviy o'qitishning maqsadi va vazifalari, uning asosiy obyekti va didaktik ta'minotini yanada takomillashtirish metodlari, vositalari hamda shakllari haqida so'z boradi.*

***Kalit so'zlar:** masofaviy o'qitish, elektron ta'lim, aralash voqelik, muallif dasturlari, multimedia qurilmalari, test dasturlari, elektron portal.*

***Аннотация.** В статье определены цели и задачи, основной объем и дидактическое обеспечение дистанционного обучения в Высших учебных заведениях, а также модели, средства и формы его дальнейшего совершенствования.*

***Ключевые слова:** дистанционное обучение, электронное обучение, смешанное мероприятие, авторские программы, мультимедийные устройства, тестовые программы, электронный портал*

***Annotation.** The article defines the didactic support of distance learning in higher education, as well as methods, tools and forms of its further improvement.*

***Keywords:** distance learning, e-learning, mixed event, authoring programs, multimedia devices, test programs, e-portal.*

Hozirgi kunda elektron ta'limni rivojlantirish ta'lim muassasalarining eng ustuvor vazifalaridan biridir. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida" 637-sonli Qonunning 2-bob 16-moddasida "Masofaviy ta'lim o'quv rejalari va o'quv dasturlariga muvofiq ta'lim oluvchilar tomonidan zarur bilim, malaka va ko'nikmalarni axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan hamda internet jahon axborot tamog'idan foydalangan holda masofadan turib olishga qaratilgan. Shu sababli tadqiqotimizning maqsadi ham Oliy ta'lim muassasasi talabalarini masofaviy o'qitishning didaktik ta'minotini takomillashtirish deb belgilandi va quyidagilarni vazifa qilib oladi.

– oliy ta'lim muassasasi talabalarini masofaviy o'qitishning didaktik ta'minotini takomillashtirish bosqichlarini aniqlash;

– oliy ta'lim muassasasi talabalarini masofaviy o'qitishning didaktik ta'minoti modelini takomillashtirish;

– oliy ta'lim muassasasi talabalarini masofaviy o'qitishning didaktik ta'minotini funksiyalari asosida takomillashtirish.

Tadqiqotning obyekti sifatida oliy ta'lim muassasasi talabalarini masofaviy o'qitishning didaktik ta'minoti jarayoni belgilandi.

Masofaviy ta'lim muammolarini o'rganishga ko'p tadqiqotlar (A.A.Andreev, M.Yu.Buxarkina, A.V.Buxarova, V.A.Kalney, V.A.Kanavo, S.S.Kravsov, E.S.Polat, I.V.Robert, A.V.Xutorskoy va boshq.) hissa qo'shgan. Ularda masofaviy ta'limning rivojlanish tarixi, asosiy turlari, mazmuni, shakllari, usullari va tamoyillariga oid masalalar batafsil tahlil qilinadi [6,7].

Ta'limning masofaviy shakllari ta'limni maqsadli ilmiy jihatdan asoslangan holda tashkil etishni talab qiladi. Dunyo miqyosida masofaviy ta'limni ishlab chiqqan olimlar (Yu.V. Aksenov, M.Yu. Buxarkina, T.F.Gorbunkova, E.I.Dmitrieva, M.V.Moiseeva, A.E.Petrova, E.S.Polat, va boshq.) mutaxassislarni masofaviy o'qitishning zamonaviy oliy talim muassasalarida masofaviy o'qitish tizimi uchun dolzarb bo'lgan konseptual pedagogik qoidalarini ishlab chiqishgan [17].

Ta'limning masofaviy shakllari ta'limni maqsadli ilmiy jihatdan asoslangan holda tashkil etishni talab qiladi. Dunyo miqyosida masofaviy ta'limni ishlab chiqqan olimlar (Yu.V.Aksenov, M.Yu.Buxarkina, T.F.Gorbunkova, E.I.Dmitrieva, M.V.Moiseeva, A.E.Petrova, E.S.Polat, va boshq.) mutaxassislarini masofaviy o'qitishning zamonaviy oliy ta'lim muassasalarida masofaviy o'qitish tizimi uchun dolzarb bo'lgan konseptual pedagogik qoidalarini ishlab chiqishgan [8].

Masofaviy o'qitish tizimida masofaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanish, odatda, uch komponentdan iborat:

- 1) o'rganilayotgan fanlarning strukturasi yaxshi tuzilgan zamonaviy akademik mazmuni;
- 2) darslarning zamonaviy multimedia va metodik jihatdan qurollanganligi (ta'minlanganligi);
- 3) talabalarni o'qitish uchun tarkibida axborot, texnologik, tashkiliy va kommunikatsion komponentlar mavjud zamonaviy infratuzilma.

Masofaviy ta'limni tashkil etish uchun oliy ta'lim muassasasida quyidagi sharoitlarni yaratish kerakligini ta'kidlash mumkin:

- masofaviy o'qitish tizimida ta'lim mazmunini boshqarishni ta'minlash;
- tahsil oluvchilarning individual o'quv rejalarining shakllanishi va isloh qilinishini ta'minlash;
- ta'lim jarayoni natijalarini elektron shaklda (portfolio va elektron jurnal) qayd qilib borish;
- elektron hujjat aylanishi tizimlarini joriy etish;
- o'quv qo'llanmalari, test, avtorizatsiya va statistika tizimlari, oraliq va yakuniy test, barcha o'quv fanlari bo'yicha amaliy vazifalar ma'lumotlar bazalari, mutaxassisning kasbiy faoliyatining elektron trenajyorlari va virtual laboratoriya ishlari metodik ta'minlash bilan elektron o'quv-metodik majmualar tizimlarini yaratish;
- ta'lim jarayonining barcha sub'yektlarining vertikal interfaol o'zaro hamkorligini ta'minlovchi tizimni ishlab chiqish, sinovdan o'tkazish va joriy qilish.

Zamonaviy sharoitlarda ta'lim sifati taklif qilinayotgan axborot yetkazish, kutubxonalar, professional jamiyatlar, axborot kanallariga ulanish usullari soniga bog'liqligini qayd qilish lozim.

Elektron ta'limni qo'llagan holda ta'lim modelini samarali joriy qilish uchun masofaviy o'qitish tizimiga talabalarni uzluksiz metodik va

maslahat (konsultativ) qo'llab-quvvatlash bilan bog'liq masalalarga katta e'tibor berish lozim.

Talabalarning pedagogik ta'minotida metodik, texnologik va didaktik jihatlar (omonlar) mavjud.

Metodik jihat – masofaviy o'qitish tizimida o'qitish metodlari va vositalari, o'qitish protseduralarini boshqarish metodlari majmuini tahlil qilish bilan bog'liq, chunki o'z xususiyatlariga ko'ra masofaviy ta'lim an'anaviy ta'limdan juda farq qiladiki, o'qitishning yangi o'quv dasturlarining muvaffaqiyatli yaratilishi va ulardan foydalanish ta'lim maqsadlari va yangi texnologiyalarning didaktik imkoniyatlarini chuqur tahlil qilish bilan boshlanishi kerak.

Masofaviy o'qitish tizimiga o'qitishning zaruriy qismi – talabalarning mustaqil ta'limi ekanligini e'tibor markaziga olish lozim. Bunday zaruriy qism kurslar talabalarning o'quv qo'llanmalari mavzularini mustaqil o'rganish, nazorat topshiriqlarini mustaqil bajarish va chat yoki videokonferensiya orqali o'qituvchi bilan maslahatlashishni (o'qituvchidan konsultatsiya olishni) o'z ichiga oladi. Bunday o'qitishda o'qituvchi va talabalar orasida bevosita, yuzma-yuz aloqa yo'q. Biroq masofaviy ta'limdan foydalanish nafaqat ta'lim olish yo'llarining variativlik (ko'p xillik, turli-tumanlik) imkoniyatini oshiradi, o'qituvchilarda mavjud va talabalar uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarga kirishni (ulardan foydalanishni, olishni) osonlashtiradi, balki ularning o'zaro faoliyatlarini yangicha tashkil etishga imkon beradi va tahsil oluvchilarning bilish (bilim olish) mustaqilligini rivojlantirishga yordam beradi. Bu esa kurs talabalarining tahsil jarayonini texnologiyalashtirishni talab etadi.

Buning ustiga masofaviy o'qitish tizimida qo'llaniladigan axborot texnologiyalari hozirgi ilmiy-texnik darajasi shunday qulayki, ulardan o'quv axborotlarini qayta ishlashning ko'plab muntazam jarayonlarini bajarish uchun, masalan, tahsil oluvchilarning bilimlarni egallashini va o'zlashtirganlik darajasini elektron nazorat qilishda foydalanish mumkin.

Ma'lumki, oliy ta'lim muassasasi o'qituvchilarining – masofaviy o'qitish tizimi doirasida pedagogik o'zaro faoliyatni (hamkorlikni) tashkil etish vazifalari amaldagi elektron portallar uchun zarur didaktik materiallarni ishlab chiqishdan iborat. Masofaviy ta'limni muvaffaqiyatli amalga os-

hirish (kompyuter) dasturiy ta'minot turlarini va ta'lim jarayonini tashkil etish vositalarini to'g'ri tanlashga asoslanadi.

Masofaviy ta'limni tashkil qilishda qo'llaniladigan vositalarning xilma-xilligidan quyidagi guruhlarni ajratish mumkin:

Muallif dasturlari. Ular fanlarning alohida bo'limlarini o'rganishga qaratilgan alohida (lokal) ishlanmalardir. O'qituvchi o'quv materiallarini mustaqil ravishda ishlab chiqadi va yaratadi;

– Ta'limni boshqarish tizimi. Ko'plab kurs talabalarini nazorat qilish uchun mo'ljallangan. Ularning umumiy xususiyati shundaki, ular masofaviy o'qitish kurslarining virtual axborot portalidan foydalanuvchilarini o'qitishni kuzatish, portalning muayyan bo'limlariga kirishlar sonini hisoblash, shuningdek, masofaviy o'qitish dasturining ma'lum bir qismini (modulini) bajarish uchun talabalar sarflagan vaqtni aniqlash imkonini beradi;[1]

– Elektron portalning mazmunini (kontentni) boshqarish tizimlari. Ular elektron o'quv materiallarini turli formatlarda joylashtirish imkoniyatini beradi, bu esa portal mazmunini isloh qilish va boshqarish imkonini beradi. Mazmunni boshqarish tizimlari o'quv dasturini yaratish ustida ko'plab o'qituvchilar ish olib borayotgan hollarda samarali bo'ladi va ular qo'shimcha kasbiy ta'limning turli dasturlarida o'quv materiallarining bir xil qismlaridan foydalanishlari kerak;

– Talabalar o'rganayotgan o'quv fanining mazmunini boshqarish tizimlarining, ayniqsa, agar gap ta'lim dasturlarining modulli qurilishi haqida bo'lsa, juda yaxshi istiqboli mavjud.

Demak, qo'shimcha kasb ta'limi (masofaviy o'qitish tizimi) vazifalarini amalga oshiruvchi ta'lim muassasalarida masofaviy ta'limning moslashuvchan va diversifikatsiya qilingan (ko'p turli) tizimi yaratilishi zarur. Bu esa turli yo'nalishlarda kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash, shuningdek, vazirliklar va tashkilotlarning moliyaviy resurslaridan samarali foydalanish imkonini beradi.

Umuman olganda, qo'shimcha kasbiy dasturlarni amalga oshirishda masofaviy ta'lim texnologiyalari va elektron ta'limni joriy etish ta'lim tizimining raqobatbardoshligini ta'minlaydi.

Pedagogik hamjamiyat zamonaviy jamiyatning dinamik rivojlanishi, axborot dunyosining giperreallik sifatida shakllanishi, bilim va dunyoqarash tabiatining o'zgarib borishi oliy ta'lim

sohasida muhim o'zgarishlarga olib kelishini tushunadi. Shu munosabat bilan ham masofaviy ta'lim muammosi hamda uni ta'lim muassasalarida masofaviy ta'lim doirasida tashkil qilish va uning samaradorligini ta'minlash uchun optimal va oqilona (ratsional) strategiya zarur.

O'z navbatida, masofaviy ta'limning rivojlantirishi yangi yondashuv va metodlardan foydalanishni talab qiladi. Bugungi kunga qadar masofaviy ta'limdan foydalanib talimni takomillashtirish quyidagi tadbirlar bilan bog'liq ekanligini aniqlash mumkin bo'ldi:[3],[5].

– yuqori sifatli multimedia ta'minotini, xususan, ovoqli video va slayd-filmlar, animatsiya, grafikani ishlab chiqish;

– fizik qurilmalar (elementlar, tizimlar) va texnologik jarayonlarning matematik modellarini ishlab chiqish va qo'llashni nazarda tutadigan faol ta'lim metodlari darajasini oshirish;

– tarkibida nazorat va test topshiriqlari mavjud baholash vositalari fondining xilma-xilligini oshirish;

– multimedia vositalari tufayli materialni yanada samaraliroq o'zlashtirishga yordam beradigan o'quv materiallari hajmini oshirish.

Ma'lumki, ta'lim jarayonida, uni amalga oshirish shaklidan qat'iy nazar, ko'rgazmalilik muhim rol o'ynaydi, chunki tashqi dunyo haqidagi axborotning 80 % dan ortig'i og'zaki qabul qilinadi. Aralash voqelik texnologiyasining paydo bo'lishi zamonaviy axborot texnologiyalarining ijtimoiy, an'anaviy texnik bo'lmagan har sohasida jadal joriy etilishi natijasi bo'ldi.

Aralash voqelik (Augmented Reality, qisqa shakli AR) axborot texnologiyasi sifatida, tegishli kompyuter interfeyslari yordamida real vaqtda kompyuter qayta ishlaydigan raqamli axborotning voqe dunyodan kelayogan axborot bilan aralashib ketishini amalga oshiradi[3]. Bu holat kontekst bilan yaqqol bog'liq bo'lmagan ma'lumotlar Augmented Reality interfeysi yordamida qulay ko'rinishda foydalanishga, tanishishga ochiq (tayyor) bo'lib qolishini anglatadi.

Ta'limda axborot ta'minotining didaktik majmuiga joriy qilingan Augmented Reality texnologiyalardan foydalanish bir qator vazifalarni hal qilish imkonini beradi: tahsil oluvchilarga kognitiv yuklanishni kamaytirish;

✓ bir vaqtning o'zida taqdim etiladigan axborotlar hajmi va turlarini ko'paytirish;

✓ tahsil oluvchining “shaxsan hozirligi” (mavjudligi) darajasini oshirish va uning shaxsiy tajribasini jalb etish;[4]

✓ axborotni o‘rganish va saqlashda tahsil oluvchining mehnat unumdorligini oshirish.

Augmented Reality texnologiyasini kiritish mumkin ilovalar:

✓ kitoblar va qomuslar;

✓ mustaqil ta’lim uchun kross-media mahsulotlari;

✓ masofaviy talim talabarlari uchun darsliklar, maxsus ko‘rsatmalar, ma’lumotnomalar.[8]

Augmented Reality texnologiyalarini takomillashtirish va ta’lim sohasida amaliy qo‘llash ilovalarini faol rivojlantirish zarur, bu esa tegishli kadrlarga (kontingentga) ta’lim berish darajasini oshirishga yordam beradi. Bu ish quyidagilardan iborat bo‘ladi.

1. Talabalardan tarmoq elektron ta’lim resurslari (interfaol ma’lumotnomalar, kompyuter modellari, konstruktorlar, sinov tizimlari, tarmoq

praktikumlari) orqali muammoli vaziyatlarni yaratish, talabalardan ularni hal qilish uchun mustaqil yo‘l topishni va muammoli vaziyatlarning rag‘batlantiruvchi (motivatsion) komponentini ishlab chiqishga ta’sir qiladigan zarur harakatlarni amalga oshirishni talab qiladi.

2. Talabalarining kasbiy kompetensiyalarini oshirishga ta’sir qiluvchi seminar va konferensiyalarda masofaviy guruh ishtiroki.

Bu talablarni amalga oshirish uchun masofaviy talim talabarlari mustaqil ta’lim-bilish faoliyatini tashkil qilish yondashuvlarni o‘zgartirish, ta’lim sifatini yaxshilash uchun fikrlashni va intellektual tashabbuskorlikni faollashtirish uchun didaktik shart-sharoitlar yaratish, shaxsning kasbiy ahamiyatga ega xususiyatlari va ijodiy qobiliyatini rivojlantirish zarur bo‘lib, bu tahsil oluvchilarning bilishda mustaqilligini shakllantirishni keltirib chiqaradi va mehnat bozorida ularning kasbiy kompetentligi va raqobatbardoshligini oshirishga ta’sir qiladi.

Adabiyotlar:

1. Aripov M., Tillaev A. Masofaviy ta’lim // Fizika, matematika va informatika. – Toshkent, 2002 – №2. – B. 12-18.

2. Abduqodirov A.A. Masofali o‘qitish modellari va ularning sinflari // Fizika, matematika va informatika. – Toshkent, 2000. – №5. – B. 50-56.

3. Boqiev R.R. Elektron-o‘quv metodik materiallarni ishlab chiqarish va qo‘llashning didaktik va psixofizik jihatlarini // Pedagogik mahorat. – Toshkent, 2005. – № 2. – B. 62-65.

4. Begimqulov U.SH. Pedagogik ta’lim jarayonlarini axborotlashtirishni tashkil etish va boshqarish nazariyasi va amaliyoti: Ped.fan.dok. ...diss. – T., 2007. – 305 b.

5. Mamatov D.N. Elektron axborot muhitida kasbiy ta’lim jarayonlarini pedagogik loyihalashtirish: Dis. ... ped. fan. bo‘yicha fal. dok. – Toshkent, 2017. – 150 b.

6. Mune Персоналистская и общностная революция // Манифест персонализма. – М.: 1999. – С. 70-72.

7. Mirziyoev SH.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. – T.: O‘z bekiston, 2017. – B. 22.

8. Zaripova D.A. Ta’limni axborotlashtirish sharoitida kasb ta’limi yo‘nalishi talabalarini innovatsion faoliyatga tayyorlash metodikasini takomillashtirish.: Avtoref. dis. ... ped. fan. bo‘yicha fal. dok. – Toshkent, 2020. – 50 b.

*Muyassar Xamidova,
pedagogika fanlari nomzodi,
Nizomiy nomidagi TDPU dotsenti*

GEOMETRIK MATERIALNI O'RGATISH BO'YICHA KORREKSION-PEDAGOGIK ISH MAZMUNI

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada aqli zaif bolalarga geometrik materialni o'rgatish bo'yicha korreksion-pedagogik ish mazmuni haqida so'z yuritiladi. Aqli zaif o'quvchilarning geometrik tushunchasi muvaffaqiyatli o'zlashtirilishida, ularning bosqichma-bosqich murakkablashib boruvchi mashqlardan masalalar tizimi bilan ta'minlovchi, o'qitish jarayonidagi mashqlardan foydalaniladi. Geometriya darsida qiziqarli xarakterga ega bo'lgan mashqlardan namunalar keltirilgan.*

***Kalit so'zlar:** korreksion-pedagogik ish, geometrik material, bilish qobiliyati, geometrik tasavvur, analiz va sintez, fikrlash, ko'rsatma, qo'llanma.*

***Аннотация.** В статье рассматривается содержание коррекционно-педагогической работы по обучению геометрическому материалу детям с ограниченными интеллектуальными возможностями. При успешном усвоении геометрических понятий умственно отсталыми учащимися в учебном процессе используются упражнения, дающие им систему задач из постепенно усложняющихся упражнений. Вот несколько примеров интересных упражнений по геометрии.*

***Ключевые слова:** коррекционно-педагогическая работа, геометрический материал, познавательные способности, геометрическое воображение, анализ и синтез, мышление, инструкция, пособие.*

***Annotation.** The article examines the content of correctional and pedagogical work on teaching geometric material to children with intellectual disabilities. With the successful assimilation of geometric concepts by mentally retarded students in the educational process, exercises are used that give them a system of tasks from gradually more complicated exercises. Here are some examples of interesting geometry exercises.*

***Key words:** correctional pedagogical work, geometric material, cognitive abilities, geometric imagination, analysis and synthesis, thinking, instruction, manual.*

O'zbekiston Respublikasida aholi salomatligini muhofaza qilishga nogironlikning oldini olish va nogironlarni jamiyatning teng huquqli a'zolari sifatida uyg'unlashib ketishi uchun shart-sharoit yaratishga qaratilgan ko'plab ijtimoiy tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Mustaqil O'zbekistonda bolalikdan nogironlar ijtimoiy himoya qilinib kelinmoqda. Mustaqillik tufayli jamiyatimizning ko'plab sohalari-da bo'lgani kabi nogironlarning ijtimoiy-iqtisodiy manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan bir qator farmonlar, qarorlar qabul qilindi. Jamiyatimizda ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy rivojlanish yuz berayotgan bir vaqtda Vatan ravnaqini ko'zlash maq-

sadida asosiy e'tibor yoshlarning aqliy, axloqiy, jismoniy barkamolligiga, demak, har tomonlama yetuk, sog'lom avlodni o'stirishga qaratilayotganligi o'z-o'zidan tushunarlidir.

Kelajak haqida qayg'urish, sog'lom, barkamol naslni tarbiyalab yetishtirishga intilish bizning milliy xususiyatlarimizdir. Muqaddas zamimimizda yashayotgan har qaysi inson o'z farzandining baxt-u saodatini, fazl-u-kamolini ko'rish uchun butun hayoti davomida kurashadi, mehnat qiladi, o'zini ayamaydi.

P.G.Tishin, M.N.Perova, V.V.Ek va boshqalar aqli zaif o'quvchilarning geometriya elementlarini o'rganish uslubiyatini yaratish ishida o'z

hissalarini qo'shdilar[1]. Ular geometrik materialni o'rganish vazifalari, tarkibi va sistemasi, o'qitish metodlari va vositalari, ko'rsatmali geometriya elementlarini o'rganishni tashkil qilish, geometrik bilimlarni hayot bilan, kasb-hunar mehnati bilan uzviy aloqasini o'rnatish muammosini o'rgandilar.

V.V.Ek, M.N.Perovalarning ilmiy izlanishlari geometrik material ustida ishlashga bag'ishlangan. Unda ko'rsatmali geometriyani o'qitish vazifalari, o'quvchilarning geometrik bilimlarni o'zlashtirishdagi xususiyatlari va qiyinchiliklar ochib berilgan. Geometrik materialni o'rganish metod va usullari, matematika o'qitishni tashkil qilish shakllari, o'qitish vositalari yoritilgan. Qo'llanmada hamma mavzularni o'rganish metodikasi batafsil bayon qilingan, geometrik va arifmetik materialni o'rganishdagi bog'liqlik, ko'rsatmali geometriyani o'quvchilarning kasb-mehnati tayyorgarligi bilan aloqasi ko'rsatilgan qo'llanmada geometrik mazmunidagi masalalar yechish metodikasiga alohida o'rin ajratilgan.

Bizga ma'lumki, inson kundalik hayotida doimo geometrik figuralardan foydalanadi. Bolaning bilish qobiliyatini rivojlantirishda, geometrik tasavvurlarini shakllantirish muhim omillardan hisoblanadi.

Geometrik materialni o'rganish jarayonida o'quvchilarda ziyraklik, diqqat rivojlanadi. Ular geometrik shakllarni tasniflash, tabaqalashtirish, taqqoslashga o'rganadilar. O'quvchilarda analiz va sintez qilish, umumlashtirishga oid mantiqiy tafakkur qilish qobiliyati rivojlanadi, aqliy faoliyati shakllanadi.

O'quvchilarning nutqi maxsus geometrik atamalar, ifodalar bilan boyiydi va so'z boyliklari faollashadi. O'lchash malakalarini egallash, chizmachilik uchburchagi va chizmachilik asboblari bilan ishlash mayda muskul harakatini mukammallashtiradi, o'quvchilarda mustaqillik, ishonchni rivojlantiradi.

Aqli zaif o'quvchilarni geometrik tushunchasi muvaffaqiyatli o'zlashtirilishida, ularning bosqichma-bosqich murakkablashib boruvchi masalalar sistemasi bilan ta'minlovchi, o'qitish jarayonidagi mashqlar sistemasidan foydalaniladi. Qadam-baqadam yoki bosqichma-bosqich mashqlarning murakkablashib borishi, ayniqsa, o'quvchilarning fikrlash faoliyatiga mos keladi. Qat'iy tartibdagi ketma-ketlik asosida tanlangan mashqlar sistemasi (oddiy mashqlardan tezlik bilan mu-

rakkab mashqlarga o'tish mumkin emas), geometrik bilimning sifatli o'zlashtirilishni ta'minlaydi.

Aqli zaif o'quvchilarda geometrik bilimni shakllantirish uchun o'qitishning yordamchi vositasini qo'llash zarur. Bu o'quvchilarning intellektual rivojlanishida, avvalo, qoidalarni yodda saqlab qolish tushunchasini aniqlash, kelajakdagi faoliyatiga qarorlar tartibi, rejalar bilan bog'liq bo'lib, bu birmuncha qiyinchiliklar tug'diradi. Bunda o'qitishning yordamchi vositalari bilan birgalikda mashqlarni birgalikda olib borish juda katta korreksion ahamiyatga ega hisoblanadi. Aqli zaif o'quvchilarda faoliyatning ma'lum bir rejasini ishlab chiqish va maqsadga muvofiq amaliy, nazariy va aqliy harakatlar shakllanadi. Geometrik materialning umumlashgan metodi va usullari yordamida o'zlashtirish o'quvchilarning mustaqil va intiluvchanlik faoliyatining rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Aqli zaif o'quvchilarda geometrik tushunchani shakllantirishda shuni nazarda tutish kerakki, abstrakt geometrik tushunchasini o'zlashtirish o'quvchilarda katta qiyinchilik tug'diradi.

Geometrik materialni o'rganishda alohida e'tibor turli-tuman ko'rgazmali vositalardan foydalanilgan holda o'qitishga qaratiladi. Shuningdek, ko'rgazmali materiallardan amaliy faoliyat sifatida ham foydalanish kerak. Bu rejada figura modellari, plakatlar, sxemalardan foydalanilgan tayyor chizmalar asosidagi mashqlar, geometrik figuralarni buklash, modellar, konstruksiyalash, qayta o'zgartirish mashqlari katta korreksion ahamiyatga ega.

Berilgan mashqlar geometrik tushunchaga, sezgiga oid malakalarga asoslangan holda mustahkam predmet asosini tuzadi. Bundan tashqari, o'quvchilar fazoni idrok qilish ko'rgazmali harakat va ko'rgazmali-namunali tafakkurning rivojlantirishini yuz beradi.

Aqli zaif o'quvchilarda geometrik tushunchani rivojlantirishda shu narsa nazarda tutiladiki, abstrakt geometrik tushunchani o'zlashtirish o'quvchilarda katta qiyinchilik tug'diradi.

Geometriya darsida qiziqarli xarakterga ega bo'lgan mashqlar ijobiy vaziyat hosil qilgan holatda, materialni faqat dars davomida emas, balki darsdan tashqari (geometrik kvenlar, geometriya kechalari va h.k.) o'quvchilarning geometriya faniga qiziqishini oshirish uning zarur va muhimligini ko'rsatish bilan o'tkazish joiz hisoblanadi.

Bunday mashqlarga namunalar keltiramiz.

1. Rasmda ko'rsatilgan geometrik figurani toping.

2. Rasmdagi geometrik figuralardan foydalaning holda uy, kalit chizing.

Aynan foydalanilgan mashqlar o'qitish jarayonida har bir o'quvchiga individual to'g'ri kelishiga imkon yaratadi. Mashqlarni shunday obrazlarda tanlash kerakki ular o'quvchilar uchun o'zgaruvchi, ularning geometrik bilim darajalarini hisobga olgan holda bo'lishi kerak.

Aqli zaif o'quvchilar amaliyot mashqlarini bajarish vaqtida mustaqil ishlashni o'rganadi, faoliyatga ijod birikmalarini aralashtiradi, faoliyat natijalariga tanqidiy yondashadi. Geometrik materialning mazmuni o'quvchilar uchun sodda va qiziqarli bo'lib, ular asta-sekin amaliy ahamiyatini tushuna boshlashadi. O'quvchilarda yangi bilimlarni o'rganishga intilish paydo bo'ladi. Dars mavzularini muhokama qilishda faol qatnashadi. O'quvchilarni to'laqonli o'zlashtirish, shu jumladan, fikrlash, nutq va xotiraning barcha turlari rivojlanadi. Aytilganlarni tahlil qilib turib, shunday xulosaga kelish mumkinki, aqli zaif o'quvchilar geometrik bilimni shakllantirishida ishlatilgan mashqlar quyidagilarga imkon yaratadi.

1. Asosiy tushuncha tasavvurni samarali shakllantirish, tushunchani dalillar orqali joriy etish usuli, uning muhim xossalari aniqlash, o'zlashtirishni aniqlash, muayyan holatlarda amaliyotga tatbiq etish, turli tasavvur va tushunchalar o'rnatishda aloqa o'rnatish.

2. O'xshash tushunchalar ko'lamiga taalluqli obyektning aniqlash, tushuncha obyektiga taalluqli natijani surishtirish.

3. Geometrik figuralarni o'zlashtirib bajarish qobiliyatini rivojlantirish chizmadagi elementlarni rejadagi turli figuralarga qiyoslash, figura elementlarini birlashtirish.

4. Joyni o'zlashtirishni rivojlantirish, murakkab geometrik obyektlarni bir-biriga nisbatan tutgan o'rinini ko'rish qobiliyati.

5. Mantiqiy – og'zaki fikrlash va nutqni shakllantirish geometrik obyektlarni sezilarli o'zlashtirishdan o'tishi, materialni o'rganishda alohida e'tibor turli-tuman ko'rgazmali vositalardan foydalanilgan holda o'qitishga qaratiladi.

6. Ko'rgazmali materiallardan statik holatda emas, balki ulardan amaliy faoliyat sifatida ham foydalanish kerak. Bu rejada figura modellari, mashqlari katta korreksion ahamiyatga ega.

7. Plakatlar sxemalardan foydalanilgan tayyor chizmalar asosidagi mashqlar geometrik tushuncha sezgiga oid malakalarga asoslangan holda mustahkam predmet asosini tuzadi.

Yordamchi maktab o'quvchilarida geometrik materiallar o'zlashtirish xususiyatlari eksperimental tekshirish metodikalar ishlab chiqildi va eksperimental tekshirish natijalari ko'rib chiqildi.

Geometrik materiallarni o'rganishda har xil ko'rsatma qo'llanmalardan keng foydalanildi.

Geometrik materiallarni o'rgatishda o'yinlardan foydalanish yaxshi natija beradi. Geometrik materiallarni o'rgatishda quyidagi o'yinlarni tavsiya etamiz:

O'xshashlarini nomma-nom ayt!

O'quvchilar tekis geometrik figuralar ichida o'xshashlarini ajratib, ularning nomlarini aytish orqali geometrik figuralar haqidagi bilimlarning qanchalik to'g'ri va mustahkam ekanligini ko'rsatadilar. Masalan, stol ustidagi uchburchaklar, to'rtburchaklar, doiralar, yarim doira aylana (yarim aylana), fazoviy figuralar va boshqa figuralar.

O'quvchilar, masalan, bu to'rtburchaklar qanday rangda va qanday kattalikda bo'lishidan qat'iy nazar, to'rtburchak, deb atalishini va ularning har biri o'z nomiga ega (kvadrat, romb, to'g'ri to'rtburchak) ligini birgalikda topadilar. O'yin davomida bolalarning yuzidan tabassum arimaydi va har biri o'yinda faol qatnashadi.

Sehri xaltacha

O'yin materiali: xaltachada geometrik shakllar: doira, kvadrat, to'g'ri to'rtburchak, uchburchak yoki geometrik jismlar: kub, brus, shariklar bo'ladi.

O'yinning mazmuni:

1-variant. O'qituvchi doirani ko'rsatib o'quvchilardan so'raydi: "Bu qanday figura?", o'quvchilar – "doira" deb javob beradilar. O'qituvchi bir o'quvchini doska oldiga chaqirib shunday deydi: "Doirani qo'lingga ol!". Xaltachani ichiga qaramay paypaslab shunday doirani top va uni xaltachadan ol!".

2-variant. Xaltachadagi geometrik figuralardan birini qo'linga olib, paypaslab u qanday shakl ekanini aniqla, uning nomini aytib, xaltachadan ol, bolalar shakl nomini to'g'ri aytdingmi yoki yo'qmi seni tekshiradilar".

3-variant. Xaltachadan paypaslab kvadratni top. Uni qo'lingga olib bolalarga ko'rsat!

4-variant. Shu o'rinda "Nima o'zgardi?" o'yinini ham o'tkazish mumkin.

O'yin materiali: ko'rgazmali qurollar-geometrik shakllar yoki jismlar (doira, uchburchak, kub, kvadrat, brus, shar).

O'yinning mazmuni: o'qituvchi uchta geometrik shaklni stol ustiga terib qo'yadi va o'quvchilardan diqqat qilib qarab ularning joylashish tartibini eslab qolishni taklif qiladi.

O'qituvchini "tun" degan komandasi bo'yicha o'quvchilar ko'zlarini yumadilar, o'qituvchi esa tezda bitta-ikkita shakllarning o'rinlarini almashtirib qo'yadi yoki bironta shaklni olib qo'yadi. Shundan keyin o'qituvchi "kun" deb komanda beradi va o'quvchilardan "Nima o'zgardi?" deb so'raydi.

O'quvchilar figuralarning joylashuvida qanday o'zgarishlar ro'y berganini yoki qaysi shakl yo'qligini topishlari kerak.

Shakllarning joylashish tartibini o'zgartirmay qanday bo'lsa shunday qoldirish ham foydali. Bunday hol o'quvchilarda doimo jonlanish tug'diradi.

Nima dumalaydi?

Bu o'yin bolalarni narsalarning shakli bilan tanishtiradi. Bolangiz bilan quvnoq o'yin — musobaqa uyushtiring — kim o'z shaklini pol yoki stolga o'rnatilgan o'yinchoq darvozadan tezroq dumalatib o'tkazadi. Dumalatish uchun sharcha va kubni taklif eting. Avvaliga bolangiz uchun darvozaga nimani dumalatib kiritishning farqi bo'lmas, lekin bir necha urinishdan so'ng u sharchani tanlagan odam yutayotganini tushunib qola-

di. Ana shunda kelasi safar u ham sharchani olishga harakat qiladi. Xuddi shu paytda: — Nega sen aynan shu shaklni, sharni dumalatmoqchisan? — deb so'rang. Unga o'z xatti-harakatini asoslashi, xulosa chiqarishiga yordamlashing. "Sharcha dumalaydi, kubik dumalamay, to'xtab qoladi". Bola e'tiborini kubdagi o'tkir qirralarga qarating. Sharining tekisligini, qirralari yo'qligini ko'rsating. Shar va kub tasvirini chizib ko'rsating. Rasmda ular oddiygina doira va to'rtburchak shaklida namoyon bo'ladi. Bolaga shar va kub rasmini chizishni taklif qiling.

Pochta qutisi

Bu qutichani o'zingiz qo'lbola yasashingiz ham mumkin. Buning uchun avval shakllarni tayyorlashingiz kerak: kub, silindr (yoki shar), uchburchakli prizma, to'g'ri to'rtburchakli g'o'lacha va hokazolar. Har bir shakldan 2 — 3 donadan bo'lgani ma'qul. So'ng qalinroq karton qutichani olib, qopqog'ida Siz tayyorlagan shaklga o'xshash darcha kesing. Shunga e'tibor beringki, kvadrat darchaga shar sig'masin, to'g'ri to'rtburchakli darchaga esa kvadrat to'g'ri kelmasin.

Endi o'yinni boshlasangiz ham bo'ladi. Bola pochta qutisiga xat — shakllarni tashlashi kerak. Shakllarni qaysi darchadan solishni aytib turmang. Uning o'zi izlab, bir necha bor urinib topgani yaxshi. Sizning vazifangiz bola shakllarni darchadan zo'rlab o'tkazishiga yo'l qo'ymaslikdir. Bola hamma xat — shakllarni qutichaga solib bo'lgach, uni rag'batlantirib, harakatli o'yin uyushtirishingiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Эж В.В. Обучение математике учащихся младших классов специальных (коррекционных) образовательных. Учреждений VIII вида: пособие для учителя / В.В. Эж. — 2-е изд., перераб. — М.: Просвещение, 2005.

2. Сагатов М.И., Хамидова М.П. Математика ўқитишнинг махсус методикаси. —Т.: Нодирабегим, 2021.

3. Перова М.И. Методика преподавания математики в специальной (коррекционной) школе XIII вида: Учеб. Для студ. дефект, фак. пед. вузов. — М.: Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 2001.

РАЗВИТИЕ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО УЧРЕЖДЕНИЯ, КАК КОНКУРЕНТОСПОСОБНОЙ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ

Аннотация. В данной статье рассматривается развитие общеобразовательного учреждения как конкурентоспособной социально-психологической системы. А также организационно-педагогические условия формирования здорового образа жизни школьников, специфика психолого-педагогического подхода к управлению. В статье рассматривается подход в выявлении социально-психологических условий продуктивного решения проблемы. Это не позволило преодолеть парциальную ориентированность исследователей на достижение общей цели – обеспечение эффективного функционирования образовательных систем первичного уровня на основе повышения их конкурентоспособности.

Ключевые слова: условия, деятельность, школьник, самоорганизация, саморазвитие, учебно-воспитательный процесс, конкурентоспособность, развитие

Annotation. This article examines the development of a general education institution as a competitive socio-psychological system. As well as organizational and pedagogical conditions for the formation of a healthy lifestyle of schoolchildren, the specifics of the psychological and pedagogical approach to management. The article considers the approach to identifying the socio-psychological conditions of productive problem solving. This did not allow us to overcome the partial orientation of researchers to achieve a common goal - to ensure the effective functioning of primary-level educational systems by increasing their competitiveness.

Key words: conditions, activity, student, self-organization, self-development, educational process, competitiveness, development.

Современная система образования наряду с позитивными опытом, традициями и имеющимся педагогическим потенциалом несет в себе противоречия и недостатки, которые не обеспечивают ее соответствия растущим запросам общества и потребностям каждого его члена. Это непосредственно влияет на результаты социального и экономического развития страны.

Анализ положения дел в сфере образования, итоги оценивания уровня обученности и воспитанности молодежи свидетельствуют о том, что в системе непрерывного образования прежде всего следует обратить внимание на первичный уровень образовательных учреждений, которые по своим показателям оказываются недостаточно конкурентоспособными на рынке образовательных услуг. Результаты изучения содержания и организации в общеобразовательных учреждениях свидетельствуют о том, что в их функционировании имеют место стагнация и даже негативные тенденции, причинами которых являются неразрешенные противоречия между возросшей потребностью общества в творческих, активно разви-

вающих молодых людях и консерватизмом сложившейся системы образования, прежде всего на начальном уровне, потребностью в конструктивной интеграции общеобразовательных учреждений с региональными инфраструктурами и сложившейся интересами осуществления непрерывного всестороннего развития, в том числе профессионализации формирующихся граждан, и сохраняющимися стереотипами общего образования, сдерживающими достижение жизненно важных целей; обособленного функционирования; стратегией на преемственность в профессионализации на различных этапах непрерывного образования и отсутствием научных, организационно-педагогических и социально-психологических

основ по ее реализации; необходимостью повышения конкурентоспособности общеобразовательных учреждений и отсутствием достаточных условий, путей для оптимизации их функционирования, что способствует сохранению недееспособных стереотипов, административно-бюрократических подходов в этих структурах и другие.¹

Наличие неразрешенных противоречий, многие из которых обостряются, определило живучесть целого ряда недостатков: отсутствие в первичных образовательных системах научно-обоснованных моделей, алгоритмов и технологий оптимального управления деятельностью их персонала; малоэффективность задействования творческого потенциала всех субъектов системы образования, и прежде всего выполняющих управленческие и педагогические функции; дефицит конструктивных организационно-педагогических основ, ориентированности и связи практики подготовки на начальном уровне с запросами жизни и деятельности общества; формальность во внедрении интегративного подхода в образовательных системах, призванного обеспечивать сочетание традиционных и инновационных методов в образовании, объединение всех региональных условий и факторов; углубление разрыва между массовым общим образованием и звеньями последующей профессиональной подготовки; недостаточная активность и последовательность в создании современного социально-психологического сопровождения жизнедеятельности образовательного заведения в интересах ее оптимизации. Острота противоречий и недостатков в образовательных учреждениях первичного звена обуславливает важность развития конкурентоспособности общеобразовательных учреждений, которая обеспечивается на основе эффективного управления, совершенствования профессионализма и деятельности персонала, формирования и укрепления имиджа, целенаправленного сопровождения функционирования. Такой подход расширяет возможности для гармоничного включения его в общий социально-экономический контекст обновления общества, повышения самостоятельности, укрепление взаимосвя-

зей и отношений с местными инфраструктурами, вузами и смежными организациями в деле обеспечения непрерывной подготовки кадров.²

Вместе с тем в изученных работах не сформулирован и не реализован системный подход в выявлении социально-психологических условий продуктивного решения проблемы. Это не позволило преодолеть парциальную ориентированность исследователей на достижение общей цели - обеспечение эффективного функционирования образовательных систем первичного уровня на основе повышения их конкурентоспособности.

Идеи о системном подходе к исследованию социально-психологических условий эффективной деятельности различных образовательных учреждений получили свое обоснование и развитие в рамках акмеологии в 1990-е годы в трудах К.А.Абульхановой, Е.Н.Богданова, А.А.Бодалева, А.А.Деркача, И.В.Дубровиной, И.А.Зимней, Е.А.Климова, Н.В.Кузьминой, А.К.Марковой и др. Разработанный ими подход базируется на интеграции усилий общественных, естественных и технических наук, которые во взаимодействии с социальной психологией исследуют, познают и преобразуют практику в направлении ее совершенствования с учетом всех реальных ее измерений. Между тем данные достижения в настоящее время во многом остаются не востребованными, прежде всего, для совершенствования деятельности персонала средних общеобразовательных учреждений.³

Общие теоретико-методологические основы развития образования достаточно полно представлены в трудах педагогов и психологов Ю.К.Бабанского, Е.Н.Богданова, А.К.Марковой, В.А.Мудрика, В.А.Сластенина, Н.А.Шурковой и др. Полезными явились концептуальные положения о продуктивности и творчески преобразующих резервах непрерывного и политехнического образования. Учтены также положения и выводы по проблемам управления, оптимизацией деятельности персонала общеобразовательных учреждений и повышения их имиджа, которые разработаны в отечественной и зарубежной педагогике и психологии.

² Авершин В.И. Пути повышения учительского мастерства в современных условиях. // Педагогика. 1998 - № 3. - С. 66-69

³ Адольф В.А. Формирование профессиональной компетентности будущего учителя. // Педагогика. 1998 - № 1 - С. 72-75.

¹ Абульханова К.А., Бодалев А.А., Деркач А.А., Кузьмина Н.В., Лаптев Л.Г. Акмеология вчера, сегодня, завтра// Практическая психология и психоанализ. -1997 -N1. - С. 12-27.

Таким образом, результаты анализа теоретико-методологических и эмпирических аспектов исследуемой проблемы дают основание сделать вывод о том, что проблема конкурентоспособности средних общеобразовательных учреждений является актуальной. Она может быть исследована в едином социокультурном контексте функционирования общества. Это позволяет учесть характер взаимосвязи и зависимости со всеми региональными инфраструктурами и определить возможности для развития конкурентоспособности общеобразовательных учреждений.

Изложенные положения позволяют достаточно аргументированно выдвинуть задачу обоснования и апробации социально-психологических условий и факторов для развития конкурентоспособности общеобразовательных учреждений и рассматривать ее в качестве важной научной и практической проблемы.

Теоретико-методологической основой исследования явились базовые принципы, разработанные общественными, естественными и техническими науками, усилиями отечественных и зарубежных ученых, которые использует и развивает социальная психология: принципы активности, развития, детерминизма, интегративности, системности и др.

Среди принципов, позволяющих решить проблему конкурентоспособности общеобразовательного учреждения прежде всего социально-психологические принципы системной целенаправленности, интегративности и целостности, личностно-деятельностного единства и развития, инвариантности, оптимальности, конгруэнтности, высокой нравственности и творческой самореализации (К.А.Абульханова, Б.Г.Ананьев, Е.Н.Богданов, А.А.Бодалев, А.А.Деркач, Н.В.Кузьмина, Е.А.Климова, Л.Г.Лагтнев, А.К.Маркова, И.Н.Семенов и др.), мотивации самосовершенствования и труда (Г.А.Волковицкий, О.С.Гребенюк, А.К.Маркова, Б.А.Сосновский и др.), гуманистической ориентации и непрерывности образования (Е.П.Белозерцев, И.А.Зимняя, З.Е.Митяева, Д.Моран, Л.Одум, В.А.Сластенин, П.Френе, Л.Н.Ховрина и др.)¹

В процессе исследования, в соответствии с его целью и задачами, использовались тео-

ретические методы: логико-исторический анализ различных аспектов изучаемой проблемы, формальная логика, общая теория систем (системный анализ, математическая логика, теория управления и принятия решений), методы моделирования организационных и антропотехнических систем, анализа, синтеза и др.

Теоретическим вкладом в акмеологию являются: углубление представлений о возможностях и содержании акмеологического подхода в образовательном процессе, его особенностях и характере как основы развития конкурентоспособности общеобразовательных учреждений; описание модели, алгоритма и технологии развития конкурентоспособности образовательных систем; уточнение и введение в научный оборот новых понятий (критерии и показатели конкурентоспособности общеобразовательных учреждений, имидж общеобразовательного учебного учреждения; мотивация профессионального самосовершенствования субъектов общеобразовательных учреждений и другие). Теоретический вклад в психологию состоит в обосновании и разработке акмеологических условий развития конкурентоспособности общеобразовательных учреждений²

Наиболее значимым условием конкурентоспособного функционирования любой социальной системы выступает профессионализм ее субъектов. В общеобразовательных учреждениях данная зависимость особенно ярко выражается в обусловленности результатов управленческой и педагогической деятельности профессиональной компетентностью руководителей и педагогов. Организационная трансформация управленческого и педагогического воздействия администрации и педагогов школ обеспечивается благодаря согласованной и квалифицированной работе коллектива педагогов-управленцев. Здесь оптимальное функционирование общеобразовательных учреждений может быть соотнесено с искусством в профессиональной деятельности руководителя и педагога, направленного на творческую реализацию поставленных целей. Профессиональная компетентность руководителя и персонала охарактеризована сформированностью у них твор-

¹ Воронин А.М. Управление развитием инновационной образовательной среды школы: Автореф. дис. канд. пед. наук. Брянск, 1995. – С. 15.

² Грибов Д.Н. Педагогические основы формирования системы дополнительного образования в современных общеобразовательных учреждениях: Автореф. дис. канд. пед. наук. М., 1998. – С. 21.-22

ческого потенциала, устойчивостью социально значимых ценностных ориентаций, мотивацией достижения и другими компонентами. Она отражает интегративную результирующую взаимосвязи потенциальной и деятельностно-поведенческой сторон социально-психологической культуры субъектов общеобразовательных учреждений, которая проявляется в их управленческой и педагогической деятельности.¹

В качестве определяющего условия эффективной деятельности персонала общеобразовательных учреждений и обеспечения его конкурентоспособности наряду с совершенствованием психолого-педагогической культуры руководителей, учителей и воспитателей, выявлена необходимость формирования и развития положительных мотивационных тенденций профессиональной деятельности у членов педагогического коллектива. Среди наиболее действенных тенденций выделена мотивация профессионального самосовершенствования персонала, которая определена как совокупность всех побуждений и внутренних условий, детерминирующих, направляющих и регулирующих процесс его профессионального роста.

Динамика конкурентоспособности общеобразовательного учреждения напрямую зависит от его социального восприятия как со стороны общества, так и со стороны потенциальных потребителей образовательных услуг. Научный анализ и учёт данных факторов в деятельности общеобразовательных учреждений позволяет ему сформировать позитивный имидж и обеспечить высокий уровень конкурентоспособности.²

В образовательных структурах в новых условиях объективно обусловлена социокультурная потребность в постоянном мониторинге слежения, исследования, прогнозирования, проектирования, моделирования и содействия

¹ Деркач А.А. Методолого-прикладные основы акмеологического исследования. - М., 1999, - С.39-40.

² Нестерчук О.А. Конкурентоспособность среднего общеобразовательного учреждения как социально-психологическая проблема (Монография). - М : Альпина-Паблишер, 2001. - 139 с.

развитию явлений социально-психологического характера. В связи с возрастающими требованиями к конкурентоспособности средних общеобразовательных учреждений становится **же** более очевидной необходимость проведения системной работы для создания эффективного социально-психологического сервиса в образовательных заведениях.

Социально-психологическое сопровождение предстает как целостный и непрерывный процесс изучения и анализа, формирования, развития и коррекции всех субъектов образовательного заведения, которые попадают в предметное поле деятельности социально-психологической (психологической) службы или конкретного практического психолога. Оно осуществляется в рамках целостной исследовательско-развивающей технологии, в интересах оптимизации функционирования общеобразовательных учреждений, развития, наиболее продуктивного задействования творческого потенциала и поддержания комфортного психического состояния и наивысшей продуктивности жизнедеятельности его субъектов.

Осуществление социально-психологического сопровождения учебно-воспитательного процесса в общеобразовательного учреждения позволило более эффективно решать многоплановые практические задачи, связанные с оптимизацией функционирования и повышения конкурентоспособности. В нем заметный удельный вес занимают такие направления, как исследовательско-диагностическое, аналитико-прогностическое, проектировочно-конструкторское, организационно-педагогическое, тренингово-развивающее, коррекционно-консультативное.

Эффективное сосредоточение и задействование на них сил и средств, является действенным фактором обеспечения оптимального функционирования среднего общеобразовательного учреждения и возможности развития его конкурентоспособности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Абульханова К.А., Бодалев А.А., Деркач А.А., Кузьмина Н.В., Лаптев Л.Г. Акмеология вчера, сегодня, завтра// Практическая психология и психоанализ. -1997 -N1 .- С. 12-27.
2. Авершин В.И. Пути повышения учительского мастерства в современных условиях. // Педагогика. 1998 - № 3. - С. 66-69.

3. Адольф В.А. Формирование профессиональной компетентности будущего учителя. // Педагогика. 1998 - № 1 - С. 72-75.
4. Воронин А.М. Управление развитием инновационной образовательной среды школы: Автореф. дис. канд. пед. наук. Брянск, 1995. - 15 с.
5. Грибов Д.Н. Педагогические основы формирования системы дополнительного образования в современных общеобразовательных учреждениях: Автореф. дис. канд. пед. наук. М., 1998. - 21 с.
6. Деркач А.А. Методолого-прикладные основы акмеологического исследования. - М., 1999, 392 с.
7. Нестерчук О.А. Конкурентоспособность среднего общеобразовательного учреждения как социально-психологическая проблема (Монография). - М : Альпина-Паблишер, 2001. - 139 с.

Антонина Кошелева,
кандидат педагогических наук,
доцент кафедры педагогики и психологии
Государственного института искусств и культуры Узбекистана

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ ТВОРЧЕСКИХ ВУЗОВ

***Аннотация.** В статье представлены важнейшие тенденции проявления педагогического искусства в ходе обучения специалистов творческих профессий. Обращено внимание на гуманизацию обучения как основы и стержня нового педагогического мышления.*

***Ключевые слова:** гуманизация, самосовершенствование, образовательные технологии, педагогическое мышление, ценностные ориентиры, нравственное воспитание, цели обучения, духовное развитие.*

***Annotatsiya.** Maqolada ijodiy kasblar bo'yicha mutaxassislarini tayyorlash jarayonida pedagogik san'atning namoyon bo'lishining eng muhim tendensiyalari keltirilgan. Yangi pedagogik tafakkurning asosi va yadrosi sifatida o'qitishni insonparvarlashtirishga e'tibor beriladi.*

***Kalit so'zlar:** insonparvarlik, o'z-o'zini rivojlantirish, ta'lim texnologiyalari, pedagogik fikrlash, qadriyatlar yo'nalishi, axloqiy tarbiya, o'quv maqsadlari, ma'naviy rivojlanish.*

***Annotation.** The article presents the most important trends in the manifestation of pedagogical art in the course of training specialists in creative professions. Attention is paid to the humanization of teaching as the basis and core of new pedagogical thinking.*

***Key words:** humanism, self-improvement, educational technologies, pedagogical thinking, values, moral education, learning goals, spiritual development.*

Содержание и формы современного высшего образования определяются многими факторами, важнейшими из которых являются: гуманизация образования, необходимость изменения его содержания и форм с целью подготовки профессионалов во всех сферах общественного развития, отвечающих высочайшим мировым требованиям, обеспечение нравственного воспитания как основы всестороннего развития личности в процессе пости-

жения профессиональных основ, привлечение современных мировых тенденций высшего образования, разумное сочетание образования и воспитания в процессе формирования и развития компетентностных основ.

Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев утверждает: «мы должны воспитать молодежь достойной наших великих предков, образованными и просвещенными личностями» [1].

Решение столь важной задачи подразумевает целый комплекс стратегически сложных изменений на основе новейших педагогических технологий и при условии высочайшего педагогического мастерства. Гуманизация образования в творческом высшем учебном заведении являет собой основу и стержень поистине нового педагогического мышления. В его основе положено обращение к личности и привитию ей духовного, нравственного начал, потребностей к познанию и необходимости в самосовершенствовании.

Особое внимание в мировой педагогике уделяется понятию «педагогическое мастерство», которое нередко в последние годы отождествляется с иным, но близким по содержанию понятием «педагогическое искусство». По нашему мнению, эти понятия имеют весьма существенные различия. На это обратили своё внимание составители педагогического словаря-справочника, которые справедливо утверждали:

«ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ИСКУССТВО – совершенное владение педагогом всей совокупностью психолого-педагогических знаний, умений и навыков, соединенное с профессиональной увлеченностью, развитым педагогическим мышлением и интуицией, нравственно-эстетическим отношением к жизни, глубокой убежденностью и твердой волей. Частью педагогического искусства является педагогическое мастерство» [2].

«ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО – 1) вид передового опыта, состоящий в рациональном использовании рекомендаций науки; 2) высокий уровень совершенства педагога в его учебно-воспитательной деятельности» [3].

Как мы видим, при явном сходстве этих понятий есть весьма важная разница: педагогическое искусство – это явление, качество, способность личности педагога быть уникальным, неповторимым, увлеченным своей профессиональной деятельностью, при толковании понятия «педагогическое мастерство» упор делается на владение передовым опытом и рациональным использованием рекомендаций науки в ходе педагогической деятельности.

Особое внимание в последние годы уделяется в нашей Республике применению в образовательном процессе новейших технологий

через, которые он и реализуется. Существует немало определений современным методам обучения, которые, как правило положены в основу передовых технологий. Нами применяются особые образовательные технологии, которые соответствуют содержанию обучения творческих высших учебных заведений. Для определения методов, положенных в их основу, нами избрана точное, лаконичное, научно обоснованное определение данное Н.Н.Азизходжаевой:

«Под методами обучения понимают совокупность путей, способов достижения целей, решения задач образования. В структуре методов обучения выделяются приемы. Прием — это элемент метода, его составная часть, разовое действие, отдельный шаг в реализации метода» [4].

Из этого определения видно, что метод – понятие многомерное в котором отражается целеполагание, содержание, обучение, его форма, а также пути решения целей и задач, стоящих перед преподавателями высших учебных заведений.

В современных условиях регулярно предлагаются мировой педагогикой, исследованиями отечественных (узбекских) ученых новые подходы к воспитанию и подготовке кадров с совершенно новой мировоззренческой культурой, можно назвать глобальными переменами в этой сфере, и всё это предопределяет возможность утверждать, что в сфере высшего образования Узбекистана происходят огромные перемены, направленные на создание специалистов новой формации с инновационным типом мышления, способных к самораскрытию, решению нестандартных задач.

В настоящий момент мы перестали готовить специалистов узкой специализации, задача ставится совершенно другая: создать благоприятные условия и возможности для успешного формирования и развития творчески одаренной личности, которая обладает высоким морально - нравственным потенциалом и ценностными ориентирами.

Личность, способная к коренным изменениям, быстрому росту, легкой адаптации, обладающая возможностями расширять горизонты профессиональной деятельности, прогнозировать запросы времени и решать сложнейшие задачи, которые поставлены самой жизнью, та-

кая личность на наш взгляд, способна к самосовершенствованию и как итог - к продуктивной профессиональной и личной деятельности. И, естественно, что ориентация обучения в сфере творческого высшего образования на подобный тип личности сложна и многогранна. Для её решения необходимы передовые образовательные технологии, современные методы обучения, четкое целеполагание, разнообразные формы обучения и опора на дидактические принципы высшей школы. В основу образовательного процесса высшей школы положены традиционные принципы – научность, доступность, систематичность и последовательность, сознательность, связь теории с практикой, наглядность, учет специфики высшего учебного заведения, к настоящему моменту сформулированы следующие воззрения – проблематичность обучения, мировоззренческая составляющая, единство образования и воспитания при приоритете последнего.

В ходе современного образовательно – воспитательного процесса необходим постоянный поиск решения труднейшей задачи, стоящей перед педагогикой высшей школы творческой направленности: создать такую систему обучения, результатом которой будет формирование и развитие потенциала каждого из обучаемых, их самосовершенствование и саморазвитие будущей профессиональной деятельности. В процессе обращения к личности как к наивысшей ценности возможно проявление истинного гуманизма, который в целом совершенно меняет сегодня образовательную природу. Это позволяет привести учебный процесс к решению социогенетических задач, к развитию социального индивида – будущего строителя нашего общества.

С целью формирования у студентов профессиональной компетентности и профессионализма в области творческих специальностей следует выделить некоторые, наиболее соответствующие целям и задачам высших учебных заведений творческих направленностей, педагогические технологии: ассесмент-центр (имитационные упражнения будущей профессиональной деятельности), взаимопрос, тренинг, портфолио (демонстрация, оценка образовательных результатов, развитие рефлексии, формирование самооценки результа-

тов), мозговой штурм, шесть цветов де Боно (всестороннее исследование проблемы и выявление путей решения для принятия оптимального варианта), дискуссия, кластер (развитие многовариантности мышления, установление различных связей внутри явления), синквейн, структурированное противоречие, метод синектики (умение абстрагироваться, развитие фантазии, умение слушать других и пользоваться аналогиями), игровые методики, метод «мастерская будущего» (способ всестороннего рассмотрения проблемы с перспективами на будущее), метод проектов (формирование ключевых профессиональных и творческих компетенций), кейс – метод (актуализация определенного комплекса знаний), методики эссе (умение организовать мысли и излагать их письменно в заданных границах, формулировать выводы, применять необходимую аргументацию, давать определенные оценки).

В ходе применения вышеперечисленных технологий будущие работники сферы искусства и культуры обладают целым перечнем ценных, с позиции современной методики, качеств, которые в совокупности мы можем определить, как компетентные.

В современном образовательном пространстве все более пристальное внимание уделяется компетентностному подходу и ключевым компетенциям.

Необходимо особо отметить, что разработанная в нашей стране стратегия модернизации всей системы образования особое значение придает высшему, так как именно эта образовательная ступень в полной мере отвечает за подготовку специалистов новой формации, отвечающим высочайшим мировым требованиям и стандартам. Подтверждением этому является Указ Президента Республики Узбекистан №УП-5847 от 08 октября 2019 года «Об утверждении концепции развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 2030 года» [5].

В последние годы «перестройка» и обновление содержания высшей образовательной системы в Узбекистане имеет своим вектором Болонский процесс. Важнейшим стратегическим подходом к образовательному процессу в Узбекистане являются глобальные изменения, происходящие в нем:

- адаптация образовательного процесса к потребностям общества и личности;
- изменение места науки и образования в жизни общества, признание их приоритетности;
- ориентация на личность, активно познающую и преобладающую действительность;
- повсеместное внедрение в образовательный процесс инновации как технологических, так научно- познавательных.

В развитии образования огромное место уделяется узбекской духовности проводится огромная работа, и направлена она, в первую очередь на молодое поколение. Президент нашей страны Ш.М.Мирзиёев подчеркивает: «Мы мобилизуем все силы и возможности нашего государства и общества для того, чтобы наша молодежь обладает самостоятельным мышлением, высоким интеллектуальным и духовным потенциалом, ни в одной сфере не уступала своим сверстникам из других стран, была счастлива и уверена в своём будущем» [6].

Каким же образом осуществляется сегодня духовно – нравственное развитие молодежи применительно к образовательному процессу? Через фундаментализацию педагогического образования, через обновление процесса подготовки педагогических кадров через его гуманизацию и гуманитаризацию.

Тандем образования и науки в наши дни тесно связан с включением в педагогический процесс новых способов развития личности в духовном, моральном, этическом и эстетическом планах.

Многоуровневость, вариативность, динамичность – вот те понятия, которыми мы можем оперировать, определяя специфику развития образовательной системы Узбекистана.

Серьёзнейшей тенденцией в современном процессе обучения специалистов творческих профессий: актеров, режиссеров, драматургов, звукорежиссеров становится такое положение вещей, при котором воспитательные цели преобладают над целями обучения, что приводит к действительно существенной по своей сути гуманизации обучения в творческом вузе, что, как мы знаем, стало основой и стержнем нового педагогического мышления.

К настоящему моменту как никогда раньше, очень важно внимание к воспитанию и просвещению, к духовному, нравственному

началу и привитию молодежи стремления к знаниям, потребности в самосовершенствовании. Именно воспитание, просвещение и образование являются ключом к процветанию государства. Именно воспитание позволит решить важнейшие задачи, стоящие перед Узбекистаном в других сферах, превратив нашу Республику в настоящий центр духовности и культуры на Востоке.

Несмотря на большие изменения в образовательной сфере, происходящее в последние годы, неизменными остаются наши национальные традиционные ценности. Хотя и происходят некоторые изменения ценностных ориентиров в современном обществе, этим обосновывается острейшая необходимость в динамичном развитии образования с позиций подготовки специалистов мирового уровня, современных представлений об их роли и месте в системе наук и оптимизации средств обучения на базе новых информационно – педагогических подходов.

Современная подготовка специалистов творческих профессий на основе учета индивидуальных органических, психических, социальных свойств - задача, которую решают преподаватели творческих вузов в соответствии с наличием у них научно-методического и профессионального багажа. И это заставляет обращать особое внимание на личность педагога, его нравственные и этические качества, мастерство преподавания.

Становится привычным сочетание двух терминов: педагогика и искусство – педагогическое искусство - неременный и очень важный атрибут в современной педагогической деятельности. Существенным для толкования этого качества мы считаем соблюдение следующих условий:

- 1) креативный подход к процессу обучения, предусматривающий внесение изменений и коррекций в традиционную образовательную систему;
- 2) научно обоснованная методология построения учебно-воспитательного процесса, базирующаяся на законах психологии, педагогики и творчества;
- 3) формирование условий для воспитания в личности целого комплекса творческих качеств, которые приводят к формированию в

ней доминирующей потребности творчества и умения самореализации

Для созидания новых творческих достижений необходимы многие качества и среди них: стимул, желание созидать, стремление к новому, неизведанному, порыв и заинтересованность в создании качественно нового явления.

Если привлечь искусство в качестве одного из наиболее результативных и оптимальных

средств обучения возникнет благоприятная среда для реализации широких возможностей и ускоренного развития творческого потенциала обучаемых, что предопределил самосовершенствование и развитие гармонически развитых личностей, соответствующих жестким требованиям, предъявляемым современной педагогикой к содержанию и форме образовательного процесса.

Список литературы

1. Ш.М.Мирзиёв [Электронный ресурс] <http://uza.uz/ru/laws/novye-zakrny-respubliki-uzbekistan/shavkatmirziyeev-my-dolzhny-vospitat-molodezh-dostoynoy-nash-15-07-2017/>.
2. Педагогический словарь – справочник Изд. 2-е, переработанное и дополненное. –Ташкент; 2011. –505 с.
3. Педагогический словарь – справочник Изд. 2-е, переработанное и дополненное. –Ташкент; 2011. –505 с.
4. Н.Н. Азизходжаева Педагогические технологии и педагогическое мастерство:Учеб. пособ. для магистратуры всех специальностей Т.: Издательско-полиграфический творческий дом имени Чулпана, 2005. – с.25
5. [Электронный ресурс] <https://www.lex.uz/ru/docs/4545887>
6. Ш.М.Мирзиёв [Электронный ресурс] Выступление Шавката Мирзиёева на торжественной церемонии вступления в должность Президента Республики Узбекистан на совместном заседании палат Олий Мажлиса от 15.12.2016г. <https://uza.uz/ru/posts/svobodnoe-demokraticeskoe-i-protsvetayushchee-gosudarstvo-u-15-12-2016>
7. Кошелева А.Ф., Сабирова Ш.Ш. «Образовательные технологии»: учебное пособие – Ташкент: “IDRIS ABDURAUUF NASHR”, 2019. С. 175

Бахтияр Худойбердиев,
Қарши давлат университети

ЎҚУВЧИЛАРДА ЖИСМОНИЙ-АҚЛИЙ РИВОЖЛАНИШ УЙЁУНЛИГИНИ АМАЛГА ОШИРИШНИНГ ПЕДАГОГИК ШАРТЛАРИ

Аннотация. Мақолада жисмоний маданият соҳасидаги амалий тадқиқот муаммоларини ҳал қилишда ўқувчиларнинг жисмоний ва ақлий ривожлантириши хусусиятларини ўрганишга қаратилган фаннинг умумий таълим салоҳиятидан кенг фойдаланиши асос бўлиши очиб берилган.

Калим сўзлар: шарт, омил, жисмоний, ақлий, ривожланиш, ўқувчи, амалиёт, фаоллик.

Annotation. The article reveals that in solving problems of applied research in the field of physical culture, the basis for the extensive use of the general educational potential of science, aimed at studying the characteristics of physical and mental development of students.

Keywords: condition, factor, physical, mental, developmental, learner, practice, activity.

***Аннотация.** В статье раскрывается, что решение практических исследовательских задач в области физической культуры является основой для широкого использования общеобразовательного потенциала науки, направленного на изучение особенностей физического и умственного развития учеников.*

***Ключевые слова:** состояние, фактор, физическое, умственное, развитие, учащийся, практика, деятельность.*

Таълим-тарбия жараёнининг натижадорлиги бир қанча ҳолатларга боғлиқлиги сир эмас. Педагогика амалиётида уларни омиллар деб аташади, тўпламини эса шартлар деб номлашади. Шартлар ва омиллар педагогик жараённинг маҳсулдорлигини ёки бошқача айтилганда, натижадорлигини таъминлайди, шу сабабли улар, одатда, маҳсулот ишлаб чиқарувчилар деб аталади. Маҳсулдорлик дейилганида уни ҳосил қилувчи кичик сабабларни тушунамиз, лекин, албатта, алоҳида бир сабаб тушунилади, унинг бўлиниши эса маънонинг йўқолишига олиб келади. Ўз навбатида, омил дейилганида бир гуруҳнинг камида иккита маҳсулот берувчи сабабларидан ҳосил бўлган муҳим сабаб тушунилади.

Ўз навбатида, кўриб чиқилаётган ҳолатлардан педагогик шартлар дейилганда ўқув жараёнининг муайян мақсадларига эришишни, бунда ўқувчиларнинг билиш фаоллигини шакллантиришни таъминлайдиган маҳсулдор омиллар мажмуи тушунилади.

Педагогикада умумий ўрта таълим жараёнида билиш фаолиятини шакллантиришда куйидаги педагогик шартлар қабул қилинган:

– таълим-тарбия жараёни субъектларининг ўзаро таъсирини суҳбат қилиш шакллари-дан фойдаланган ҳолда ташкил этиш; гуруҳда, жамоавий фаолият; мактаб ва оиланинг биргалликдаги иш фаолияти; дидактик ўйинлар, фанлараро алоқадорликдан фойдаланган ҳолдаги интеграцион тадқиқотлар;

– таҳсилнинг тадқиқодчилик методларидан фойдаланиш, шунингдек, муаммоли таҳсил методлари, лойиҳалаштириш, дастурлаштирилган таълим, билимларни фанлараро интеграциясига йўналтирилган эвристик машқлар ва вазифалардан фойдаланиш;

– ўқув жараёнида ўқув матнларини ўқувчилар томонидан англаб тушунилиши учун шарт-шароит яратиш, дидактик нуқтаи назардан умумлаштириш, баҳолаш ва ўзини мустақил баҳолаш;

– кўшимча таълим ресурсларидан, электрон ахборот таълим ресурслари ва шу каби-лардан фойдаланиш.

Бир қанча тадқиқодчиларнинг фикрига кўра, мактаб ўқувчиларининг ўқув жараёнидаги фаоллигини оширишга энг катта таъсир уларнинг фаол баҳслашиш, мулоқот ва муҳокама қилиш, ўз қарашларини ҳимоя қилиш, ўзгаларнинг фикрини баҳолаш ва шу каби имкониятга эга бўлган шароитлар билан таъминланади [6].

Ўқувчиларни билиш фаоллигини оширишнинг муҳим шартларидан бири – таълим-тарбия жараёнида уларнинг билиш фаоллигига стимул бериш ва рағбатлантиришдир [6].

Ўқувчиларнинг мустақил таълим олиш жараёнида янги билимларни эгаллаш имкониятига эга бўлган шарт-шароитлар – билиш фаолиятининг шаклланишига бевосита таъсир қилади ва таниш, одатий, шунингдек, таниш бўлмаган вазиятларда татбиқ этилади [1]. Билимлар тизими педагоглар томонидан ўқув жараёнида билиш фаоллигини шакллантиришнинг асосий воситаси сифатида қаралади [2].

Шундай қилиб умумий таълим жараёнида жисмоний тарбия ёки жисмоний маданият соҳасидаги билиш фаолияти куйидаги шартларда муваффақиятли шакллантирилиши ва фаоллаштирилиши мумкин, деб ҳисоблаш учун етарли асослар мавжуд.

Биринчидан, билиш фаолияти ўқитувчи томонидан мақсадли, регламентга туширилдиган натижа бўлиб, бунда ўқув предметининг ахборот ташкил этувчиси асосий восита бўлиб, у таълим олувчиларнинг ички қизиқишларини шакллантиришга ёрдам беради.

Иккинчидан, билиш фаолияти таълим олувчилар томонидан шаклланган ички қизиқишлар асосида мустақил ва ўзини-ўзи тарбиялаш ҳамда жисмоний такомиллашиш жараёнида олинган билимлардан фаол фойдаланишга интилишда намоён бўлади.

Иккала ҳолатда ҳам таълим олувчиларнинг ақлий билиш фаоллиги – мотивация, қадрият ва эҳтиёж соҳаларига мақсадли таъсир қилиш натижасида пайдо бўлади. Бу эса таълим ҳамда бошқа фаолият турларининг муваффақиятини тўлиқ белгилайди. Хусусан, билиш фаолияти нафақат когнитив фаолиятда намоён бўлади, балки унинг натижаси сифатида ҳам пайдо бўлади.

Умумий ўрта таълимда билиш фаолиятини шакллантириш жиҳатларини ўзлаштириш натижасида унинг ривожланишига бевосита таъсир кўрсатадиган таянч омиллар қуйидагилар:

- “ўқитувчининг компетентлиги, касбий маҳорати, қўйилган таълим мақсадлари ва тадбиқ этиладиган таълим шаклларига мослиги;
- ўқувчиларнинг табиий иқтидори, уларнинг қизиқувчанлиги, ҳаракатчанлиги, интилувчанлиги, диққат, мотивация, қизиқишларга таъсир қилиш даражаси эканлиги маълум бўлди [5, 160-б.].

Мазкур омилларнинг етарли даражада ҳисобга олинмаганлиги ўқувчиларда билиш фаолиятини оқилона ташкил этишга, кўникма ва малакаларни ривожлантиришга салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Мактаб ўқувчиларининг билиш фаолияти категория сифатида турлича бўлиб, у ички ва ташқи омилларнинг ўзаро таъсирининг хусусиятлари ва даражасига қараб психологик, ақлий ва ижтимоий даражаларда пайдо бўлади, ривожланади, шаклланади ва пайдо бўлади [2, 6-б.].

Таълим жараёнида билим олишни самарали шакллантириш учун ўқитувчи томонидан ўқувчиларнинг билим олиш фаоллигини оширишда қулай педагогик шарт-шароитлар яратилиши, билиш фаолиятини ташкил этиш, уни сифати ва шаклланиш даражасининг тизимли ташхислашни амалга оширишнинг самарали восита ва методларини танлаб олиши керак.

Жисмоний тарбия жараёнида ўқувчиларнинг билим олиш фаоллигини ошириш, билиш қобилиятини ривожлантириш муаммоларини ўрганиш устида бир қанча тадқиқот ишлари олиб борилган.

Шу билан бирга, таҳлиллар бевосита жисмоний маданият соҳасида умумий таълим жараёнида билиш фаоллигини ривожлантириш муаммосига бағишланган диссертацион тадқиқот иши мавжуд [8]. Мазкур тадқиқот ишида жисмоний маданият соҳасидаги билим-

лар замонавий ёшларнинг умумий таълими таркибида ўзининг муносиб ўрнига эга бўлиши кераклиги ҳақида олиб борилган. Ушбу ғоянинг моҳиятида спорт турларини ўрганиш ва мусобақа машқларини бажариш асосида билиш фаоллигини шакллантириш имкониятларини кўрсатишдан иборатлиги ётади.

Ўйин вазибалари, эстафеталар, умумий ривожланиш машқлари, жуфтлик машқлари, жамоавий машқлар, диққатни жалб қилиш учун ҳаракатли ўйинлар, дастурий материалнинг мазмуни бўйича суҳбатлар ўтказиш, ўқувчиларнинг ҳаракатли топшириқларни бажариш жараёнида тушунтириш ишларини олиб бориш ва шу қабилар юқори самара беришлиги кўрсатиб ўтилган [8, 147-148-б.]. Жисмоний машқларни бажариш жараёнида ўқувчилар у ёки бу машқларни бажариш техникасига, уларнинг инсон организмга таъсири ҳақидаги билимларга эга бўладилар [8, 102-б.]. Айнан шу фаолият тури ўқувчиларнинг жисмоний-ақлий ривожланишига ўз таъсирини кўрсатади.

Шундай қилиб, тақдим этилаётган ёндашувда жисмоний-ақлий ривожланиш, интенсив билиш фаолияти жараёнида эмас, балки маълум бир восита фаолиятини амалга ошириш орқали содир бўлар экан.

Жисмоний маданият бўйича ўқув-билиш жараёнида билиш фаоллигини шакллантиришга қаратилган ёндашувлар бошқа бир қанча илмий-тадқиқот ишларида ҳам ўз аксини топган.

Хусусан, билиш фаоллигини дидактик воситалар ёрдамида шакллантириш “фосбури флор” усули билан баландликка сакраш техникасини ўзлаштириш учун ўқув карталарини тақдим этиш орқали ўргатиш таклиф қилинади.

Жисмоний-ақлий билиш фаоллигини ривожлантиришда ҳаракатли спорт ўйинлари, ўйин ва мусобақа машқлари, жисмоний машқлар, турли йўналишдаги ҳаракатлар, жисмоний маданият ва спортнинг янги шакл ҳамда элементлари спорт турларидан фойдаланиш шароитида амалга оширилиши мумкин. Спорт жиҳозларини эътиборга олиш [4], спорт турларидан бирини чуқур ўрганиш, хусусан, шахмат [3], фитнес ва шу қабиларни билдиради [7].

Шундай қилиб, жисмоний маданият соҳасидаги умумий ўрта мактаблари таълими жараёнида жисмоний-ақлий билиш фаоллигини ривожлантириш муаммосини ҳал қилишга

қаратилган барча уринишлар, кўпинча, жисмоний фаолиятни оптималлаштиришга, жисмоний машқларни турли хил ноодатий вариантларда бажаришга олиб келиниши мумкин.

Педагогикада жисмоний-ақлий билиш фаолигини ривожлантиришнинг асосий воситаси сифатида шакллантириладиган билимларга етарлича эътибор берилмайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Адольф В.А. Обновление процесса подготовки педагогов на основе моделирования профессиональной деятельности. – Красноярск: КГПУ, 2005. – 212 с.
2. Беляева Л.А. Педагогические условия развития познавательной активности школьников в детских объединениях: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – Томск, 2004. – 25 с.
3. Князева В.В. Активизация познавательной деятельности учащихся общеобразовательной школы (на примере преподавания шахмат): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01, 13.00.04. – Ташкент, 1992. – 21 с.
4. Лубышева, Л.И. Спортизация в системе физического воспитания: от научной идеи к инновационной практике: монография. – М.: НИЦ Теория и практика физической культуры и спорта, 2017. – 200 с.
5. Лукьяненко В.П. Познавательная активность в системе общего образования по физической культуре // Вестник Северо-Кавказского федерального университета. – 2016. – №5 (56). – С. 157–161.
6. Матюшкин А.М. Педагогическая структура, динамика и развитие познавательной активности // Вопросы психологии. – 1982. – № 4. – С. 5–17.

*Azizbek Tajimuratov,
Magistr, Jizzax davlat pedagogika instituti
Ma'rufjon Olloqulov,
Magistr, Jizzax davlat pedagogika instituti*

NUTQI TO'LIQ RIVOLANMAGAN BOLALARDA NUTQNI TUSHUNISHNI RIVOJLANTIRISH YO'LLARI

Аннотация. Bu maqolada nutqi to'liq rivojlanmagan bolalarning nutqini rivojlantirishda nutqni tushunish uchun kundalik hayotdagi predmet va hodisalarni o'rgatish ahamiyati va yo'llari yoritib berilgan. Bu usuldan foydalanish esa nutqni tushunishda samarali natija beradi.

Калит so'zlar: nutqi to'liq rivojlanmaganlik, lug'at, nutqni tushunish, xotira, diqqat, tovush, predmet, ko'rib eslab qolish, eshitib eslab qolish, harakat.

Аннотация. В данной статье освещаются значение и способы обучения детей с неполным речевым развитием пониманию речи через обучение предметам и событиям повседневной жизни. Использование этого метода дает эффективный результат в понимании речи.

Ключевые слова: неполная речь, словарь, понимание речи, объем памяти, внимание, звук, предмет, смотрите и запоминайте, слушая запомни, движение.

Annotation. This article highlights the importance and ways of teaching the objects and events of daily life to understand speech in the speech development of children with incomplete speech development. Using this method gives an effective result in understanding speech.

Key words: incomplete speech, dictionary, understanding speech, memory, attention, sound, subject, see and remember, remember to hear, movement.

Mamlakatimizda mustaqilligimizning dastlabki yillaridan boshlab ta'lim-tarbiya tizimini tubdan isloh qilishga alohida e'tibor qaratilib, farzandlarimizning jahon andozalari darajasida zamonaviy bilim va kasb-hunarlarini egallashi, jismonan va ma'nan yetuk insonlar bo'lib ulg'ayishi, ularning qobiliyat va iste'dodini, intellektual salohiyatini yuzaga chiqarish, yosh avlod qalbida vatanga sadoqat va fidoyilik tuyg'ularini yuksaltirish borasida ulkan ishlar amalga oshirilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni va Kadrlar tayyorlash milliy dasturi kabi hujjatlar asosida uzluksiz ta'lim tizimining shakllantirilganligi maxsus ta'lim-tarbiya asoslarini yaratishda muhim omil bo'lib maydonga chiqdi.

Defektologiya sohasining bir tarmog'i bo'lmish logopediya fanining rivojlanishi, uning amaliyotda qo'llanilish samaradorligini oshirishga qaratilgan islohotlarni davlatimizda chiqarilayotgan qator qaror va farmonlarda ko'rishimiz mumkin. Masalan, 2015-yil 26-oktyabrdagi O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi, Sog'liqni saqlash vazirligi, Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi tomonidan "Umumiy o'rta ta'lim muassasasi qoshidagi logopediya shoxobchasi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi 2722-sonli^[1] qarorini shu bilan birga 2020-yil 15-oktyabrdagi "Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida"gi^[2] qonunini keltirib o'tsak yetarli.

Nutqida kamchiligi bo'lgan bolalarni korreksiyalashda to'g'ri tashqi qo'yish asosiy o'rinni egallaydi. Chunki har bir tashxisning o'zining korreksion mashg'ulotlari bor. Mazkur maqolamizda biz, asosan, nutqi to'liq rivojlanmagan bolalarning nutqni tushunishini rivojlantirish yo'llarini ko'rib chiqamiz.

Nutqi to'liq rivojlanmagan bolalar nutqida so'zlarni to'liq qo'llay olmaslik yoki qo'shimchalarni tushirib qoldirish holatlari kuzatiladi. Bunday holat, o'z navbatida, nutqni tushunib bo'lmasslik va gap ma'nosi o'zgarishi bilan izohlanadi. Bolalar nutqqa ega bo'lgan holda atrofidagi kishilar bilan aloqa bog'lay oladilar, lekin buni ota-ona (tarbiyachi) ishtirokida, ularning muayyan tushuntirishlari yordamida bajaradilar. Bunday bolalar uchun nutqini bayon etmasdan erkin holda aloqada bo'lish juda qiyin.

1. Shakli va xizmatiga ko'ra o'xshash bo'lgan predmetlarni bir so'z bilan ifodalash holatlari

¹ <https://lex.uz/docs/-2799460>

² <https://lex.uz/docs/5049511>

kuzatiladi. Misol uchun kiyim-kechak, oyoq kiyim, bosh kiyimlarning hammasini bir (kiy) so'zi bilan ifodalashi.

2. Tovushlarni talaffuz qilishda ularni bir-biridan ajrata olmaslik. Misol uchun artikulyatsion jihatdan talaffuzi o'xshash tovushlarni ajrata olmaslik.

3. Tovushlar guruhini artikulyatsiya jihati bilan osonroq bo'lgan tovushlarga almashtirish.

4. Ba'zi hollarda tovushlarni buzib talaffuz qilish bu bolalar uchun xarakterlidir.

Lug'at boyligi ham normadan orqada qolgan bo'ladi. Tekshirishda gaplarni, gaplarda so'zlarni oxirigacha gapirmaslik kabi turg'un xatolar kuzatiladi. Ko'pchilik hollarda ular qo'shimcha qo'shilishi bilan so'z ma'nosining o'zgarishini tushunib yetishga qiynaladi.

Logopedik mashg'ulotlarning asosiy vazifasi passiv lug'at boyligini to'ldirishdan iborat. Bolalarga kundalik hayotda uchraydigan, doimiy bog'liq bo'lgan, barcha odamlar ko'p foydalandigan so'zlarni o'rgatish, jumladan, o'yinchoqlari, tana a'zolari, kiyim-kechaklari, jonivorlar, alohida predmet va hodisalar nomlari va shu kabilarining nomlarini eslab qolish taklif etiladi.

Passiv fe'l lug'ati bolaning o'zi tomonidan amalga oshiriluvchi xatti-harakatlar nomidan iborat bo'lishi lozim (o'tiribdi, yuribdi, kiyinyapti va hokazo). Bundan tashqari, o'ziga yaqin kishilar bajarayotgan xatti-harakat nomlarini ham bilishi lozim, ammo bu lug'at faqat bolaning bevosita bir necha marotaba o'zi kuzatgan xatti-harakatlar nomi bilangina chegaralanishi mumkin. Shuni esda tutish lozimki, nutqi to'liq rivojlanmagan bolalarda passiv fe'l lug'ati passiv predmet lug'atidan birmuncha kam bo'lishi mumkin. Shu sababli agar bolalar predmet nomlarini bilsa, u holda imkon qadar tezroq ularni harakat nomlarini tushunishga, shuningdek, sodir etilayotgan harakatlar yuzasidan berilayotgan savollarni anglashga o'rgatish zarur: Qayerda? Qayoqqa? Nima? Nimga? Qayerdan? Kim uchun?

Nutqni tushunishni rivojlantirishning dastlabki bosqichlarida bolalardan alohida so'zlarni tushunishning aniqligi talab qilinmaydi, shu sababli qayerga-qayerdan, och-yop va hokazo singari so'zlarni farqlash vazifasi birinchi o'ringa qo'yilmaydi. Qayerda? Kimga? va shu kabi savollarni tushunishga o'rgatish jarayonida bolalar dastlab bu so'zlarning turlicha tovush ifodasiga tayanmaydilar, balki savolning keng nutqiy mat-

niga tayanadilar. Buning uchun logoped savolida bolalarga yaxshi tanish bo'lgan "yordam beruvchi" so'z bo'lishi kerak. Shundan so'ngina bolalar bu savollarni yaxshi tushunishga o'rganadilar. Sekin-asta savollardan barcha "yordam beruvchi" so'zlar olib tashlanadi. Shu sababli logoped dastlab jaranglashi bo'yicha o'xshash so'roq so'zlar bilan birga turli xil predmet va harakatlar nomini qo'llaydi, masalan: Qayerdan olding? (kitob) ammo Qayerga qo'yding?, Kimga berding? Xuddi shunday qo'g'irchoqni kiyintirish (kiyinmagan bo'lsa), eshikni yopish (ochiq bo'lsa) iltimos qilinadi, ammo bola oldiga ikki harakatdan birini tanlab bajarish masalasi qo'yilmaydi, masalan: qoshiqni ol – qoshiq bilan ol. Logopedik ishning keyingi bosqichlarida so'roq so'zlari bir xil fe'l-larda qo'llaniladi: Qayerga kelding? Qayerdan kelding? va hokazo.

O'ziga qaratilgan nutqni (normal eshitish va birlamchi saqlangan intellektda) yomon tushunuvchi gapirmaydigan bolalar bilan olib boriluvchi logopedik ish vaziyatni ko'p marotaba takrorlab gapirishdan boshlanadi.

Katta odam vaziyatdan foydalanib bola olgan predmetlarni, bajargan harakatini, bolaning his qilgan hissiyotlarini (sovuq, issiq va h.k.) nomlaydi.

Katta odam 2 – 4 so'zdan iborat qisqa gaplar bilan orasida pauzalar qilib, aynan bir so'z birikmasini 2-3 marotaba takrorlaydi. Nomlanuvchi predmetlarning turlicha o'zaro munosabatini aks ettiruvchi so'zlar har xil grammatik shakllarda bir necha marotaba takrorlanadi. Barcha so'zlar bo'g'inlarga bo'linmay tabiiy ohangda gapiriladi, ammo cho'zib talaffuz qilinuvchi unililar o'z holicha gapiriladi. Logopedning butun nutqi bolaga qaratilgan savollar bilan boyitilgan bo'lishi lozim. Bolada faol lug'atida mavjud nutqiy vositalar yordamida kattalar bilan muloqot qilish ehtiyojini tug'dirish zarur.

Inson tajribasining tarixan shakllangan mazmuni so'zli shaklda umumlashtirilgan, uni bayon etish va o'zlashtirish esa ushbu jarayonda nutqning ham ishtirok etishini nazarda tutadi.

Nutq bolaga inson madaniyatining barcha yutuqlariga yo'l ochadi.

– Nutqni egallab olishning eng muhim bosqichlari maktabgacha yoshga to'g'ri keladi.

– Maktabgacha ta'lim bola sog'lom, har tomonlama kamol topib shakllanishini ta'minlaydi, unda o'qishga intilish hissini uyg'otadi, uni mun-tazam ta'lim olishga tayyorlaydi.

– Maktabgacha yoshdagi bola eshitadigan, ma'nosini tushunadigan, eslab qoladigan hamda qo'llaydigan so'zlarni asta-sekin tevarak-atrof bilan tanishish jarayonida ota-onalari, tengdoshlari axborotlari orqali, shuningdek, o'zining uncha ko'p bo'lmagan so'z zaxirasiga tayanib bilib oladi.

– "Bola nutqini rivojlantirish" hodisasining o'zini va uni boshqarish jarayonini tahlil qilish maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish sohasida ishlash uchun pedagoglar maxsus tayyorgarlikdan o'tishlari zarur.

Bolaning ushlagan, silagan, ko'rgan predmetlari nomini eshitgan, o'zi bajargan harakatlari nomini ko'p marotaba eshitganidan so'ng, boladan tanish predmetni olib kelish yoki shu predmet bilan bog'liq biron-bir harakatni bajarishni iltimos qilish mumkin. Agar bola bu iltimoslarni tushunmasa, logopedning o'zi predmetni oladi va uning nomini yana bir marotaba takrorlaydi.

Gapirmaydigan bolalar bilan ishlashda, bunday bolalarning passiv lug'atini chalg'ituvchi so'zlar bilan to'ldirish tavsiya etilmaydi.

Ravon og'zaki nutqning dialogdan monologga qarab rivojlanishini o'rgangan N.I.Jinkin va M.I.Lisinalarning ta'rifiga ko'ra, dialogik nutq birlamchi va osonroq nutq shakli bo'lib, u situativ (vaziyatli) hamda holat, suhbat mavzusiga bog'liq holda "qo'llab-quvvatlanadigan" ko'rinishga ega. Ya'ni dialog ikki yoki bir necha shaxslar tomonidan amalga oshiriluvchi nutqiy xatti-harakat bo'lib, bu paytda suhbatdoshlar o'rtasidagi o'zaro axborot almashish jarayonida ular tomonidan imo-ishoralar, yuz ifodalari, nutq ohangidan ham foydalanish alohida ahamiyat kasb etadi.

Monologik nutq keng fikr bildirishdan iborat bo'lganligi sababli ilmiy adabiyotlarda "ravon nutq" deb yuritiladi. Monologik nutq suhbatdoshga uzoq muddatli va maqsadga yo'naltirilgan ta'sir ko'rsatishga mo'ljallangan kontekstli yoki kengaytirilgan nutq turi bo'lib, og'zaki monologda nutqni "qo'llab-quvvatlash" hodisasi zaiflashadi: nutq qo'yilgan savolga shunchaki oddiy javob emas, balki fikrning reja bo'yicha kengaytirilgan bayoni bo'lib, bu yerda so'zlovchi nafaqat o'zining alohida fikrini, balki nutqi, monologini butunicha dasturlaydi. Demak, monologik nutqning eng muhim xususiyati uning dasturlashtirilganidir. Monologik va dialogik nutqning rivojlanishiga oid ushbu qarashlar bolalarda ravon nutqning yuzaga kelishini tushunib yetish uchun zarur sa-

naladi. Shu sababli A.A.Leontevning nutqdan xatti-harakatlarni rejalashtirish va boshqarish uchun foydalanish bosqichidan avvalroq undan kommunikativ maqsadlarda foydalanish bosqichi keladi, degan fikri g'oyat muhimdir.¹

Dialog jarayonida bolada o'zi bildirayotgan fikrning mantig'ini kuzatib borish kabi muhim ko'nikma shakllanadi. Dialogik nutqqa to'g'ri o'rgatish monologik nutqning yuzaga kelishi va rivojlanishining muhim omili hisoblanadi. Ravon og'zaki nutq, dialogik nutq shaklidan farqli o'laroq, monolog tusiga ega va shu sababli avvaldan ma'lum tayyorgarlikni talab qiladi. Sog'lom bola ilk yosh davrida ehtiyojini guvranish, g'udurlash kabi nutqning sodda ko'rinishi, bir yoshlariga kelib esa dastlabki so'zlar orqali qondiradi. Uning nutqi avvalo atrofidagi kattalarning nutqiga taqlid qilish asosida rivojlanadi. Bola dastlab o'z xohish va fikrlarini aniq grammatik tizimdan mustasno bo'lgan alohida so'zlar yordamida ifoda etsa, 2 yoshlarga yaqin nutqi til tizimi hamda uning qonuniyatlariga asoslangan holda tarkib topa boshlaydi. U til tarkibiga oid hech qanday qonun-qoidalarni bilmasa-da, so'zlarni hech bir xatosiz turlaydi, tuslaydi, so'z birikmalarini tuza oladi, hattoki, so'z birikmalari qonunlariga mos ravishda mutlaqo yangi so'zlarni tuza oladi. Bola tilning murakkab tizimini eshitish yordamida o'zlashtiradi: talaffuz malakalari – ko'pgina so'zlarning to-

¹ Цейтлин С.Н. Язык и ребенок. Лингвистика детской речи. – М.: Владос, 2000. – 24с.

vush tarkibini, ulardan foydalanishni o'zlashtiradi, so'zlar va gaplarning grammatik jihatdan o'zgarib borishi va hosil bo'lishi bilan bog'liq holda yuzaga kelayotgan ma'nolarning mazmunini tushuna boshlaydi. Nutq, dastlab ijtimoiy hodisa, muloqot vositasi sifatida yuzaga kelgan bo'lsa, asta-sekin atrof olamni anglash, faoliyatni rejalashtirish vositasiga aylana boradi. Eshitish idrokining buzilishi oqibatida insonning nutqni egallay olmasligi, shu bois jamiyat a'zolaridan yakkalanib qolishi uning ijtimoiy hayotda o'z o'rnini topishida qator muammolarni yuzaga keltiradi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish sohasidagi psixologik, pedagogik tadqiqotlarni tahlil qilish quyidagi xulosalarga kelish imkonini beradi: – nutqni rivojlantirish – bolaning individual psixik rivojlanishida markaziy o'rin tutuvchi ijtimoiy-tarixiy tajribani o'zlashtirishining murakkab, ko'p omili jarayonidir; – nutqni rivojlantirish – bu malakali pedagogik rahbarlikni nazarda tutuvchi ijodiy jarayon, lekin u stixiyali jarayon emas; – bola nutqini rivojlantirish jarayonini boshqaruvchi pedagog bu jarayonning turli yosh bosqichlaridagi qonuniyatlari, mexanizmlari, o'ziga xosliklarini bilishi, nutqiy rivojlantirishning o'ziga xosliklarini ko'ra olishi va bolaning individualligini hisobga olgan holda, uning nutqiga ta'sir ko'rsatishning eng samarali yo'llarini tanlashi lozim. Mashg'ulotni o'tkazishda o'yinchoqlar, kiyim-kechak, oziq-ovqat va shu kabilar ko'rgazmali material bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. “Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida”gi O'RQ-641-son Qonuni. 15.10.2020
 2. M.Y.Ayupova “Logopediya” O'zbekiston faylasuplari milliy jamiyati nashiryoti. T.2007.
 3. M.Y.Ayupova, X.M.Pulatova. Logopedik retmika. Toshkent 2007.
 4. Axmedova Z., Ayupova M., Xamidova M.P. Logopedik o'yin. O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati. Toshkent – 2013.
- www.lex.uz O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari milliy bazasi.

AQLI ZAIF O'QUVCHILARNI MEHNATGA O'RGATISH USULLARI

***Annotatsiya.** Maqolada aqliy nogiron maktab o'quvchilarining mehnat tarbiyasida yuzaga keladigan qiyinchiliklar ochib berilgan. Maqolada ushbu o'quvchilar kontingenti uchun samarali mehnat ta'limi bo'yicha ba'zi tavsiyalar berilgan.*

***Kalit so'zlar:** intellektual nuqsonli o'quvchilar, mehnat, shaxs, mehnatga tayyorgarlik, ko'nikmalar, aniq vazifalar.*

***Annotation.** The article reveals the difficulties arising in the labor training of schoolchildren with intellectual disabilities. The article presents some recommendations for effective labor training for this contingent of students.*

***Key words:** students with intellectual disabilities, work, personality, work training, skills, specific tasks.*

***Аннотация:** В статье раскрываются трудности, возникающие в трудовом воспитании школьников с ограниченными интеллектуальными возможностями. В статье даны рекомендации по эффективному трудовому воспитанию данного контингента студентов.*

***Ключевые слова:** студенты с ограниченными интеллектуальными возможностями, труд, личность, готовность к работе, умения, конкретные задачи.*

Mehnat – bu insoniyat madaniyati bilan tanishishning, shuningdek, ijtimoiylik va bolaning shaxsiyatini shakllantirishning universal vositalaridan biridir. Bugun jamiyat mehnatga hurmatni yo'qotdi. Mehnat faoliyati inson uchun nafaqat jismoniy, balki hayotiy ehtiyojlarini qondirishi uchun zarurdir. U axloqiy, estetik, hissiy va boshqa turdagi ta'limning eng muhim manbai. Shaxsning shakllanishi uchun uning ahamiyati katta, chunki har qanday mahorat yoki qobiliyatni o'zlashtirish jarayoni har doim iroda, qat'iyat va qat'iyatning namoyon bo'lishi bilan bog'liq.

R.S.Bure, V.G.Nechayeva, L.V.Kutsakovaning ta'kidlashicha, mehnat faoliyati bolalar umumiy rivojlanishining oshishiga, ularning qiziqishlarining kengayishiga, hamkorlikning eng oddiy shakllarining namoyon bo'lishiga, mehnatsevarlik, mustaqillik, berilgan vazifaga mas'uliyat kabi axloqiy fazilatlarining shakllanishiga yordam beradi.

Aqli zaif o'quvchilarni mehnatga o'rgatish ta'lim va tuzatish – tarbiyaviy ishlarning umumiy tizimining asosiy bo'g'ini hisoblanadi. Bu aqliy nogiron maktab o'quvchilarining ijtimoiy mos-

lashuvida mehnatga o'rgatishning katta ahamiyati bilan bog'liq. Ishlab chiqarish sharoitida mustaqil ishlash qobiliyati, mehnat jamoasining a'zosi bo'lish aqli zaif odamlarning muvaffaqiyatli ijtimoiy moslashuvining hal qiluvchi shartlaridan biridir.

Mehnat ta'limi sanoat korxonalarida oddiy ish turlarini mustaqil va professional bajarishga qodir bo'lgan qo'l bilan ishlaydigan ishchilarni tayyorlashga qaratilgan. Shu munosabat bilan mehnatga o'rgatishning asosiy vazifalari – ma'lum bir mehnat mutaxassisligini o'zlashtirish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish; ta'lim va mehnat faoliyati jarayonida psixofizik rivojlanishdagi kamchiliklarni tuzatish; ishlashga bo'lgan ehtiyojni va mehnatga ijobiy motivatsiyani shakllantirish.

Mehnat tarbiyasining murakkabligi bolalarda vazifaga yo'naltirish, ishni rejalashtirish, o'z faoliyatini nazorat qilish va baholash kabi ko'nikmalarining, umumiy mehnat ko'nikmalarining yetishmasligi, shuningdek, ish vaqtida mehnat vazifasini bajara olmaslik bilan bog'liq. Bu aqli zaif boshlang'ich maktab o'quvchilarining mustaqil-

ligini pasaytiradi. Aqli zaif o'quvchilar, ko'pincha, mahsulotni oldindan tahlil qilmasdan ishni boshlaydilar, ishlab chiqarish jarayonini rejalashtirmaydilar, harakatlar ketma-ketligini aniqlay olmaydilar va topshiriqni bajarishning eng samarali usullarini tanlaydilar. Natijada, ularning harakatlari oldilariga qo'yilgan maqsadga mos kelmaydi. Ular topshiriqni bajarishda katta qiyinchiliklarga duch kelishadi, ular qanday asboblarni kerakligini aniqlay olmaydilar. Mustaqil ravishda, maxsus tayyorgarliksiz, aqli zaif bolalar vizual ko'rsatmalarni boshqarolmaydi: masalan, namunalar, chizmalar, texnologik xaritalar.

Amalda aqlan zaifligi bo'lgan barcha bolalarda qo'l harakatlarining muvofiqlashtirilishi u yoki bu darajada buziladi, bu amaliy harakatlarning bajarilishiga, shuningdek, harakatli mehnat ko'nikmalarini shakllantirish jarayonida nazorat va tartibga solishga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bunday bolalarda motorli mehnat ko'nikmalari asta-sekin avtomatlashtiriladi, ularni yangi sharoitda ishlash qiyin. Vazifalar qanchalik ko'p o'zgartirilsa, aqli zaif bolalar uchun shakllangan ko'nikmalarni ishlatish shunchalik qiyin bo'ladi. Bu mehnat faoliyatining intellektual komponentlarining yetarli darajada rivojlanmaganligidan va motorika sohasining buzilganligidan dalolat beradi.

Mehnat tarbiyasi jarayonida maktab o'quvchilarining aqliy va jismoniy rivojlanishidagi buzilishlarni tuzatish ularda aqliy mehnat ko'nikmalarini shakllantirish, aniqlik, ephillik va nozik qo'l harakatlarini muvofiqlashtirishdan iborat. Buning uchun bolaga binoda harakat qilish, ish jarayonini oldindan rejalashtirish, bajarilgan ishlar to'g'risida hisobot berish, uning faoliyatini kuzatish qobiliyati o'rgatiladi. Mehnat ta'limi jarayonida bunday bolalarning o'zgaruvchan ish sharoitlariga moslashish qobiliyatini shakllantirish uchun majoziy tafakkur, tasavvur, boshlang'ich ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishga alohida o'rin ajratish kerak. Standart vaziyat, ishda ijodiy bo'lish.

Mehnat tarbiyasi jarayonida shaxsning ijodiy xususiyatlarini rivojlantirish vazifasi ham hal qilinadi: maqsadga muvofiqlik, boshlangan ishni oxirigacha bajarish qobiliyati, mustaqillik, jamoatchilik tuyg'usi va boshqalar. O'quv shartlarining o'zi ijodiy shaxsiy fazilatlarini rivojlantirishga yordam beradi. O'quv ustaxonalarida, so'ngra ishlab chiqarish amaliyotida mehnat asta-sekin intellektual muammolari bo'lgan maktab o'quv-

chilarining ehtiyojlarini qondirish vositasiga aylanmoqda. Biroq shaxsning samarali rivojlanishi faqat mehnat jarayoni ta'lim va tarbiya muammolarini hal qilish uchun maxsus tashkil etilganida mumkin bo'ladi.

O'quvchi mehnatning aniq vazifalarini tushunadi. Ma'lum bir ishning ahamiyatini tushunadi, ijro etish texnikasini o'zlashtiradi, o'z ishini jarayonda ham tekshiradi va baholaydi.

O'quvchiga berilgan topshiriq har xil bo'lishi mumkin:

– o'quvchiga obyekt beriladi va aynan shu narsani takrorlash kerak – narsadan nusxa ko'chirish;

– o'quvchiga obyekt beriladi. Uni boshqa miqyosda ko'paytirish talab qilinadi;

– o'quvchiga obyekt beriladi. Uni har xil nisbatda ko'paytirish talab qilinadi;

– o'quvchiga faqat o'lchovlar beriladi. Bu ishni xotira yordamida qilish kerak;

– o'quvchi texnik chizma yoki ishchi chizmasini oladi. Ularning so'zlariga ko'ra, siz biror narsa qilishingiz kerak.

Bu holatlarning barchasida texnologik jarayonni amalga oshirish uchun o'quvchi tasavvurining ma'lum darajada rivojlanishi zarur. Faqat nima qilish kerakligini aniq anglab, uni amalga oshirish mumkin.

Tabiiy namunadan chizishga va nihoyat, rasimga o'tadigan bo'lsak, reproduksiyada ko'proq ijodiy tasavvur talab qilinadi.

Amaliy ko'nikmalarning shakllanishi shaxsning axloqiy shakllanishiga yordam beradi, uning axloqiy rivojlanishining poydevori bo'lib xizmat qiladi. Aqli zaif bolalarni mehnatga o'rgatish va tarbiyalash mehnatga bo'lgan ehtiyojni, bajarilgan ish uchun mas'uliyat hissini va mehnatga ijodiy munosabatni shakllantirishi kerak.

Aqli zaif ko'p o'quvchilar asta-sekin ma'danli ta'limga ijodiy munosabatni shakllantiradilar. Biroq u yetarli darajada ongli, passiv va beqaror emas.

Mashhur psixolog A.A.Korniyeenko mehnat ta'limiga bo'lgan munosabatiga qarab aqli zaif bolalarning to'rt guruhini ajratadi.

Birinchi guruhga ishga befarq munosabatda bo'lgan bolalar kiradi. Ularning motivlari noaniqlik bilan ajralib turadi. Ishga befarq munosabat bilan ular doimo uni rag'batlantirish va faollashtirishga muhtoj.

Ikkinchi guruh – mehnatga bevosita aloqasi bo‘lgan bolalar. Ular mehnatning ijtimoiy ahamiyatini tushunishmaydi. Bu bolalarning motivlari, birinchi navbatda, muayyan vazifalarga yoki individual jarayonlarga qiziqish bilan bog‘liq.

Uchinchi guruh bolalarida mehnatga munosabat vositachilik elementlarining mavjudligi bilan tavsiflanadi. Ularda afzal ko‘rilgan ish turlarini tanlashda doimiylik bor, bu ijtimoiy motivatsiyaning qisman namoyon bo‘lishi.

To‘rtinchi guruhga bolalarning mehnat faoliyati uchun ijtimoiy motivlari aniq ifodalangan. Ular ongli ravishda mehnat ta‘limi, shuningdek, kasbiy tayyorgarlik bilan bog‘liq.

Mehnat ta‘limi jarayonida aqliy zaifligi bo‘lgan o‘quvchilarning aksariyatida mehnat faoliyatining barqaror ijtimoiy motivlari paydo bo‘ladi. Biroq ba‘zi o‘quvchilar uchun ishga bo‘lgan salbiy munosabatni o‘zgartirib bo‘lmaydi. Ular mustaqil ishlashga tayyor emaslar va mehnat jamoalariga yaxshi moslashmaydilar. Shu munosabat bilan o‘qituvchilar oldiga bunday bolalarda uning fe‘l-atvoriga yoki o‘spirinning shaxsiy xususiyat-

lariga bog‘liq bo‘lmagan mehnatga bo‘lgan munosabatni shakllantirish vazifasi qo‘yiladi. Bola mehnat hayotning ajralmas qismi ekanligini bilishi kerak.

Shunday qilib mehnat ta‘limi, boshqa fanlar singari, aqli zaif bolalarning shaxsini har tomonlama rivojlantirish muammolarini hal qiladi. Bu bolalarning jismoniy, aqliy, estetik va axloqiy rivojlanishiga katta hissa qo‘shadi. Shu bilan birga mehnat ta‘limining asosiy vazifasi aqli zaif bolalarga kasbiy ta‘lim berish, ya‘ni ularni ma‘lum bir mutaxassislik bo‘yicha ishlash uchun zarur bo‘lgan yetarli texnik va texnologik bilimlar, kasbiy mahorat va ko‘nikmalar bilan jihozlashdir.

Yuqorida aytilganlarga asoslanib, aqli zaif o‘quvchilarni maktabda mehnatga o‘rgatish o‘quvchilarning kasbiy mehnat ko‘nikmalarini egallashga tayyorlashning propedevtik davri sifatida qaralishi kerak. Intellektual nogiron bolalarni mehnatga o‘rgatish darslarida ular ijtimoiy mehnatga moslashishi uchun zarur bo‘lgan umumiy ta‘lim va mehnat bilimlari va ko‘nikmalarini egalashi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Жидкина Т.С. Методика преподавания ручного труда в младших классах коррекционной школы VIII вида. – М.: Издательский центр “Академия”, 2005. – 192 с.
2. Мирский С.Л. Индивидуальный подход к учащемуся вспомогательной школы в трудовом обучении/ НИИ дефектологии АПН. – М.: Педагогика, 2000 – 15 с.
3. Пинский Б.И. Психология трудовой деятельности учащихся вспомогательной школе. – М.: Педагогика, 1997
4. Стребелева Е.А., Мишина Г.А., Игры и занятия с детьми раннего возраста с психофизическими нарушениями, М.: «Экзамен», 2006
5. Баянская Е.Р., Либлинг М.М., Психологическая помощь при нарушениях раннего эмоционального развития. Методическое пособие для воспитателей, учителей-дефектологов и психологов – М.: Полиграф. сервис, 2001–156 стр.

ТАЪЛИМ ВОСИТАСИ АСОСИДА ТАЛАБАЛАРНИНГ МУЛОҚОТЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

Аннотация. Мақолада замонавий талаблар асосида замонавий ахборот – коммуникация технологияларидан фойдаланиш муаммолари бўйича таълим воситаларидан фойдаланиш орқали талабаларнинг мулоқот жараёнларини фаоллаштириш масаласи ёритилган

Калим сўзлар: мулоқот, ахборот технологиялари, интерфаол метод, ахборот-коммуникация технологиялари

Аннотация: В статье представлены проблемы использования информационно-коммуникационных технологий в подготовке педагогов, а также вопросы изготовления электронных учебников и виртуальных стендов по общетехническим дисциплинам.

Ключевые слова: коммуникация, информационные технологии, интерактивный метод, информационно-коммуникационные технологии

Abstract: The article presents the problems of using information and communication technologies in the training of teachers, as well as the issues of making electronic textbooks and virtual stands for general technical disciplines.

Key words: communication, information technologies, interactive methods, information and communication technologies

Президентимиз Ш.М.Мирзиёев ўз нутқ ва маърузаларида алоҳида таъкидлайдилар. Бугунги шиддаткор ҳаёт одамлар билан бемалол мулоқот қила оладиган, яхшини ёмондан ажрата оладиган, ҳаётнинг пасту - баланд кўчаларида ақл - заковат билан тўғри йўлни топишга қодир бўлган баркамол авлодни тарбиялаб етиштиришни талаб қилмоқда. Юқоридаги фикр-мулоҳазалардан келиб чиқиб, талабаларни мулоқот техникасини ривожлантириш ҳозирги куннинг долзарб вазифаларидан биридир.

Шахснинг етуклиги унинг ўз ўзига ва бошқаларга, табиат ва жамиятга оқилона муносабатида, мулоқотида намоён бўлади. Инсоннинг тани учун саломатлиги қанчалик зарур бўлса, унинг руҳияти, қалби учун эса эзгулик, оқилоналик, ахлоқ – одоблилик, мулоқотга киришувчалик шунчалик муҳимдир. Инсон ақлан ва ахлоқан тобора бойиб ўз олдида олийжаноб мақсадлар қўя олади. Шахс мулоқотда камол топади ва касбий маҳоратни ҳам эгаллайди, Шу жиҳатдан олганда таълим-тарбия жараёнида кўриш, эшитиш сезгилари, идроклари ҳамда турли руҳий жараёнлар: хотира, тасаввур, тафаккур, хаёлни талаб қиладиган кўникма-малакаларни шакллантирадиган

усул ва методлардан фойдаланиш ўринлидир. Бундан ўқувчи таълим-тарбия жараёнида иштирок этиб, ахлоқий тушунчалар-билим ва кўникмаларни ҳосил қилади, натижада у таълим-тарбия жараёнининг кузатувчиси эмас, балки унинг фаол иштирокчисига айланади.

Шундай экан ахборотлар шиддати ва янгиликлар оқими тобора кундалик ҳаётимизнинг ажралмас бўлагига айланиб бормоқда. Бу эса ўз ўрнида ҳар бир шахсдан фикрий етукликни, тўғри мушоҳада юрита олишни, ахборотдан фойдаланиш маданиятини шакллантиришни тақозо этади. Айниқса бу жараён жамиятнинг сезиларли қисмини ташкил этувчи ёшлар онги ва шу ўринда кескин бурилишлар, янгича қарашларни вужудга келишига таъсир кўрсатади. Таълим мазмунини такомиллаштириш, интеграциялаш, ахборот технологияларига асосланган таълимни ташкил этиш эса ана шундай тезкор давр тақозосидир.

Соғлом фикр юритувчи ва маънавий жиҳатдан мукамал, ақлан етук, фикран тегин, ривожланган шахсни тарбиялаш таълимда ёш хусусиятларига эътиборли бўлиш, ўқитишда таълимнинг барча бўғинлар аро алоқадорлигини таъмин этиш ва шахс онги ва

тафаккурида янгича ғоя, тасаввурларни шаклланишига имкон берувчи замонавий фаол усуллардан фойдаланишни талаб этади. Олий таълимдаги ижтимоий, гуманитар фанлар доирасида таълимни ноанъанавий усулларини қўлланилиши талаба ёшларни ижодий тафаккурини шаклланишида, мулоқот имконини кенгайтиришида, воқеа-ҳодисаларга нисбатан баҳолашлари ва қарашларини шаклланишида ва яна шунингдек, дарс жараёнида вужудга келган қизғин мунозара ва мантиқий ечимларни бевосита иштирокчиси сифатида ўз фаолиятдан психологик қониқиш ҳиссини вужудга келишида муҳим аҳамиятга эга.[1,966] Зеро, қанчалик таълим жараёнидаги берилаётган янги маълумотлар талабадаги мавжуд тасаввурлар ва тажрибаларга уйғунлашган бўлса, уни идрок этиш, билиш жараёнлари орқали таҳлил қилиш ва баҳолаш фаоллашади. 1-2-курс талабаларида абстракт тафаккур, мантиқий фикрлаш, танқидий баҳолаш, қиёслаб таҳлил қилиш имконини янада такомиллаштиришида «Муаммоли ўқитиш», «Ақлий ҳужум», «Индивидуал ўқитиш» каби турли субъектив фаолликни талаб этувчи усуллар орқали таълимни ташкил этилиши юқори самарали аҳамиятга эга. Шунингдек, таълимни энг сўнгги интернет хабарларидан фойдаланилган ва турли слайдлар кўринишида ташкил этилиши талабаларда ижодий тафаккурни, ички фаолликни, эркин мулоқотга киришиш, ўз хулқини бошқариш имконини шакллантирибгина қолмай, мулоқот маданияти ва савиясини ўзлаштиришига кучли таъсир кўрсатади. Шахс маънавияти, руҳий олами кўринишлари унинг мулоқоти орқали намоён бўлади. Сир эмаски, бугунги кунда ёшларни мулоқот савияси, маданияти, мулоқот орқали ҳиссий ҳолатларини баён эта олиш имкониятида қўпол нуқсонлар кўзга ташланади. Бу муаммо ечими эса уларни таълим жараёнида ўз устида ишлашларини ташкил этиш, ўзга шахсларни ва ўзини ўзгалар қарашлари (рефлексия) билан баҳолай олишларини юзага келтириш орқали ҳал этиш мумкин. Бу эса кенг дунёқарашни, бой маълумотлар захирасини, турли ахборотлар тизимидан фойдалана олишларини тақозо этади. Бундан ташқари таълимда индивидуал хусусиятларни эътиборга олган ҳолда ва ички имкониятларга кўра турли усулларни қўлланилиши, талабаларни турли

вазиятларда фаоллик кўрсатишларини талаб этилиши улардаги очилмай қолган имкониятларни, забт этилмаган янги қирраларни кашф этилишига туртки бўлади.

Мана шундай шахс билиш жараёнларини ўзаро уйғунлигини, ва фаоллигини талаб этадиган усуллардан бири бўлган «Ақлий ҳужум» усули мантиқий фикрлашни, хотира, диққат, идрок, хаёл, нутқ жараёнлари узвийлигини, тафаккур тезлиги ва нутқий маҳоратни мукамал даражасини намоён этишни талаб қилади. Бундан ташқари ҳал этилаётган муаммо ечимига қадар турли ёндашишлар, таърифлар кенг қамровли фикр юритишга, ўз ақлий салоҳиятини қай даражада эканлигини баҳолай олишга шароит яратади. Психологик нуқтаи назардан, шахс ўз қобилиятлари ва имконларини қай даражада адекват баҳолай олиши уни жамиятда фаоллик кўрсатишига, шахслараро муносабатлар тизимига осон кириша олишига, ички салоҳиятидан оқилона, самарали фойдалана олишига замин яратади. Бундан ташқари бир хилликка йўғрилган таълим мазмуни шахс хотирасида кам кўзғолишлар ҳосил қилади, тасаввурлар тизимида ассоциатив боғланишлар узвийлиги фаол бўлмайди. Таълимдаги маълумотлар тизими қанчалик янги бўлиб, инновацион технологиялар асосида ёритилган тарзда узатилаётган ўзлаштириш жараёнида сифат даражасини ошишига олиб келади. Таълимда иложи борича визуал воситалар, слайдлар асосида ўқитишни ташкил этилиши аниқ, мавҳумликларсиз, мавжуд билимлар билан боғланган мустақкам тасаввурлар тизимида ўрин олган тушунчаларни ҳосил бўлишига олиб келади.

Интерфаол усуллардан таълим жараёнида самарали фойдаланиш ҳам шахс фаоллигини таъминловчи, ўзига нисбатан талабчанликни оширувчи, бевосита ўзини вазиятни фаол иштирокчиси сифатида эркин идрок қилишига, мавжуд нуқсон ва камчиликларини тўғрилашига таъсир этувчи омил бўлиб хизмат қилади [2,38-396]. Бунда эса таълимни мультимедиа кўринишида ташкил этиш мақсадга мувофиқдир. Таълимда қанчалик мураккаб билиш жараёнларини иштироки талаб этилишига эришилса, талаба шахсини яширин бўлган ички имкониятлари, қобилият қирралари намоён бўлади. Бевосита таълим жараёнида талаба ўзи ҳам таълим мазмунини ёритувчи сифатида

фаоллик кўрсатиши, муаммони ифодалашда изланиши ўзлаштириш даражасини юқори савияга кўтарилишига олиб келади.

- Талаба шахсини баркамол маънавий-рухий олами мукаммалилигини, теран интеллектуал салоҳиятини шакллантириш, етук камолот эгаси қилиб тарбиялаш аввало таълим жараёнида белгиланадиган аниқ мақсадлар билан баҳоланади [3,936]. Тараққиёт сари юз тутиб бораётган бугунги ахборотлар асри эртанги кун ёшларидан турли муаммоли вазиятларда ўзини-ўзи тўғри баҳолай оладиган, мустақил фикрига эга бўлган, ақлий ва рухий имкониятларидан юксак саъй-ҳаракатлар йўлида фойдалана оладиган ижобий хусусиятлар соҳиби бўлишни тақозо этмоқда. Бу эса тўғри ташкил этилган таъсирчан, инновацион таълим ҳамда ўқитиш жараёнида таркиб топиб борадиган инсоний сифатлар, ахлоқий хусусиятлар, кўникмага айланиб борадиган ижодий фаоллик даражаси билан белгиланади. Юқоридаги методлардан тўғри ва унумли фойдаланиш ўқитувчининг малака, маҳорат, ижодкорлиги, изланувчанлигига боғлиқ бўлади.

- Мана шундай шахс билиш жараёнларини ўзаро уйғунлигини, ва фаоллигини талаб этадиган усуллардан бири бўлган «Ақлий хужум» усули мантиқий фикрлашни, хотира, диққат, идрок, хаёл, нутқ жараёнлари узвийлигини, тафаккур тезлиги ва нутқий маҳоратни мукамал даражасини намоён этишни талаб қилади. Бундан ташқари ҳал этилаётган муаммо ечимига қадар турли ёндашишлар, таърифлар кенг қамровли фикр юритишга, ўз ақлий салоҳиятини қай даражада эканлигини баҳолай олишга шароит яратади. Психологик нуқтаи назардан, шахс ўз қобилиятлари ва имконларини қай даражада адекват баҳолай олиши уни жамиятда фаоллик кўрсатишига, шахслараро муносабатлар тизимига осон кириша олишига, ички салоҳиятидан оқилона, самарали фойдалана олишига замин яратади. Бундан ташқари бир хилликка йўғрилган таълим мазмуни шахс хотирасида кам қўзғолишлар ҳосил қилади, тасаввурлар тизимида ассоциатив боғланишлар узвийлиги фаол бўлмайди. Таълимдаги маълумотлар тизими қанчалик янги бўлиб, инновацион технологиялар асосида ёритилган тарзда узатилса ўзлаштириш жараёнида сифат даражасини ошишига олиб келади. Таълимда иложи борича

визуал воситалар, слайдлар асосида ўқитишни ташкил этилиши аниқ, мавҳумликларсиз, мавжуд билимлар билан боғланган мустаҳкам тасаввурлар тизимида ўрин олган тушунчаларни ҳосил бўлишига олиб келади.

- Интерфаол усуллардан таълим жараёнида самарали фойдаланиш ҳам шахс фаоллигини таъминловчи, ўзига нисбатан талабчанликни оширувчи, бевосита ўзини вазиятни фаол иштирокчиси сифатида эркин идрок қилишига, мавжуд нуқсон ва камчиликларини тўғрилашига таъсир этувчи омил бўлиб хизмат қилади. Бунда эса таълимни мультимедиа кўринишида ташкил этиш мақсадга мувофиқдир. Таълимда қанчалик мураккаб билиш жараёнларини иштироки талаб этилишига эришилса, талаба шахсини яширин бўлган ички имкониятлари, қобилият қирралари намоён бўлади. Бевосита таълим жараёнида талаба ўзи ҳам таълим мазмунини ёритувчи сифатида фаоллик кўрсатиши, муаммони ифодалашда изланиши ўзлаштириш даражасини юқори савияга кўтарилишига олиб келади.

- Талабаларни мулоқотларини фаоллаштиришга тайёрлашнинг педагогик механизмларини такомиллаштиришда қуйидаги илмий-амалий таклифларни белгилаб беради.

- Жумладан;
- Жаҳон андозаларга асосланган коммуникатив технологияларни такомиллаштириш;
- талабалар мулоқотларини фаоллаштиришда миллий ва илғор хорижий тажрибанинг ўзаро уйғунлигини таъминлашга қаратилган дидактик таъминотини ишлаб чиқиш;
- мулоқот жараёнида юзага келадиган манипулятив хулқ-атворни бартараф этишнинг профилактик технологияларини такомиллаштириш;
- талабаларни самарали мулоқот технологияси ва техникасига тайёрлашнинг мезонлари ҳамда вербал ва новербал мулоқот воситаларининг ахлоқий-эстетик хусусиятларини аниқлаш;
- талабаларни самарали мулоқотга тайёрлашнинг аниқ мақсадга йўналтирилган локал модули технологиясини ишлаб чиқиш;
- талабаларни мулоқот технологияси ва техникасига тайёрлаш моделини ишлаб чиқиш ва унинг ташкилий-технологик ва натижавий-рефлексив компонентларини такомиллаштириш;

- талабаларни мулоқот технологияси ва техникасига тайёрлашда аудиториядан ташқари машғулотларнинг аксиологик ва акмеологик имкониятларини очиб бериш;

- талабаларни мулоқотга тайёрлашга доир илмий асосланган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқишдан иборатдир. Талабалардаги креативлик қобилиятларини ривожлантириш жараёнида интерфаол таълим жараёни аҳамиятли саналади. Интерфаол таълим таълим олувчини билиш фаолиятини Фаоллаштириш эҳтиёжларидан келиб чиқиб, ўқув жараёнини ўзаро ҳамкорлик асосида ташкил этилган «субъект субъект» муносабатларига асосланган ўқитиш методлари тизимидир.

Таълим тизимини модернизациялаш ва миллий инновацион тизимни ташкил этиш куннинг долзарб масалаларидан биридир.

Республика таълим тизими ва ундаги ўқитиш жараёнини такомиллаштириш мақсадида ривожланган давлатларнинг таълим соҳасидаги ислохотлари таҳлил қилиниб, шунга кўра таълим тизимини модернизациялаш унинг мақсад ва вазифаларини амалга оширишга қаратилиб олиб борилди.

Дунё таълими олдида турган глобал вазифаларнинг ҳал қилинишида ечимини кутаётган муаммолар: олий таълим тизимининг таҳлили, вазифалари, мақсадларини ўрганиш ва керакли тавсиялар яратишга йўналтирилган бўлиб, таълим соҳаси билан шуғулланувчи барча муассасаларнинг ҳозирги кундаги асосий вазифалари таълимни ташкил этиш, унинг сифатини юқори даражага кўтариш, бошқариш, молиялаштириш, таълим муассасаларининг моддий-техник базасини ривожлантириш каби масалаларнинг ҳал қилинишига қаратилган. Айнан шу муаммолар республика таълим тизимида ҳам мавжуддир.

Таҳлилий натижаларга кўра, олий таълим муассасаларининг кейинги йилларда сезиларли даражада кенгайиб бораётганлиги ва сўнгги 10 йил давомида таҳсил олувчилар сонининг узлуксиз ўсиб бораётганлиги сезилмоқда. Изчиллик билан ривожланиб бораётган фан-технологиялар узлуксиз ва замонавий янги фан-технология ютуқларига асосланган бугунги жамиятда бундай ҳолат оддий ижтимоий онг, тафаккурнинг ўсиши натижаси сифатида қаралиши керак. Бу ўринда хулосаларни таҳлил қиладиган бўлсак, олий таълим етиштириб

бераётган «маҳсулот»га «харидор»ларнинг талаби ўз йўналишига эга бўлиб, куйидагича кўринишларда намоён бўлмоқда:

биринчидан – ўз мавқеини яратиш ва мустаҳкамлаш учун ижтимоий нуфузли тоифага эга бўлган давлат дипломини олишга ҳаракат қилаётган шахсларнинг салмоғи;

иккинчидан – маълум тоифадаги дипломга эга бўла туриб, нуфузли олий ўқув юртларининг дипломларини кўшимча олишга ҳаракат қилувчилар кўлами;

учинчидан – фақат илм олишга интилаётган ва жуда камчиликни ташкил этадиган шахслар салмоғи;

тўртинчидан – касб ўрганишга интилувчилар кўлами, бу гуруҳдаги шахслар миқдори кўпчиликни ташкил этиб, айнан бозор шароитида тобора изчиллик билан ортиб бораётган шу гуруҳ аъзолари таълим сифатини кўтаришга ўз таъсирларини ўтказишлари мумкин.

Шуни қайд этиш жоизки, бугунги кунда «меҳнат бозори»да олий таълим муассасаларини битириб чиққан мутахассисларга етарли миқдорда иш ўринлари яратилмаганлиги сабабли нафақат бугун, балки келажакда ҳам иш топиш муаммолигича қолади. Натижада янги-ча яшаш тушунчаларини ўзларида сингдирган ва нуфузга эришиш мақсадида билим олган ёшларнинг ижтимоий мавқеига путур етиши салбий оқибатларга олиб келиши мумкин.

Олий таълимни ислох қилиш муаммоларининг таҳлили шуни кўрсатадики, таълим тизими алоҳида тармоқ сифатида эътироф этилмоқда.

Натижада турли концепция ва қарашлар келиб чиқмоқда, масалан йирик олий таълим муассасаларининг ўртачароқларига нисбатан муносабати, таълимга бўлган тармоқларнинг муносабатлари, ҳудудий таълим муассасаларининг ўзлари ҳақидаги юқори фикрлари каби зиддиятлар мавжуд.

Таълим тизимини модернизациялаш ижтимоий, иқтисодий муаммолардан ажралган ҳолда, тармоқ муаммо сифатида қаралмаслиги лозим. Таълим соҳасида ҳозирча ўз ечимини топмаган муаммолардан бири ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш ва бошқарув тизими томонидан олий таълим муассасаларининг баъзи мутахассисликлар бўйича етарли даражада кадрлар тайёрлаб бераётганига қарамай,

ҳозирга қадар ушбу мутахассисларга нисбатан иш берувчилар томонидан талабнинг юқори эканидир. Аммо ушбу муаммолар аввалдан мавжуд бўлиб, унинг негизини мутахассислик ҳақидаги тушунча эмас, балки мутахассис тайёрлаш техникаси ва сифати белгилайди.

Биринчидан, ҳар йили янги мутахассисликлар вужудга келишининг ортиб бориши ва таълим муассасаларининг мазкур кўрсаткич даражасида фаолият юрита олмаслигига оид маълумотларнинг мавжудлиги; иккинчидан, ҳозирги замон ва бозор иқтисодиётининг талабига биноан, интеллектуал салоҳиятли ходим ҳар 5 йилда ўз касбини ўзгартириши жаҳон тажрибасида ижобий баҳоланмоқда. Учинчидан, статистик маълумотларга кўра, касбий нуфузнинг ўсишида эришилган ютуқлар диплом бўйича эгалланган мутахассисликка аксарият ҳолларда тўғри келмаслиги кузатилмоқда, бундан хулоса қилиш мумкинки, таълим муассасаси кадрни тайёр мутахассис қилиб етиштириб бера олмайди, улар иш жойларида синовдан, амалиёт тажрибаларидан, ўтганларидан кейин шаклланадилар, демак шахс ўзлигини намоён қилиши ҳамда ўзи ёқтирган касбда фаолият юритиши натижасида муайян ютуқларга эришиши маълум бўлди.

Демак, таълим соҳасидаги бугунги мавжуд ҳолатдан келиб чиқиб изчил чора-тадбирлар қўллаш ва таълим тизимини меҳнат бозори конюктураси ўзгаришини ҳисобга олган ҳолда ўзгартиришни тақозо қилади.

Таҳлилий материалларга таяниб шуни таъкидлаш жоизки, замонавий олий таълим тизими ёшларни мафкуравий тарбиялашга, таълим мазмунини ва ташкилий тузилишини такомиллаштиришга қаратилган бўлиши керак. Етук мутахассисни таълим муассасалари тарбиялаб бера олмайди, етук мутахассис даражасига эришиш учун битирувчи маълум амалиёт даври ва синов босқичларини ўташи зарур. Бу ўринда олий таълим муассасаларида ўқиш давридаёқ меҳнат фаолиятини бошлаб юборган таҳсил олувчиларни алоҳида ҳисобга олиш керак, чунки улар ҳар хил давлат ва нодавлат ташкилотларида ишлаб, амалиётдаги фаолиятини ўқув дастурлари билан солиштириш имкониятига эгадир, натижада таҳсил олувчи ўқитилаётган фанлар мажмуасидан, фан дастурларидан айрим ҳолларда қониқиш ҳосил қилмайди ва дастурларга ўзгартиришлар кири-

тиш керак деб ҳисоблайди. Бу эса, ўз навбатида олий таълим муассасалари ўқитувчиларига ноқулайликлар туғдириши ҳам мумкин, чунки эркин бозор муносабатлари даврида ҳар хил мулкчиликка эга бўлган корхоналарнинг ўз қизиқишларидан келиб чиқиб олиб бораётган фаолият доирасини фан дастурларида қамраб олиш қийин ва мақсадга мувофиқ эмас.

Шу билан бирга, таълим тизимини такомиллаштириш таълимнинг узвийлигини ҳисобга олган ҳолда яъни, мактаб, ўрта махсус ва олий таълим муассасаси, умумий ахборот воситалари, масофавий таълим олишни ҳам назарда тутиб, бир бутун шаклда тараққий эттирилиши керак. Ёшларнинг бугунги олган билимлари уларга 10-15 йилдан кейин меҳнат фаолиятини фаол ҳолда олиб боришлари учун хизмат қилиши зарур. Чунки улар ўша даврга хос бўлган техник жиҳозларни ишлатиш, бошқарув муаммоларини ҳал қилиш ва янгиликлар ишлаб чиқишни назарда тутати.

Ҳозирги геоиқтисодий ва геосиёсий тузилманинг таркиб топаётган даврида сстратегик рақобатбардошликни таъминлаш учун куйидаги тўрт вазифани бажариш керак:

Биринчидан – мавжуд хом-ашё комплексининг стратегик қайта тузилмасини таъминлаш. Бунда барча табиий ресурслардан тортиб иқтисодий стратегик аҳамиятга эга бўлган манбалар ҳам қайд этилиши, мазкур ресурслардан қандай фойдаланиш, қанча миқдорда ва қаерларда ишлаб чиқариш керак деган саволларга жавоб топиш назарда тутилади.

Иккинчидан – янгича иқтисодиёт негизинда хўжалик тузилмаларини қайта ўзлаштириш. Бунинг учун керакли коммуникацион инфраструктурани яратиш ҳамда узоқ муддатга мўлжалланган давлатнинг ривожланиш сиёсатини демографик ҳолатлари ҳисобга олиниб, «таянч ҳудудлар» ишлаб чиқиш ва улардан оқилона фойдаланиш учун шароитлар яратиш зарур.

Учинчидан – ижтимоий тузилманинг инновацион ривожланишини таъминлаш. Бу нафақат тижоратлаштириш ва собиқ иттифоқ давридаги илмий лойиҳа ишланмаларини ҳаётга татбиқ этиш, балки узилишларга эга бўлган фаннинг таълим ва кадрлар тайёрлашдаги синтезини таъминловчи миллий инновацион инфраструктурани қайта тиклаш услубларини яратишни назарда тутати.

Хулоса қилиб айтганда таълим муассасаларда фаолият кўрсатаётган педагоглар олдида талаба - ёшларни маънавий дунёсини бойитиш, уларнинг онгига миллий ғоя асосларини сингдириш, ватанпарварлик ҳиссини тарбиялаш, ўтмиш ва буюк келажак ҳақида фикрлаш, у билан фахрланиш ҳиссини, янги тафаккурни шакллантириш билан биргаликда

уларни фаол, замонавий мулоқот маданиятига ўргатиш вазифаси турганлигини ва касб таълими ислохотларини амалга оширишда бўлажак мутахассисларнинг касбий компетентлигини оширишда мулоқотнинг самарали йўлларини ишлаб чиқиш ва таълим-тарбия жараёнида маҳорат билан қўллаш олиш ҳар бир олий таълим педагогларининг олдида қўйган буюк мақсадига айланиши зарур.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Э. Ғозиев Мулоқот психологияси. Т.: Университет, 2000 й
2. Б. Хусанов, В. Ғуломов Муомала маданияти Дарслик – Т.: “Иқтисод – Молия” 2009 йил
3. О. Пўлатова “The Peculiarity of Communication in Human Relations”. Eastern European Scientific Journal. Ausgabe 02/2020 92-94 бетлар
4. www.auris-verlag.de
5. НОВЫЙ ЭТАП РЕФОРМИРОВАНИЯ ПОДГОТОВКИ ЮРИДИЧЕСКИХ КАДРОВ. Ф Мухитдинова Review of law sciences 2 (1), 2017
6. Идеи и учения к концепции духовно-нравственного воспитания подрастающего поколения в Узбекистане ФА Мухитдинова, СС Агзамходжаева Евразийский союз ученых, 2019
7. Проблемы власти и управления в трудах восточных мыслителей ФА Мухитдинова, ХМ Мухаммедов Высшая школа, 35-38, 2015

Д.Г.Азизова,
ТДПУ, Олигофренопедагогика
кафедраси ўқитувчиси

ИНТЕЛЛЕКТУАЛ КАМЧИЛИГИ БЎЛГАН ЎҚУВЧИЛАРНИНГ АТРОФИМИЗДАГИ ОЛАМ ДАРСЛАРИДА НУТҚНИ ЎЗЛАШТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

Аннотация. Мақолада интеллектуал камчилиги бўлган ўқувчилар нутқий фаолиятини шакллантириш муаммосига доимо катта эътибор берилган. Ўқувчиларнинг тил компонентлигини шакллантиришининг мумкин бўлган йўллари, боғланган нутқни шакллантиришга оид маълумотлар келтирилган.

Калим сўзлар: интеллектуал камчилиги бўлган ўқувчилар, атроф-олам, боғланган нутқ, тил, монологик нутқ, диалогик нутқ, боғланган нутқ, психологик хусусиятлар, мулоқот жараёни, нутқий ривожланиш.

Аннотация. В статье всегда большое внимание уделялось проблеме формирования речевой активности учащихся с интеллектуальными недостатками. Представлены возможные способы формулирования языковой составляющей учащихся, информация о формировании связной речи.

Ключевые слова: учащиеся с ограниченными возможностями интеллекта, окружающий мир, связная речь, язык, монологическая речь, диалогическая речь, усиленная речь, психологические особенности, процесс общения, развитие речи.

***Annotation.** In the article, a lot of attention has always been paid to the problem of formation of speech activity of students with intellektual deficiencies. Possible ways to formulate the language component of the pupils, information on the formation of connected speech are presented.*

***Key words:** intellekt students with a visual deficiency, the surrounding world, connected speech, language, monological speech, dialogical speech, boosted speech, psychological characteristics, the process of Communication, Speech Development.*

Интеллектуал камчилиги бўлган ўқувчиларнинг коррекцион таълим-тарбиясидаги асосий таркибий қисмлардан бири боғланишли нутқни ривожлантиришдир. Кўпчилик олимлар (тилшунослар, файласуфлар, психологлар, социологлар, ўқитувчилар) нутқ маданиятининг умумий даражасининг пасайишидан хавотирда. Шунинг учун тил компетентлигини шакллантириш бўйича тизимли ишлар олиб бориш давр талабидир.

Бу борада замонавий ихтисослаштирилган махсус мактабнинг вазифаси болалар ўқув фаолиятини ташкил этишнинг энг самарали ижтимоий шаклига эришишдан иборат.

Интеллектуал камчилиги бўлган ўқувчиларнинг нутқий фаолиятини шакллантириш муаммосига доимо катта эътибор берилган. Ҳозирги вақтда махсус мактаб ўқувчиларининг нутқ ривожланишида умумий талаблари ўрнатилган. Ихтисослаштирилган махсус мактаб ўқувчиларининг тил компетентлигини шакллантиришнинг мумкин бўлган йўллари аниқланган, нутқ сўзлашнинг монологик ва диалогик шакллари таҳлил қилиш, мактаб ўқувчиларининг оғзаки ва ёзма нутқини шакллантиришнинг психологик хусусиятлари аниқлаш шу куннинг долзарб вазифаларидан биридир. Бинобарин, монолог нутқ нутқнинг энг мураккаб, тасодифий, энг уюшган тури ҳисобланади ва шу сабабли махсус нутқ тарбиясини талаб қилади. Шу нуқтаи назардан долзарб ва замонавий талабларга жавоб берадиган муаммолардан бири боғланишли нутқни ўрганиш, болаларда нутқ фаолиятини ривожлантиришнинг тегишли усул ва методлари, шакл ва воеиталарини излаш тадқиқотга муҳтождир.

Интеллектуал камчилиги бўлган болалар она тилини нутқ фаолияти орқали, нутқни идрок этиш ва гапириш орқали ўзлаштирадлар. Шу билан бирга бошқа фанлар билан ўқиш, атроф-олам, нутқ ўстириш каби фанлар орқали нутқий фаолияти шакллантириб борилади. Шу сабабли интеллектуал камчилиги бўлган бо-

лаларнинг яхши боғланган нутқий фаолияти учун, мулоқот учун, ўз фикрларини ифодалаш учун шароит яратиш жуда муҳимдир. Бу эса мавзунинг долзарблигини изоҳлайди, шу боис бизнинг тадқиқот мавзуси, муаммоси, объекти ва предметини танлашга асос бўлди.

Нутқий фаолият муаммолари кўп олимлар эътиборини тортиб келган. Жумладан, рус олимларидан Л.А.Венгер, Л.С.Ломов, В.А.Крутецкий, С. Л.Леонтиев Лурия Рубинстиен ва ҳоказо.

Республикамизнинг етакчи олималаридан Л.Р.Мўминова, Р.Шомахмудова, М.Ю.Аюпова, П.М.Пўлатова, Х.М.Пўлатова, Д.А.Нуркелдиева, М.П.Хамидова, Н.С.Мусаева ва бошқалар.

Улар болаларда нутқ фаолиятини ривожлантиришда фаолиятни индивидуаллаштириш шарт-шароитларини аниқлашнинг илмий асосланган шарт-шароитларини яратишга имкон беради. Бинобарин, монолог нутқ нутқнинг энг мураккаб, тасодифий, энг уюшган тури ҳисобланади ва шу сабабли махсус нутқ маданияти тарбиясини талаб қилади.

Бироқ амалиёт шуни кўрсатадики, муаммога бўлган қизиқишнинг ортишига қарамай, ихтисослаштирилган махсус мактабнинг бошланғич синф ўқувчиларининг нутқий ривожланиш даражаси, яъни боғланган нутқи ривожланишига оид муаммолар ечими етарлича эмас, ишлаб чиқилмаган. Бу борада нутқни ривожлантириш бўйича замонавий ва методик жиҳатдан ташкил етилган коррекцион-педагогик ишлар муҳим аҳамият касб этади. Бундай ташкил этишнинг йўллари билан бири атрофимиздаги олам дарсларида боғланган нутқни ривожлантириш устида ишлашдир.

Интеллектуал камчилиги бўлган ақли заиф болаларда таълим қамраб олингунга қадар атроф-муҳит ҳақидаги тасаввурларнинг чекланганлиги, ушбу фанни ўқитиш бир вақтнинг ўзида ўқувчиларнинг сўз мантик тафаккури ва нутқини шакллантиришни ҳам кўзда тутати.

Махсус педагогикада атроф-олам дарсларида боғланган нутқни ривожлантиришга оид методик ишланмалар етарлича эмас, бу эса интеллектуал камчилиги бўлган ўқувчиларда боғланган нутқни ривожлантириш ишларини такомиллаштиришни тақозо этади. Бу атроф-оламни ўрганиш жараёнида экологик, ахлоқий, эстетик, ижтимоий ва нутқий ривожланиш ҳамда болаларни коррекцион тарбиялаш омиллари сифатида муҳим аҳамиятга моликдир.

Интеллектуал камчилиги бўлган ўқувчиларда муайян атроф-олам билан таништириш, шунга оид материалларни ўрганиш учун ўқитувчи ўқувчиларнинг ёш ва индивидуал хусусиятларига мос равишда ўқув жараёнини куриши, материалларнинг муайян турини танлаш, онгли идрок этишни, мукамал ўзлаштириш учун мос методик жиҳатдан мақбуллари танлаш талаб этилади.

Юқоридагиларга боғлиқ ҳолда ушбу муаммонинг долзарблигини аниқлашимиз мумкин. Ушбу тадқиқотнинг долзарблиги изчил нутқни ривожлантириш механизмларини ўрганиш таълим тизимининг муҳим вазифаси эканлиги билан белгиланади.

Боғланган нутқ малакаларини шакллантириш бўйича ишларни қандай ташкил этиш, интеллектуал камчилиги бўлган ўқувчиларни ўз фикрларини тўлиқ, малакали ва аниқ ифодалашга ўргатиш, боғланган нутқни ривожлантириш бўйича ишларнинг йўналишлари ва босқичлари қандай, қандай иш турлари энг самарали ҳисобланади? Бу саволлар келтирилган иш мавзусини танлашда асос бўлиб хизмат қилди.

Изчил нутқ – бу унинг мавзу мазмунининг барча муҳим томонларини акс эттирувчи нутқдир. Нутқ икки сабабга кўра тутуриқсиз бўлиши мумкин: ё бу боғланишлар амалга ошмаганлиги ва сўзловчининг фикрида ифодаланмаганлиги сабабли ёки бу боғланишлар унинг нутқида тўғри аниқланмаган.

Методикада “боғланган нутқ” атамаси бир неча маънода қўлланилади: 1) жараён, сўзловчининг фаолияти; 2) бу фаолиятнинг маҳсули, натижаси, матн, баён. “Сўзлаш” ва “матн” терминлари синонимик тарзда ишлатилади. Т.А.Ладйзхенскаянинг сўзларига кўра, “нутқ фаолияти ҳам, бу фаолиятнинг натижаси ҳам: муайян нутқ иши, жумладан, кўпроқ. Унинг ўзаги маъно “боғланишли нутқ” ягона

семантик ва структур бутун, шу жумладан, ўзаро боғланган ва тематик жиҳатдан Бирлашган, тўлиқ сегментлардир.

Боғланган нутқнинг асосий вазифаси коммуникатив ҳисобланади. 2 та асосий конфигурацияси – диалог ва монологда намоён бўлади. Бу конфигурацияларнинг ҳар бири уларни шакллантириш методикасининг табиатини белгиловчи ўзига хос хусусиятларни ўз ичига олади.

Лингвистик ва психологик адабиётларда диалогик ва монологик нутқ уларнинг оппозицияси нуктаи назаридан кўриб чиқилади. Улар ўзининг коммуникатив йўналганлиги, лингвистик ва психологик хусусиятига кўра фарқланади.

Диалогик нутқ тилнинг коммуникатив вазифасини, айниқса, ранг-баранг ифодалашни назарда тутади. Мутахассислар диалогни тил алоқасининг асосий табиий конфигурацияси, нутқ алоқасининг анъанавий конфигурацияси деб аташади. Диалогнинг асосий характери хусусияти 1-сухбатдошнинг иккинчи гапини тинглаш ва ундан кейин гапириш билан алмашилишидир. Шунингдек, мулоқотда сухбатдошлар доимо муҳокама қилинаётган нарсаларни тушунишлари ва фикр ҳамда баёнотларни жойлаштиришга ҳожат йўқ. Оғзаки диалогик нутқ маълум бир вазиятда амалга ошади ва имо-ишоралар, юз ифодалари, интонация билан кечади. Шунинг учун диалогнинг тил дизайни, ундаги нутқ тўлиқсиз, қисқартирилган, айрим ҳолларда бўлакланган бўлиши мумкин. Диалог қуйидагилар билан характерланади: нутқий сўз ва фразеология; концептуал, тушунарлилик, абруптивлик; элементар ва мураккаб кўшма гаплар; қисқа муддатли олдиндан фикрлаш. Мулоқотнинг узвийлиги икки сухбатдош томонидан сақланади. Диалогик нутқнинг меъёрийлиги реактивлиги билан характерланади. Бу диалог стандартлари ва стереотиплар, нутқ стереотиплар, барқарор алоқа формулалар, умумий, тез-тез ишлатиладиган ва фойдаланиш билан характерланади.

Монолог нутқ – тингловчиларнинг зудлик билан жавоб бериши учун мўлжалланмаган, нисбатан узоқ вақт давом этадиган, мантиқан изчил баёндир. У бекиёс даражада энг мураккаб тузилишга эга бўлиб, тингловчиларга номаълум бўлган 1-шахс фикрини ифодалайди. Шунинг учун, баёнот маълумотларни энг тўлиқ формуласини ўз ичига олади, у батаф-

сил ҳисобланади. Монологда ички ташкилот, энг узоқ олдиндан айтилган фикр, энг асосийси, ғоянинг концепцияси зарур. Оғзаки бўлмаган воситалар (имо-ишоралар, юз ифодалари, интонация), бу ерда фаол, аниқ гапириш қобилияти ҳам аҳамиятли, лекин улар тобе ўринни эгаллайди. Монолог қуйидагилар билан характерланади: адабий сўз бойлиги; ифода тўлиқлиги, мантикий тўлиқлиги; синтактик расмиятчилик (боғловчи компонентларнинг батафсил тизими); монолог кетма-кетлиги бир сўзловчи томонидан қўллаб-қувватланади.

Нутқнинг бу 2 шакли ҳам мотивлар билан фарқланади. Монолог нутқ ички мотивлар билан рағбатлантирилиб, унинг моҳияти ва тил воситалари бевосита сўзловчи томонидан танланади. Диалогик нутқ нафақат ички, балки ташқи мотивлар (диалог содир бўладиган вазият, суҳбатдошнинг баёнотлари) билан ҳам рағбатлантирилади.

Бинобарин, интеллектида камчилиги бўлган болалар учун монолог нутқ нутқнинг энг мураккаб, тасодифий, энг уюшган тури ҳисобланади ва шу сабабли махсус нутқ тарбиясини талаб қилади.¹

Муҳим фарқларга қарамай диалог ва монолог бир-бири билан ўзаро боғланган. Мулоқот жараёнида монолог нутқ диалогик нутқ билан органик боғланган бўлиб, монолог диалогик хусусиятларга эга бўлиши мумкин. Кўпинча, ўзаро таъсир монолог қўшимчалар билан диалог шаклида амалга оширилади, қисқа сўзлар билан бирга, энг батафсил баёнотлар ишлатилади, бир неча жумлалардан иборат ва турли хил маълумотлар (хабар, қўшимча ёки баён қилинганларни тушунтириш). Рус олимлари-

¹ Алесеева М.М. Методика обучения русскому языку в специальной (коррекционной) школе [Текст] : учеб. для студ. дефектол. фак. педвузов / А.К. Аксёнова. – М.: Гуманитар. изд. центр «ВЛАДОС», 2004. – 316 с.

да мулоқотнинг 1-тадқиқотчиларидан бири Л.П. Якубинский² ва А.В. Ястребова³ диалог ва монологнинг ўта кескин ҳолатлари бир-бирига қатор оралиқ шакллар орқали боғлиқлигини таъкидлади. Улардан бири оддий суҳбатдан репликалар алмашинувининг энг секин тезлиги, уларнинг катта ҳажми ва маслаҳатлашув, нутқнинг ўзбошимчалик билан фарқ қиладиган суҳбатдир. Бундай суҳбат спонтан (тайёрланмаган) суҳбатдан, тайёрланган диалогдан фарқли равишда чақирилади. Педагогик адабиётларда кўпинча изчил монолог нутқнинг алоҳида ўрни таъкидланади. Шу билан бирга, мулоқотнинг диалогик шаклини эгаллаш ҳам бирдек муҳимдир. Чунки кенг кўринишда “диалогик муносабатлар барча инсон нутқини ва инсон ҳаётининг барча муносабатлари ва кўринишларини истисносиз ўтказувчи деярли умумбашарий ҳодисадир.”

Йиғма нутқнинг ҳар иккала шаклини шакллантириш боланинг нутқий ривожланиши жараёнида катта рол ўйнайди. Боғланишли нутқни ўрганиш ҳам мақсад, ҳам амалий тил ўзлаштириш воситаси сифатида қаралиши мумкин. Нутқнинг турли жиҳатларини ўзлаштириш боғланишли нутқни шакллантиришнинг муҳим шarti бўлиб, шу билан бирга боғланишли нутқни шакллантириш бола томонидан алоҳида сўзлар ва синтактик конструкциялардан мустақил фойдаланишга кўмаклашади. Изчил нутқ болаларнинг бир-бирига яқин услубни, унинг овоз режимини, лексикографик таркибини, грамматик тузилишини ўзлаштиришда истисносиз барча ютуқларини ўзлаштиради.

² Якубинский, Л.П. О диалогической речи [Текст] // Русская речь/ под ред. Л. В. Щербы. – М.: Педагогика, 1976. – 195 с.

³ Ястребова, А. В. Преодоление ОНР у детей [Текст] /А. В. Ястребова. – МАФКТИ, 1999.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. –Т.: “Ўзбекистон”. – 2017. – 102 б.
2. Алесеева М.М. Методика обучения русскому языку в специальной (коррекционной) школе [Текст] : учеб. для студ. дефектол. фак. педвузов / А. К. Аксёнова. – М.: Гуманитар. изд. центр «ВЛАДОС», 2004. – 316 с.
3. Якубинский, Л.П. О диалогической речи [Текст] // Русская речь/ под ред. Л. В. Щербы. – М.: Педагогика, 1976. – 195 с.

4. Ястребова, А.В. Преодоление ОНР у детей [Текст] / А.В. Ястребова. – МАФКТИ, 1999.
5. Занков Л.В. Вопросы психологии учащихся вспомогательной школы [Текст] / Л.В. Занков. – М.: Изд-во «АПН РСФСР», 1976. – 279 с.
6. Айтметова С.Ш. Ёрдამчи мактаб ўқувчиларининг психик ривожланиш хусусиятлари. – Т.: Ўқитувчи, 1984.

Diyora Mirzoahmedova,
magistr, Nizomiy nomidagi TDPU

O'QUVCHILAR JAMOASIDA YUZAGA KELADIGAN NIZOLI VAZIYATLARNI HAL ETISHNING SAMARALI YO'LLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'quvchilar jamoasida yuzaga keladigan nizoli vaziyatlarni hal etishning samarali yo'llari, usullari va ularni o'ziga xos xususiyatlari haqida fikrlar ilgari surilgan.

Tayanch tushunchalar: ta'lim-tarbiya, mutafakkirlar, ilmiy izlanish, kasbiy kompetensiya, ma'naviy-axloqiy tarbiya, komillik, mustqil fikrlash, pedagogik qobiliyat, intellektual salohiyat, ijodkorlik, layoqat, ongli munosabat, innovatsion faoliyat, maktab, nizo.

Аннотация. В данной статье выдвинуты идеи об эффективных путях, методах разрешения конфликтных ситуаций, возникающих в коллективе учащихся и их специфике.

Ключевые слова: дошкольное образование, система, воспитатель, креатив, интеллектуальный потенциал, социальная активность, инновационное мышление, деятельность, знания, умения, квалификация, метод, инструмент, интерес, стремление, игра, труд, школа, конфликт.

Abstrakt. This article discusses the most effective ways to resolve conflict situations in the student body and their specific features.

Keywords: preschool education, system, educator, educator, creative, Cain, intellectual potential, social activity, innovative thinking, activity, knowledge, skills, qualification, method, tool, interest, aspiration, game, work, school, conflict.

Bugungi kunda pedagogik jarayonlarda nizolarni bartaraf etish, oldini olish, nizosiz hayot tarzini o'quvchilar orasida keng targ'ib etish, mazkur jarayonning ahamiyati va zaruriyati hamda uning ijtimoiy-pedagogik mazmuni amaliyotga keng tatbiq etish masalasiga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Bugungi zamonaviy ijtimoiy va texnik jihatdan o'ta rivojlanib borayotgan global davr uchun nizolarni bartaraf etish bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalar insonni turli tahdidli hodisalardan asraguvchi, ularni muhofaza qiluvchi omil bo'lib xizmat qiladi. Pedagogik jarayonning tabiiy o'ziga xosligi va turli xususiyatlaridan biri bu mazkur

jarayonda o'quvchilar, ba'zan o'qituvchilar o'rtasidagi nizolarning mavjudligidir. Pedagogik nizolarni ilmiy nazariy o'rganish, nizolarning oldini olish va ularni bartaraf etishda samarali yo'llarini amaliyotga joriy etish pedagogik jarayonning muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

O'zbekistonda ham aynan mustaqillik yillarida nizolar echimi sohasida ma'lum tadbirlar amalga oshirilib kelinmoqda. Nizolarni bartaraf etish va ularning oldini olish mamlakatimizda pedagogik kadrlar tayyorlash jarayonining o'quv dasturiga maqsadli ravishda maxsus kiritilgan. Shuning uchun mamlakatimizdagi barcha pedagogik

ta'lim muassasalarida umumta'lim maktablari jamoasida yuzaga keladigan turli vaziyatlarni hal etishning samarali yo'llarini aniqlash va o'qituvchi, murabbiy kadrlar nizoli vaziyatlarni bartaraf etishga oid ma'lumotlar bilan doimiy tanishib borishlari maqsadga muvofiq sanaladi. Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida o'quvchilar jamoasida yuzaga keladigan nizoli vaziyatlarni bartaraf etishning samarali yo'llarini tadqiq etish ijtimoiy ahamiyat kasb etadi va bugungi kunning eng dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Ta'lim-tarbiya jarayondagi aloqalar tizimida o'qituvchi bilan o'quvchi o'rtasidagi muomalamunosabatlar va ularning turmush tarzi, o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Ustoz-murabbiy ta'lim-tarbiya jarayonida asosiy figura, yetakchi o'rinda turadi. O'qituvchi ta'lim-tarbiya jarayonida fidoyilik, jonbozlik ko'rsatib, muallimlik burchini yuksak darajada bajarib, bolalarga bilim berib, ular qalbiga halollik, go'zallik, haqiqat, odob-axloq, mehr-muruvvat, ma'naviyat nurini singdira olsa, sharafli vazifasini munosib o'tab, samarali iz qoldirgan sanaladi, hurmat-e'tibor topadi. Shogirdlari tomonidan ulug'lanadi va qadrlanadi.

Hozirgi kunda ta'lim-tarbiya jarayonida faoliyat yuritib kelayotgan barcha ustozlar va muallimlar haqida shunday ijobiy sifatlar etarli shakllangan deb bo'lmaydi. O'zining qo'polliqi, muomalasizligi, muloqatchan emasligi, bolaning ko'nglini ololmasligi, mehr bera olmasligi sababli ular o'qishdan sovish hollari ko'p uchraydi. Ayniqsa, bolani eshitmaslik, o'rinsiz ranjitish, vaziyatga to'g'ri yondasha olmaslik kabi holatlar ham uchrab turadi. Hayotda, pedagogik amaliyot jarayonida bunga misol bo'ladigan dalillar ko'p. Bundaylar yoshlar tarbiyasiga, ularning axloqiga va xulqiga salbiy ta'sir etadilar. Tarbiyaviy ishlarga tuzatish qiyin bo'lgan darajada ziyon yetkazadilar. Natijada, o'qituvchi bilan o'quvchi, talaba o'rtasida nizo yuzaga kela boshlaydi.

Barkamol, ijodkor shaxsni shakllantirishga, tarbiyalashga doir axloqiy normalar pedagogik etikada o'z ifodasini topgan. O'quvchilarga ijobiy ta'sir o'tkazish shartlaridan biri o'zaro ishonch, hamjihatlikda maqsad sari ustoz va shogird maqomida hamkorlikda intilishdir, faoliyat yuritish samarali usul sanaladi. Bu qonuniyat pedagogik amaliyotda ko'p marta sinovdan o'tgan va o'zini oqlagan. Muallimlar, talabalar bilan o'tkazilgan suhbat natijalari shundan dalolat beradiki,

maktabda madaniyatlilik, o'qituvchining yurish-turishi, xushmuomalaligi, o'quvchilarga ham otana, do'st, rahbar bo'la olgan o'qituvchilargina muvafaqiyatga erishadilar. Aksincha qo'pol, o'zini bosolmagan, o'ylamay hukmlar chiqarishga moyil o'qituvchilar turli kelishmovchiliklar, qarshiliklar va nizolarga sabab bo'ladilar.

Pedagogik jarayon, ta'lim-tarbiya jarayoni, o'quvchining tabiati, xarakteri va xususiyatlari turlicha bo'lib mazkur jarayon shu darajada murakkabki, muallim ba'zan istasa-istamasa qo'pollik qilishga "majbur" bo'ladi, o'quvchi muallimning o'rinli talablarini bajarmayotgan paytlarida u o'zini tuta olmay qoladi. Muallim o'z talablarini, hatto qo'pollik holatini ham, bolaga yaxshilik qilayapman deb hisoblaydi, chunki bu ishni bolaga bilim berish, uni to'g'ri yo'lga solish, yaxshi odam qilib tarbiyalash uchun qilayotgandek qaraydi, aslida bunday yondashuv ijobiy samara bermaydi. Sa'diy She'roziyning "Guliston" (Toshkent, 1968) asarining "Tarbiya ta'siri bayoni" bobidagi hikoyatlari, Alisher Navoiyning "Mahbub-ul - qulub" asaridagi "Mudarrislar to'g'risida", "Maktabdorlar to'g'risida"gi asarlarida bildirilgan mulohazalar bu fikrimizning isbotidir.

Ba'zi holatlar tarbiyasi qiyin yoki tabiatan sho'x bola bilan muomala-munosabatlar jarayonida sodir bo'ladi. Bunday bolalar, odatda, nosog'lom muhitli oilada voyaga yetgan bo'lishi, turli omillar ta'sirida bo'lishi mumkin. Tajribali pedagoglar tarbiyasi qiyin bolalar, o'yinqaroq, sho'x bolalar bilan ishlash, muomala qilish murakkabligini, shu bilan birga ular mehrga zor, e'tiborga muhtoj, o'zaro suhbatga muhtoj ekanligini, bundaylarga nisbatan bardoshli, sabr-toqatli, kechirimli bo'lishi zarurligini ham his etishlari lozim.

Ma'lumki, jismoniy jarohat olgan bolani o'qituvchi jazolamaydi. Jismoniy tarbiya muallimi oyog'i jarohatlangan boladan yugurish musobaqasida qatnashishni talab etmaydi. Bola ba'zan qalbi, ruhi jarohatlangan holda maktabga kelishi mumkin. Ta'lim jarayonida buni barcha o'qituvchilar birdek e'tiborga olishi ahamiyatga ega. Bolaning qiziqishlari, ehtityoji va moyilligini inobatga olish, javob berishni xohlamayapti, dars tayyorlashni istamagan – deb qarab, e'tibordan chetlashtirish emas, unga nisbatan qat'iy talab qo'yish hollari bor. Bu o'rinda ezgulik qilaman deb, "yozuvlik" qilib qo'yish hech gap emas.

Muallimning biror tasodifiy xatti-harakat natijasida o'quvchilarda u haqida sodir bo'lgan fikr ham ta'lim-tarbiya jarayoniga salbiy ta'sir etishi, muallimning ishini murakkablashtirishi mumkin. Odatda, bunday ziddiyatlar uzoq vaqt davom etadi (4). Natijada, o'qituvchi bilan o'quvchi orasida nizolar chiqadi. O'quvchi o'qituvchidan norozi holda, undan uzoqlashib yuradi. Ayrim hollarda muallimni himoya qilaman deb, kattalar boladan kechirim so'rashni talab etadilar, holbuki, bu nizoga o'qituvchining noto'g'ri xatti-harakati sabab bo'lgan. Bunday vaqtda bolaning qadr-qimmatini hisobga olinmaydi.

Ayrim hollarda bolaga mas'uliyatli ishlarni topshiradilar, bola esa bunday paytlarda kattalar topshirig'ini bajarmay qo'yadi, o'zining mustaqilligini cheklashlarini yoqtirmaydi, kattalarning talablariga ko'pincha salbiy munosabatda bo'ladi. O'g'il yoki qizlarining ulg'ayib qolganligini sezmagani, ularni hali ham "yosh bola" deb hisoblaydigan oilalarda o'smir bilan kattalar o'rtasida tez-tez nizolar, to'qnashuvlar vujudga keladi.

Kattalar bolaga qanday munosabatda bo'lishlari kerak? Avvalo, bolaning xulqiga doimiy e'tibor berish, uning xulqiga qat'iy, uzluksiz rahbarlik qilish, shuningdek, bularning hammasini shunday amalga oshirish kerakki, bola maydachuyda ishlarida ham kattalarning vasiyligini sezmasin. Ayniqsa, o'smir yoshidagilar ularning hayotdagi yangi mavqelari bilan hisoblashadigan, ularni «kichkina» deb hisoblamaydigan, talabchan, lekin adolatli o'qituvchilarni hurmat qiladilar.

Katta yoshli bolalar uchun qiziqishlarning turli-tumanligi xarakterlidir. Bu qiziqishlar to'g'ri tarbiyalansa, o'smirlar qobiliyatlari va mayllarining rivojlanishiga jiddiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

O'qituvchining o'quvchi-talabalar bilan ish yoki shaxsiy ish yuzasidan ayrim vaqtlarda kelishmovchiliklari bo'lib turadi. O'quvchi atrofda gilarining unga bergan bahosiga nisbatan tanqidiy qaraydi. Uning kayfiyatidagi ranjish va ikkilanishning sababi ham ana shunda. Tasodifiy muvaffaqiyat yoki kattalarning maqtab qo'yishi bolaning o'ziga ortiqcha baho berishiga, o'ziga haddan tashqari ishonuvchanlikka, maqtanchoqlikka olib keladi. Hatto vaqtincha tasodifiy muvaffaqiyatsizlik bolada o'z kuchiga ishonmaslikni uyg'otishi, ikkilanish, qo'rqqoqlik, jur'atsizlik va uyatchanlik hissini oshirib

yuborishi mumkin. Shuning uchun o'qituvchi va tarbiyachilarning bolalar bilan bo'ladigan munosabati alohida nazokatni talab etadi. O'smirlik yoshida zaif, mustaqil emas, kichkina deb nom chiqarishdan qo'rqish xavfi kuchayadi.

Muomaladagi dag'allik, talabchanlik, hurmatsizlik, o'quvchiga mensimay muomalada bo'lish, "yaxshi tushunaman" deb hisoblagan masalalari bo'yicha o'zlarining mustaqil fikrlarini aytish huquqini kamsitish, ularning yuqori natijalarga erishishidagi kuch va imkoniyatlariga shubhalanish, odatda, norozilik yoki aniq ifodalangan boshqa bir salbiy reaksiyalar – hodisalarni hosil qiladi.

Ayrim o'qituvchilar hayotida muayyan xatolar uchrab turadi. O'qituvchilar (yosh o'qituvchilar nazarda tutilayapti) bir xil o'quvchilarni (o'zlashtirayotgan) doim maqtaydilar, boshqalami (o'zlashtirmayotgan) hamisha koyiydilar. Buning ustiga o'zlashtirmayotganlarga odatda, o'zlashtirgan sinfdosh-lariga nisbatan tez-tez va qattiq tanbeh beradilar. Hatto past o'zlashtiradigan o'quvchilarni javob berishga kamdan-kam taklif qiladilar.

Mana bunday vaziyatda o'quvchilar birbirlariga nisbatan qaram bo'lib qoladilar, o'qituvchiga nisbatan norozilik kayfiyati uyg'onadi past o'zlashtirgan o'quvchiga "yomon" baho qo'yiladi, buning ustiga bir necha ko'ngilbuzar achchiq, istehzoli so'zlar ham aytiladi, bu xatoni o'quvchi umrbod kechirmaydi.

Yosh o'qituvchilar hayotida uchraydigan yana bir tipik xatolardan biri yaxshi o'qiydigan o'quvchi bilan yomon o'qiydigan o'quvchini birbiriga taqqoslash va a'lochi o'quvchini misol qilib ko'rsatishdir.

Umuman olganda, bolalarni bir-biri bilan taqqoslash, birini ikkinchisiga ibrat qilib ko'rsatish pedagogik tomondan ham, axloq tomonidan ham noto'g'ri, katta xatodir.

Bundan tashqari, o'qituvchi tomonidan o'quvchilar bilimni baholashda ham xatoliklarga yo'l qo'yilishi o'quv-bilish faoliyatini o'zgarishiga olib keladi, o'qituvchini esa o'quvchilar jamoasida obro'sizlantiradi. Bunday holat o'zaro pedagogik nizolarning xususiyatlari: nizing pedagogik to'g'ri hal qilinishi uchun o'qituvchining mas'uliyati (lekin bunda oliy o'quv yurti o'qituvchisi balog'atga yetgan, o'z hararakatlari uchun mas'ul yoshdagi insonlar bilan ishlashini yoddan chiqarmaslik kerak);

- nizo ishtirokchilari har xil ijtimoiy darajadirlar (o'qituvchi-o'quvchi);

- bu esa nizoda tomonlarning hatti-harakatlari o'rtasida farq bo'lishini ta'minlaydi;

- nizo ishtirokchilarining hayot tajribasidagi farq ularni har xil pozitsiyaga ajratadi va muammoning yechilishida ularning mas'uliyat darajasini ham farqlaydi;

- ishtirokchilar voqealarga har xil ko'z bilan qaraydilar, shuning uchun o'qituvchi uchun talaba ichki kechinmalarini tushunish mushkul bo'lsa, talabaga o'z hissiyotlarini boshqarish qiyindir;

- pedagogik nizo, odatda, boshqa talabalar guvohligida bo'lib o'tadi va ular uchun ham tarbiyaviy ahamiyatga ega; (vazifa – talqin);

- o'qituvchining kasbiy pozitsiyasi uni nizoni yechishda tashabbusni o'z qo'liga olishga undagi va birinchi o'ringa shakllanayotgan shaxs manfaatlarini qo'yishga majburlaydi;

- har bir xato yana boshqa nizolarni keltirib chiqaradi;

- nizoni yechgandan ko'ra uni oldini olish afzalroqdir.

Pedagogik vaziyat va nizolarni yechishda quyidagilarni e'tiborga olish kerak:

- o'qituvchi talabalarning hamkorlikdagi o'quv faoliyatini to'g'ri tashkillashni bilishi zarur;

- odatda, o'zlashtirishi past bo'lgan, xulqi yomon o'quvchi ishtirokidagi pedagogik vaziyat nizoga ko'proq sabab bo'ladi. Shuning uchun birinchi e'tiborni shunday o'quvchilarga qaratib, ularga o'z vaqtida pedagogik ta'sir o'tkazish, yordam berish kerak.

- yomon xulq uchun past baho qo'yish orqali jazolab bo'lmaydi – bu nizoning chuqurlashishiga va fanga bo'lgan qiziqishning susayishiga olib keladi;

- Pedagogik nizolarda to'liq aybdor – aybsizlar, yutgan va yutqizganlar bo'lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7 fevraldagi «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi PF-4947-son Farmoni. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. 2017-yil., 6-son, 70-modda. // www.lex.uz

2. Mirziyoev Sh. M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. –T.: O'zbekiston, 2017. – 488 b.

3. Malla Ochilov. Muallim qalb me'mori. T.: «O'qituvchi». 2001 yil. 56-57 bet.

4. Подласий И.П. Педагогика. Новый курс. В 2 кн. Кн. 1: Общие основы. Процесс об Лазарев В. С., Поташник М. М. Управление развитием школы. – М., 1995. – 441 с.

5. Мудрик А.В. Социализация и воспитания // Теория и практика гуманистических воспитательных систем. – Владимир, 1987. – С. 6.

- O'qituvchida pedagogik taktning shakllanmaganligi ko'p pedagogik nizolarga sabab bo'ladi (bunda o'qituvchi talabalarning nafsoniyatiga tegadigan harakatlarni amalga oshiradi).

- Ko'pincha, o'qituvchi ta'sirning noverbal vositalaridan to'g'ri foydalanishni, o'quvchini eshitishni bilmasligi nizoga olib keladi.

- O'qituvchilar jazoni nizolarni yechishda asosiy vosita deb biladilar. Lekin qo'rqov hech qachon yaxshi oqibatga olib kelmaydi.

O'qituvchining o'quvchilar bilan o'zaro yaqin muloqotidan asosiy maqsad:

- salbiy hollarni vujudga keltiruvchi barcha jarayonlarga barham berish;

- o'quvchilar mustaqil fikr yuritishga o'rganishni hosil qilish;

- o'quvchilarni faollikka, erkin fikrlashga, o'z fikr-mulohazalarini cho'chimasdan bayon qilib, unga tayanishga o'rgatish;

- * o'quvchilarning yashirin qobiliyatlarini rivojlantirish;

- * dars va darsdan tashqari jarayonlarda quvonch va shodlik kayfiyatini paydo qilish. A.S.Makarenkoning fikricha, o'qituvchi muloqoti hurmat va talabchanlikka asoslangan munosabat shaklida bo'lishi lozim.

V.D.Suxomlinskiy o'qituvchining "...maktab hovlisida gapirgan har bir so'zi puxta o'ylangan, aql va mulohazalarga boy, ma'lum bir tarbiyaviy maqsadga qaratilgan bo'lishi kerak" deya ta'kidlaydi. O'qituvchining har bir so'zi, olimning fikricha, nafaqat o'quvchi qulog'iga aytiladi, balki uning qalbiga ham qaratilgan bo'lishi shart. Umuman ilg'or o'qituvchilarning fikricha, ta'lim va tarbiya faqat o'qituvchi va o'quvchining o'zaro hamkorlik pozitsiyasi asosidagi muloqot jarayonida quriladi.

UYDA YAKKA TARTIBDAGI TA'LIM SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA ART-TERAPIYADAN FOYDALANISH

***Annotasiya.** Ushbu maqolada art-terapiya usullarining uyda yakka tartibdagi ta'limga jalb etilgan bolalar ta'lim samaradorligini oshirishdagi ahamiyati hamda ta'lim jarayonida art-terapiya usullarini qo'llash bo'yicha tavsiyalar yoritilgan.*

***Kalit so'zlar:** uydagi ta'lim, alohida ehtiyojli, ruhiy jarohat, stress, depressiya, hamkorlik, izoterapiya, qum terapiya, sensor, reabilitasiya.*

***Аннотация.** В статье обсуждается важность арт-терапии в повышении эффективности домашнего обучения детей, вовлеченных в индивидуальное обучение, а также даются рекомендации по использованию арт-терапии в образовании.*

***Ключевые слова:** домашнее обучение, особые потребности, травма, стресс, депрессия, сотрудничество, изотерапия, песочная терапия, сенсорная, реабилитация.*

***Annotation.** This article discusses the importance of art therapy in improving the effectiveness of home-based education for children involved in individual education, as well as recommendations for the use of art therapy in education.*

***Keywords:** home education, special needs, trauma, stress, depression, collaboration, isotherapy, sand therapy, sensory, rehabilitation.*

Ruhni davolash maqsadida san'atning har xil turlari va janrlaridan foydalanish qadimgi davrlardan beri kuzatib kelinmoqda. Dastlab ruhoniylar, so'ngra tabiblar, faylasuflar, o'qituvchilar ruh va tanani davolash uchun turli xil san'at turlaridan foydalanganlar. Rassomlik, teatr, musiqa, raqsning inson psixikasiga ta'sir etish mexanizmini o'rganib, qadimgi olimlar badiiy faoliyatni, shu jumladan, psixikaning funksiyalarini tiklash jarayonida ham, shaxsning ma'naviy dunyosini shakllantirishda ham san'atning o'rnini aniqlashga harakat qilishgan.

Maxsus ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan bolaning ichki dunyosi murakkab va xilma-xildir. Ushbu bolalar va o'spirinlar zamonaviy muhitning stressli ta'siriga nisbatan ko'proq zaifroq bo'lib, ushbu toifadagi o'quvchilar bilan tuzatish va rivojlantirish ishlariga bo'lgan ehtiyoj o'qituvchilar va boshqa ta'lim sohasidagi mutaxassislarining pedagogik mahoratiga alohida talablar qo'yadi. Qanday qilib bunday bolalar atrof-muhitning xilma-xilligini ko'rish, eshitish, his qilish, ularning "men"ini anglash, uni ochish va kattalar dunyosiga kirish, ularda to'liq mavjud bo'lish va ular bilan o'zaro aloqada bo'lish, o'zlarini rivojlantirish va shu bilan birga sog'lig'iga g'amxo'rlik qilishda esa art-terapiya

texnologiyalaridan foydalanish juda qulay hamda samarali vosita hisoblanadi.

Hozirgi vaqtda "Art-terapiya" tushunchasi bir necha ma'noga ega: davolash va tuzatishda ishlatiladigan san'at to'plami; art-terapiya texnikasi to'plami; psixoterapevtik va psixoreksiya amaliyotining yo'nalishi; usul.

Art-terapiyaning to'liq ta'rifini berish juda qiyin, chunki bu ma'lum darajada mutaxassisning nazariy tushunchalari va amaliy faoliyati sohasiga, u yoki bu mamlakat uchun xos bo'lgan art-terapiya modellariga va ularning "yetukligi" darajasiga bog'liq. Art-terapiyani turli xil tushunishga oid misollar mavjud.

Edit Kramer, birinchi navbatda, badiiy ijod jarayonining "davolovchi" qobiliyatlari tufayli ijobiy ta'sirga erishish mumkin deb hisoblagan, bu ichki ziddiyatlarni ifoda etish, qayta tiklash va pirovardida ularni hal qilish imkonini beradi. Adrian Xill vizual faoliyatning davolovchi imkoniyatlarini, birinchi navbatda, bemorni "og'riqli tajribalar"dan chalg'itish qobiliyati bilan bog'laydi. [1].

Margaret Naumburning fikriga ko'ra, badiiy izlanishlar natijasida odam o'zining qo'rquvini, erkin ifoda etish qobiliyatidagi shubhalarni yengib chiqadi, ongosti bilan aloqada bo'lib, u bilan tasvirlarning ramziy tilida "suhbatlashadi". O'zining

ichki dunyosining mazmunini ifodalash insonga muammo bilan kurashishda yordam beradi [2].

Art-pedagogika yoki art-terapiya, uyda yakka tartibdagi ta'lim bilan bog'liq holda rivojlanishida nuqsonlari bo'lgan bolalar va o'spirinlarning shaxsini shakllantirishning pedagogik tuzatish va rivojlantirish jarayoni nazariyasi va amaliyoti rivojlanishini ta'minlaydigan ikki ilmiy bilimning (san'at va pedagogika) sintezidir. U, shuningdek, badiiy va badiiy-ijodiy faoliyat (musiqiy, vizual, badiiy nutq, teatr va o'yin) orqali shaxsning badiiy madaniyati asoslarini shakllantirishni o'z ichiga oladi, bu barcha umumiy qabul qilingan pedagogik tamoyillar va usullarni o'z ichiga oladi.

Art-terapiya texnikasi alohida ehtiyojga ega bolalarni psixologik qo'llab-quvvatlash va psixologik reabilitatsiya qilish shakllaridan biri sifatida katta ahamiyatga ega. Art-terapiyaning imkoniyati cheklangan, uydagi yakka ta'limga jalb qilingan bolalarga ijobiy ta'sirini ko'rsatadigan eng muhim omil bu terapevtik munosabatlardir. Buning natijasida bola o'zini ifoda etish, xavfsizlik tuyg'usini his qilish, muloqot qobiliyatlarini rivojlantirish va qabul qilish va qo'llab-quvvatlash bo'yicha qimmatli tajribaga ega bo'lish uchun yo'l topa oladi [3].

Bunday o'zaro ta'sir rag'batlantiruvchi ta'sirga ega bo'lib, tashabbuskorlik va mustaqillikni namoyon etish qobiliyatini rivojlantiradi, diqqatni jamlaydi hamda bolaning ruhiyatiga ta'sir qiladi. Art-pedagogikaning mohiyati badiiy-ijodiy faoliyat orqali bolaning bilish jarayonlari hamda hissiy-irodaviy sohasini uyg'unlashtirish, uni zamonaviy dunyoda ta'lim, tarbiya rivojlantirish jarayonida badiiy vositalar yordamida rivojlantirishdir [3].

Ushbu usullar yordamida shaxslararo to'qnashuvlar, inqiroz, xavotir va stressli holatlar, psixosotsial jarohatlar muvaffaqiyatli korreksiyalanadi va kelgusida bolaning o'qishga bo'lgan qiziqishini kuchaytirib, ta'lim samaradorligini oshiradi. Bunga qo'shimcha ravishda, shunga o'xshash usullar ijodkorlikni rivojlantirishga, shaxsiy o'sishga va shaxsning ijodiy salohiyatini o'z-o'zini amalga oshirishga yordam beradi.

Keling, bolalar va o'spirinlar uchun juda mos bo'lgan art-terapiyaning bir nechta turlari va ajoyib usullari haqida to'xtalamiz.

Klassik art-terapiya dastlab tasviriy san'atning rasm, modellashtirish, fotografiya, grafika

kabi turlarini o'z ichiga olgan. Hozirgi kunda zamonaviy art-terapiya quyidagi yo'nalishlarni o'z ichiga oladi:

– izoterapiya – tasviriy san'at yordamida terapevtik ta'sir: rasm, modellashtirish, badiiy hunarmandchilik va boshqalar;

– imoterapiya – obraz, teatrlashtirish, dramatisatsiya orqali ta'sir o'tkazish;

– musiqiy terapiya – musiqali idrok etish orqali ta'sir o'tkazish;

– ertak terapiya – ertak, masal, afsona orqali ta'sir o'tkazish;

– kinesiterapiya – raqs harakati, tuzatish ritmi (harakatlar ta'siri), xoreoterapiya va boshqalar orqali ta'sir qilish.

Art-terapevtik mashg'ulotlarni amalga oshirish uchun asosiy tavsiyalar.

Art-terapiya ijodiy jarayon ekanligini yodda tutish zarur. Mashg'ulotdan ko'zlangan asosiy maqsad natija emas, balki mashg'ulotdan zavq olgan holda ruhiy zo'riqishni normallashtirishdir.

O'quvchilar o'zlariga yoqadigan art terapiya usuli va materiallarini tanlashi maqsadga muvofiq bo'ladi. Amaliyotdan ma'lumki, maktabgacha yoshli bolalar, ko'pincha qumni, maktab o'quvchilari esa guashni tanlaydilar.

Ijodiy jarayon davomida bolalar hech qanday qiyinchiliklarga duch kelmasligi kerak. Mashg'ulot jarayoni vaqtida har qanday harakatlar bolaga qiziqarli hamda o'ziga xos yoqimli bo'lishi kerak.

Biz art-terapiyaning eng maqbul va ommabop turlariga to'xtalamiz.

“Monotip”

Monotip – shishaga rasm chizish, so'ngra qog'ozga bosib chiqarish, so'ngra har qanday materiallar bilan tugatish, hajm qo'shish, kollaj qo'shish, ramka yasash.

Ushbu texnikani yakka tartibda ham, guruh ishlarida ham qo'llash mumkin.

Vazifalar: o'z-o'zini namoyon qilish, his-tuyg'ularni aktuallashtirish va psixo-emotsional stressni olib tashlash, fikrlash, idrok, ijodkorlik o'zgaruvchanligini rivojlantirish.

Kerakli materiallar: 15 x 20 sm o'lchamdagi shisha yoki pleksiglas (stakanni ishlatishdan oldin xavfsizligini ta'minlash uchun uning qirralari yaxshilab ishlanganligiga e'tibor qaratish kerak), guash (yaxshisi, yangi, suyuq), cho'tka, qog'oz, qo'llarni artish uchun latta.

Ishning borishi: bolaga stakanga guash bilan biron-bir narsani chizish taklif etiladi, so'ngra rasmni qog'ozga bosib chiqariladi. Rasmni qog'ozga bosib chiqarish jarayonida bola oynadan nimani ko'rish mumkinligi, ranglar qanday aralashganligi, qanday yangi ranglar olinishi, rasmning qanday o'zgarishiga e'tibor berishi kerak. Bundan tashqari, pedagog bolalarni monotip rasmini bo'yoq, flomaster yoki qalam bilan bo'yab tugatishga, olingan rasm uchun ramka yasashga, rasmning nomini va u haqida qisqacha hikoyani yo'naltirishi lozim.

"To'p bilan rasm chizish"

Vazifalar: bolalarda o'z qadr-qimmatini yaxshilash, ijodkorlikni rivojlantirish, tashxis qo'yish.

Texnikadan individual va guruh ishlarida ham foydalanish mumkin.

Kerakli materiallar: ip yoki arqon to'pi.

Ishning rivojlanishi: pedagog ko'ptokni olib, bolalarga polda yoki stolda naqsh yoki rasm yaratishni ko'rsatishi kerak. Keyin o'quvchi to'pni navbat bilan oladi va uni uzatib, kompozitsiyani yaratadi. Barcha kompozitsiyalar yaratilganidan so'ng, nima bo'lganini muhokama qilish mumkin. Pedagog quyidagi savollarni beradi:

Bu yerda qanday harflarni ko'rding?

Bu yerda qanday raqamlarni ko'rding?

Bu yerdagi biron-bir raqamni ayta olasanmi?

Bu yerda qanday taom rasmi ko'rsatilgan?

Ushbu satrlar nimani eslatadi: odamlar, landshaftlar, hodisalar va boshqalar?

Shaxsiy asosda ushbu texnikani giperaktiv, osonlikcha chalg'iydigan va o'zini tortib oladigan bolalar bilan qo'llash mumkin.

"Rasmlar tarixi"

Vazifalar: diagnostika, noo'rin xatti-harakatlarni tuzatish, ichki ziddiyatlarni hal qilish, emotsional stressni olib tashlash.

Ushbu texnologiya individual asosda amalga oshiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Артпедагогика и арттерапия в специальном и инклюзивном образовании: учебник для СПО / под ред. Е. А. Медведевой. - 2-е изд., испр. и доп. — М.: Издательство Юрайт, 2018. - 274 с.

2. Артпедагогика и арттерапия в специальном образовании: Учеб. для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений / Е. А. Медведева, И. Ю. Левченко, Л. Н. Комиссарова, Т. А. Добровольская. - М.: Academia, 2001. - 246 с.

Kerakli materiallar: qog'oz, bo'yoqlar, qalam yoki markerlar, qalam.

Ishning borishi: boladan hikoya uchun rasm chizish so'raladi. Keyin pedagog bola bilan munozara o'tkazadi. Agar bola tomonidan taklif qilingan syujet muammoli xarakterga ega bo'lsa, unga "Agar bu voqea davom etsa, voqealar qanday rivojlanar edi?" mavzusida rasmni chizish taklif etiladi. Yoki "Siz ushbu hikoyada nimani yaxshi tomonga o'zgartirasiz?"

Muammoli vaziyat hal qilinmaguncha komikslar prinsipi bo'yicha chizmalar tuziladi. Har bir rasmdan so'ng pedagog munozara o'tkazadi.

"Tuzli xamir bilan ishlash"

Vazifalar: hissiy-idrok sohasini rivojlantirish, ijodkorlikni rivojlantirish, stressni yengillashtirish, o'z qadr-qimmatini oshirish, og'zaki bo'lmagan ifoda qobiliyatlarini rivojlantirish.

Texnika ham individual, ham guruhda amalga oshiriladi.

Kerakli materiallar: un, suv, tuz, oziq-ovqat yoki kukunli bo'yoq, moyli mato, mevalar, hayvonlar, odamlar, uylar va boshqalar shaklidagi oshpazlik qoliplari, rulon, qaychi, stakanlar.

Ishning borishi: quyidagi retsept bo'yicha xamir tayyorlanadi: ikki stakan un, ikki osh qoshiq tuz, bir osh qoshiq moy, yarim stakan yoki undan ko'p suv.

Keyin ushbu xamirga oziq-ovqat bo'yoqlari qo'shishingiz mumkin. Tayyor xamirni muzlatgichda poliyetilen paketda uzoq vaqt saqlash mumkin.

Tadqiqotlarga asoslanib imkoniyati cheklangan uyda yakka tartibda ta'lim oluvchi bolalarga art-terapiya usullaridan foydalansak, ko'zlagan maqsadga erishamiz. Art-terapevtik mashg'ulotlarni o'tkazishda:

– art-terapiya yo'nalishlarini to'g'ri tanlasak;

– bolalar bilan to'g'ri emotsional aloqa o'rnatilgan bo'lsa;

– bolalar ichki dunyosi bilan tanishib, ulardagi ruhiy stress va tushkunlini yengib o'tsak, barcha o'tkazayotgan mashg'ulotlarimiz tegishli natijalar bera boshlaydi. Shu bilan birga ta'lim samaradorligi ham birdek ortib boradi.

**Gulchexra Temurova,
o'qituvchi, JDPI**

BOLA SHAXSINI VA NUTQIY FAOLIYATINI RIVOJLANTIRUVCHI O'YIN TURLARI

Annotasiya. O'yin faoliyati asosida bolada o'quv faoliyati rivojlanadi. Bola qanchalik yaxshi o'ynasa, u maktabda yaxshi o'qiydi. Shuning uchun bolalarning o'yin faoliyatini rivojlantirishga ahamiyat berishimiz kerak. Ilk yoshli bolalar o'yin faoliyatining birinchi bosqichida tanishtiruvchi o'yin bo'lib, u narsa-buyum-o'yin faoliyatidir. Uning mazmuni qo'l ishidagi murakkab va nozik harakatlardir. Keyingi bosqich aks ettirish o'yini hisoblanadi.

Аннотация. Через игру ребенок развивает учебную деятельность. Чем лучше ребенок играет, тем лучше он будет учиться в школе. Вот почему нам нужно сосредоточиться на развитии детской игровой деятельности. Раннее детство – это вводная игра на первом этапе игровой деятельности, которая представляет собой игровую деятельность «объект-объект». Его содержание – сложные и тонкие движения в рукоделии. Следующий этап – игра на отражение.

Abstract. Develops learning activities based on play activities in child. The better a child plays, the better he will do in school. That's why we need to focus on developing children's play activities. Early childhood play is an introductory game in the first phase of the activity, which is an object-object activity. Its content is intricate and delicate handicrafts. The next stage is the reflection game.

Kalit so'zlar: o'yin, korreksiya, syujet, ijtimoiy xulq-atvor, logopediya, didaktik, qurilish.

Ключевые слова: игра, коррекция, сюжет, социальное поведение, логопедия, дидактика, строительство.

Keywords: play, correction, plot, social behavior, speech therapy, didactics, construction.

Maktabgacha yoshdagi bola shaxsining tarkib topishi uning fe'l-atvori shakllanishida ham o'z ifodasini topadi. Bola shaxsiy xulq-atvorini ijtimoiy xulq-atvor talablariga bo'ysundiradi, kattalar talablariga asosan o'z va boshqalarning xulqini tanqidiy baholaydi. U hamma narsaga ham qodir emasligini hamda o'zining shaxsiy sifatlarini anglaydi. O'yin va mashg'ulotlarda bolada fe'l-atvorning irodaviy sifatleri paydo bo'ladi, ma'naviy ongni shakllantirish burch, adolat, qadr-qimmat va boshqa ijtimoiy tuyg'ularning paydo bo'lishi bilan ajralib turadi.

O'yin rivojlanishda nuqsoni bor bolalarning asosiy faoliyatlaridan hisoblanadi. o'yin doim haqiqiy hayotni aks ettiradi. Demak, ijtimoiy hayot o'zgarishi bilan uning mazmuni ham

o'zgaradi. O'yin ma'lum maqsadga ko'ra yo'naltirilgan ongli faoliyat bo'lib, uning mehnat bilan ko'p umumiyliги bor va yoshlarni mehnatga tayyorlashga xizmat qiladi.

O'yin faoliyati asosida bolada o'quv faoliyati rivojlanadi. Bola qanchalik yaxshi o'ynasa, u maktabda yaxshi o'qiydi. Shuning uchun bolalarning o'yin faoliyatini rivojlantirishga ahamiyat berishimiz kerak. Ilk yoshli bolalar o'yin faoliyatining birinchi bosqichida tanishtiruvchi o'yin bo'lib, u narsa-buyum-o'yin faoliyatidir. Uning mazmuni qo'l ishidagi murakkab va nozik harakatlardir. Keyingi bosqich aks ettirish o'yini hisoblanadi.

Kattalar ta'lim tarbiyaviy ishlarni ma'lum izchillik bilan olib borsalar, bu yoshdagi bolalar

narsa va buyumlar nomini, nimaga ishlatilishini bilib oladilar, yangi bilimlarni o'z o'yinlarida qo'llay boshlaydilar. Bu yoshdagi bolalar o'yini mazmun jihatdan predmetli faoliyatini aks ettiradi. Bolalar o'yinining yana bir o'ziga xos xususiyati – unda harakat, so'z va obrazlarning o'zaro bog'lanib ketishidir. o'yinda bola o'zi aks ettirayotgan qahramonning his-hayajoni, kechinmalari, harakatlari bilan yashaydi.

Bola hech qachon jim o'ynamaydi, bitta o'zi o'ynasa ham u o'yinchoq bilan gaplashadi, o'zi tasvirlayotgan qahramon bilan muloqot o'rnatadi, onasi, bemor, shifokor, xullas, hamma-hammaning o'rniga o'zi gapiraveradi. So'z obrazning yaxshiroq ochilishiga yordam beradi.

Nutq o'yin jarayonida juda katta ahamiyatga ega. Nutq orqali bolalar fikr almashadi, o'z his-tuyg'u, kechinmalarini o'rtoqlashadi. So'z bolalar o'rtaida do'stona munosabatlar o'rnatilishiga, tevarak atrofdagi hayot voqealari va faktlariga bir xilda munosabatda bo'lishga yordam beradi.

Bolalarning o'zi yaratgan o'yindan kelib chiqadigan yoki kattalar tomonidan taklif etilgan o'yinning g'oyasi, mazmuni, o'yin harakatlari, rollar, o'yin qoidalari uning tuzilishni tashkil etuvchi qirralardir.

O'yinning g'oyasi – bu nima o'ynashni belgilab olish: “do'kon”, “shifoxona”, “uchuvchilar”, “ona-bola” (oila), “bolalar bog'chasi” va shunga o'xshashlar. O'yin mazmuniga, g'oyasiga qarab bolalarning bunday o'yinlarini bir necha o'ziga xos guruhlarga bo'lish mumkin:

a) maishiy turmushni aks ettiruvchi o'yinlar (oila, bolalar bog'chasi, shifoxona va boshqalar);

b) kishilarning yaratuvchilik mehnatini aks ettiruvchi o'yinlar (metro qurilishi, dehqonlar mehnati, uy, fabrikalarning qurilishi va x.k.);

v) ijtimoiy voqealarni, an'analarni aks ettiruvchi o'yinlar (bayramlar, namoyishlar, sayohat, mehmonlarini kutish va h.k.)

O'yinlarning bunday bo'lishi, albatta, shartli bo'lib, bir o'yinda har xil hayotiy voqealar ham aks etishi mumkin. G'oya o'yinning mazmuni, jonli to'qimasi bo'lib, uning rivojlanishini, undagi harakatlarni, bolalar munosabatlarining har xilligi va o'zaro bog'lanishini belgilab beradi. O'yinning qiziqarli bo'lishi va unda bolalarning qanday ishtirok etishlari mazmunga bog'liq. O'yinda bola ijro etadigan rol o'yinning asosiy o'zagi va tarkibiy xususiyatidir.

Shuning uchun ham bu o'yinlar rolli va syujetli rolli o'yinlar nomini olgan. Bola olgan rolga qarab, o'sha obrazga kirib ketadi va uning rostligiga ishonadi. Qoidali o'yinlar xuddi xalq o'yinlari singari qiziqarli bo'lib, unda bolalar hayoti, o'z tengqurlari va kattalarning mehnat faoliyatlarini tasvirlashga harakat qiladilar. Qoidali o'yinlar o'z xususiyatiga ko'ra didaktik va harakatli o'yinlarga bo'linadi.

Didaktik o'yinlar bolalarning aqliy qobiliyatlarini, sezish organlarining logik tafakkurini o'stiradi, bolalarni e'tiborli va mustaqil bo'lishga o'rgatadi, mashg'ulotlarni o'zlashtirishiga ijobiy ta'sir qiladi. Faqat didaktik o'yin o'z mohiyatiga ko'ra o'yin tarzida o'tishi va mashg'ulotga o'xshab qolmasligi kerak. Shundagina didaktik o'yinlar qiziqarli o'tadi va u bolalarda xursandlik, quvnoqlik hissini tarbiyalashga yordam beradi.

Harakatli o'yinlar o'z mohiyatiga ko'ra boshqa o'yinlardan ajralib turadi. Bolalar turli harakatli o'yin mashqlarini (sakrash, chopish, otish, uzatish, irg'itish) bajarar ekanlar, ularning kelajakda sog'lom va baquvvat bo'lib yetishishlariga mustahkam zamin hozirlanadi. Bunda, asosan, tez harakat qilish, topqirlik holatlari va harakatlari amalga oshiriladi. Bu o'yinlar sezish, ko'rish, nafas olish organlari, qo'l – oyoq muskullarining yaxshi harakat qilishi va me'yorda rivojlanishiga yordam beradi.

Demak, barcha turdagi o'yinlar bolalarning kattalar faoliyatiga qiziqishlariga, ularga tahdid qilishga intilishlariga asoslanadi. Chunki mazkur o'yinlar kishilarning mehnati va oilaviy hayotini; uchuvchilar, kosmonavtlar, dengizchilar hamda boshqalarning qahramonliklarini o'zida aks ettiradi.

Bolalar o'yinini o'zining mazmuni, xususiyati, tashkil qilishiga ko'ra pedagog olimlar ularni quyidagi turkumlarga ajratadilar.

1. Ijodiy o'yinlar.

2. Qoidali o'yinlar.

Ijodiy o'yinlarni bolalar o'zlari o'ylab topishadi. Unda oldindan belgilangan qoidalar bo'lmaydi.

O'yin qoidasini bolalar o'zlari o'yin jarayonida belgilashadi.

Ijodiy o'yinlarga drammalashgan o'yinlar, qurilish o'yinlari, tabiiy materiallar bilan o'ynaladigan o'yinlar kiradi.

Qoidali o'yinlarning mazmuni va qoidasi kattalar tomonidan belgilanadi. Qoidali o'yinlarga quyidagilar kiradi: didaktik o'yinlar, harakatli o'yinlar, musiqaviy o'yinlar, ermak o'yinlar.

Adabiyotlarda pedagoglar tomonidan quyidagi o'yin turlaridan keng qo'llanib kelayotganligini aniqladik:

1. Ijodiy o'yinlar:
 - a) syujetli -rolli o'yinlar;
 - b) qurilish o'yinlari;
 - v) sahnalashtirilgan o'yinlar;
2. Qoidali-harakatli o'yinlar.
3. Didaktik o'yinlar:
 - a) O'yinchoqlar bilan o'ynaladigan o'yinlar.
 - b) stol ustida o'ynaladigan o'yinlar.
 - v) og'zaki o'yinlar.

Ijodiy o'yinlarning mazmunini bolalarning o'zlari o'ylab topadigan va ularda taa'ssurotlarini, borliq haqidagi tushunchalarni hamda unga munosabatlarini aks ettiradilar.

Qoidali o'yinlar kattalar tomonidan yaratiladi va bolani go'yoki haqiqiy hayotga olib kiradi. Mazmuni, qoidalarni murakkablashishiga qarab, u turli yoshdagi bolalarga mo'ljallangan bo'ladi. Tayyor qoidali o'yinlarning katta guruhini xalq o'yinlari tashkil etadi, ularning ko'plari avloddan avlodga o'tib, bizgacha yetib kelgan. Didaktik o'yinlar bolalar bog'chasida ta'lim va tarbiya vositasi sifatida keng qo'llaniladi. Didaktik o'yin ta'lim bilan bevosita bog'liq bo'lib, unga yordam beradi. Didaktik o'yin-bu maktabgacha yoshdagi bolalarning yosh va imkoniyatlariga mos keladigan ta'lim berish metodidir.

O'z navbatida, didaktik o'yinlar o'zining xilma-xil ko'rinishlariga ega. Syujetli-rolli o'yinlari, bu turdagi o'yinda bolalar o'zlarini ma'lum bir rolni qandaydir kasb egasi (shifokor, o'qituvchi, quruvchi) vazifasini bajarayotgandek his qiladi.

O'yin bola uchun haqiqiy hayotdir. Tarbiyachi bolalar o'yinini oqilona tashkil eta olsagina, u ijobiy natijalarga erishishi mumkin. A.P.Usova shunday degan edi: "Bolalar hayoti va faoliyatini to'g'ri tashkil etish – ularni to'g'ri tarbiyalash demakdir. Bolalarni tarbiyalashning o'yin shakli shuning uchun ham samarali natija beradiki, unda bola yashashni o'rganmaydi, balki o'z hayoti bilan yashaydi".

O'yin tanlay bilish ham muhim ahamiyatga ega. O'yin bilan ta'lim o'rtasidagi bog'liqlik bola ulg'aygan sari o'zgarib boradi. Kichik guruhda o'yin ta'lim berishning asosiy shakli hisoblansa,

katta guruhga borganda mashg'ulotlar davomida ta'limning roli ortadi. Tayyorlov guruhiga borganda bolalarning o'zlarida maktabdagi o'qishga ishtiyoq uyg'onib qoladi.

Ammo bolalar uchun o'yinning qadri yo'qolmaydi, balki mazmuni o'z garadi. Endi bolalarni ko'proq fikriy faollikni talab etuvchi o'yinlar, sport tarzidagi (musobaqa jihatlari bor) berlashuvlar qiziqтира boshlaydi.

O'yin bola shaxsini tarbiyalashning asosiy vositasidir. O'yin orqali bolalar kattalarning mehnat tajribasini, bilim, malaka va o'rganish harakat usullarini, ahloq normalari va qoidalarini, mulohaza va muhokamalarini egallab oladilar.

O'yinda bolaning o'z tengdoshlari va kattalar bilan bo'ladigan munosabat usullari shakllanadi, his va didlari tarbiyalanadi.

Bolalarning o'yinda birlashishlari bir necha bosqichga bo'linadi.

Birinchi bosqich bolalarning "yonma-yon" o'yinining shakllanib borishidir. Bu ilk yoshli va kichik guruh, bolalariga xosdir. Bunday o'yinda bolalar o'rtog'ining o'yiniga qiziqish bilan qaraydilar, birga o'ynab, "yonma-yon" o'tirganlaridan xursand bo'ladilar. Bu yoshdagi bolalarning o'yini kattalar rahbarligida ularning xulqiga ta'sir etish orqali tashkil etiladi.

Ikkinchi bosqichda bolalar o'yin orqali mexanik ravishda birlasha boshlaydilar. Bunday birlashishlar qisqa muddatli bo'ladi. Mazkur davrga kelib bolalardan kimning qaysi o'yinga qiziqishi aniq bo'la boshlaydi, bir xil bolalar didaktik o'yinga qiziqsalar, ikkinchilari harakatli o'yinni yoqtiradilar, uchinchilariga ijodiy o'yinlar ma'qulroq bo'ladi va h.k. Tarbiyachining vazifasi bolalarni u yoki bu o'yin bilan uzoqroq o'ynashga o'rgatishdir.

Uchinchi bosqichda o'ynovchi bolalar guruhi bir-biriga do'stona munosabat va o'zaro yoqtirish orqali birlashadilar. Birga o'ynovchilar soni ko'p bo'lmasa-da, o'zaroqiziqib o'ynaydilar. Bu davrga kelib bir-birlariga baho berishning umumiy talabi yuzaga keladi. Ushbu bosqichda tarbiyachi bolalarning o'yinda birlashishlarining axloqiy asosini yuzaga keltirishi, ularda o'zaro yordam, o'rtoqlik, do'stlik munosabatlarini shakllantirishi lozim.

Bolalar bog'chasida bolalarning uyushgan, qiziqarli va mazmunli hayotini ta'minlash uchun yosh guruhlarida rang-barang o'yinlardan foydalanish zarur. Ijodiy o'yinlar qoidalarining ichki, yashirin tabiati bolaga harakat qilishi

uchun katta erkinlik yaratadi; uning o'ynayotgan kollektiv oldidagi vazifasi tayyor qoidali o'yinlar mazmuniga nisbatan noaniqroq bo'ladi. Bu o'ynovchiga syujetni osonlik bilan o'zgartirish, qo'shimcha rollar kiritish imkonini beradi. Ijodiy o'yinlar bolalarda katta qiziqish uyg'otadi va ularga ulkan ta'sir ko'rsatadi, biroq bolalar hayotini tashkil qilishda faqat shu o'yinlardan foydalanish xato bo'lar edi. Bolalarning qoidali o'yinlarni egallashlari katta tashkiliy ahamiyatga ega. Qoidalar harakatlarning muayyan normalarini, so'ng esa bolalarning bir-biriga bo'lgan munosabatini belgilaydi bolaga o'zini va o'zi bilan birga o'ynayotganlarni nazorat qilish imkonini beradi. Qoidalarni bajarishdagi mustaqillik o'yinda bolalarni maqsadga muvofiq tarbiyalash jarayonida shakllantiriladi. Bola o'ynayotganida bolalar kollektivi bilan muayyan munosabatda bo'ladi. O'yinning ijtimoiy ta'siri, u uyg'otadigan hislar unda tarkib topadigan munosabatlarda mujassamlashgan bo'ladi.

Ilmiy tadqiqotlarning ko'rsatishicha, maktabgacha tarbiya yoshida yetakchi bo'ladigan o'yin faoliyatida bolaning ijtimoiy, bilish faolligi rivojlanadi. Pedagoglar rahbarligidagi o'yinlar chog'ida bolalar turli harakat usullarini, buyumlar, ularning xususiyatlari va belgilari to'g'risida bilimlarni o'zlashtiradilar. Bolalar vaqt, makon munosabatlarini anglab yetadilar. Harakatli o'yinlar harakatlarning rivojlanishiga, makonda yo'l-yo'riq topishga yordam beradi. (L.A.Golovich)

Syujetli-rolli o'yinlarda bolalarning har tomonlama rivojlanish imkoniyatlari kengayadi, ular odamlar o'rtasidagi munosabatlar, harakatlarni muvofiqlashtirishning ahamiyatini anglab yetadilar va o'zlashtiradilar, atrofda narsalar to'g'risidagi tasavvurlarini kengaytiradilar.

O'yin xayolni rivojlantirishga, atrofda voqelik, odamlar mehnati to'g'risidagi bilimlarni chuqurlashtirishga, shaxsning jamoatchilik xususiyatlarini shakllantirishga ko'maklashadi.

Bolalar o'yini o'zining mazmuni, xususiyati, tashkil etilishiga ko'ra xilma-xildir, shuning uchun uni quyidagicha turkumlarga ajratish o'rinlidir: ijodiy yoki voqeaband va qoidali o'yinlarga bo'linadi.

Qoidali o'yinlar, o'z navbatida, didaktik va harakatli o'yinlarga bo'linadi.

Ijodiy o'yinlarning mazmunini bolalar o'zlari o'ylab topadilar va ularda o'z taassurotlarini,

borliq haqidagi tushunchalarini hamda unga munosabatlarni aks ettiradilar. Qoidali o'yinlarda esa tayyor o'yin mazmuni, aniq qoidalari, harakatlarini ketma-ketligi oldindan belgilangan. Ijodiy o'yinlar bilan qoidali o'yinlarni farqi shundaki – ijodiy o'yinda bolalarni faolligi syujetning rivojlanishiga qaratilgan bo'lsa, qoidali o'yinlarda aqliy vazifani bajarish qoidalarga amal qilish birinchi o'rinda bo'ladi. Bolaning o'yinga qiziqishini, tashkilotchilik qobiliyatini rivojlantirish uchun mazmun jihatidan boy o'yinlar yaratilishi kerak. Bolalarning ijodiy o'yinlarini rivojlantirish uchun esa, o'z navbatida, yaxshi tashkil qilingan jamoa zarur bo'ladi. o'yin bolalarni jismoniy, axloqiy, mehnat va estetik tomondan tarbiyalashda katta fihmiyat kasb etadi.

O'yin ta'lim va mashg'ulotlar bilan, kundalik hayotdagi kuzatishlar bilan uzviy bog'liq bo'lib juda katta ta'limiy-tarbiyaviy ahamiyatga egadir. Ijodiy o'yinlarda muhim bilimlarni egallash jarayoni yuzaga keladi, bu bolaning aqliy kuchini ishga soladi, tafakkurni, xayolni, diqqatni, mustaqillikni shakllantiradi. Qoidali o'yin bolaning sensor rivojlanishi, tafakkur va nutqini, ixtiyorsiz diqqatini va xotirasini, har xil harakatlarini muntazam ravishda mashq qildirib borish imkonini beradi. Har bir qoidali o'yin ma'lum didaktik maqsadga ega bo'lib, bolani umumiy rivojlantirishga qaratilgan bo'ladi. Ta'limning o'yin shaklida bo'lishi muhim ahamiyatga ega bo'lib, bolaning yosh xususiyatlariga mos keladi.

Qiziqarli o'yin bolaning faolligini oshiradi, o'yinda bola mashg'ulotdagiga nisbatan murakkabroq masalani hal qilishi mumkin. O'yin ta'limning shakllaridan biri bo'lib, boshqa bir metod bilan qo'shib olib borilganidagina yaxshi natija beradi. O'yin yaxshi yo'lga quyilgan pedagogik jarayonda bolalarning butun hayotini qamrab oladi va uning qiziqarli o'tishini ta'minlaydi. Bolalar o'yinining o'ziga xosligi shundaki, u tevarak-atrofdagi hayotni, kishilarning faoliyati, ishlari, harakatlarini, ularning ish jarayonidagi o'zaro munosabatlarini aks ettiradi. O'yin paytida xona bolalar uchun dengiz, o'rmon, metro stantsiyasi, temiryo'l vagoni bo'lishi mumkin va h.k. O'yinning ijodkori, yaratuvchisi – bolalardir. Ular o'yinda o'zlariga tanish bo'lgan hayotiy voqea va hodisalarni ularga bo'lgan munosabatlarini aks ettiradilar. Bolalar o'yinining yana bir o'ziga xos xususiyati – unda harakat, so'z va obrazlarning

o‘zaro bog‘lanib ketishidir. O‘yinda bola o‘zi aks ettirayotgan qahramonlarning xis-xayajoni, kechinmalari, harakatlari bilan yashaydi.

Bola hech qachon jim o‘ynamaydi, bitta o‘zi o‘ynasa ham u o‘yinchoq bilan gaplashadi, o‘zi tasvirlayotgan qahramon bilan muloqot o‘rnatadi, onasi, bemor, shifokor, xullas, hamma-hammaning o‘rniga o‘zi gapiraveradi. Nutq o‘yin jarayonida juda katta ahamiyatga ega. Nutq orqali bolalar fikr almashadi, o‘z his-tuyg‘u, kechinmalarini o‘rtoqlashadi.

So‘z bolalar o‘rtasida do‘stona munosabatlar o‘rnatilishiga, tevarak – atrofdagi hayot voqealari va faktlariga bir xilda munosabatda bo‘lishga yordam beradi.

Voqeaband o‘yinlar. Voqeaband o‘yin bolalarning qiziqarli ermagigina bo‘lib qolmay, shu bilan bir qatorda u bolalarni rivojlantirish va tarbiyalashning muhim vositasi hamdir. Ammo o‘yin kattalar tomonidan tashkil etilib, unga rahbarlik qilinganidagina ijobiy natija beradi. Tarbiyachi bolalar o‘yiniga rahbarlik qilar ekan, bola shaxsining hamma tomonlariga, ongiga, his-tuyg‘ulariga, irodasiga, xulqiga ta’sir etishi va bundan bolalarni aqliy, axloqiy, estetik va jismoniy tomondan tarbiyalashda foydalanish lozim. Voqeaband o‘yin jarayonida bolalarning bilimlari va tasavvurlari boyib, chuqurlashib boradi. O‘yin davomida bolalarning nutqidagi kamchiliklar korreksiyalanadi, mayda qo‘l motorikalari harakatchanligi rivojlantiriladi. Tarbiyachi bolalar o‘yiniga rahbarlik qilayotib ularni jamoa orqali ham tarbiyalab boradi.

O‘yin jarayonida bolalar o‘z xohishlarini jamoa xohishi bilan kelishib olishga o‘yinda o‘rnatilgan qoidalarga rioya qilishga o‘rganadilar. Voqeaband o‘yinlarning asosiy maqsadi maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni ijtimoiy hayot, kasblar bilan tanishtirish, lug‘at boyligini o‘stirishga qaratilgan bo‘ladi.

Voqeaband o‘yinlar asosida bolalarning atrof-olam haqidagi bilimlari rivojlantiriladi, lug‘at boyligi rivojlantiriladi, narsalarning rangi, shakli, nima uchun va qayerda ishlatilishi haqidagi tushunchalari kengaytirilib boriladi.

Harakatli o‘yinlar. Hozirgi rivojlangan davrda o‘z ishiga ijodiy yondashadigan shaxs shakllanib kelmoqda. Bu bolalarni har tomonlama barkamol kishilar qilib voyaga yetkazishda, ularga jismoniy, aqliy va estetik tarbiya berish katta ahamiyatga ega.

“Sog‘ tanda – sog‘lom aql” deydi xalqimiz. Ha, jismonan sog‘lom bola barcha ishlarni yaxshi bajaradi, tetik va xushchaqchaq bo‘ladi. Aholining sog‘lig‘ini mustahkamlashda, shaxsni kamol toptirishda, yoshlarni mehnatga va Vatan himoyasiga tayyorlashda jismoniy tarbiya, sport, ularning kundalik hayotga joriy etishning ahamiyati tobora o‘tib bormoqda.

Sog‘lomlashtirish vazifalarini hal etishda ochiq havoda mashg‘ulotlarni olib borish katta ahamiyatga ega. Ochiq havodagi mashg‘ulotlar bolalarning tabiat va ob-havo hodisalari haqidagi bilimlarini kengaytiradi, bu hodisalar orasidagi bog‘lanish sabablarini o‘rganishga yordam beradi, bu esa, o‘z navbatida, fikrlashni, nutqni o‘z tushunchalarini bayon etish qobiliyatini rivojlantiradi. Turli harakatlar bolaning hissiyotiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi, bolaning irodasini mustahkamlashga, mustaqilligini rivojlantirishga yordam beradi. Qoidali harakatli o‘yinlar maktabgacha tarbiya yoshidagi, kichik va o‘rta maktab yoshidagi bolalarni jismoniy tarbiyalashning eng ma’qul bo‘lgan vositalaridan biri hisoblanadi. Harakatli o‘yinlar orqali bola jismonan va aqlan rivojlanadi, irodasi mustahkamlanadi, bola jamoada o‘zini tutishga, ma’lum qoidalarga rioya qilishga o‘rganadi. Harakatli o‘yinlarning yetukligi shundaki, bunda inson uchun xos bo‘lgan harakatlar: yurish, yugurish, sakrash, oshib o‘tish, otish va ilish kabi mashqlarning barchasini qamrab oladi.

Harakatli o‘yinlar bolada faqat tezkorlik, chaqqonlik, kuch, chidamlilikni tarbiyalab qolmasdan, uning axloqiy jihatdan tarbiyalanishiga yo‘naltirilgan bo‘lishi kerak. Masalan: guruxli o‘yinlar bolada o‘rtoqlik, mehribonlik, shaxsiy qarashlarini o‘zgalar qarashiga moslashtira bilish hislarini tarbiyalaydi. Bolada sofdillik, to‘g‘rilik, o‘zgalar fikrini hurmat qilishga o‘rgatadi. Bu sifatlar esa turli mehnat jarayonida asosiy o‘rin egallaydi. Bola hayotining kun tartibini shunday tashkil etish kerakki, bog‘chada, maktabda, uyda bola harakat faoliyatiga bo‘lgan talabini qondira olsin.

Harakatlarga bo‘lgan ehtiyojlarni qondirish vositalaridan biri o‘yinlar bo‘lib, ular bolalarga behisob xursandchilik va quvnoqlik baxsh etadi.

O‘yinlar biron-bir mazmunli, jamoali, jamoasiz, guruhli, shuningdek, o‘z harakati bo‘yicha jismoniy sifatlarni namoyon etishga yo‘naltirilgan bo‘lishi kerak. o‘yinlarni to‘g‘ri tashkil etish katta ahamiyatga ega.

O'qituvchi yoki tarbiyachi o'yinning mazmunini qanday tashkil etishni oldindan o'ylab qo'ygan va reja asosida olib borishi maqsadga muvofiq hisoblanadi. Mazmun qisqa, aniq, hissiyotli bo'lishi kerak. O'yinning vaqtini chegaralash ham yoddan chiqarmaslik kerak. Bu o'yinning zarur shartlaridandir. Har bir o'yindan keyin o'yinga yakun yasash va baholash, tahlil qilish muhim shartlardan biri hisoblanadi. O'yinda faol ishtirok etgan bolalar maqtov eshitib rag'batlantirishlari, kim o'yin qoidalariga rioya qilmaganligi, qoidalarni buzganliklari, qaysi bola o'yinda faol ishtirok etmaganligiga izoh berib boriladi. Harakatli o'yinlarni tashkil etish va o'tkazish jarayonida o'yin g'oyasi, milliyligi, ilmiyligi va rejasiga e'tibor berib, tarbiyaviy, ta'limiy, sog'lomlashtirish natijalariga erishishga qaratilishi kerak. O'yinning muvaffaqiyatli o'tishi ko'p jihatdan rollar taqsimotiga bog'liq bo'ladi. Shuning uchun o'yinda ishtirok etayotgan bolalarning xarakteri, individual xususiyatlarini va rivojlanish darajalarini inobatga olish kerak. O'yin davomida javobgarlik va asosiy rollar bitta bolaga topshirilmasdan, asta-sekin barcha bolalarni jalb qilib borish lozim. Tarbiyachi har bir bolaning umumiy holatini kuzatib, tahlil qilib borishi lozim.

Bola uzoq vaqt bitta holatda turib qolmasligi, me'yordan ortiq tez chopmasligi, o'yinga nisbatan befarq bo'lmasligini nazorat qilib borish lozim. O'tilgan o'yin muhokamasiga barcha bolalar jalb etilishi kerak. Bu esa bolalarni o'z harakatlarini tahlil qilishga o'rgatadi. O'yin qoidalari va harakatlarini to'g'ri bajarishga ongli munosabatlarni uyg'otadi.

Didaktik o'yinlar. Didaktik o'yinlar bolalar tarbiya vositasi sifatida keng qo'llaniladi. Didaktik o'yin ta'lim bilan bevosita bog'liq bo'lib unga yordam beradi. Didaktik o'yin bolalarning ish va imkoniyatlariga mos keladigan ta'lim berish metodidir. Didaktik o'yinlar bolalarning tevarakatrof to'g'risidagi bilimlarini mustahkamlashga yordam beradi, o'z shaxsiy tajribalari va mashg'ulotlarda olgan bilimlarini amalda qo'llay bilishga o'rgatadi, ulardagi fikrlash qobiliyatlarini, ijodiy kuchlarini, sensor jarayonini rivojlantiradi, olgan bilimlarini tartibga soladi.

Didaktik o'yinlar ta'lim jarayonini yengilroq va qiziqarliroq qiladi. Bolalar yoshlariga mos qiziqarli faoliyat orqali o'yinda amalga oshiriladigan aqliy tarbiyavazifasini juda oson va yaxshiroq zlashtiradilar.

Didaktik o'yin kattalar tomonidan bolalarni aqliy rivojlantirish maqsadida yaratiladi. Unda o'yin elementlari qancha ko'p bo'lsa, bolalarga u shuncha ko'p quvonch bag'ishlaydi. Didaktik o'yinlarning muhim tomoni uni o'tkazishdan ko'zda tutiladigan g'oyadir. O'yin g'oyasi bolalarda o'yinga qiziqish uyg'otadi, ko'pincha bu g'oya didaktik o'yinni boshlashga sababchi bo'ladi. Didaktik o'yinda amal qilinadigan qoidalar o'yin harakatlarinig to'g'ri yoki noto'g'riligini aniqlovchi va ularga baho beruvchi mezon hisoblanadi.

Bolalarning biror bolaga nisbatan "U o'yin qoidasini buzib o'ynayapti" deyishlarining o'zi ularning o'yin qoidalariga qandaydir o'zgartirib bo'lmaydigan qonundek munosabatda bo'lishlarini ko'rsatadi. Bolalarning o'yin qoidalarini o'rganib olishlari va ularga rioya qilishlari ularda mustaqillikni o'yin jarayonida o'z o'zini o'zaro bir-birlarini nazorat qila bilishi qobiliyatini tarbiyalashga yordam beradi.

Didaktik o'yinning o'yin faoliyati sifatidagi o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, tarbiyachining bolalar bilan va bolalarning bir-birlari bilan o'zaro munosabatlari o'yin tarzida bo'ladi. Bolalar, ko'pincha, o'yin mazmuni bilan belgilanadigan va o'yin harakatlari talab qiladigan biron bir rol bajaradilar. Didaktik o'yin amaliy faoliyat bo'lib unda bolalar mashg'ulotlarda olgan bilimlaridan foydalanadilar. Bu jihatdan didaktik o'yinning ahamiyati shundan iboratki, u olingan bilimlarini turlicha qo'llanishi uchun aqliy faoliyatni kuchaytirish uchun qat'iy sharoit yaratadi. Yakka tartibdagi didaktik o'yinni tashkil qilish bilan tarbiyachi alohida munosabatlar uchun qulay sharoit yaratadi, aqliy faoliyatda orqada qolishning sabablarini aniqlaydi, ko'p mashq qildirish bilan bunday bolalarning o'sish darajasini oshiradi. Didaktik o'yinlar quyidagi maqsadlarda o'tkaziladi.

Bolalarda didaktik o'yinchoqlar bilan yakka o'ynash ko'nikmasini rivojlantirish, jamoa o'yinlarini tashkil etish, narsalarni faqat bir rangiga qarab ajratib olish, kata-kichikligiga qarab ajratish halqachalarni va kubikchalarni muntazam shaklda terib, ulardan narsalar yasash. Musiqaviy didaktik o'yinlarda esa musiqa ovozlarning ba'zi bir xususiyatlarini farq qilishga o'rgatish qadam va yugurish ritmini ajrata bilishga o'rgatish vazifalari ham hal etiladi. Didaktik o'yin orqali bolalarda eshitish, ko'rish, sezish a'zolari yordami bilan

turli narsalar va ularni yasash uchun ishlatilgan materiallarning xossalarini bilib olish, narsalarni tashqi ko'inishga qarab bir-biriga taqqoslash guruhlariga ajratishni o'rgatish vazifalari amalga oshiriladi. Didaktik o'yin davomida bolalar o'rtaga qo'yilgan masalani hal etishda sabr-matонатli bo'lishga, qiziquvchanlikka, diqqat-e'tiborlilikka odatlantirib boriladi. Musiqaviy didaktik o'yinlar orqali tovushlarni diqqat bilan tinglab baland-pastligiga ritmiga, tembriga, dinamikasiga qarab bir-biridan farq qila olishga o'rgatib boriladi. Katta guruhda didaktik o'yinlar quyidagi vazifalarni hal etishni maqsad qilib qo'yadi. Kuzatuvchanlik, narsalarni tekshira bilish, bir-birini taqqoslay olish, ularning belgilaridagi kichik farqlarni aytib bera olish kabi sensor qobiliyatlarini tarbiyalash,

birov hayvon, o'simlik, transport ta'rif-tavsif qilib berilganida ularning nomini topa olish malakasini o'stirish, bolalarning umumiy tasavvurini buyumlarning umumiy belgilariga qarab guruhlariga bo'lish qobiliyatini rivojlantirish, so'z boyligini faollashtirish va to'ldirish, qismlardan yaxlit narsalar (kubiklar, mozaika va boshqalar) yasash malakasini o'stirish.

Bolalarning o'yinlari qiziqarli, mazmunli bo'lishi uchun o'yinning hamma turlaridan o'rinli foydalanilsa, bolalarga ta'lim berish va ularni tarbiyalashda ijobiy natijalarga erishiladi.

Shunday qilib, pedagogika fani o'yinga bola shaxsini har tomonlama shakllantirish vositasi va ular hayotini tashkil etish shakli, bolalar jamoasini shakllantirish vositasi deb qaraydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Axmedova Z., Ayupova M., Xamidova M. Logopedik O'yin. Toshkent-2013.
2. M. Ayupova. Logopediya. Toshkent-2007.
3. И.Г. Веретенникова. Логопедическая работа с детьми дошкольного возраста. Тошкент – 1998.
4. Nurkeldieva D.A., Ayupova M.Yu., Axmedova Z.M. Barmoqlar mashqi va logopedik o'yinlar. Toshkent "Yangi asr avlodi" 2007.
5. Селиверстов В.И. Заикание у детей. -М.: Владос, 1994.
6. Зуева Л.Н. Настольная книга логопеда. - М.: АСТ, 2005г.

*Хайитгул Музаффарова,
тадқиқотчи, Жиззах Давлат Педагогика институти
Озода Турсунқулова,
магистр, Жиззах Давлат Педагогика институти*

МАКТАБГАЧА ЁШДАГИ БОЛАЛАР БИЛАН ОЛИБ БОРИЛАДИГАН ЛОГОПЕДИК МАШГУЛОТЛАРНИ ЎЙИНЛАР АСОСИДА ТАШКИЛЛАШТИРИШ

Аннотация. Мақолада мактабгача таълим ёшидаги нутқи тўлиқ ривожланмаган болалар билан ўтиладиган логопедик машгулотларда дидактик ўйинлардан фойдаланиш юзасидан тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: логопед, нутқ, дидактик ўйин, дастур, машгулот, таълим, тарбия.

Аннотация. В статье приводятся рекомендации по использованию дидактических игр на логопедических занятиях с детьми с недоразвитием речи

Ключевые слова: логопед, речь, дидактическая игра, программа, занятия, обучение, воспитание.

Annatation. The article provides recommendations for the use of didactic games in speech therapy classes for children with speech impediments of preschool age.

Key words: speech therapist, speech, didactic game, program, classes, training, education.

Мактабгача ёшдаги болалар нуткида турли хил нутқ камчиликлари, нуқсонлари учраб туради. Энг кўп учрайдиган нутқ нуқсонларидан бири нутқнинг тўлиқ ривожланмаганидир.

Мактабгача тарбия ёшдаги болалар боғчада олган таълим-тарбиясини мустақил давом эттирадидлар. Нутқининг тўлиқ ривожланмаганлигида эса болаларнинг мактаб дастурини ўзлаштиришда орқада қолиш ҳолатлари кузатилади.

Таълим-тарбия жараёнини тўғри ташкил этиш учун нутқи тўлиқ ривожланмаган болаларнинг психологик хусусиятларини ҳисобга олиш даркор. Нутқи тўлиқ ривожланмаган болаларнинг ота-оналари ва улар тарбияси билан шуғулланаётган логопедлар, педагоглар, психологлар боладаги бу нуқсонни бартараф этиш учун эрта ёшдан оқ логопедик иш тизимини ташкил этишса, таълим жараёнининг сифат ва самарадорлиги янада ошиши мумкин.

Мактабгача таълим ёшидаги нутқи тўлиқ ривожланмаган болалар билан ўтиладиган логопедик машғулотларни уларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қизиқарли ўйинлар асосида ташкиллаштирилса, болалар нутқи янада фаоллашади. Логопед машғулотларда логопедик ўйинларнинг ижобий ҳаёжонга тўлиқ руҳини сақлаган ҳолда қўлласса, ўқув ҳаракатларининг турли кўринишларидаги (эшитиш, гапириб бериш, кўрсатиб бериш) толиқишнинг олдини олади, қўйилган вазифаларни ҳал қилишга йўналтирилган фронтал тартибга солинган ўйинлар болаларнинг мустақил ҳаракатлари билан бир маромда қўшиб олиб боради.

Логопед тўғри танланган усуллар асосида ўз диққатини тортинчоқ, секин ўзлаштирадиган, сусткаш болалар ҳаракатини ўйин жараёнида оширишга ва уларга далда беришга қаратади. Бунинг учун у бундай болалар билан тушунтириш ва йўлланма бериш ишларини олиб боради. Ўйин қоидаларини тушунтириб беради, ўйин йўллари қайта кўрсатиб бериб ва уларнинг энг кичик муваффақиятини ҳам мактаб қўяди, изоҳли баҳолайди. Логопед аста-секин бундай болаларнинг вазифаларини

умумий тарзда ҳал этишга, уларни фаол иштирок этишга ўргатади.

Вазифалар ҳажмини турли болалар учун турлича тақсимлаши ҳам мумкин. Логопедик машғулотлар жараёнида логопедик ўйинлар турли усулларга асосланган ҳолда олиб борилади.

Энг яхши дидактик ўйинлар мустақил фаолият қоидалари асосида тузилган бўлиб шу боисдан у болани билим ва мағҳорат эгаси бўлишига ундайди. Шу туфайли болалар ўйин тарзидаги машғулот билан шуғулланиши керак. Ўйин шаклида ўтказиладиган машғулотларни болалар қизиқиш билан қабул қиладилар, улар керакли сўз ва ҳаракатларни зўриқмай қизиқиш билан такрорлайдилар, дидактик ўйинлар болаларнинг билимларини осон ва қизиқарли йўсинда мустаҳкамлаш имконини беради.

Қуйидаги дидактик ўйинлардан бир нечтаси болаларни мустақил нутқини ўстириши билан бирга кўникмаларини мустаҳкамлаш ниятида тавсия этилади.

“Дўқондан харид қилиш”

Мақсад: болаларни кишиларга маданий муомала қилишга ўргатиш. Оғзаки нутқ малакаларини ошириш.

Қўлланмалар: турли ўйинчоқлар, кийимлар.

Ўйиннинг бориши: болаларнинг ўйинчоқ кўргазмаси, ўйинчоқлар дўқончаси.

Логопед ўйин мазмунига кўра бугун болалар дунёси магазинига боришларини, у ерда чиройли ва қизиқарли ўйинчоқлар борлигини, уларни кузатиш, танлаган ўйинчоқларини олишдан олдин сотувчига илтимос билан муурожаат қилишни айтади. Шунингдек, Логопед «марҳамат», «рахмат» сўзларини эсан чикармаслик, аниқ, равон гапириш лозимлигини таъкидлайди.

“Бу нима?” ўйини

Ўйиннинг мақсади: болаларнинг предмет ва нарсалар ҳақидаги билимларини бойитиш.

Ўйиннинг бориши: маълумки, ҳар бир нарса-предметнинг ўзига хос хусусияти бўлгани каби овози ҳам бўлади. Масалан, қоғоз шалдирайди, тахта тақиллайди, қўнғироқ жириглайди.

Болалар ўйинда иштирок этаётган нарсанинг товуши орқали унинг номини айтишга ўрганадилар. Бунинг учун логопед айрим нарсаларни болага кўрсатмаган ҳолда унинг овозини чиқаради. Масалан, у стакан ёки пиёлага қошиқни солиб шақиллатади.

Болалар логопеднинг ҳаракати орқали предметларнинг номини айтишга одатланиб борадилар.

Нутқда “Бу” олмошини қўллаш ўйини

Бола, кўзи боғланган ҳолатида ким гапирётганини топиши керак. Бироқ бир бола ўйинчоқ номини айтади, бошловчи ким айтганини топади.

–Бу Алишер, у – ўғил бола.

–Бу Малика, у – қиз бола.

“Ҳайвонлар, қушлар ва уларнинг ҳаракати”, “Топ, менда нима бор?” ўйинлари

Мақсад – савол ва жавоб беришга ўрганиш. Болалар уч-тўрттадан бўлиб, икки гуруҳга бўлинади. Биринчи гуруҳда расм туширилган карточкалар, иккинчи гуруҳда эса болалар навбати билан ҳайвонлар, қушлар ва уларнинг ҳаракатларини айтадилар. Масалан, қуйидагича:

Логопед – тарбиячи: Болалар:

–Ўрдак..... – сувда сузаяпти.

–Мушук..... – стол тагида ётибди.

–Айиқ..... – асал ялаяпти.

Мавзу: “Мева ва сабзавотлар”

Тарбиячи – логопед; “Мен сизларга мева-сабзавотларнинг номини айтаман, сизлар эса уларнинг қандайлигини (ширинлиги, нордон-аччиқлиги, мазалилиги) айтасизлар”.

Логопед: Болалар:

Олма – – ширин, нордон

Нок – – ширин

Олча – – нордон

Пиёз – – аччиқ

Памидор – – мазали

Сабзи – – ширин

Саримсоқ – – аччиқ

Анор – – нордон

“Топишмоқлар” ўйини бола ақлига фойдали машғулотдир. Топишмоқнинг ўзи – ижодий вазифадир.

Нутқи тўлиқ ривожланмаган мактабгача таълим ёшидаги болаларда топишмоқ топишга

нисбатан қизиқиш катта бўлади. Масалан:

– “О” десам, очилади, “Б” десам, ёпилади (оғиз)

– Онаси битта, боласи мингта (ой ва юлдузлар)

– Қўлсиз, оёқсиз эшик очар (Шомол)

– Икки оғайни бир бирини кўрмайди (кўз)

– Тўрт оёқли – темир туёқли (от)

– Одамга дўст, уйга кўриқчи (ит)

– Икки қўли калта, қорнида халта (кенгуру)

Логопедик машғулотлар жараёнида нутқи тўлиқ ривожланмаган мактабгача таълим ёшидаги болалар учун логопедик ўйин турлари қуйидагилар:

1. Ҳайвонлар, қушлар ва уларнинг ҳаракатини ифодаловчи ўйинлар.

2. Мева ва сабзавотларни ўрганишга оид ўйинлар.

3. Меваларни умумлаштиришни ўрганишга доир ўйинлар.

4. Идиш-товоқлар ва озиқ-овқатлар маҳсулотларини ўрганишга доир ўйинлар.

5. Оила аъзоларини ўрганишга оид ўйинлар.

6. Тана аъзолари билан танишишга оид ўйинлар.

7. Ўз уйлари, манзилларини ўрганишга оид ўйинлар.

8. Ҳисоблаш малакаларини оширишга оид ўйинлар.

9. Йил фасллари ўрганишга доир ўйинлар.

10. Рангларни ажратишга доир ўйинлар.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, нутқ камчиликларини бартараф этишда дифференциаллашган методлардан фойдаланишнинг аҳамияти катта экан.

Бундан ташқари, ота-оналар билан ишлаш, мустаҳкам алоқа ўрнатиш, логопед томонидан берилган топшириқларни уйда такрорланишига эътибор қаратиш ишлари ҳам тўғри ташкил-лаштирилиши керак. Логопед иш фаолиятида дидактик ўйинлар, ҳаракатли ўйинлар, сўз ўйинларидан унумли фойдаланиши, халқ оғзаки ижоди намуналарини иш фаолиятимизда унумли қўллаш ҳам болаларда учрайдиган нутқ камчиликларини бартараф этишга ёрдам беради.

Махсус таълим ёшидаги болалар учун содда ва қизиқарли ўйинлар, тез айтишлар, эртақлар айтиб бериш ёки суратларга қараб

эртак ўйлаб топиш, шеър ва ашулаларни ёд олиш ҳам катта самара беради. Тарбиячи ўз машғулотларини шундай ўтиши керакки, боланинг тасаввур оламида бу нарсаларни хаёлан ҳосил бўлмоғи керак.

Кичик ёшдаги болалар учун чиқарилган эртак китоблар турли-туман рангли ва қизиқарли суратларга бой бўлиши даркор. Бундай китобларни кўрган ҳар қандай боланинг адабиётга қизиқиши ортади ҳамда талаби ҳам кучаяди. Болалар учун яратилган китоблар атрофимизда бизни ўраб турган яшил ва жумбоқли табиатни асраб-авайлашга, ҳайвонот дунёсини билишга ва севишга, ўргатади, мурғак қалбларини

меҳрга тўлдиради, онгларини ривожлантиради. Шулар асосида боланинг луғат бойлиги ортади ва нутқини ўстиради.

Тадқиқотларга асосланиб биз нутқ нуқсонларини бартараф этишда турли логопедик таъсир усулларидан фойдалансак кўзлаган мақсадга эришамиз. Логопедик ишда: интерфаол, ноанъанавий усуллар, техник воқиталардан тўғри фойдалансак ва амалий, кўргазмали, оғзаки ва ўйин методларини ўз ўрнида қўлласак, нутқий нуқсонларни коррекциясида яхши натижа беради. Логопедик иш жараёнида юқоридаги усулларни қўлласак, ишимиз сермахсуллиги ошиб боради.

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати

1. Аюпова М.Ю. Логопедия. Ўзбекистон файласуфлар Миллий жамияти. Т.: 2011 й.
2. Волкова Л.С. «Логопедия» Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. «дефектология (дошк.)»— М.: Просвещение, 2003.
3. Развиваем связную речь у детей 4 -5 лет с ОНР. Конспекты подгрупповых занятий логопеда / Н.Е. Арбекова. — М. : Издательство ГНОМ, 2014.
4. Нуркелдиева Д., Чичерина Я.Е. Илк, мактабгача ва кичик мактаб ёшидаги болаларни психологик, педагогик, логопедик текшириш. Т.: “Янги аср авлоди”, 2007 йил.

Илёсжон Сиддиқов,
фалсафа доктори (PhD),
Фарғона давлат университети катта ўқитувчиси

ИННОВАЦИОН ЁНДАШУВ АСОСИДА ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ БОШҚАРУВИГА АВТОНОМИЯ ПРИНЦИПЛАРИНИ ЖОРИЙ ЭТИШ ЗАРУРАТИ

***Аннотация.** Мақолада олий таълим муассасалари бошқарувига инновацион ёндашув зарурати, уларнинг бошқарув ва институционал автономиясини таъминлаш моделлари, олий ўқув юртлари автономлигини таъминлаш муаммолари, олий таълим тизимини халқаро таълим тизими билан боғлиқликда такомиллаштириш ва уларнинг автономиясини таъминлаш борасидаги хорижий тажрибалар таҳлил қилинган.*

***Калит сўзлар:** таълим, олий таълим, автономия, академик автономия, ўқув автономияси, молиявий автономия, автономия тамойиллари, маъмурий автономия, олий ўқув юртларини бошқариш.*

***Аннотация.** В статье анализируется необходимость инновационного подхода к управлению высшими учебными заведениями, модели обеспечения их управленческой и институциональной автономии, проблемы обеспечения автономии высших учебных заведений, зарубежный опыт совершенствования системы высшего образования в связи с международной системой образования и обеспечения их автономии.*

***Ключевые слова:** образование, высшее образование, автономия, академическая автономия, образовательная автономия, финансовая автономия, принципы автономии, административная автономия, управление высшими учебными заведениями.*

***Annotation.** The article analyzes the need for an innovative approach to the management of higher educational institutions, models of ensuring their management and institutional autonomy, problems of ensuring the autonomy of higher educational institutions, foreign experience in improving the system of higher education in connection with the international education system and ensuring their autonomy.*

***Keywords:** education, Higher Education, autonomy, academic autonomy, educational autonomy, financial autonomy, principles of autonomy, administrative autonomy, management of higher education institutions.*

Мамлакатимизда олий таълимнинг рақобатбардошлигини оширишда бошқарувга доир илғор хорижий тажрибаларни чуқур ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. 2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида олий таълим тизимини тубдан такомиллаштириш[1] ҳамда олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясида халқаро тажрибалардан келиб чиқиб, олий таълимнинг илғор стандартларини жорий этиш, академик мустақиллигини таъминлаш, Ўзбекистон олий таълим тизимини Марказий Осиёда халқаро таълим дастурларини амалга оширувчи “хаб”га айлантириш, олий таълим муассасалари фаолияти самарадорлигини баҳолаш ва такомиллаштириш бўйича хорижий илғор тажрибаларни ўрганиш асосида тавсиялар ишлаб чиқиш, ОТМни тизимли ривожлантириш ва бошқарув фаолиятини такомиллаштириш[2] га доир ислохотлар, ҳуқуқий асослар ва кўплаб илмий тадқиқотлар

олиб борилмоқда. Бунинг натижасида олий таълимдаги муаммоларга тизимли ёндашиш, мавжуд муаммоларни олий таълим бошқарувини ислоҳ қилиш, унга молиявий мустақиллик бериш ва соғлом рақобат муҳитини яратиш учун академик эркинликни жорий этиш долзарб вазифа эканлиги келиб чиқмоқда. Бироқ бу ўзгаришларни олий таълим бошқарувига жорий этишнинг аниқ тартиб-қоидалари, асослари яратилмаган. Шу боис хорижий ривожланган давлатлар мисолида ОТМ бошқарувига автономия тамойилларини жорий этишнинг атиқилмий масалаларини илмий тадқиқ этиш устуворлик касб этади.

Бугунги кунда ривожланган мамлакатларда инновацион таълим муҳитини шаклланиши олий таълим мауссасаси бошқарувига ҳам инновацион ёндашув тамойилларини олиб киришни ва жорий этишни тақозо этмоқда. Бинобарин, инновацион ёндашув ОТМни жамиятда кечаётган ижтимоий, иқтисодий, маданий ўзгаришларга мослашган ҳолда ривожланиши, таълим сифатининг ошиши, малакали, кучли рақобатга бардошли кадрларни тайёрлашга эришишнинг муҳим омили сифатида эътироф этилади. Шу боис АҚШ, Буюк Британия, Германия, Франция, Япония, Жанубий Корея, Канада, Сингапур, Туркия, Россия давлатларида ОТМни инновацион бошқаришнинг янги тенденциялари – венчур (venture) молиялаштириш, бенчмаркинг (benchmarking), франчайзинг (franchising), аутсорсинг (жумладан, IT-аутсорсинг; out + source), краудсорсинг (crowd+ sourcing), брендинг (branding), флантропик фаолият (philanthropic activity) кабилар жорий этилмоқда.

Жаҳонда олий таълим сифати ва кадрлар рақобатбардошлигини ошириш, интеллектуал фаоллигини шакллантириш масалалари билан ЮНЕСКО шуғулланади. У олий таълим мазмунини халқаро даражага кўтариш, модулли таълимни ташкил этиш, ўқитишнинг илғор услубларини жорий этиш асосида бўлажак мутахассисларнинг компетентлигини такомиллаштириш масалалари алоҳида эътибор қаратмоқда. Жумладан, «Олий таълимнинг Европа майдони» каби интеграцион жараёнлар ва ҳаракатларнинг пайдо бўлиши ҳозирги вақтда олий таълим бир мамлакат доирасида ривожлана олмаслигини кўрсатмоқда[3].

Ўзбекистон олий таълим тизимида кенг қамровли ислохотларни амалга оширишга йўналтирилган чора-тадбирларда олий таълимнинг миллий тизими сифатини ошириш, дипломларни ўзаро тан олишда ҳамда талабалар ва ўқитувчилар алмашинувида барча иштирокчи давлатларни қўллаб-қувватловчи Болонья жараёнига кўшилиш масаласини ҳал этиш чора-тадбирларининг муҳимлиги қайд этилган[4]. Бу ишларни амалга оширишда халқаро дастур лойиҳалари доирасида олиб борилаётган ишлар, Европа, Россия ва Осиё давлатлари билан ҳамкорлик алоқаларининг ўрнатилганлиги, қўшма диплом таълим фаолиятининг кенгайтириб бораётгани муҳим аҳамият касб этмоқда.

Олий таълим аста-секин бозор муносабатларининг тўлақонли субъектига айланиб, “академик капитализм” тамойиллари асосида фаолият кўрсатмоқда. Бу эса унинг бошқарув тузилмаси ва вазифаларни фаол ўзгартиришга, янги молиялаштириш манбаларини эгаллашга, янги ўқитиш усулларини излашга ва билимларни назорат қилишга ундайди. Олий таълим муассасаларининг фаолияти, бинобарин, уларни бошқариш тобора корпоратив тус олмоқда. Бугунги кунда олий таълимни бошқариш тизимларининг автономияси, коллегиялиги ва шаффофлиги жаҳондаги энг самарали фаолият кўрсатаётган таълим тизимларининг ажралмас хусусиятларига айланди.

Олий таълим муассасалари автономиясини ўрганишга бўлган бу талаб, бизга турли олий таълим тизимлари институционал автономия даражасини ва компонентларини муайян кўрсаткичлар асосида баҳолаш имконини беради. Кўпгина эксперт ва таҳлилчиларнинг ишларини умумлаштириб, институционал автономиянинг учта асосий шаклини ажратиб кўрсатишимиз мумкин: бошқарув, академик ва молиявий. Шу билан бирга кадрлар эркинлиги, яъни кадрлар автономияси университетнинг маъмурий автономиясига сингдирилади.

Бугунги кунда институционал автономиянинг умумий қабул қилинган таърифи мавжуд эмас ва автономиянинг етарли даражаси ҳақидаги тасаввур, ҳар ҳолда олий таълим соҳасига нисбатан, ҳар бир муайян давлатда шаклланган ҳукуматнинг мавжуд тизими, олийгоҳ анъаналари, шунингдек, маданият, фан ва таълимнинг ривожланиш даражасига

боғлиқ бўлади. Бу автономияни ўрганишга – шахсий, гуруҳий, институционал ва тизимли ёндашувларнинг хилма-хиллигини изоҳлайди. Улар ўртасидаги чегара чизиқлари кўплаб ҳолларда жуда хира бўлиб қолмоқда, шу билан бирга, илмий адабиётларда институционал автономия деганда, биринчи навбатда, олий таълим ташкилотларининг автономиясини англатишини унутмаслик керак. Шу нуқтаи назардан, ушбу тадқиқот доирасида олий таълим муассасаларига автономия тамойилларини жорий этишнинг самарали томонларини кўриб чиқиш мақсад қилинган.

Ўтган асрда олий таълим анъаналарининг шаклланиши ва ривожланишида давлатнинг роли ҳал қилувчи омил бўлмаган. Мисол учун, Оксфорд ва Кембриж университетлари асрлар давомида мустақил равишда такомиллашиб борган, ҳукумат томонидан молиялаштириш ҳажми йиллар давомида ўзгариб борган, аммо университетларнинг автономияси фаолиятнинг барча соҳаларида, айниқса, менежмент, вазифани аниқлаш ва ривожланиш йўллари билан боғлиқ масалаларда ўзгаришсиз қолган. Бугунги кунда давлат ёрдами ва давлатнинг бевосита молиявий қўмагисиз жаҳон миқёсидаги университетни барпо қилиш мумкин эмас. Замонавий илмий тадқиқотларни ўтказиш учун шароит яратиш катта маблағларни талаб қилади.

Европа таълим маконида кадрлар муҳитига институционал муҳитнинг мустақил элементи сифатида қаралади. Масалан, 2007 йилда қабул қилинган Лиссабон Декларацияси олий таълим муассасаларининг институционал муҳториятининг тўрт турини белгилайди:

– академик автономия (илмий дастурлар, тадқиқот усуллари ва йўналишлари, фанлар, мукофотлаш даражалари, мақсад ва тадқиқот усуллари ҳақида қарор қабул қилиш);

– молиявий автономия (молиявий ресурсларни қабул қилиш ва тарқатиш, талабаларнинг ўқиш тўловлари бўйича қарорлар қабул қилиш, профицит (ортиқча тўплаш);

– ташкилий автономия (таркибий бўлинмаларни тузиш ва лавозимларни тасдиқлаш, шартномалар тузиш, мансабдор шахслар ва бошқарув органларини сайлаш);

– ходим(кадр) лар автономияси (ишга қабул қилиш, рағбатлантириш ва иш ҳақини белгилаш учун жавобгарлик) [5].

Албатта, институционал автономия элементларининг бундай таснифи жуда шартлидир, чунки аслида улар, кўпинча, ўзаро боғланган, ўзаро мувофиқлаштирилган бўлади. Шундай қилиб, экспертларнинг фикрича, олий ўқув юртлирининг кадрлар автономиясининг асосий кўрсаткичларидан бири уларнинг ходимларининг иш ҳақини белгилашдаги мустақиллиги бўлиб, бундай имтиёз эса бевосита университетларнинг молиявий фаолиятини амалга оширишдаги мустақиллигига боғлиқ. Шундай қилиб, кадрлар автономиясининг айрим жиҳатлари олийгоҳларнинг молиявий автономия элементлари билан чамбарчас боғлиқдир.

ОТМ фаолиятининг уч соҳаси: академик, молиявий ва бошқарув бўйича бутун дунёдаги олий ўқув юртлири автономияси кўрсаткичларини таҳлил қилиш ҳам мақсадга мувофиқлик саналади. Шу билан бирга халқаро ва маҳаллий олий таълим муассасалари автономиясини таъминлашнинг ҳуқуқий механизмларини аниқлаш учун Европа, Шарқий ва Жанубий-Шарқий Осиё, АҚШ, Канада ва Австралиядаги қатор мамлакатларда олий таълим соҳасидаги Қонунчилик асослари ўрганилди. Турли мамлакатларнинг қонунчилик асосларини таҳлил қилиш ушбу масалада муваффақият қозонган алоҳида олий таълим тизимлари тажрибаси ҳам ўрганилди.

Олий таълим тизимида автономияни жорий этиш осон иш эмас ва хорижий мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, жараён бир неча ўн йил давом этиши мумкин ва унинг натижаси бевосита давлатнинг автономияга ўтиш режасини ишлаб чиқишга қандай ёндашганига боғлиқ. Марказ ушбу масала муҳокамасига кенг жамоатчилиқни жалб этишни мақсад қилган.

Олий таълим муассасаларининг ҳокимият билан эркинлик учун кураши ўрта асрларда талаба ва ўқитувчиларнинг бошқа шаҳарларга чиқишларидан бошланган. Академик эркинлик анъанасининг илдиэлари узоқ тарихга эга. Университет эркин институт сифатида ўрта асарларнинг маҳсули ва XI асрнинг охирида Европадаги биринчи университет бўлган Болонья Университетининг пайдо бўлиши унинг бир кўринишидир. Болонья, кейинроқ Парижда барпо этилган ва ўқитувчилар назоратида бўлган университетдан фарқли равишда талабалар назорати ўрнатилган ўрта аср олий ўқув юртининг тимсоли бўлиб қолди. Университет

мустақил ташкилот бўлганлиги сабабли талабалар шаҳар ҳокимияти билан самаралироқ келишиб олишлари ва мактаб бошқармасини назорат қилишлари мумкин эди [6]. XX асрнинг бошларигача университетлар ўз юрисдикция(суд қилиш ҳукуқи)сига эга эди.

Академик эркинлик тарафдорлари томонидан академик автономия унинг институционал шакли сифатида ишлаб чиқилган. У қуйидагилардан иборат эди:

Биринчидан, бу олий таълим муассасасининг билимлар ва ҳақиқат манбаи, тўпловчиси, сақловчиси, элтувчиси сифатидаги алоҳида вазифасини асослаш.

Иккинчидан, академик эркинлик мантқан “ташқи назоратдан эркинлик”ни тақозо қилади: мустақил кузатиш, ошқора верификация ва очиклик, фикрлар баҳси.

Учинчидан, бу постиндустриал жамият шароитларида олий таълим муассасасининг ролининг ошиши.

Турли даврларда олий таълим муассасаларининг академик автономияси жиддий хавф-хатарларга — диний ва дунёвий маъмурларнинг босимидан тортиб, тоталитар тузумнинг ғоявий аралашуви ва олийгоҳ тизими тижоратлаштириш кабиларга дуч келган. Натижада, академик автономия илмий уюшманинг ўзига хос мавқени белгиловчи реалликдан метафорага айланиб, академик соҳага яқин интеллектуаллар ўхшашлигининг ажралмас қисмига айланди. Айрим давлатлардаги ҳукукий асосларга кўра олий таълим муассасаларининг автономиясини “кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйиш, ўқув, илмий, молиявий-хўжалик ва қонунга ҳамда олий таълим муассасасининг Низомига мувофиқ келувчи бошқа фаолиятларда мустақиллик сифатида таърифлаш ҳоллари ҳам учрайди. Шунингдек, уларда индивидуал академик эркинликка ҳам изоҳ берилган: «Профессор-ўқитувчиларга, илмий ходимлар ва олий ўқув юрти талабаларига ўқув фанини ўз ихтиёрига кўра шакллантиришга, илмий тадқиқотлар учун мавзу танлаш ва уларни ўз ёндашуви бўйича эркин олиб боришга, шунингдек, талабаларга ўз қизиқиши ва эҳтиёжига қараб билим олиши учун академик эркинлик тақдим қилинади»[7]. Демак, академик автономияга кўра, олийгоҳ ўз-ўзини ташкиллаш тамойилларига таянади.

XX асрнинг охирларида ОТМнинг ижтимоий-маданий объект сифатидаги мақсад ва вазифалари ҳақида қуйидагича тасаввурлар шаклланди: шахсни ривожлантириш учун шароитлар яратиш, маданий ва илмий меросни сақлаш ва кейинги авлодларга етказиш, билимлар ҳажмини кенгайтириш, билимларни оммалаштириш. Санаб ўтилган мақсадларга эришиш учун олий таълим томонидан бир қатор вазифалар бажарилиб, амалга оширилади: илм олишга оид, тадқиқот (билиш ва амалий), дессеминацион (билимларни таълим орқали тарқатиш, конференциялар, патентлар, нашрлар), консалтингли ишлаб чиқариш (бозорда эҳтиёж бўлган, илм талаб қиладиган товар маҳсулотини ишлаб чиқариш) [8].

Олий таълим олиш учун йўллар кенг очик бўлган ҳозирги шароитда юқори сифат стандартларининг пасайиш хавфи пайдо бўлди. Давлат ўзини жамият манфаатининг ҳимоячиси деб ҳисоблаган бундай шароитлар ҳар доим ҳам университетлар манфаатларига мос келмайди [9].

Академик автономия бу – олий таълим муассасаларининг ваколатидаги масалаларни мустақил ҳал қилишидир. У олий таълим вазифаларини амалга ошириш учун зарур бўлган, академик эркинликнинг институционал шаклини ифодалайди. Америка университетлари профессорлари ассоциациясининг 1966 йилдаги учрашувида қабул қилинган “Академик эркинлик ва ваколатлар ҳақидаги Декларацияси”да академик эркинликка қуйидагича таъриф берилди: “Академик эркинлик – ўқитувчилар ўзларига тегишли бошқа академик мажбуриятларини тўлақонли бажарган тақдирда, тадқиқотлар олиб бориш ва уларнинг натижаларини нашр этишда тўлиқ эркинликка эга. Аммо пул ишлаб топиш мақсадида олиб борилаётган тадқиқотлар институт маъмуриятининг розилиги билан амалга оширилиши керак. Академик масъулият – эркинлик концепцияси масъулият концепцияси билан тўлдирилиши керак. Университет ўқитувчиси фуқаро, профессионал ассоциация аъзоси, институтнинг мансабдори ҳисобланади. Фуқаро сифатида оғзаки нутқ сўзлаганда ёки ёзма баёнот берганда ўқитувчи институт цензурасидан озод бўлиши керак, лекин алоҳида нуқтаи назар алоҳида масъулиятни талаб қилишини

англаши керак. Профессионал ассоциациянинг аъзоси институтнинг мансабдор шахси сифатида тинловчилар бу касбга ва институтга унинг фикрлари бўйича баҳо беришлари мумкинлигини ёдда тутиши керак” [10].

ОТМ автономияси докторинасини тайёрлаган Женева университети доктори Берит Ольсон фикрича, “идеал мустақил университет: раҳбарни танлаш эркинлигига; бошқарув моделини танлаш эркинлигига; илмий тадқиқотлар объектларини танлаш эркинлигига; ижтимоий буюртмани танлаш эркинлигига; мулкка ва уни бошқариш ҳуқуқига; қўшимча манбалардан келган маблағлардан фойдаланиш эркинлигига эга бўлиши керак” [11].

Немис олими Петербург Фанлар Академияси аъзоси Герман Гольмгольц 1968 йилда Берлин университети ректори лавозимини қабул қилаётганда сўзлаган нутқида академик эркинлик ва университетларнинг масъулиятини бирга қўшиш ҳақида нутқ сўзлайди [12]. Унинг университет модели Олий таълими ҳақидаги Умумжаҳон декларациясида ўз ифодасини топади. 1997 йилда ЮНЕСКО томонидан қабул қилинган олий таълим муассасаларининг мақоми ҳақидаги Тавсияга мувофиқ олий ўқув юртлари:

а) бутун фаолиятларида илмий ҳамда интеллектуал этика ва талабчанликни, ўзларининг асосий вазифаларини сақлашлари ва кенгайтиришлари;

б) ўзига хос интеллектуал обрўга эга бўлиб, тўлиқ мустақиллик ва масъулият билан этикага оид маданий ва ижтимоий муаммолар бўйича ўз фикрини баён этиш имкониятига эга бўлиши;

в) универсал тан олинган кадриятларни, жумладан, тинчлик, адолатлилик, эркинлик, тенглик ҳамда ҳамфикрликни ҳимоя қилиш ва фаол оммалаштириш учун ўз интеллектуал имкониятлари ва маънавий-ахлоқий обрўсидан фойдаланиши;

г) ҳуқуқ ва мажбуриятлар мажмуаси сифатида қабул қилинувчи тўлиқ академик эркинлик ва автономиядан фойдаланиш, шу билан бирга жамият олдида тўлиқ жавобгар бўлиши ва ҳисоб беришга бурчли бўлиши;

д) мамлакатлар ва жаҳон ҳамжамиятининг фаровонлигига таъсир кўрсатувчи муаммоларни аниқлаш ва ҳал қилишга қўмаклашишда маълум даражада роль ўйнаши керак.

Халқаро нодавлат ташкилоти бўлган “Университетларнинг Бутунжаҳон хизмати”и олий таълим муассасаларининг академик эркинлиги ва автономияси ҳақида Декларация қабул қилган. Унга мувофиқ академик эркинлик ва автономия – бу:

– олий таълимда ўқиётганларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари мажмуи: “академик ҳамжамият аъзоси тафаккур, виждон, дин ва фикр эркинлиги, шу билан бир қаторда шахсий эркинликка эга бўлиши, бир жойдан иккинчи жойга ҳавфсиз ва эркин боришни амалга оширади”;

– университет ва бошқа олий таълим институтларига бериб қўйилган вазифаларининг муҳим шартларни бажариш;

– давлатнинг университет ишларига аралашмаслиги;

– академик ҳамжамият аъзолари тенглиги;

– ўқитиш эркинлиги;

– талабалар учун таълим олиш, шу жумладан, тақдим қилинган фанлар бўйича таълим йўналишини танлаш ва эгалланган билимларнинг расмий тасдиғини олиш ҳуқуқи;

– илмий изланишлар эркинлиги;

– таълим имкониятларини ривожлантириш эркинлиги;

– академик ҳамжамиятнинг барча аъзоларини ассоциация эркинлиги ҳуқуқи, жумладан, уларнинг манфаатларини ҳимоя қилувчи касаба уюшмаларини тузиш;

– олий таълим муассасаларининг юксак даражадаги автономияси;

– олий таълим институтларининг ўзини ўзи бошқариши;

– академик ҳамжамиятнинг барча аъзоларини академик ва маъмурий ишларни бошқаришда иштирок этиши;

– олий таълим муассасаларининг барча бошқарув органларини сайлов йўли билан тайинлаш;

– таълим сиёсатини, тадқиқотларни, маърифатчилик ишларини бошқариш ва белгилашга, уларга алоқадор бўлган фаолиятнинг бошқа турларига оид қарорларни мустақил қабул қилиш” [13]. Шундай қилиб мазкур декларациясида академик эркинлик таълим либерализми руҳида талқин қилинди ва биринчи навбатда ўқувчилар ва олий таълим сектори талабаларининг ҳуқуқ ва эркинликлари мажмуини, университетлар вазифасини амалга

ошириш шарт-шароитларини, демократик ўзини ўзи бошқаришни ифодалайди.

Академик автономияни университетлар бошқаруви самарадорлигини таъминловчи муҳим омил сифатида тадқиқ қилиш ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятга эга. Академик автономияни тадқиқ қилиш олийгоҳларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишининг тарихий илдизларига мурожаат қилишни тақазо қилади. Илк олийгоҳлар билимларни бериш билан банд бўлган профессионалларнинг уюшмалари сифатида пайдо бўлган. Улар шу хилдаги уюшмаларга берилувчи имтиёзларга эга бўлдилар. Бошқа имтиёзлар қаторида ҳуқуқий ўзига хослик имтиёзи ҳам бор эди: профессионал кооперация ўз-ўзини бошқарувчи ташкилот бўлиб, ўз аъзоларини суд қилиш ҳуқуқига эга эди.

Олий таълим муассасасига нисбатан ишлатилаётган эркинлик ва автономия тамойилларига ҳуқуқ ва мажбуриятлар мажмуаси, жамият олдида тўлиқ жавобгарлик ва ҳисобдорлик (ҳисоб беришга бурчлилик) назарда тутилади. Олий ўқув юртларига автономия уларнинг ички ишларига берилиши керак, бироқ бундай автономия ҳукумат, парламент, таълим олувчилар ва умуман, жамият олдидаги мажбурият ва уларга ҳисобдорликка асосланиши ҳам ке-

рак. ЮНЕСКОнинг 1997 йил 12 ноябридаги “Олий ўқув юртлари ўқитувчи кадрларининг статуси бўйича тавсиялар”ида олийгоҳларнинг автономиясига қуйидагича таъриф беради: “Автономия деганда “олий таълим муассасаларининг ўқув ишлари, бошқарув нормалари ва мос равишдаги фаолиятга нисбатан самарали қарорлар қабул қилиш учун зарур бўлган” ўзини ўзи бошқаришнинг даражаси тушунилади. Автономия академик эркинликнинг институционал шакли ва мажбуриятларни тегишли тарзда бажаришни кафолатлаш учун олдиндан зарур бўлган шарти ҳисобланади. Аъзо давлатлар олий таълим муассасаларининг автономиясини ҳар қандай тажовузлардан ҳимоя қилиш мажбуриятини олади. Ўзини ўзи бошқариш, кенгашиб ишлаш ва олий таълим муассасаларини керакли даражада академик равишда бошқариш уларнинг ҳақиқий автономиясининг таркибий қисмлари ҳисобланади».

Хулоса қилганда, маъмурий ва иктисодий автономиянинг мавжуд бўлмаслиги академик эркинликни йўқ қилишни талаб қилмайди. Шунингдек, академик эркинлик олий таълим муассасаларининг автономиясини қонунийлаштириш учун етарлича методологик асос бўлиб хизмат қила олмайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сон фармони. 2017 й., 6-сон, 70-модда.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги «Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида»ги ПФ-5847-сон фармони // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 09.10.2019 й., 06/19/5847/3887-сон.
3. European integration in higher education: the bologna process towards a european higher education area, Hans de Wit, University of Amsterdam, the Netherlands, © Springer 2007
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар Стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сонли Фармони / Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. –Тошкент, 2017.–Б.108.
5. Декларация «Университеты Европы после 2010 года: многообразие приединстве целей». Четвёртый съезд Ассоциации европейских университетов в Лиссабоне, 13 апреля 2007г.
6. Берман Г.Ж. Западная традиция права: эпоха формирования. Москва: 1994. –С.127–153. Rashdall Н. The universities of Europe in the Middle Ages. Oxford, 1936. Vol. 1. – P.87–267.

TA'LIM VA TARBIYA JARAYONIGA ZAMONAVIY YONDASHUV USULLARI. KLASTER

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktabgacha ta'limda o'quv jarayonini tashkil etishning zamonaviy turlaridan biri ta'lim klasterlari haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: klaster, ta'lim samaradorligi, ob'yektlar, o'quv o'rganish, adaptatsiya, tasavvur, sezgi.

Аннотация: В данной статье рассматривается представление об одном из современных видов организации образовательного процесса в дошкольном образовании-образовательных кластерах.

Ключевые слова: кластер, эффективность обучения, объекты, навыки обучения, адаптация, воображение, интуиция.

Abstract: This article discusses education clusters, one of the modern forms of organizing the learning process in preschool education.

Keywords: cluster, learning efficiency, objects, learning skills, adaptation, imagination, intuition.

Kirish

O'quv jarayonini tashkil etishning zamonaviy turlaridan biri ta'lim klasterlari hisoblanadi. Biroq ta'limdagi klaster haqida gapirishdan oldin, siz asosiy tushunchani tushunishingiz kerak. Klaster – bir-biriga bog'langan va umumiy asosda ajratilgan ob'yektlar bilan birlashtirilgan guruhlardir.

Klaster muayyan xususiyatlarga ega bo'lgan mustaqil birliklar sifatida qaralishi mumkin bo'lgan bir nechta bir xil elementlarning birlashuvini anglatadi. **Klaster** – (ingliz tilida “g'uncha”, “bog'lam”, “shingil” ma'nolarini bildiradi) bir nechta bir xil elementlarning kombinatsiyasi, ob'yektlar.

Bu usul universaldir, chunki u katta hajmdagi ma'lumotlar bilan ishlashga yordam beradi, uni o'rganish kerak, eng muhimi, tizimlashtirish va muayyan tarzda taqdim etish darkordir. Mavjud axborotni tizimlashtirish va kam ma'lumot sohalari aniqlash uchun mavzuga kirish bosqichida qo'llanilishi mumkin. Mavzuning mazmunini ishlab chiqish bosqichida klaster yangi ma'lumotlarning qismlarini tuzatishga imkon beradi. Xulosa (aks ettirish) bosqichida tushunchalar guruhlanadi va ular o'rtasida mantiqiy aloqalar o'rnatiladi.

Klaster maktabgacha yoshdagi bolalarning aqliy faoliyatini faollashtiradi: savollar berish, asosiy narsani ta'kidlash, taqqoslash, sabab-ta'sir munosabatlarini o'rnatish va xulosalar chiqarish qobiliyatini rivojlantiradi.

Metodning mohiyati muayyan tartibda mavzuni, semantik birliklarni va grafik shemasini ajratishdir.

Klasterlar ustida ishlashda quyidagi qoidalarga amal qilish kerak:

1. Aqlga kelgan hamma narsani yozishdan qo'rqmang. Tasavvur va sezgi erkinligini berish.

2. Vaqt yoki g'oyalar tugamaguncha ishlashda davom eting.

3. Iloji boricha ko'proq aloqalarni o'rnatishga harakat qiling. Oldindan belgilangan rejaga amal qilmang.

Klasterni tuzishda harakatlar ketma-ketligi:

1-bosqich – toza varaqning o'rtasiga fikr, mavzuning “yuragi” bo'lgan kalit so'z yoziladi.

2-bosqich – so'z atrofida bu mavzu haqida eslab qolgan barcha narsalar – g'oyalar, faktlar, tasvirlarni ifodalash (“aqliy hujum”, bu mavzu uchun mos “Xaos” modeli)

3-bosqich – tizimlashtirish amalga oshiriladi. Xaotik yozuvlar ma'lum bir kontseptsiyani, haqiqatni aks ettiradigan tarkibga qarab guruhlariga birlashtiriladi.

4-bosqich – qayd etilganidek, paydo bo'lgan so'zlar asosiy tushunchalar bilan to'g'ridan-to'g'ri chiziq bilan bog'lanadi, yangi mantiqiy aloqalar o'rnatiladi.

Natijada, bizning fikrlarimizni grafik jihatdan aks ettiruvchi struktura, ushbu mavzuning axborot maydonini belgilaydi.

Klaster usulidan foydalanish.

Klaster usuli turli mavzularni o'rganishda ta'lim faoliyati davomida qo'llanilishi mumkin.

Ushbu metoddan foydalanganda ish shakli mutlaqo har qanday bo'lishi mumkin: individual, guruh va jamoa. Bu maqsad va vazifalarga, tarbiyachi va bolalar jamoasining imkoniyatlariga qarab belgilanadi. Bir shaklni boshqasiga o'tkazish joiz. Misol uchun bu har bir bola bilan o'z klasterini yaratadigan shaxsiy ish bo'lishi mumkin. Yangi bilimlar mavjud bo'lganda, shaxsiy chizmalar asosida va olingan bilimlarni hisobga olgan holda, o'tgan materialning birgalikdagi muhokamasi sifatida umumiy grafik sxema tuziladi. Klaster birinchidan ta'lim faoliyati davomida ishni tashkil etish uchun individual ish sifatida foydalanish mumkin. Ikkinchidan, tarbiyachi uni tayyorlashda muayyan tajribaga ega bo'lishi muhimdir.

Metodning afzalliklari va natijalari

Klasterdan foydalanish quyidagi afzalliklarga ega:

– bu sizga katta hajmdagi ma'lumotlarni olish imkonini beradi;

– jamoaning barcha ishtirokchilari o'quv jarayoniga jalb qilinadi va bu juda qiziq;

– bolalar faol va ochiq bo'ladi, chunki ular xato qilishdan qo'rqmaydilar, noto'g'ri qaror chiqarishdan cho'chimaydilar.

Ushbu ish davomida quyidagi ko'nikmalar shakllantiriladi va rivojlanadi:

– savollar berish qobiliyati;

– asosiy narsani ajratish;

– o'zaro aloqalar o'rnatish va xulosalar yaratish;

– muammoni umumiy tushunib, umumiy jihatlardan o'tish;

– taqqoslash va tahlil qilish;

– analoglarni amalga oshirish.

Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun Klaster usulini qanday qo'llash mumkin?

Klasterni qabul qilish tizimli tafakkurni rivojlantiradi, bolalarni nafaqat o'quv materiallarini, balki ularning baholash hukmlarini ham tizimlashtirishga o'rgatadi, bolalarni kuzatuvlar, tajriba va olingan yangi bilimlar asosida o'z fikrlarini shakllantirish va ifoda etishga o'rgatadi, bir vaqtning o'zida bir nechta pozitsiyani ko'rib chiqish, axborotni ijodiy qayta ishlash qobiliyatini rivojlantiradi.

Klaster metodidan foydalangan holda ta'lim faoliyati maktabgacha yoshdagi bolaga o'zini namoyon qilish, masalaning o'z qarashlarini, ijodiy

faoliyat erkinligini ifoda etish imkonini beradi. Umuman olganda, ta'lim jarayonida qo'llaniladigan noan'anaviy texnologiyalar tarbiyalanuvchilarni rag'batlantirishni kuchaytiradi, hamkorlik muhitini shakllantiradi va bolalarda o'z-o'zini hurmat qilish, ularga ijodiy erkinlik hissini beradi.

Ta'lim va tarbiyalashdagi muvaffaqiyat faqat bolalar uchun qiziqarli bo'lgan taqdirda amalga oshirilishi mumkin. Shuning uchun tarbiyachi har doim tarbiya va ta'limning yangi metodlarini doimiy ravishda qidirib, ularni amaliyotda qo'llash, ularni to'plash va faoliyatni quvonchli bilimga aylantiradigan har qanday narsani qo'llash imkoniyatiga ega bo'lishi kerak. Faqat tarbiyachining faoliyati, ta'lim innovatsiyalarini topish, o'zlashtirish va amaliyotga tatbiq etishga qaratilgan maqsadi uning pedagogik faoliyatida qanchalik tez o'zgarishlar bo'lishi ga bog'liq.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida o'qitishning interfaol usullari va metodlaridan foydalanish

Hozirgi kunda tarbiyachilar global muammolarga duch kelmoqdalar: davlat standartlari tomonidan taqdim etilgan barcha faoliyatlardan foydalanish orqali bolaning rivojlanishining individual yo'lini ta'minlash: ta'lim, individual, konstruktiv – tadqiqot, tashkiliy – loyihalar ishlab chiqilmoqda. Tarbiyachilar aloqa vakolatiga ega bo'lgan shaxsni shakllantirish uchun tuzatish va ta'lim jarayonini tashkil etishda yangi pedagogik texnologiyalarni izlashlari kerak. Bola turli faoliyatlarda – o'yin, muloqot, bilim va tadqiqot faoliyati, dizayn va boshqalarda mustaqil va munosabatli bo'lishi kerak. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bola kattalar va tengdoshlariga savol berish, qiziqish va o'zaro aloqalariga qiziqish ko'rsatish, tabiat hodisalari va odamlarning harakatlariga mustaqil ravishda tushuntirishlar berishga harakat qilish; kuzatish, tajriba o'tkazishga moyil. "Interaktiv" so'zi ingliz tilidagi "interact" so'zidan kelib chiqqan, harakatlanish, qidiruv. Interaktivlik suhbat rejimida, biror narsa (masalan, kompyuter bilan) yoki biror kishi (shaxs) bilan muloqot qilish yoki muloqot qilish qobiliyatini anglatadi. Shunday qilib interaktiv ta'lim – bolalarning ta'lim bilan o'zaro munosabatlariga asoslangan, o'rganilayotgan tajriba sohasi sifatida xizmat qiluvchi ta'lim muhitidir.

Interaktiv ta'limning mohiyati shundaki, o'quv jarayoni deyarli barcha tarbiyalanuvchilar bilim jarayoniga jalb qilingan, ular bilgan va o'ylaydigan nar-

salar haqida tushunish va aks ettirish qobiliyatiga ega bo'lgan tarzda tashkil etilgan. Maktabgacha yoshdagi bolalarning bilim jarayonida, o'quv materiallarini o'zlashtirishda birgalikdagi faoliyatiga tarbiyachi o'z shaxsiy hissasini qo'shadi, bilim, g'oyalar, faoliyat usullari bilan almashadi. Bundan tashqari, bu nafaqat yangi bilimlarni olish, balki kognitiv faoliyatni rivojlantirish, uni yanada yuqori hamkorlik shakllariga aylantirish imkonini beruvchi yaxshi niyat va o'zaro qo'llab-quvvatlash muhitda sodir bo'ladi

Interfaol metodlar

Mikrofon – bu metod bolalar tarbiyachi bilan birgalikda bir doira tashkil etadigan va bir-biriga taqlid qilingan yoki o'yinchoq mikrofonini topshiradigan ish usuli, o'z fikrlarini ma'lum bir mavzu bo'yicha ifodalaydi.

Misol uchun bola mikrofonni oladi, o'zi haqida bir nechta jummalarni gapiradi va mikrofonni boshqa bolaga uzatadi. Bolalarning barcha so'zlari qabul qilinadi, tasdiqlanadi, lekin muhokama qilinmaydi.

Munozara (debat) – bolalar bir-biriga mikrofonni o'tkazish, berilgan mavzuda o'z fikrlarini ifodalaydilar, bir doira ichida turgan davomida ish usuli, lekin bayonotlar muhokama qilinadi: bolalar muammoni hal qilish uchun bir yo'l izlab, ularga javob, bir-biriga savol berish. (Masalan, Kamronning yomon kayfiyati bor, shuning uchun bolalar bolaning kayfiyatiga ta'sir qiladigan muammoni bartaraf etish yoki yo'q qilish yo'llarini taklif qilishadi).

Birgalikda – bolalar ish juftlarini tashkil etadigan va tavsiya etilgan vazifani bajaradigan metod turi, masalan, o'z navbatida, rasmni tasvirlaydi.

Zanjir – bolalar vazifalarni muhokama qiladigan va simulyatsiya qilingan zanjirda o'z takliflarini taqdim etadigan metod turi. Misol uchun ular ertakning tuzishda chizilgan yoki shartli belgilar bilan ifodalanadigan jadvalga asoslangan ertakni yaratadilar.

Ushbu usuldan foydalanishning yana bir birinchi bola obyektini chaqiradi, ikkinchisi – uning mulki, uchinchisi – bir xil xususiyatlarga ega obyekt. Misol uchun, sabzi – sabzi shirin – shirin-shakar – oq-oq qor ... va hokazo.

Snowball (qorto'p) – bu bolalar kichik guruhlarga qo'shilib, muammoli masalani muhokama qilish yoki guruhning har bir a'zosining harakatlarining aniq ketma-ketligini kelishib, umumiy topshiriqni bajarish metodi.

Misol uchun ular jamoa bo'lib har bir harakatlari tartibini ketma-ket tarzda u yoki bu bolaning ishlashi uchun rangini oldindan kelishib olingan uyni qurishadi.

Fikrlarni sintez qilish – bu bolalar kichik guruhlariga birlashib, muayyan vazifani bajaradigan metod, masalan, qog'ozga chizilgan rasm. Birinchi guruh chizilganida, chizilgan rasmni boshqa guruhga o'tkazadi, uning ishtirokchilari bajarilgan vazifani yakunlaydilar. Ish tugaganidan so'ng ular nimani rasmini chizdilar va nima uchun chizganligi haqida umumiy hikoya qiladilar.

Fikrlar doirasi – interaktiv ta'lim metodlari, har bir bola yoki har bir guruh bir vazifani bajaradigan, masalan, ertakni yangi usulda tuzish, uni muhokama qilish, keyin takliflar yoki g'oyalar (masalan, bo'g'irsoq tirik qolishi uchun ertakni qanday qilib tugatish mumkin; bo'g'irsoq tulkini va shunga o'xshash hayvonlarni qanday qilib aldashiga yordam berish kerak).

Umumiy loyiha – bolalar bir necha guruhga birlashtirilgan ish usuli (3-4).

Guruhlar turli vazifalarni bajaradilar, ularning har biri bir muammoning muayyan jihatini hal qilishga qaratilgan, masalan, sevimli qahramonlarining rasmini chizish va ular haqida gapirish. Har bir guruh o'z "loyihasi"ni taqdim etadi — "sevimli qahramon" jamoaviy ishi va uni birgalikda muhokama qilish.

Birlashtiruvchi gul (assotsiatsiya) – bu umumiy vazifani hal qilish uchun bolalar bir necha guruhga birlashtirilgan metod: gulning "o'rtasi", masalan, "o'yinchoqlar", "gullar", "mevalar", "hayvonlar" kabi muayyan konsepsiyani aks ettiradi.

Har bir guruh ushbu assotsiatsiya atrofida yopishtirilgan so'z birikmalarini yoki rasm-assotsiatsiyalarni tanlaydi. Eng katta gulni yaratadigan jamoa g'alaba qozonadi (eng ko'p tanlangan rasm-uyushmalar yoki so'zlar-uyushmalar bilan).

"Qaror daraxti" – bir necha bosqichlarni o'z ichiga olgan ish usuli:

1. Masalan, "baxt uchun daraxtga nima kerak?"

2. To'g'ri to'rtburchak "magistral" (bu muammoni bildiradi), to'g'ri chiziqlar – "novdalar" (uni hal qilish yo'llari) va doiralar – "barglar" (muammoni hal qilish) bo'lgan sxemani ko'rib chiqish.

3. Muammoni hal qilish: bolalar guruhlariga bo'linib, masalan, kapalak, qush va shunga o'xshash narsalarni muhokama qilishadi, muhokama qilish jarayonida ularni chizishadi, va "qa-

ror daraxti”ga joylashtiradilar va o‘z tanlovlarini tushuntiradilar.

Ko‘p kanalli faoliyat metodi – turli analizatorlarni o‘z ichiga olgan holda bolalar bilan ishlash usuli: ko‘rish, eshitish, teginish, ta‘m, hid. Misol uchun rasmni ko‘rib chiqishda quyidagi ketma-ketlikdan foydalanish tavsiya etiladi: rasm da tasvirlangan narsalarni tanlash; turli analizatorlar tomonidan in‘ikoslar orqali obyektlarni taqdim etish. Rasm da ko‘rsatilgan barcha narsalarni ko‘rib chiqqandan so‘ng bolalarga ijodiy vazifalarni qo‘yish kerak:

- “tinglash” orqali tovushlar yordamida (nashniklar);
- tasvirlangan belgilar nomidan virtual suhbatlar o‘tkazish;
- rasm da tasvirlangan gullarning “xushbo‘yligi”ni his eting;
- “tasvirdan tashqariga chiqing”;
- rasm ga aqlan tegib, uning yuzasi (issiq, sovuq), ob-havo (shamolli, yomg‘irli, quyoshli, issiq, sovuq) va shunga o‘xshash narsalarni aniqlang.

Munozara (diskussiya) – bu murakkab masalani jamoaviy muhokama qilish usuli. Muhokamaga ta‘lim jarayonining barcha ishtirokchilari tayyorgarlik ko‘radi, barcha bolalar faol ishtirok yetadilar. Muhokamaning oxirida muammoning yoki tavsiyaning yagona jamoaviy yechimi shakllantiriladi. Savollar (vazifalar) beshtadan ortiq bo‘lmasligi kerak. Ularni shakllantirishda ilgari surilgan muammo haqida turli fikrlarni ifoda etish imkoniyati bo‘lishi kerak. Bolalar o‘z fikrlarini bildirishni o‘rganadilar: “menimcha...”, “men ishonaman...”, “mening fikrimcha...”, “men roziyman, lekin...”, “men rozi emasman, chunki...”.

Aqliy hujum – bu bola va kattalarning ijodkorligini rivojlantirishga yordam beradigan usullardan biridir. Ushbu usul murakkab muammolar yoki masalalarni muhokama qilishda qulay. Muammoni individual aks ettirish uchun vaqt beriladi (hatto 10 daqiqagacha bo‘lishi mumkin) va bir muncha vaqt o‘tgach, qaror qabul qilish haqida qo‘shimcha ma‘lumot to‘planadi. “Aqliy hujum”ga a‘zo bo‘lgan bolalar tinglashlari va yagona to‘g‘ri qaror qabul qilishlari kerak bo‘lgan muammolarni hal qilish uchun barcha mumkin bo‘lgan (va mumkin bo‘lmagan mantiqiy) variantlarni ifoda etishlari kerak.

Viktorina – bu so‘zlashuv vazifalari va turli sohalaridagi mavzularga javob beradigan bilim

o‘yinidir. Bolalarning umumiy bilim va nutq rivojlanishini kengaytiradi. Savollar bolalarning yoshi, dastur talablari va bilim darajasini hisobga olgan holda tanlanadi.

Suhbat-muloqot – bu bolalarning ishtirok etishi bilan shug‘ullanadigan metod. Bilim berish, materiallarni mustahkamlash bilan mashg‘ulotda tarbiyachi bolalarga taqdim etilgan ma‘lumotlarni tushunishni tekshirish uchun savollar berad.

Modellashtirish – kattalar va bolalarning muammoni hal qilish uchun o‘zaro ta‘sir o‘tkazish metodi. Vaziyat tarbiyachi tomonidan maxsus modellashtiriladi.

“Nima? Qayerda? Qachon?” – hamkorlik, muammolarni ijodiy hal etish, o‘zaro fikr almashish, o‘z bilim va ko‘nikmalar va shunga o‘xshash narsalar ustun bo‘lgan faol metod.

Ijodiy va salbiy tomonlari - bolalar bilan ishlash metodi bo‘lib, unda bolalar ikki tomondan muammoni hal qilishga da‘vat etiladi: ijodiy va salbiy tomonlari. Misol uchun, qish (argument – “uchun”) va nima uchun qish (argument – “qars-hi”) yoqmasligini aytib berish vazifasi bor.

Fikrlash – bu muammoni hal qilishning mumkin bo‘lgan variantlarini “taxmin qilish” taklif qilingan bolalar bilan ishlash metodi.

Misol uchun bolalarni barcha kuz oylarini chaqirishga taklif qilish, har oyda nima kutayotgani haqida gapirish. Keyinchalik, bir oy o‘rniga o‘zingizni tanishtiring va ularning bashorati haqida gapirish: “Men kuzning birinchi oyi – sentyabr. Men juda issiq oyman. Men barcha bolalarni yaxshi ko‘raman, chunki ular maktabga borishni boshlaydilar...”. Keyingi bola bu oy haqida gapirishni davom ettirmoqda (juftlikda ishlash).

“Agar shunday bo‘lsa, nima bo‘lar edi... ?” – bolalarning o‘z taxminlarini o‘ylab, ifoda etishlari uchun taklif qilinadigan ish metodi, masalan: “Agar yerdagi barcha daraxtlar yo‘qolsa nima bo‘lar edi?”, “Agar ertaklardagi yirtqich hayvonlar vegeterian bo‘lib qolsa, nima bo‘lar edi?” va shunga o‘xshashlar.

Xayoliy rasm – bolalar bir doira bo‘lib olish uchun taklif etiladi jarayon davomida, va har bir bola bir xayoliy rasm tasvirlab navbat (birinchi bola bir rasm bo‘yalgan bo‘lsa, keyin u o‘yin boshqa ishtirokchisi uchun ruhiy rasm da bilan varaqni uzatadi va u ruhiy tavsifi davom etmoqda).

O‘yinning bolalar faoliyatining asosiy turi sifatidagi o‘ziga xosligi

1. O'yinning bola faoliyati sifatidagi mohiyati va o'ziga xosligi

O'yin inson o'zligining namoyon bo'lishi, uning takomillashuv usulidir. O'yin kattalar hayotida muayyan o'rin tutar ekan, u bolalar uchun alohida ahamiyatga egadir. Uni "bolalikning hamrohi" deb atash qabul qilingan. U maktabgacha yoshdagi bolalar hayotining asosiy mazmunini tashkil etadi. Mehnat va ta'lim bilan uzviy aloqada bo'lgan holda yetakchi faoliyat sifatida namoyon bo'ladi. Bola shug'ullanadigan ko'pchilik jiddiy ishlar o'yin shaklida bo'ladi. O'yinda shaxsdagi barcha mavjud jihatlar ishga tushadi: bola harakat qiladi, gapiradi, idrok etadi, o'ylaydi. O'yin tarbiyaning muhim vositasi sifatida namoyon bo'ladi.

O'yin qadim zamonlardan beri pedagog, psixolog, faylasuf, etnograf, san'atshunos olimlar diqqatini o'ziga tortib kelgan bo'lib, jamiyat hayotida mehnatdan keyin turadi va uning mazmunini belgilaydi. Ibtidoiy jamoa qabilalari o'z o'yinlarida ovchilik, urush, dehqonchilik ishlarini aks ettirganlar. Masalan, o'sha davrdagi ba'zi qabilalarning sholi sepish jarayoni o'yinlar bilan juda katta tantana qilib amalga oshirilardi.

- Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review) Ya.A.Komenskiy, K.D.Ushinskiy, A.S.Makarenko, P.F.Lestgaflarning g'oyalari hozirgi zamon bolalar O'yinlari nazariyasi uchun ham ahamiyatlidir. "Bolalar o'yini ko'p asrlik tarixga ega – deb yozgan edi K.D.Ushinskiy, – insonning o'zi tomonidan ishlab chiqilgan qudratli tarbiyaviy vosita va shuning uchun ham unda inson tabiatining haqiqiy ehtiyoji ifodalangan".

Yan Amos Komenskiy o'yinni bola faoliyatining, uning tabiati va mayllariga to'g'ri keladigan zarur shakli deb hisoblardi. Uning fikricha o'yin – bolaning barcha qobiliyat ko'rinishlari rivojlanadigan jiddiy aqliy faoliyatdir, o'yinda borliq, dunyo haqidagi tasavvurlar doirasi kengayadi va boyidi, nutq rivojlanadi. Bola o'yin davomida tengqurlari bilan do'stlashadi. Ya.A.Komenskiy o'yinga quvnoq bolalik va bolani uyg'un rivojlantirish sharti sifatida qarar ekan, kattalarga bolalar o'yinlariga e'tiborli munosabatda bo'lishni, ularga oqilona rahbarlik qilishni maslahat bergan edi.

P.F.Lestgaft bolalar o'z o'yinlarida tevarak-atrofdan olgan taassurotlarini aks ettiradilar, deydi. Bunday faoliyat bolaning rivojlanishida katta ahamiyatga egadir.

Shunday qilib o'yinning ijtimoiy voqea ekanligini, o'yinda tevarak-atrofdagi borliq aks ettirishini ilg'or olim va pedagoglar o'zlarining kuza-tish va ilmiy tadqiqotlari orqali isbotlab berdilar.

Tarbiyachilar bolalar o'yiniga rahbarlik qilishda quyidagilarga rioya qilishi lozim.

1. O'yin bilan mehnat o'rtasida to'g'ri munosabat o'rnatish.

2. O'yinda bolalarning bo'lajak mehnat ahliga xos bo'lgan jismoniy va ruhiy sifatlarini tarbiyalash.

Tahlil va natijalar (Analysis and results)

Shu tariqa o'yin tarixiy taraqqiyot jarayonida mehnat faoliyati natijasida paydo bo'lgan ijtimoiy faoliyatdir; o'yin doimo haqiqiy hayotni aks ettiradi. Demak, ijtimoiy hayot o'zgarishi bilan uning mazmuni ham o'zgaradi; o'yin ma'lum maqsadga yo'naltirilgan ongli faoliyat bo'lib, uning mehnat bilan ko'p umumiyligi bor va yoshlarni mehnatga tayyorlashga xizmat qiladi. O'yin faoliyati asosida boladagi o'quv faoliyati rivojlanadi, bola qanchalik yaxshi o'ynasa, u maktabda shunchalik yaxshi o'qiydi.

Ilk yoshli bolalar o'yin faoliyatining birinchi bosqichi tanishtiruvchi o'yin bo'lib, u narsa-buyum-o'yin faoliyatidir. Uning mazmuni qo'l ishidagi murakkab va nozik harakatlardir.

Keyingi bosqich aks ettirish o'yini hisoblanadi. Bu ilk yoshli bolalar o'yini psixologik mazmunining rivojlanishida eng yuqori nuqta hisoblanadi. Kattalar ta'lim-tarbiyaviy ishlarini ma'lum izchillik bilan olib borsalar, bu yoshdagi bolalar narsa va buyumlar nomini, nimaga ishlatilishini bilib oladilar va bu yangi bilimlarni o'z o'yinlarida qo'llay boshlaydilar.

Bu yoshdagi bolalar o'yini mazmuni jihatidan predmetli faoliyatni aks ettiradi.

Birinchi yoshning oxiri va ikkinchi yoshdagi bolalar o'yinida syujetni aks ettirish yuzaga keladi. Bola qo'lidagi buyum bilan undan qanday foydalanish kerakligini aks ettiradi.

Navbatdagi bosqich rolli o'yin bo'lib, unda bolalar o'zlariga tanish bo'lgan kattalar mehnati va kishilarning ijtimoiy munosabatlarini aks ettiradilar.

Bolalar o'yin faoliyatining bosqichma-bosqich rivojlanishi to'g'risidagi ilmiy tasavvurlar har xil yosh guruhlarida bolalarning o'yin faoliyatiga rahbarlikning aniq sistemali tavsiyalarni ishlab chiqish imkoniyatini yaratdi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations)

Shunday qilib MTMning pedagogik jarayonda o‘yinning tutgan o‘rni juda katta bo‘lib, o‘yindan maktabgacha yoshidagi bolalarni tarbiyalash va ularga ta‘lim berishda keng foydalaniladi. Zero:

- o‘yin bolalarning mustaqil faoliyati bo‘lib, unda bolaning ruhiyati namoyon bo‘ladi;
- o‘yin maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar hayotini tashkil etish shaklidir;
- o‘yin bolalarni har tomonlama tarbiyalash vositalaridan biridir;
- o‘yin bolalarga ta‘lim va tarbiya berishning metod va usulidir;
- o‘yin bolalarni o‘quv faoliyatiga tayyorlash vositasidir.

Taniqli pedagog-olimlarning olib borgan ta-

dqiqotlari o‘yinga kompleks rahbarlik qilish orqali bolalarga o‘yinning mazmuni, tashkil etilishi, tuzilishi, bolalarning axloqiy munosabatlari, bolalar o‘yining rivojlanish darajasiga ta‘sir etish mumkinligini ko‘rsatdi.

Bolalar o‘yini uning mazmuni, xususiyati, tashkil etilishiga ko‘ra xilma-xildir.

Ijodiy o‘yinlarni bolalar o‘zlari o‘ylab topishadi. Unda oldindan belgilangan qoidalar bo‘lmaydi. O‘yin qoidasini bolalar o‘zlari o‘yin jarayonida belgilashadi.

Qoidali o‘yinlarning mazmuni va qoidasi kattalar tomonidan belgilanadi. Qoidali o‘yinlarga quyidagilar kiradi: didaktik o‘yinlar, harakatli o‘yinlar, musiqaviy o‘yinlar, ermak o‘yinlar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References)

1. Sh.Mirziyoev. “Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz”. Toshkent –“O‘zbekiston” - 2016.56
2. Sh.Mirziyoev. “Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz”. Toshkent –“O‘zbekiston” -2016.488 b..
3. Sh.Mirziyoev. “Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta‘minlash – yurt taraqqiyoti va xalq faravonligining garovi”. “Toshkent” -2016.488 b.
4. Sh.Mirziyoev. “Tanqidiy tahlil, qat‘iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak”. Toshkent –“O‘zbekiston” -2017.104 b.
5. 2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi. O‘zbekiston Respublikasi prezidentining 2017-yil 7 fevraldagi PF-4947 sonli Farmoni.
6. T.Javliyev. An‘analar - hayot sabog‘i. - T., „O‘zbekiston“, 2012.

АХБОРОТЛАРНИ МОДЕЛЛАШТИРИШДА МАЪЛУМОТЛАР БАЗАЛАРИНИ ЛОЙИХАЛАШТИРИШ ДАРАЖАЛАРИ

Аннотация. Мақолада таълимни ахборотлаштиришда мутахассис, шу жумладан, информатика ўқитувчиси фаолиятининг муҳим тури – ахборот моделлари билан ишлашга асосланган ахборот-таҳлил фаолияти эканлиги ҳақида сўз боради.

Калим сўзлар: ахборот, модел, моделлаштириши, даража, ёндашув, фаолият, мутахассис.

Аннотация. В статье речь идет о том что информатизации образования важным видом деятельности специалиста, в том числе и учителя информатики, становится информационно-аналитическая деятельность, в основе которой, по нашему мнению, лежит работа с информационными моделями.

Ключевые слова: информация, модель, моделирование, степень, подход, деятельность, специалист.

Annotation. The article discusses that an important type of activity of a specialist, including a computer science teacher, is information-analytical activity based on working with information models.

Key words: information, model, modeling, degree, approach, activity, specialist.

Ўзбекистон Республикасининг таълим муассасаларида информатика фанини ўқитишнинг замонавий концепциясининг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат: информатика фанининг юксак салоҳиятини эътироф этиш ва унга фундаментал фан мақомини бериш, шунингдек, информатика фанининг таркибий қисми ҳақида замонавий қарашларга мос келадиган тасаввурга эга бўлиш. Ушбу тузилмага мувофиқ ахборотларни моделлаштириш назарий информатика бўлимига қаради: умумий ахборот назарияси, математик моделлар, ҳисоблаш тажрибаси билан бир қаторда илмий-тадқиқот методологияси сифатида назарий жиҳатдан ахборот моделлари кўриб чиқилади; моделлаштириш жараёни “информатика” фани соҳаси доирасида, “ахборот технологиялари”нинг тегишли бўлимига қарашли бўлган дастурлаш, лойиҳалаштириш технологиялари билан бир қаторда ахборот технологияларидан бири сифатида кўрилади. Замонавий тасаввурда ахборотларни моделлаштириш информатика фанининг асосий таркибий қисмларидан бири ва информатика фанини ўқитишнинг етакчи мазмуни си-

фатида кўрилади.

Кўплаб тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, информатиканинг умумий таълим ва дунёқараш функцияларини ўқув мавзуси сифатида мустаҳкамлаш алоҳида мазмунли аҳамиятини кучайтириш орқали амалга оширилиши мумкин. Булар: ахборот жараёнлари, ахборотни, телекоммуникацияларни тақдим этиш, шунингдек, расмийлаштириш ва моделлаштиришдир. Шу билан бирга, “ахборотларни моделлаштириш” тушунчаси кўп жиҳатлидир ва шу сабабли кўплаб тадқиқотчилар томонидан у турлича талқин қилинади.

Ахборотларни моделлаштириш ғоясини аниқлашнинг асосий ёндашувлари – ҳозирги вақтда “ахборот модели” ва “ахборотни моделлаштириш” тушунчалари умумий ўрта таълим мактаблари ва олий таълим муассасаларининг дарсликлари ҳамда ўқув қўлланмалари саҳифаларида, умумий ва олий касб-хунар таълими стандартларида мустаҳкамлаб қўйилган. Шу билан бирга, тушунчавий аппаратининг муайян беқарорлиги ва ноаниқлиги ҳам кузатилади.

“Ахборот модели” ва “ахборотларни моделлаштириш” тушунчалари “модел” ва “моделлаштириш”, “ҳисоблаш эксперименти” тушунчалари билан боғлиқлиги сабабли, уларни тадқиқотимиз учун аниқлаштириб олиш лозим бўлиб, шу сабабли аввал уларнинг қисқача тавсифини кўриб чиқамиз.

Ахборотларни моделлаштиришнинг моҳиятини тушунишнинг мураккаблиги кўп жиҳатдан “модел” ва “моделлаштириш” атамаларидаги маъноларнинг хилма-хиллиги билан боғлиқ. “Ахборот модели” тушунчаси моҳиятини аниқлашда ва ахборот-таҳлилий фаолиятга тайёргарликни шакллантириш асослари сифатида ахборотларни моделлаштириш бўйича ўқитишнинг методик тизимини яратишда фойдаланиладиган баъзи таърифларни келтириб ўтамиз.

“Модел” сўзининг келиб чиқиши: “Модел” сўзи лотинча “modus, modulus” сўздан олинган бўлиб, ўлчов, қиёфа, усул ва шу каби маъноларни англатади” [11, 7-б.]. Худди шундай таъриф, яъни “Модел (французча “modele”, лотинча “modus” – намуна) – бирон-бир объект (ёки объектлар тизими)нинг шартли қиёфаси (расм, схема, тавсиф ва шу кабилар). Инсоннинг объектлар тўғрисидаги билимлари ва ушбу объектлар ўртасидаги муносабатни ифодалашга хизмат қилади...” [9,481-б.].

Маълумки, моделлар семантика, мантик, математика, физика, кимё, иқтисодиёт, кибернетика, педагогика, тилшунослиқда, техника фанларида кенг қўлланилади.

Модел сифатида қабул қилинган моделнинг таърифини келтирамиз. Унда модели муносабатнинг асосий ва муҳим аломати унинг моделида дунёни англаш усуллари сифатида тадқиқотнинг намоён бўлиши ва жараёни ажратиб кўрсатилади: “Модел деганда шундай хаёлан тасаввур этиладиган ёки моддий амалга оширилган тизим тушуниладики, у тадқиқот объектини акс эттирган ёки тасвирлаган ҳолда, уни шундай алмаштиришга кодирки, уни ўрганиш бизга ушбу объект ҳақида янги маълумотларни беради” [11,19-б.].

Моделлаштириш дейилганда уларнинг моделларида англаш моделларини ўрганиш усули тушунилади [9]. Моделлаштириш ҳар доим бошқа умумий илмий ва махсус, айниқса, эксперимент билан чамбарчас боғлиқ усуллар билан биргаликда қўлланилади. Унинг модели-

даги ҳар қандай ҳодисани ўрганиш, яъни предметли, аналоги, белгили моделлаштириш ва шу кабиларда – экспериментнинг махсус – модели тури бўлиб, одатий экспериментдан билим олиш жараёнига “оралиқ бўғин” – асл ўрнини босувчи, бир вақтнинг ўзида экспериментал тадқиқотнинг ҳам воситаси, ҳам объекти бўлган моделнинг қўшилиши билан фарқ қилади.

Моделлаштиришсиз ҳар қандай мақсадли фаолиятнинг имконияти йўқлиги эътироф этилади, чунки мақсаднинг ўзи исталган ҳолатнинг модели сифатида тан олинади. “Моделлаштириш ҳар қандай мақсадга мувофиқ фаолиятда мажбурий, муқаррар ҳаракат бўлиб, унинг ичига киради ва уни ташкил қилади, ушбу фаолиятнинг бир қисми эмас, балки унинг бир жиҳатидир”, модель мақсадли тасвирдир [6].

Информатикада “модел” тушунчаси билан ишлаш зарурати, биринчи навбатда, ҳисоблаш эксперименти ва математик моделлаштириш билан боғлиқ. Ҳисоблаш эксперименти – математик моделлаштириш ёрдамида қурилмалар ёки жисмоний жараёнларни ўрганиш усулидир [5]. Ушбу усул математик моделни қуришдан сўнг, унинг турли шароитларда ва турли модификацияларда ўрганилаётган объектнинг хатти-ҳаракатларини амалга ошириш имконини берувчи рақамли тадқиқотлар ўтказилишини назарда тутаяди. Ҳисоблаш эксперименти – янги технология ва илмий ишлаб чиқаришни ташкил этиш демакдир. Унинг негизида ҳодисанинг математик моделини қуриш, уни электр ҳисоблаш машиналаридаги ҳисоб-китоблар ёрдамида ўрганиш ётган бўлиб, уларда самарали ҳисоблаш алгоритмларини лойиҳалаштириш муҳим ўрин тутаяди. Ҳисоблаш эксперименти объект – модел – алгоритм – дастур – эҳм – натижалар таҳлили – объектни бошқариш занжирига эга бўлиб, унга кўра ҳисоблаш экспериментининг босқичлари ажратиб кўрсатилади.

Информатика ҳақиқий ва мавҳум объектлар билан шуғулланади. Ҳақиқий шаклда айланиб юрган маълумотлар турли жисмоний жараёнларда намоён бўлади, аммо информатика фанида у қандайдир абстракцияга ўхшайди. Бундай ўтиш компьютерларда ахборот ҳақиқий дунёда “яшайдиган” жисмоний муҳитнинг махсус мавҳум моделларидан фойдаланиш зарурлигини тақозо этади. Бошқача қилиб айтганда, компьютерлардаги ҳақиқий объектлар ўрнига

уларнинг моделларини ишлатиш керак” деб айтилганидек, информатика фани учун ҳақиқий объектлардан уларнинг моделларига ўтиш алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, махсус усулларни ривожлантиришни талаб қилади.

Информатиканинг алоҳида мустақил фан сифатида мавжудлиги муносабати билан, ахборот моделлари уни ўрганиш предмети ҳисобланади: “Информатика алоҳида фан сифатида дунёнинг ўрганилаётган қисми учун ўзига хос ахборот модели яратилганда ўзини тўлиқ намоён қилади... Ахборот модели – шундай бирикувки, у орқали информатика хусусий фанлар билан бирлашмасдан ва айни пайтда уларни ўзига жалб қилмасдан, улар билан ўзаро муносабатларга киришади” [4].

Ўқув адабиётларида “ахборот модели” тушунчаси: компьютерда масалани ҳал қилиш жараёни билан боғлиқ ҳолда унинг босқичларидан бири сифатида; ахборотни таҳлил қилиш учун тизимли-ахборот ёндашуви ва уни ахборот моделида тавсифлаш усули билан боғлиқ ҳолда; информатика ва умуман турли амалий масалаларни ҳал қилиш учун моделлаштириш ва ахборотли моделлаштириш усули ва унинг аҳамиятини очиб бериш билан боғлиқ ҳолда очиб берилган.

Шундай қилиб, моделларнинг хилма-хиллиги орасида ахборот моделини танлаш турли таснифлаш хусусиятларига кўра амалга оширилади:

– биринчи ҳолатда, таснифлашга асос вазифасини билим олишга, улар орасидан табиий, яъни моддий-энергетик ва моддий моделни ва ахборот, яъни мавҳум, белгили моделини танлаб олишга бўлган моддий-энергетик ва ахборот кўринишидаги ёндашувлар “модели тасаввурларнинг етуклик босқичлари”ни акс эттиради ва улар вақт давомида модда – энергия – ахборот қатори призмаси орқали қаралгани сайин ўзгариб борган ва “формаллашган моделли тасаввурлар даражасининг ошиши, ушбу қурилмаларнинг формаллашган тиллари ошиши билан бирга кечади” [1, 7-б.].

– иккинчи ҳолатда, моделни яратиш ва тақдим этиш усули катта аҳамиятга эга, таснифлашнинг ушбу ёндашуви билан кўплаб моделлар моддий, яъни табиий ва идеал, яъни мавҳумга бўлинади, мавҳум моделлар ичида таснифлаш анча хилма-хилдир;

– учинчи ҳолатда, аралаш таснифлар кузатилиб, масалан, идеал (хаёлий) ахборот билан бир қаторда ахборотли таснифлар ажралиб кўринади, бироқ барча таснифларда моддий (табиий, моддий-энергетик) моделлар аниқ белгиланади.

Бир қатор илмий ишлар устида қисқача тўхталиб ўтамиз ва уларнинг асосида “ахборот модели” тушунчаси ва ахборотларни моделлаштириш усули моҳиятини англаш шаклланади.

Информатика фан сифатида объектнинг ахборот моделини яратишнинг методологик асосларини беради. Ахборот модели, информатика фанида ўрганиш объекти бўлгани ҳолда, маълумотлар базаларини лойиҳалашдаги моделлар даражасига ўхшаш ўз тузилиши ва даражаларига эга [8, 87-б.]. Булар: юқори даража – концептуал бўлиб, унда акс эттириш жараёнида олинган объектнинг асосий хусусиятлари мазмунан қайд этилади. Ушбу даражада ахборот моделини акс эттирувчи маълумотларни тузиш мафкураси эътиборга олинishi керак; ўрта даража мантикий бўлиб, унда маълум математик аппарат асосида ахборот моделини расмийлаштириш масаласи ҳал этилади. Формаллаштириш аппарати олинган ахборотни алоҳида ахборот объектлари мажмуи ва улар ўртасидаги муносабатлар кўринишида тақдим этиши, шунингдек, уларнинг ушбу ахборотни акс эттирадиган маълумотлар массивларини, шу билан уни ҳужжат шаклида ёки компьютер хотирасида сақлаш тартибини тайёрлаган ҳолда, ташкил этиши керак; қуйи даража – жисмоний даража бўлиб, унда ахборот массивлари жисмоний маълумот сақловчилар орқали тақсимланади.

Ахборот модели – инсон фойдаланиши учун очик бўлган маълумот шаклида ифодаланган модель сифатида аниқланиши мумкин [7]. Жисмоний, табиий моделни ҳисобга олмаганда, бошқа турдаги моделлар ахборот хусусиятига эга деб ҳисоблашимиз мумкин. Бу шунинг англатадики, ушбу моделлар муайян символлар, белгилар шаклида ёзилиши ва компьютер ёрдамида ишлов берилганида маълумотлар тўплами шаклида кўрсатилиши керак. Юқорида айтиб ўтилганидек, ахборот модели бир неча даражага эга бўлиб, булар: концептуал, мантикий ва жисмоний даражалардир; бу ҳолда “концептуал ахборот модели” тушунчаси назарда тутилади. Ахборот модели [7] кўп даражали деб таърифланади, иккин-

чи мантикий даражада мантикий ахборотли компьютер модели ҳақида тасаввур берилади. Ахборот моделининг иккинчи даражаси “маълумотлар тузилмаларини, яъни компьютер хотирасида “жойлаштирилиши мумкин” бўлган моделлаштирилган объектнинг хусусиятларини тавсифлаш учун ахборот тузилмаларини) ва уларни тавсифлаш учун расмий ёки сунъий тилни танлаш, шунингдек, ушбу маълумотлар тузилмалари бўйича алгоритмлар, яъни танланган тузилмаларни қайта ишлаш “қоидалари” билан ажралиб туради.

Ахборот моделининг мантикий даражасида унинг компьютерда тақдим этиш учун етарли бўлган кўринишга йўналтирилган ўзгартирилиши акс эттирилади. Бунда “Компьютерли ахборот модели” тушунчаси жорий этилиб [2], унда қуйидагилар тушунилади: “ҳар қандай табиатнинг объекти, ҳодисаси, жараёнининг компьютерда қайта ишлаш учун очик бўлган якуний ҳолатдаги матн шаклида тақдим этиш. Компьютерли ахборот модели аслида ахборотли ва ҳисобланган қисмдан иборат. Ахборотли қисмида маълумотлар тузилмалари, яъни ахборот тузилмалари мавжуд бўлса,

ҳисобланган қисм ушбу тузилмалар бўйича алгоритмлар билан ифодаланади. Компьютерли ахборот моделини тавсифлаш воситаси – билмларни тўплаш ва узатиш жараёнида яратилган сунъий тил, охир-оқибатда эса компьютерни қайта ишлаш мумкин бўлган ушбу сунъий тилнинг якуний ҳолатидаги матндир”[1; 2].

Компьютерли ахборот модели ахборот моделининг учинчи даражаси, ахборот тузилмалари – компьютерда мантикий компьютерли ахборот моделини амалга ошириш ва компьютер хотирасидан олинган маълумотлар мажмуаси билан тавсифланади”.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, ахборот моделини тадқиқот объекти, яъни тизимлар, жараёнлар, ҳодисаларни акс эттириш натижасида олинган кўп босқичли, концептуал ахборот модели, ҳисоблаш тизим шаклидаги математик модел, мантикий ахборот, яъни компьютер модели ва компьютер моделини ўз ичига олган, ҳисоблаш эксперименти графигига мос келадиган ва фан сифатида “информатика”нинг умумий таърифига мувофиқ келадиган объект сифатида таърифлашимиз мумкин экан.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Белошапка В. К. О языках, моделях и информатике. // Информатика и образование. 1987. № 6. С. 12–16.
2. Бороненко Т. А., Рыжова, Н. И. Методика обучения информатике. Специальная методика. Учебное пособие для студентов- Спб.: РГПУ им. А. И. Герцена, 1999. –134 с.
3. Глушков В. М. Гносеологическая природа информационного моделирования // Вопросы философии. 1963. № 10. С. 13–18.
4. Ершов А. П. Избранные труды. – Новосибирск: Наука, 1994. – 416 с.
5. Лаптев В. В., Рыжова К. И., Швецкий М. В. Методическая теория обучения информатике. Аспекты фундаментальной подготовки. – Спб.: Изд-во С.-Петербур. Ун-та, 2003. – 352 с.
6. Перегудов Ф. И., Тарасенко Ф. П. Введение в системный анализ. – М.: Высшая школа, 1989. – 367 с.

ТАЛАБАЛАРДА ТЕХНОЛОГИК КОМПЕТЕНЦИЯЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ИННОВАЦИОН ЁНДАШУВЛАР

Аннотация: Мақолада таълим жараёнига электрон ахборот таълим воситалари ёрдамида талабаларда технологик компетенцияларни шакллантиришдаги инновацион ёндашувлар ҳақида фикр юритилган бўлиб, таълимда инновацион технологияларнинг ўрни ва аҳамияти баён этилган. Шунингдек, дарс жараёнида электрон таълим воситаларидан фойдаланишнинг муҳим жиҳатлари, билимларнинг талабалар томонидан самарали ўзлаштирилишига хизмат қилиши асослаб берилган.

Калим сўзлар: электрон таълим воситалари, узлуксиз таълим, эҳтиёж, дастур, дарслик, мультимедиа, фаоллик.

Аннотация. В статье представлен обзор инновационных подходов к образовательному процессу при формировании технологических компетенций с использованием электронных средств обучения, роль и значение инновационных технологий в образовании. Обоснованы аспекты использования электронных средств обучения в ходе урока, служащие эффективному усвоению знаний учащимися.

Ключевые слова: электронные средства обучения, непрерывное образование, потребность, программа, учебник, мультимедиа, активность.

Annotation. The article provides an overview of innovative approaches to the educational process in the formation of technological competencies using electronic teaching aids, the role and importance of innovative technologies in education. Aspects of the use of electronic teaching aids during the lesson are substantiated, which serve the effective assimilation of knowledge by students.

Key words: electronic teaching aids, lifelong education, need, program, textbook, multimedia, activity.

КИРИШ

Мустақиллик йилларида республикамизда олий таълим тизимини тубдан ислоҳ қилиш, педагог кадрларнинг малакасини ошириш, ОТМ моддий-техник базасини мустаҳкамлаш, меъёрий ҳужжатларни босқичма-босқич такомиллаштириб бориш орқали таълим сифатини юқори даражага кўтариш, тайёрланаётган мутахассисларни замон талабларига мос, рақобатбардош қилиб тарбиялаш масаласи мамлакатимиз таълим тизимида устувор вазифа этиб белгиланди. Шунингдек, ҳозирги кунда мамлакатимизда олий таълим тизимини ривожлантириш, кадрлар сифатини юқори поғонага кўтариш, мутахассисларнинг жаҳон рақобатига бардош бериши, келгуси ҳаётда ўз ўрнини мустақил топа оладиган, мамлакатимиз иқтисодиётини юксалтиришга ўз ҳиссасини

кўша оладиган ёшларни тарбиялаш ишларига жуда катта эътибор қаратилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йуналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги “Танкидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак” деб номланган маърузасида таълим ва илм-фан, ёшларга оид сиёсатни амалга оширишнинг қуйидаги вазифалари белгилаб берилган:

• Биринчи вазифа – мактабгача таълим соҳаси. Ушбу соҳа болаларни қамраб олиши 27%

ни ташкил этади, шунингдек, тажрибали педагог ва мутахассисларни жалб қилган ҳолда ўқув режа ва дастурларни тубдан қайта кўриб чиқиш зарур.

- Иккинчи вазифа – умумтаълим мактаблари, лицей ва касб-хунар коллежлари, шунингдек, олий ўқув юртлиридаги ўқитиш сифати билан боғлиқ. Замоновий ўқув режа ва услубларни жорий этиш талаб даражасида эмас. Бу борада таълим олиш, маънавий-маърифий камолот масалалари ва ҳақиқий кадриятларни шакллантириш жараёнларига фаол кўмак берадиган муҳитни яратиш зарур.

- Учинчи вазифа – таълим муассасаларини, энг аввало, касб-хунар коллежларини оқилонга жойлаштиришни, шунингдек, иқтисодиёт, ижтимоий соҳа ва ҳар бир ҳудуднинг зарур мутахассисларга бўлган талабини тўғри аниқлашни танқидий таҳлил қилишдир.

- Тўртинчи вазифа – нафақат академик илм-фанни, балки олий ўқув юртлиридаги илм-фанни янада ривожлантириш.

- Бешинчи вазифа – китобларни чоп этиш ва тарқатишдаги муаммоларни ҳал қилишдир.

Хукуматимиз томонидан таълим тизимини янада ривожлантириш борасида қабул қилинган “2017–2021 йилларда Олий таълим тизимини комплекс ривожлантириш дастури” соҳада янги даврни бошлаб берди. Бугунги кунда мамлакатимиздаги аксарият умумтаълим мактаблари, касб-хунар коллежлари, олий таълим муассасалари, маърифат масканлари ZiyoNET жамоат таълим ахборот тармоғига уланган. Дарс ва ўқув машғулоти давомида илғор мультимедиа технологиялари кенг қўлланилмоқда. Умумий ўрта таълим муассасаларида “Ўқувчининг электрон кундалиги” ва “Ўзбекистонда электрон китоб – “JetBook”лардан фойдаланиш” лойиҳаларининг муваффақиятли амалга оширилаётгани таълим сифати ва самарадорлигини юксалтириш, ўқувчиларнинг ўзлаштириши ва билим даражасини доимий таҳлил этиш имконини бермоқда. Ўзбекистон Алоқа ва ахборотлаштириш агентлиги, “Ўзбектелеком” акциядорлик компанияси, Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳамкорлигидаги “Ўзбекистон Республикасида “Электрон таълим” миллий тармоғини яратиш” лойиҳаси асосида жорий йилда барча олий таълим масканлари, “Истеъдод” жамғармаси, илмий-маърифий муассасалар ягона “Электрон таълим” тармоғига уланди.

МАВЗУГА ОИД АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ

Электрон таълим воситаларининг таълим сифатини оширишдаги ролини тўғри англаган ҳолда, давлатимиз томонидан унинг техник-технологик таъминоти борасида бир қатор чора-тадбирларни амалга ошириш кўзда тутилмоқда. Айнан Ўзбекистон Республикасини 2017–2021 йилларда ривожлантиришнинг ҳаракатлар стратегиясида ҳам бунга алоҳида ўрин берилган. Зеро, биз бугун глобаллашув даврида яшамокдамиз. Техника-технология катта тезликда ривожланмоқда. Глобаллашув билан бир қаторда, ахборот ва ғоявий хуружлар шакли ва кўринишлари кўпаймоқда. Шу билан бирга, миллий ўзлик, миллий менталитет ва ўзига хослик жиҳатларини таълим ва тарбиянинг ажралмас таркибий қисми сифатида намоеён бўлиши ҳам зарурдир. Чунки айнан шу омиллар мафкуравий иммунитетнинг айрим жиҳатларини ўзида ифода этади. Давр ёш авлод тарбиясида мазкур жиҳатларнинг барчасини эътиборга олишни тақозо этмоқда. Шундай экан мамлакатимиздаги таълим тизими кейинги йилларда ҳам доимо замон талабларига мос равишда тараққий этиб боравериши зарурий ҳолатдир. Зеро, биз таълим тизимини ривожлантирар эканмиз, келажакдаги жамиятимизнинг энг олий кадриятлар ва халқимиз истаклари йўлида тараққий этишини таъминлаймиз. Қолаверса, дунё тараққиёти ҳам бир жойда тўхтаб қолмайди. Шунинг учун таълим тизимини доимо ислоҳ этиш, ўқитиш усул ва воситаларини такомиллаштириш, таълим мазмунини бойитиш бугунги куннинг муҳим талабидир. Бу эса, ўз ўрнида, замонавий педагог-кадрларни тайёрлаш жараёнига ва уларнинг малакасига бўлган талабларни кучайтиришни тақозо этади.

Президентимиз белгилаган вазифалардан келиб чиқиб, кадрлар тайёрлаш соҳасида ишлайдиган профессор-ўқитувчилар электрон таълим воситалари ёрдамида талабаларнинг технологик компетенцияларини ошириш борасида қуйилган қуйидаги ишларни алоҳида таъкидлаш лозим, деб ҳисоблаймиз:

1. Таълим сифатини ошириш мақсадида профессор-ўқитувчиларнинг ахборот-коммуникацион технологиялар, хорижий тиллар ва бошқа махсус фанлардан профессионал билим даражаси ва тажрибасини узлуксиз ошириб бориш.

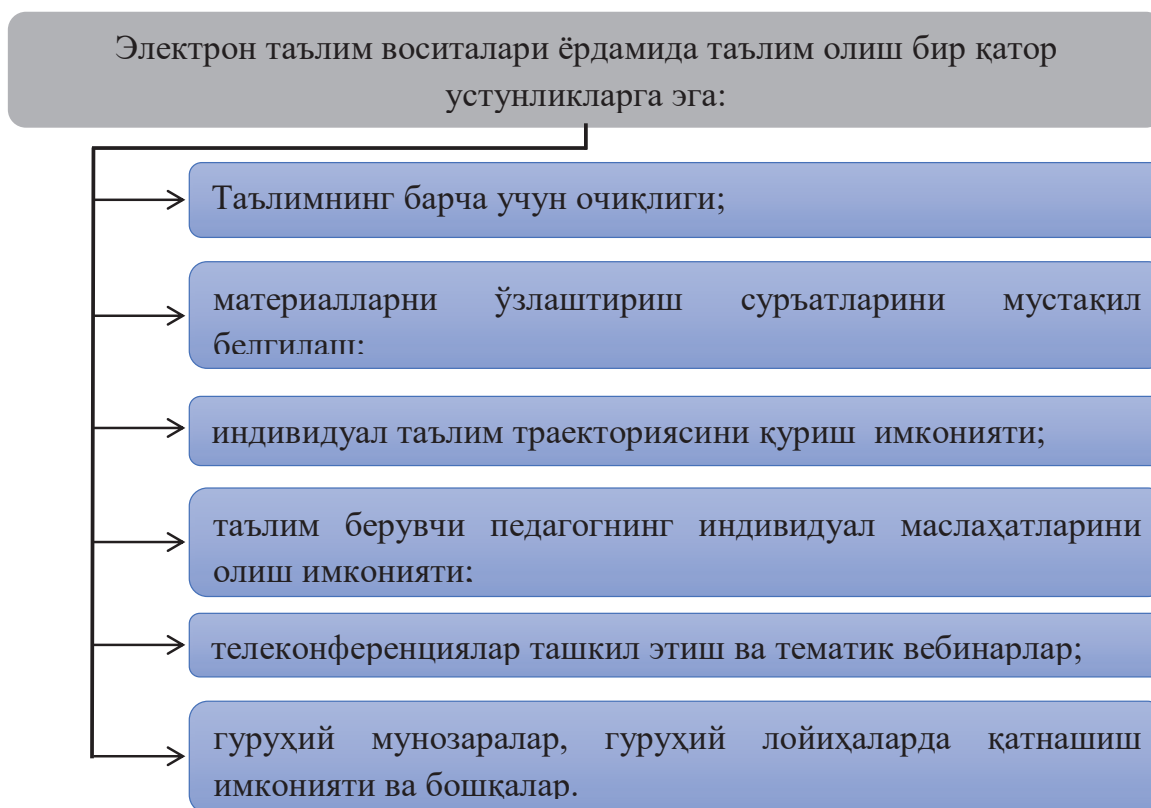
2. Илғор хорижий университетларнинг электрон таълимни ривожлантириш борасидаги тажрибасини доимий ўрганиб бориш, тажрибаларини ўрганиш асосида фанлар бўйича замонавий ўқув режа, фан дастурлари ва уларга мос ўқув-услубий мажмуалар тайёрлаш.

3. Ўқитилаётган мутахассислик фанларидан ташкил этилган “on-line” курсларининг қиёсий таҳлилини амалга ошириш ва талабаларни улар билан таништириб бориш.

4. Таълим жараёнини электрон таълим воситалари ёрдамида такомиллаштириш, бу нафакат назарий билимларни, балки амалий

билимларни чуқурлаштириш орқали, амалий кўникма, усул ва услубларни ҳамда технологик компетенция, лойихалар ва грантларда ишлаш олиш қобилияти, гуруҳ бўлиб ишлаш кўникмаси, лидерлик сифатларини шакллантириш. Мутахассислигини чуқур биладиган, муаммоларни ҳал қилишга қодир, чет тилини пухта ўзлаштирган, махсус компьютер дастурларини қўллай оладиган, юксак маънавийликни қамол инсонни тарбиялаб етиштириш.

Электрон таълим дастакларининг хилма-хиллигига қарамай, уни таълим жараёнида қўллаш педагогларнинг юқори даражадаги ма-

1-расм. Электрон таълим воситалари ёрдамида таълим олишнинг устунликлари.

лақаси, яъни таълим жараёнини ташкил этиш ва бошқаришда зарур ҳисобланган электрон таълим муҳитида ишлаш олиш компетенцияси, фан доирасидаги компетенцияси, талабалар ва бошқа таълим олувчиларни ўқитиш учун зарур ҳисобланган бошқа компетенциялар ва электрон таълим беришнинг технологияларини қўллаш компетенцияларига мукамал тарзда эга бўлинганда энг юқори самарани беради.

Технологик компетенциянинг энг аниқ ва кенг қамровли таърифи С.Ф.Эховда келтирилган: “Технологик компетенция – техно-

логик маданиятни умумбашарий маданиятнинг ажралмас қисми сифатида ўзлаштириш босқичларидан биридир”.

Г.К.Селевко технологиянинг юқоридаги таърифини аниқ инструментал жараённи назорат қилиш ва белгиланган мақсадларга эришиш кафолати каби муҳим хусусиятларга эга. “Технологик компетенция” категориясининг мазмунини очиб бериш учун тадқиқотчилар томонидан қўлланиладиган ёндашувларни кўриб чиқиб, унинг муҳим хусусиятларини белгилаймиз.

Шахсий ёндашув мантиқида “технологик компетенция” категорияси қобилият (А.В. Шатных, С.Ф.Эхов), шахсий характеристика (Ю.С.Дорохин), инсоннинг универсал характеристикаси (А.Н.Сергеев), ажралмас шахсий ва профессионал сифат (Г.А.Хаматгалеева), мутахассис шахсининг интегратив сифати (О.А.Смолина). А.А.Вербицкий ва О.Г.Ларионованинг фикрига кўра, ОТМ нинг таълим жараёни нафақат мутахассиснинг компетенциясини шакллантиришга, балки ўз-ўзини бошқарадиган ижодий шахсни шакллантиришга қаратилган бўлиши керак, бу эса компетенцияга асосланган ва шахсий таълимга йўналтирилган ёндашувлар ўртасидаги муносабатни кўрсатади.

ТАДҚИҚОТ МЕТОДОЛОГИЯСИ

Технологик компетенция – турли касбий вазифаларни ҳал этиш технологияларини қўллаш усуллари, шакллари, фаолият воситалари, кўникма ва тажрибаларни билиш мажмуи.

Технологик компетенциялар қуйидагилардан иборат: 1) олий таълим муассасасида мутахассисларни тайёрлаш натижасида ОТМ битирувчилари ижтимоий ва профессионал компетенцияларни муҳим таркибий қисми; 2)

мураккаб шахсий сифат, самарали ва масъулият билан турли технологиялар ёрдамида профессионал муаммоларни ҳал қилишга қаратилган.

Инновация – муайян тизимнинг ички тузилишини ўзгартиришга қаратилган фаолият.

Инновацион таълим (ингл. “innovation” – янгилик киритиш, ихтиро) – таълим олувчида янги ғоя, меъёр, қоидаларни яратиш, ўзга шахслар томонидан яратилган илғор ғоялар, меъёр, қоидаларни табиий қабул қилишга оид сифатлар, малакаларни шакллантириш имкониятини яратадиган таълим.

Инновацион таълим жараёнида қўлланиладиган технологиялар инновацион таълим технологиялари ёки таълим инновациялари деб номланади. Таълим инновациялари – таълим соҳаси ёки ўқув жараёнида мавжуд муаммони янгича ёндашув асосида ечиш мақсадида қўлланилиб, аввалгидан анча самарали натижани кафолатлай оладиган шакл, метод ва технологиялар.

Таълим инновациялари “инновацион таълим” деб ҳам номланади. Таълим инновациялари бир неча турга ажратилади.

2-расм. Таълим инновациялари турлари.

Компетенциявий ёндашувга асосланган таълим ўқувчиларда мустақиллик, фаол фуқаролик позициясига эга бўлиш, ташаббускорлик, медиаресурслар ва ахборот-коммуникация технологияларидан ўз фаолиятида оқилона фойдалана олиш, онгли равишда касбухунар танлаш, соғлом рақобат ҳамда умуммаданий кўникмаларни шакллантиради. Инсон ўз ҳаётида шахсий, ижтимоий, иқтисодий ва касбий муносабатларга киришиши, жамиятда

ўз ўрнини эгаллаши, дуч келадиган муаммоларнинг ечимини ҳал этиши, энг муҳими, ўз соҳаси, касби бўйича рақобатбардош бўлиши учун зарур бўлган таянч компетенцияларга эга бўлиши лозим. Бундан ташқари, таълимда ҳар бир ўқув фанини ўзлаштириш жараёнида ўқувчиларда, шу фаннинг ўзига хослиги, мазмунидан келиб чиққан ҳолда, соҳага тегишли хусусий компетенциялар ҳам шакллантирилади.

3-расм. Ўқув жараёнини ташкил этиш шакллари.

Электрон таълим воситалари ёрдамида талабаларда шакллантириладиган технологик компетенция – интернет, ОАВ ва бошқа тармоқлардан зарур бўлган ахборотларни излаб топиш, маълумотлар базасини яратиш мустақил тўплай олиш, уларни таҳлил этиш, баҳолаш, ахборотни қайта ишлаш ва уларни узатиш, асосийларини танлаб олиш, фойдалана олиш.

Талабаларда ижодий ишлай олиш, ҳамкорлик қила олиш, билим, кўникма, ма-

лакалари ва компетентлилик даражаларини шакллантириш бўйича техника фанлари таълими мақсадларини ва баҳолаш мезонларини аниқроқ белгиловчи қуйидаги тамойиллар белгиланади.

Билиш, ўрганиш – ўрганилган материални билиш олиш, қайта айтиб бера олиши.

Тушуниш, идрок қилиш – ўрганилган материалларни хотирада сақлаб қолиш, моҳиятини идрок этиш ва тушунганликни

намойиш қилиш, бир даврдан бошқа даврга кўчира олиш. У ёки бу ҳолатга танқидий баҳо бера олиш. Мунозаларда иштирок эта олиш. Ўзининг фикрини ва қарашларини фанда олган билимлари асосида ҳимоя қила олиш.

Қўллай олиш – ўрганилган умумий тушунча, атамаларни, муаммоли вазиятларга, мисол орқали татбиқ эта олиш ҳамда самарали қўллай олиш; Жамоада ишлай олиш ва етакчилик қобилиятларини намоён этиш; турли хил роллар ва масъулиятларни қабул қила олиш; бошқалар билан биргаликда самарали меҳнат қила олиш.

Анализ (таҳлил) ва синтез, филтер қилиш – берилган муаммони ҳал қилиш учун зарур маълумотларни турли хил манбалардан тўплаш, тартибга солиш, таҳлил қилиш; ўрганилган бир бутун материални майда бўлақларга, таркибий қисмларга ажрата олиш

ва улар орасида муносабатлар ўрнатиш ва таҳлил қила олиш; аниқланган хусусий натижаларни умумлаштириб, асосийларини ажратиш, хулоса чиқара олиш.

Танқидий фикрлаш ва тизимли фикрлаш – масалан, англашда ва мураккаб қарорлар қабул қилишда пухта далиллар келтиришдан фойдаланиш; тизимлар воқеалар ва ҳодисалар, вазиятлар ўртасидаги узвий боғлиқликни англаш.

Баҳолаш ва хулоса чиқариш – воқеа ва ҳодисаларга баҳо бера олиш, муаммоли вазиятни маълум ички ёки ташқи мезонлар асосида баҳолаш ва таққослаш, сабаб ва оқибатларини ўрганиш, натижаларни таҳлил қилиш асосида танқидий фикрлаш, хулоса чиқаришдир[5].

Талабаларда технологик компетенцияларни шакллантиришнинг инновацион усуллари қуйидагилардан иборат.

4-расм. Дарс жараёнини ташкил этишда қўлланиладиган инновацион электрон таълим воситалари.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, замонавий электрон таълим воситалари микро ва макро дунёдаги, мураккаб қурилмалар ва биологик тизимлардаги ҳодиса ва жараёнларни компьютер графикаси ва моделлаштиришдан фойдаланиш асосида ўргатиш, жуда катта ёки жуда кичик тезликда содир бўладиган физик, кимёвий ва биологик жараёнларни қулай вақт ўлчамида тақдим этиш каби янги дидактик масалаларни ечишга ёрдам беради.

Таълимда замонавий электрон таълим воситаларининг шаклланиши фан соҳаларини ахборотлаштиришга, ўқув фаолиятини интеллектуаллаштиришга, таълим тизими инфраструктураси ва уни бошқариш механизмларини такомиллаштиришга олиб келади. Бу, ўз ўрнида, талабаларда технологик компетенцияларини шакллантиришга ўқув-тарбия жараёнларининг барча босқичларини электрон таълим воситаларидан фойдаланиш асосида,

таълим жараёнининг сифати ва самарадорлиги ортиши, талабаларнинг билиш фаолияти- ни фаоллашувини, фанлараро алоқаларнинг чуқурлашувини кузатиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сон Фармони.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 июндаги “Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга оширилаётган кенг камровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3775-сон Қарори.
3. Ҳамдамов Р., Бегимкулов У., Тайлоқов Н. (2010). Таълимда ахборот технологиялари. Олий таълим муассасалари учун ўқув қўлланма. ЎЗМУ давлат илмий нашриёти. 120 б.
4. Дьяченко С. А. (2007). Электронные средства обучения в деятельности преподавателя. *Среднерусский вестник общественных наук*, (2).
5. Пулатова Д. Т. (2015). Таълим жараёнига электрон ахборот таълим ресурсларини жорий этишнинг педагогик шарт-шароитлари. *Современное образование (Узбекистан)*, (7).
6. Йўлдошев Ж.Ғ. ва бошқалар (2008). Интерфаол таълим сифат кафолати. –Т.: «ЮНИСЕФ».

*Инобат Мадрахимова,
тагистр, ТВЧДПИ*

АДАБИЁТ ДАРСЛАРИ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШДА ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИНГ ЎРНИ

Аннотация. Ушбу мақолада таълим жараёни мазмуни ва шахсга таълим бериш ва уни тарбиялашни янги метод ва усулларини ҳақида ҳамда таълимга замонавий таълим технологияларини қўллашда адабиёт фани мисолида ёндашилган.

Калим сўз: таълим, педагогик технология, метод, шакл, дарс.

Аннотация. В статье рассматриваются содержание образовательного процесса и новые методы и приемы обучения и воспитания личности, а также подход к обучению на примере литературоведения с применением современных образовательных технологий.

Ключевые слова: воспитание, педагогическая технология, метод, форма, урок.

Annotation. The article examines the content of the educational process and new methods and techniques of teaching and upbringing of the individual, as well as an approach to teaching on the example of literary criticism using modern educational technologies

Key words: education, pedagogical technology, method, form, lesson.

Келажакнинг комил инсонларини тарбиялашда, давлатимиз нурли истиқболини яратиш, юртимиз номини жаҳонга таратиш, аждодларимиз томонидан яратилган миллий маънавий, маданий меросни ўрганиш ва унинг инсонпарвар ғояларни тарғиб этиш биз педа-

голарнинг олдида турган муҳим вазифаларимиздан биридир. Бу муаммонинг ечимини топишда эса таълим жараёнининг мазмуни ва шахсга таълим бериш ҳамда уни тарбиялашнинг янги метод ва усулларини билишни тақозо этади.

Жаҳон тажрибаларига таянган ҳолда замонавий таълимни ташкил этишга қўйиладиган муҳим талаблардан бири, ортикча рухий ҳамда жисмоний куч сарф этмай кам вақт ичида юқори самарадорликка эришиш. Шу нуқтаи назардан таълим жараёнига ноанъанавий дарслар ўйин дарс, сахналаштирилган дарс, мусобақа, ролли ўйин дарсларини ташкил этиш, шахс фаолиятига ёндашув концепцияси ва тамойилларига мос келиб улар ўқувчи ички дунёси, тафаккури ва шахсий ҳаётий тажрибасини максимал даражада фаоллаштиришга хизмат қилади. Замонавий педагог, шуларга асосланган ҳолда ўтаётган дарсини самарали чиқиши учун изланиши, ўз устида мунтазам тинимсиз ишлаши лозим.

Глобаллашув муҳотида ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар шароитида бошқа фанлар қатори ўзбек тили ва адабиётини ўқитиш мазмунини такомиллаштириш, дарсларни жаҳон талаблари асосида ўтишни тақозо этади. Шундан келиб чиқиб педагоглар, яъни ҳар бир адабиёт ўқитувчиси ўз ихтисослиги бўйича тўлиқ назарий билимга эга бўлиши, замонавий ўқитиш усулларидан яхши хабардор бўлиб, улардан самарали фойдаланиш йўлларини кашф эта олиши муҳим. Шундагина ўқитиш сифати билан бир қаторда ўқувчиларнинг дарсга қизиқиши ҳам ортади. Барча педагоглар шу жумладан тил ва адабиёт ўқитувчиси том маънода, ижодкор бўлиши шарт, зеро, адабиёт дарси тарбия, ташвиқот, нотиклик, санъаткорликнинг мажмуасидир. Демак, биз мақоламизда асосан педагоглардан адабиёт фани ўқитувчилар мисолида ёндашишга ҳаракат қиламиз.

Таълимни ташкил қилишда адабиёт дарсининг мақсади, моҳиятига қараб унинг асосий методи, кўринишига қараб дарснинг вазифаси ва шакли белгиланади. Барча фанлар қатори адабиёт дарсларини ўқитишда услуб ва усулларнинг алмашилиб туриши дарснинг жозибадорлигини таъминлайди. Дарсда суҳбат, ҳикоя, иншо, ёзма иш, мустақил иш шаклларида фойдаланиш мумкин. Адабиёт дарсларида замонавий усуллардан фойдаланиш яхши натижа беради, албатта, бунда адабиёт ўқитувчиси биринчи галда ижодкор бўлиши керак.

Дарс – мусобақа, конференция, семинар, саёҳат, назм дарси каби дарс турлари оммала-

шиб бормоқда. Ана шундай, яъни ноанъанавий дарс турлари адабий таълим самарадорлигини ошириши шубҳасиз.

Педагогик тажриба натижаси сифатида шуни кўрсатишимиз мумкин, талаба:

- берилган материалдан маъруза тинглаганида ўз эшитганининг 5 % ини;
- ўзи ўқиганининг 10 % ини;
- бевосита видео, расм, кўргазма кўрганида билимнинг 20 % ини;
- тажрибани намойиш қилишда кўрган ва эшитганининг 30 % ини;
- жамоада музокара орқали бирга таҳлил қилганининг 40 % ини;
- яқка машқ қилганида, яъни ўқиган, ёзган, гапирганининг 50 % ини;
- ишбилармонлик ўйини, лойиҳа усули қўлланилганида мустақил ўқиганида, таҳлил этганида, иш ҳимоя қилганида билимнинг 75 % ини;
- ўз устида ишлаб ўрганганларини бошқага тушунтириб, ўқитганида билимнинг 90 % ини эсида сақлаб қолишини аниқладик.

Демак, ўқитишнинг фаол усулини қўллаб, талабани кўпроқ амалиётга ўргатганимизда, у тегишли фан бўйича билимнинг 90 % ини ўзлаштиради.

Биз қуйида 3-синф ўқувчилари учун Ўқиш фанидан тайёрланган 2 соатлик ноанъанавий маъруза дарсини ишланмасини илова қиламиз.

Дарс жараёнида мультимедиали электрон маърузадан, мусикадан, сахна кўринишларидан, фойдаланилади. Дарс ёзувчи Нормурод Норқобиловнинг “Қизча ва қарғалар” ҳикоясини мультимедиали тасвир орқали тинглашдан бошланади. Болаларга бир-неча саволлар билан мурожаат қилиниши мумкин:

Ҳикоя муаллифи ким эканлиги сўралади.

Ўқувчилар ўқиган ҳикоясидан кейин ҳикоянинг баёни бошланди. Бунда ўқитувчи ўқувчиларга Нормурод Норқобиловнинг ҳаёт йўли ҳақида, ёзувчининг бошқа ҳикоялари ҳақида ҳам қисқача маълумот бериши мумкин. Шунингдек Нормурод Норқобиловнинг болалар адабиётининг ривожига қўшган ҳиссаси ҳақида фикр-мулоҳазалар билдирилади.

Иккинчи босқичда “Қизча ва қарғалар” ҳикояси таҳлиliga ўтилиши мумкин. Таҳлил жараёнида ўқитувчи мультимедиали тасвир орқали ҳикоя қаҳрамонларининг расмларини намойиш қилиши тавсия этилади. Дарс фанлараро интегра-

ция методидан фойдаланилган ҳолда халқ оғзаки ижоди, тарих, адабиёт фанлари билан боғланган ҳолда тушунтириб борилади. Ўқитувчи ўқувчилар билан биргаликда ҳикоя қаҳрамонлари образини гавдалантириб сахна кўриниши тайёрлаши ҳам ўқувчиларни дарсга бўлган қизиқишларини янада ошишига сабаб бўлади.

Умуман, Нормурод Норқобилов ижодий мероси умум ўзбек адабиётининг ажралмас қисми бўлган болалар адабиёти хазинасининг ҳам нодир дурдоналаридан эканлиги таъкидланади.

Ўқиш дарсини бундай ташкил қилиш дарс самарадорлигини оширибгина қолмай, балки ўқувчилардаги лоқайдлик ва масъулиятсизликни олдини олади.

Умуман айтганда, ноанъанавий усулларда ўтказиладиган дарслар ўқувчиларда бадиий асарни мустақил мутолаа қилиш ва асарни таҳлил қилиш, энг муҳими, ўзгалар фикрини ҳурматлашга ўргатиш имконини беради.

Хулоса қилиб айтганда, баркамол ёшларни тарбиялашда, жаҳон талаблари ва тажрибаларига таяниш билан бирга, юртимиз номини жаҳонга танитган, аждодларимиз томонидан яратилган миллий маънавий, маданий меросни ўрганиш ва унинг инсонпарвар ғояларни тарғиб этиш орқали замонавий педагогик технологияларни қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Norqobilov N. "Qizcha va qarg'alar", 3-sinf "O'qish" kitobi. –T.: O'qituvchi, 2019.
2. Йўлдошев Ж.Ф., Усмонов С.А. «Педагогик технология асослари». –Т.: «Ўқитувчи», 2004 й.
3. Хамидов А. Янги педагогик технологиялар. Ўқув қўлланма. –Тошкент. 2004.
4. Хамидов А. Янги педагогик технологиялар. –Т. 2004.
5. Ў.Толипов., М. Усмонбоева. «Педагогик технологиянинг татбиқий асослари». Ўқув қўлланма. «Фан». ЎзПФТИ, 2006 й.

Kumush Jumanova,
Student, Chirchik State Pedagogical
Institute of Tashkent Region
Muhabbat Yusupova,
Supervisor, Chirchik State Pedagogical
Institute of Tashkent Region

A NEW APPROACH TO TEACHING FOREIGN LANGUAGES: CASE STUDY

Abstract. *The use of case study in teaching foreign languages is one of the most effective ways to develop students' speaking skills. Case study involves the development of students' logical thinking as well as language skills. At the same time, it boosts students' data analyzing skills and stimulates critical thinking.*

Аннотация. *Использование кейсов при обучении иностранным языкам - один из наиболее эффективных способов развития разговорных навыков учащихся. Кейс-стади предполагает развитие у студентов логического мышления, а также языковых навыков. В то же время он развивает у студентов навыки анализа данных и стимулирует критическое мышление.*

Annotatsiya. *Chet tillarni o'rgatishda "case study" metodidan foydalanish o'quvchilarning nutq qobiliyatini rivojlantirishning eng samarali usullaridan biridir. "Case study" o'quvchilarning*

mantiqiy tafakkuri hamda til ko'nikmalarini shakllantirishni o'z ichiga oladi. Shu bilan birga, u o'quvchilarning ma'lumotlarni tahlil qilish ko'nikmalarini oshiradi va tahliliy-tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi.

Keywords: *case study, speaking skills, foreign language teaching, methods, students' communication skills, critical thinking.*

The use of case study in teaching foreign languages is one of the most effective ways to develop students' speaking skills. Case study involves the development of students' logical thinking as well as language skills. Students automatically begin to improve their language skills while solving a problem in a case study. They update their vocabularies in order to express their ideas and try to form sentences correctly.

Although initially designed for non-linguistic disciplines, the case method found its place in language teaching, in particular English for Specific Purposes (ESP), being considered a source of more effective and motivating language teaching methodology[1]. Yelena Basta points out that contemporary times call for a shift of traditional foreign language teaching methods towards new and innovative methods, and argues in favor of the case method as a multi-disciplinary approach, including both linguistic and non-linguistic, core-subject matters, which enables "the application of theoretical non-linguistic knowledge and concepts into language Learning"[2].

Benefits and challenges of case study method

Michelle Schwarz stresses that the method refines students' communication and critical skills in the process of applying theoretical knowledge and searching for solutions, fostering students' information literacy and increasing their collaboration and team work[3]. Information literacy is one of most current issues in education of XXI century. Therefore, teachers with the help of this method can develop not only students' language skills, but also their communication skills, team-working skills and critical thinking.

In her paper titled "The ABCs of case teaching", Vicki Golich notes that the case method is learner-centered, and is based on the interactions between students and teacher and students within a group. She observes that the originality and effectiveness of the method consists of students discovering knowledge on their own under the guidance of the teacher while learning "how to learn"[4]. Another important impact of this method is that students get knowledge not only

from the teacher, but also from other students and also the teacher may get knowledge from students. By the way, teacher can implement an effective interaction between students and the teacher with the help of the case study method.

Davis and Wilcock point out that, due to its practical application of theoretical concepts, the method helps "bridging the gap between theory and practice"[5]. Teaching students how to apply theory in practice has always been the most difficult pedagogical process and it is that teachers face challenges a lot in the process of resolving this problem. Maryann Piotrowski considers that, due to their decisional rather than expository nature, cases combine theory and practice and are effective in sharpening the students' "ability to differentiate facts from opinions, relevant data from irrelevant, and trivial information from that which is vital to decision making"[6]. At the same time, it boosts students' data analyzing skills and stimulates critical thinking. For instance, if the students are given a problem for the case study, at first, they exchange the ideas with each other, secondly, they collect the data which are related to the topic and next they analyze the data by dividing them into relevant and irrelevant.

Time is another issue connected with the case method. Because cases require a considerable volume of reading and preparation, and due to the fact that they unfold in an unconventional manner, case method courses take a longer time to cover compared to the traditional, lecture-based ones[7]. Time is another factor because working with a case study requires more time than other methods. Uber Grosse points out that the case study has a number of advantages, such as creating opportunities for students to read, speak, listen and write. Furthermore, vocabulary and grammatical structures are practiced. In addition, increased learner participation, which is specific to the case method, has been found to have positive effects on learners' motivation and attitudes toward language study[8]. For example, if the teacher choose the topic due to the interest of the audience and encourages

students on the topic, students' motivation will enhance for the lesson dramatically.

Wei Wang pays attention to the fact that almost all universities are stepping up reforms to develop new curriculum, adding more communication – related content into the courses they provide with focus on case-based method [9]. It is significant to note that improving students' communication skills may help students to gain the knowledge better, get higher grades, and most importantly, achieve great success in their future career.

Problems

Culture also plays an essential role in case studies and originate serious challenges for inexperienced students and teachers. In their research of student attitudes towards the case methods in Europe, the U. S. and South-East Asia Saner and Yiu[10] said that, since most cases used in business schools were written by American authors and are grounded

in the American national character and business culture, non-American students have difficulties in understanding and utilizing them. Jackson recommends that the instructors use both locally and internationally designed cases. She stresses the importance of the cultural component and advises that case writers and facilitators develop cases that reflect the local cultural context[11].

In addition, Asian students tend to refrain from taking the initiative in a pair or group discussion and prefer not to disturb the harmony of the group by challenging their peers or expressing different opinions, which might render the role plays stale and ineffective[12]. Asian students are quick to come to an end debates because they prefer to get certain knowledge by listening to the teacher rather than creating heated discussion and expressing own ideas independently. Hence, this method may not be the best way for Asian students in some cases.

REFERENCES

- [1] Jelena Basta, "Role of case studies in teaching English for business and economics", *The Journal of Teaching English for Specific and Academic Purposes*, Vol. 5, No. 3, 2017, p. 555.
- [2] Basta, Y., (2017), "Role of case studies in teaching English for business and economics", *The Journal of Teaching English for Specific and Academic Purposes*, Vol. 5, No. 3, pp. 553-566.
- [3] Schwartz, M., (2014), "Teaching Methods for Case Studies", Ryerson University, 2014, pp. 1-8,
- [4] Vicki L. Golich, (2000), "The ABCs of case teaching", *Pew Case Studies in International Affairs*, Institute for the Study of Diplomacy, p. 3.
- [5] Claire Davis, & Elizabeth Wilcock, "Teaching materials using case studies" UK Centre for Materials Education, Higher Education Academy.
- [6] Maryann V. Piotrowski, "Business as usual: Using the case method to teach ESL to executives", *TESOL Quarterly*, Vol. 16, No. 2, 1982, p. 230-231.
- [7] Esteban, A.A. and Perez Cañado, M.L., (2004), "Making the case method work in teaching business English: A case study", *English for Specific Purposes*, Vol. 23, pp. 137-161. Golich, V., (2000), "The ABCs of case teaching", *Pew Case Studies in International Affairs*, Institute for the Study of Diplomacy, pp. 1-84, <http://researchswinger.org/others/case-methodteaching.pdf> (retrieved March y2, 2019).
- [8] Uber Grosse, C., (1988), "The case study approach to teaching business English", *English for Specific Purposes*, Vol. 7, pp. 131-136.
- [9] Zak, P., (2013), "How Stories Change the Brain", *Greater Good Magazine*, Dec. 17, 2013,
- [10] Raymond Saner and Lichia Yiu, "European and Asian resistance to the use of the American case method in management training: possible cultural and systemic incongruencies", *The International Journal of Human Resource Management*, Vol. 5 No. 4, 1994, p. 954.

LEGAL LANGUAGE AS PART OF THE RUSSIAN LITERARY LANGUAGE

***Annotation.** This article provides examples of the use of legal speech by 1st year students on the basis of fragments of practical exercises in the module “Culture of speech (oratory)”.*

***Keywords:** legal speech, public speaking, public speaking, accusatory speech, advocate speech, defendant, murder, death penalty, psychological portrait, criminal, act, criminal personality, logical analysis, intelligence, self-consciousness, basic personality traits.*

***Аннотация.** В данной статье приводятся примеры использования юридической речи студентами 1 курса на основе фрагментов практических занятий по модулю «Культура речи (ораторское искусство)».*

***Ключевые слова:** юридическая речь, публичное выступление, обвинительная речь, адвокатская речь, обвиняемый, психологический портрет, преступник, деяние, личность преступника, логический анализ, интеллект, самосознание, основные черты личности.*

Today, one of the urgent problems in the legal profession is the lack or lack of speech skills that fundamentally affect the communication of a lawyer with people. The ability to speak correctly and beautifully is a direct professional need for a priest of Themis. A person who skillfully speaks speech, is able to speak logically and convincingly - undoubtedly feels confident in all everyday situations, he is easily given to establish contacts with people, he achieves success in all his undertakings. One of the most important elements of the legal profession is the level of culture speech lawyer's.

The perception of law and its interpretation is always mediated by the linguistic factor. This, in turn, gives special relevance to the language training of specialists in international law. It is a lawyer with his activity, expressed in the word, that forms law as a social reality. Therefore, in addition to mastering the latest advances in legal science and the formation of skills of professional labor, future lawyers need to master the basics of professional speech.

The problem of optimizing the process of the formation of professional speech in a non-linguistic university remains one of the topical issues in methodological science. Obviously, in each individual case, the content and methodology of training should reflect the general characteristic of professional speech in general, and the specific features of the speech of specialists in a particular profession.

Professional training of a student largely depends on establishment of optimal connections between subjects, which is achieved by considering the specifics of a given specialty.

Practical training of “Written speech of a lawyer” module for the first-year students is aimed to practical language proficiency, that is, various tasks of a creative nature, is to be completed in order to impart skills of creating legal texts.

In this regard, it is possible to consider a fragment of an occupation aimed to develop the skills of legal speech.

The task.

Rewrite the text below in legal language.

«Little Red Riding Hood»

The wolf ran to the house of the grandmother and knocked three times.

- Who's there? - asked grandmother in a weak voice.

“It's me, your granddaughter Little Red Riding Hood,” answered the Wolf.

- Come in, baby.

The wolf broke into the house and, before the grandmother had time to recover, in an instant swallowed it. Then he fastened his grandmother's cap, lay down on her bed and pulled the blanket over his ears. Soon, Little Red Riding Hood approached the house and, unaware, knocked on the door.

Grandma, it's me, your Little Red Riding Hood! I brought you a tincture of wild berries, jam and pie.

- The door is open! - Wolf growled in a hoarse voice. Little Red Riding Hood entered the house and, seeing her grandmother, was very surprised.

“Grandma, what a rough voice you have!”

“Of course it’s rude, I’m sick,” said the Wolf.

- Come closer, my child.

Little Red Riding Hood put the basket with gifts on the floor and timidly approached. It was very strange today grandmother.

- Oh, Grandma, what big hands you have!

The wolf quickly hid his shaggy paws under a blanket.

- This is to strengthen hug you, Little Red Riding Hood! Come closer.

But Grandma, why do you have such big ears?

- To better hear you, Little Red Riding Hood. Well, sit down with me.

- Oh, Grandma, why do you have such big eyes?

“To see you better, Little Red Riding Hood,” Wolf said impatiently.

“Oh, Grandma,” cried Red Riding Hood, backing back, “why do you have such big teeth?”

To quickly eat you! - the Wolf growled, jumped out from under a feather-bed, clicked teeth and swallowed the girl together with her red hat. Then he lay back in bed and began to snore.

Fortunately, a forester passed by. He had already noticed from a distance that something was amiss: the doors of the house were wide open, and from there came a loud snore. The forester removed a double-barreled shotgun from his shoulder and crept to the window. He almost cried when he saw a wolf sprawling on her grandmother’s bed with a puffy belly. Without hesitation, the forester ran into the house, grabbed a hunting knife from his belt and instantly ripped the belly of the wolf. From there, Red Riding Hood jumped out, and behind her grandmother. Oh, how dark it was in the belly of a wolf! It is terrible to even think that there would be, do not come a brave and resourceful forester in time ...

1 year student Allashova Sh

«Little Red Riding Hood»

in legal language

In an unknown locality lived a citizen named Red Riding Hood. The girl’s parents, exercising the right to choose the child’s name (Art. 69 of the Family Code of the Republic of Uzbekistan), gave her the name “Little Red Riding Hood”, which was not challenged by the registry office, which

according to the Law of the Republic of Uzbekistan “On Acts of Civil Status” .

Little Red Riding Hood, according to the contract of assignment between her and her mother, was to include cakes, living in the forest, the sick grandmother. But at the same time mom was not informed whether it was a question of a grandmother on the maternal or paternal line.

As part of the supervision duty, there was, in the prevailing opinion, sufficient instruction about the possible dangers of the route. In current judicial practice, there is an opinion that even a six-year-old child has enough among the usual warnings to make a warning about the route, in order to then leave the child without supervision. In violation of the instruction that was considered sufficient, the child entered into conversation with the wolf, who owned the human language, and issued information that the wolf used to do so in its favor. The child’s testimony that he and the animal (the wolf) were not subject to any doubt, because, as everyone knows, Lorient also showed a talking dog on television. Further testimony of the girl during the interrogation concerning the incident in the grandmother’s house, namely that the wolf first swallowed the grandmother alive, and then, after an ambiguous conversation, Little Red Riding Hood itself was indirectly confirmed by the testimony of the forester who, by opening a wolf in a state of deep sleep, freed both safe and sound. Opening a wolf by a forester in the totality of signs of an act can be qualified as unlawful vivisection. The assumption of the forester’s intention to kill the wolf - such as a headshot - cannot be considered solid because the hunting season is already over, and his actions were due to extreme necessity, therefore they are not taken into account. Because of the situation of extreme necessity that exists, the guilt of the act disappears, which excludes punishability.

However, the forester shall be punished for cruel treatment of animals in accordance with the Law on the Protection of Animals.

Legal rhetoric is necessary for those professionals who appear in courts, namely, prosecutors and lawyers. The controversial process in the debate is built on the rhetorical method of knowledge. Both sides convince the court of their righteousness and truthfulness of their knowledge. The persuasiveness of speech depends on well-constructed arguments. Rhetorical reasoning is based

on a certain vagueness of prerequisites and acts by accepting these messages by all, the majority or the most wise, as Aristotle argued. A distinctive feature of rhetorical argumentation is the ability to persuade. It is quite comparable with logical or mathematical proof, but it is not based on accurate and true starting points and methods of reasoning. Cicero describes the argument as reasoning, which «makes a doubtful thing credible.» The traditional study of legal rhetoric, when the course is divided into lectures and practical exercises, in our opinion, is ineffective. Requires new forms of work in the audience, aimed at the acquisition of professional skills: - honing the skills of public speaking; - development of logical reasoning techniques; - knowledge of the basics of judicial eloquence. By its nature, legal rhetoric implies an extraordinary approach to the study.

One of the main skills of a future lawyer is mastering the skill of public speaking. Since ancient times, oratory has accompanied the work of a human rights activist. It is right and proper to express one's point of view in various situations of legal communication - almost the main indicator of a lawyer's professionalism. In judicial practice, a lawyer, a prosecutor, a judge must be able to accurately, fully, correctly and convincingly build his speech in order to achieve the goals of a statement — to protect, condemn, challenge, prove, etc.

In addition, it is necessary to possess psychological skills of working with the audience and self-regulation in order to feel confident speaking in public. An unsurpassed example of judicial eloquence remains for young lawyers, orators of ancient Greece and Rome. Russian judicial practice also knows many true masters of oratory - S.A. Andreevsky, F.N. Plevako, N.P. Karabchevsky, V.D. Spasovich, A.F. Koni and others. If we look at the basic communicative qualities of speech, then we note that logic plays an important role in this area. It helps lawyers and practitioners competently, at the subconscious level, to build the arguments that are required for explaining or consulting this or that type of material. Logic permeates the whole life of a person: either he thinks and acts logically, or vice versa. But this is not connected with the knowledge of logic as a science: many think logically, without knowing logic (just as many say correctly, without knowing the grammatical rules). The main means forming the

evidence-based content of defensive speech are composition and language, since speech appears to the listener as an integral composition in which each semantic block takes its place. The organization of speech is subordinated not only to the formal scheme of composition, but also to the ideological content.

Building relationships in society, the collective, with friends, their regulation is an integral part of the life of lawyers. The achievement or not the achievement of the goals depends on their effectiveness. Public speaking is a skill that a law school student should possess. Oratory skills are important for future lawyers, prosecutors, judges, i.e. those who constantly speak to large audiences. That is why law students should acquire the skills of public speaking and building public speaking for a speech. We present to your attention examples of the accusatory speech and the speech of the defender in the case of the murder of the warden Mr. D. Ostog Klervaux by the prisoner Claude Goe (based on the story of Victor Hugo "Claude Goe").

1-year student Ollonazarova Mamura
Accusatory speech

Your Honor! Gentlemen of the jury!

Unfortunately, today there are frequent cases of encroachment on the most valuable thing a person has - Life!

That is why the criminal law of France recognizes this crime committed by prisoner Claude Go, especially grave and provides severe punishment for its commission.

Today, Claude Gyo is a worker, a simple resident of the city of Paris, in the dock. He is accused of committing premeditated murder, deprivation of life of the warden of the prison Klervo, Mr. D. In the course of the investigation, having interrogated the jury and the witnesses, we found out the course of the events of the day of the murder.

On November 4, 1834, a murder occurred in the prison of Clervaux. The tool is an ax. This crime, according to the defendant, was clearly deliberate and planned. Claude Gyo gives time (from October 25 to November 4) to the warden so that he can return Alben, his friend, with whom he shared food during lunch. But, having heard the negative answer and being disappointed, on the ninth day, that is, on November 4, Claude Goy does his atrocity. Exactly at 21:00 in the workshop of the prison, Claude is waiting for the warden. He asks

the warden for the last time to return Albena, but he refuses it. Then Claude, in a fit of rage, hits the warden with an ax on the head 3 times. The warden falls, but Claude cannot stop, cuts his face with the fourth blow, and strikes the thigh with the fifth. Realizing that Mr. D. is dead, Claude, in the avoidance of punishment, commits an act of suicide by inflicting stab wounds to the chest area with scissors, which he always kept.

According to Claude Go, the warden did not treat him inhumanly. But this should not be a significant and justifying reason for his merciless crime!

In conclusion, we would like you, gentlemen of the jury, to make a fair sentence!

1st year student Asadov Ulugbek

Attorney's speech

Hello, dear friends! Dear Court!

Today we have gathered here to consider the case of our compatriot, the victim of circumstances, Claude Goe ... As we all know, he is accused of killing Mr. D., the warden of the prison Clervaux, where he served his sentence, I repeat once more, the victim of circumstances, Claude Go. If you noticed I repeated the expression "victim of circumstances" twice, and maybe you are wondering: What are these circumstances? In our opinion, a person who is serving a sentence of five years in Klervo's prison is only because this uneducated, illiterate person took firewood from the hopelessness in order to warm his family, except to mention the victim of circumstances!

Accuser said that Claude Goe mercilessly killed the senior warden. The protective side believes that the word is merciless towards my client is alien and inappropriate! Since a person who has patience, nobility, a sense of understanding and regret can not be merciless .. Claude Go has all these qualities! His actions are aimed at restoring justice in an inhuman society, in inhuman relations with respect to prisoners! His crime of law is the result of completely ignoring the minimum human requests of one prisoner to a person who has power over him!

Remember the feelings that you had a couple of minutes ago, when I did not respond to the call of the Court. At that moment I noticed anger on your faces, but I didn't answer three message. Imagine the state of my client, when he received the same and at the same time cold response from the warden «Because ...» to his questions about his friend

Alben, who was excommunicated for no reason from Claude. For two months, Claude asked about a friend, but not once did Mr. D. not give a full answer, argued. Because ... there was no reason!

In conclusion of my speech, I would like to emphasize the openness and sincerity of the defendant Claude Go, he did not hide the details, the motives of the crime, clarified everything and gave the same testimony. We consider the death penalty in relation to a person who wanted to take his own life, has no punitive character! Rather, it will be a kind of reward for him and from his hopeless position in the most cruel and inhuman conditions of the prison, where, for no reason, they can separate a person from his dreams, hopes and friends he finds here!

We ask you to make a fair sentence. Taking into account all the circumstances.

During practical classes, students get acquainted with the works of fiction of the detective genre, with a special type of plot related to the disclosure of mysterious crimes, the opposition of good and evil. Such literature is characterized by: the presence of a crime mystery (most often murder); moral and physical confrontation on this basis by a professional detective or amateur detective and a criminal; an investigation process whereby various versions of the incident are checked and worked out, various suspects and the investigator himself are being tested; identification of the offender; recovery of all the circumstances of the crime. In order to develop students' abilities for logical analysis after reading such literature, it is proposed to draw up a psychological portrait of the criminal.

The task.

Create a psychological portrait of the criminal (existed in reality; fictional, that is, from a work of art or from a film), based on the following:

A psychological portrait is a qualitative textual interpretation of a person's characteristics.

The psychological portrait consists of several areas:

- intellect (the ability of a person to assess the situation, make a decision, control his behavior);
- self-awareness (self-esteem, attitude to oneself, to one's actions, self-control of behavior, emotions);
- basic personality traits (temperament, character, abilities, orientation, intellectuality, emotionality, volitional qualities, sociability, ability to work together.

1-year student Pustov Aleksey

Psychological portrait of Jordan Belfort from the movie «The Wolf of Wall Street»

Jordan Ross Belfort is a fraud broker who opens a brokerage firm of cheap stocks and makes billions on it. He is later convicted of fraud. Having come out of prison, he starts giving motivational lectures.

1. Intellect:

a) Ability to assess the situation. Once in a difficult situation, after the bankruptcy of the company, in which he comes to work as a broker, he did not give up, he evaluated the situation and opened his own small-scale brokerage firm.

b) The ability to make a decision. In making a volitional decision he has no equal. It always goes against all the established rules and comes out of a difficult situation as a winner or improves its position by any means available.

c) Ability to control one's behavior. At the beginning of his career, Jordan Belfort's behavior was restrained, balanced, but after entering a new rich life he began to lead a depraved life, and with every deviation from the planned situation he became very hot-tempered.

2. Self-awareness.

a) Self-esteem. He evaluates himself from the best position, he is always sure that he is right and will come out of any difficult situation. This he often does.

b) Attitude towards oneself. He loves himself, but does not care. He takes drugs, leads a depraved life. Satisfied with all that brings pleasure.

3. Basic personality traits.

a) Temperament. Character. Jordan Belfort is a very hot-tempered, courageous, restless person. At the same time, he devotes all his efforts only to making money and increasing his level of importance.

b) Abilities. A versatile personality, can convince, a good speaker, is able to calculate a particular situation, circumstances, condition.

c) Intelligence. Jordan Belfort has a gifted mind, is able to gather like-minded people around him (people are ready to follow him, for his ideas).

d) Communicability. One of the main qualities of Jordan Belfort is the ability to communicate with people. He knows how to listen, persuade and incline other people to his side.

O'ZARO DINAMIK ALOQADAGI QATLAMLARDA SUVNING FILTRATSIYA JARAYONINI SONLI MODELLASHTIRISH

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada yer osti suvlarini filtrlash jarayonini kompleks tadqiqotlar holati va filtrlash nazariyasining turli matematik modellari yordamida suvli qatlamni matematik modellashtirish natijalari tasvirlangan, shaklda vizual tasvirlash jarayoni tushuntirilgan.*

***Kalit so'zlar.** Suvni filtrlash, sonli model, past o'tkazuvchanlik, matematik model, parabolik tip, boshlang'ich va chegaraviy shartlar, MatLab tizimi, 3D grafika.*

***Аннотация.** В статье описывается состояние комплексных исследований процесса фильтрации подземных вод и результаты математического моделирования водоносного горизонта с использованием различных математических моделей теории фильтрации, поясняется процесс визуального представления в форме.*

***Ключевые слова:** фильтрация воды, численная модель, низкая проницаемость, пористая среда, математическая модель, параболический тип, начальные и граничные условия, система MatLab, 3D графика.*

***Abstract.** The article describes the state of complex studies of the process of groundwater filtration and the results of mathematical modeling of the aquifer using various mathematical models of the theory of filtration, explains the process of visual representation in the form.*

***Keywords.** water filtration, numerical model, low permeability, porous environment, mathematical model, parabolic type, initial and boundary conditions, MatLab system, 3D graphics.*

Kirish. Oxirgi yillarda jahonda g'ovak muhitda suyuqliklar filtratsiya jarayonlarini matematik modellashtirish, ularni takomillashtirish, shuningdek, rivojlantirish, chiziqli va chiziqsiz nostasionar filtratsiya masalalarini yechish uchun sonli usullar va infokommunikasiya texnologiyalari imkoniyatlaridan keng foydalanishga katta e'tibor qaratilmoqda. Neft-gaz konlari ishlashi asosiy ko'rsatkichlarini aniqlash va bashorat qilishning avtomatlashtirilgan tizimlarini yaratish, nostasionar filtratsiya jarayonlarini zamonaviy axborot texnologiyalari asosida tadqiq qilish bu sohaning asosiy vazifalaridan bo'lib qolmoqda. Dunyoning ko'plab mamlakatlari, jumladan, AQSH, Fransiya, Xitoy, BAA, Eron, Rossiya, Ukraina, Qozog'iston, Ozarbayjon va boshqa mamlakatlarda neft va gazlar nostasionar filtratsiya jarayonlarining ma-

tematik modellari, hisoblash algoritmlarini ishlab chiqish va dasturiy ta'minotini yaratishga katta e'tibor berilmoqda.

Respublikamizda ham neft va gaz konlarining ishlash jarayonlarini loyihalash, bir jinsli bo'lmagan suyuqliklarning nostatsionar filtratsiya jarayonlarining matematik modeli, chiziqsiz gazo-gidrodinamik jarayonlarni tadqiq qilish algoritmlarini ishlab chiqish, zamonaviy kompyuter texnologiyalaridan foydalanib neft va gaz konlari ishlashi asosiy ko'rsatkichlarini hisoblash va jarayonlarni baholash hamda avtomatlashtirilgan dasturiy ta'minotlarni yaratish bo'yicha keng qamrovli ishlar amalga oshirilmoqda.

Sohaga oid qilingan ilmiy tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, g'ovak muhitda mayda zaralarning cho'kishini hisobga oluvchi suyuqlik

va gazlarning nostatsionar filtratsiya jarayonlari hozirgi kunda yetarli darajada o'rganilmagan. Ma'lumki, mayda gel zarralarining g'ovak muhitda cho'kib qolishi vaqt o'tishi bilan qatlam o'tkazuvchanlik va g'ovakligiga katta ta'siri bo'lib, o'z navbatida, qatlamda bosim tarqalishining yomondashuviga olib keladi.

Tabiiy gazning ko'p qatlamli konlarini o'zlashtirishni loyihalashda zamonaviy kompyuter texnologiyalaridan samarali foydalanish uchun algoritmlar va bir qator standart dasturlar yaratilgan. Masalan, bitta standart dastur gaz rejimida konni o'zlashtirishning eng maqbul variantini topish uchun mo'ljallangan, ikkinchisi – suvni boshqaradigan rejimda konni o'zlashtirishni loyihalash uchun.

Bunda suv omborining heterojenligi (o'xshash bo'lmasligi), suv ombori xususiyatlari, suv ombori va suv havzasining haqiqiy konfiguratsiyasi, quduqlarning joylashishi, ularning oqim tezligi va boshqalar turli jihatdan hisobga olinadi[1].

Koeffitsiyentlari doimiy bo'lgan ixtiyoriy qiymatdagi Laplas operatori uchun o'ziga xos qiymat masalalari ko'rib chiqiladi. Biroq, matematik fizikadagi bir qator muammolar o'zgaruvchan koeffitsiyentli ikkinchi darajali tenglamalar uchun o'ziga xos qiymat masalalariga olib keladi. Ushbu muammolarni hal qilish uchun eng keskin va signalgan usul mavjud, bu, xususan, ikkinchi darajali tenglamaning yechimini xuddi shu sohada Puasson tenglamasi uchun yechimlar ketma-ketligiga o'xshash tarzda kamaytiradi. Ushbu usul chiziqli bo'lmagan tenglamalarni yechishda ham qo'llaniladi. Biroq raqamli hisob-kitoblarning misollari, usulning yaqinlashish tezligiga nisbatan optimizmi keltirib chiqarmaydi. Biz koeffitsiyentlari o'zgaruvchan ikkinchi darajali elliptik tenglama uchun o'z qiymat masalasida to'yinganliksiz sonli algoritmi tuzilgan, Neymanning chegara sharti ko'rib chiqiladi va o'z qiymatlarini hisoblashning aniqligi va fazoviy o'zgaruvchilariga nisbatan diskretizatsiya tuzilgan[2].

Sust o'tkazuvchan qatlam bilan bog'langanligi qatlamli g'ovaq muhitda gazning filtrlanish masalasi matematik modeli, uni yechishning sonli usuli va algoritmi ishlab chiqilgan hamda pastki qatlam bir necha turli debitli quduqlar tizimidan tashkil topgan holda ishlaydi. G'ovak muhitda gazning nostatsionar filtrlanish jarayoni matematik modeli chiziqsiz bir-biri bilan bo'lgan parabolik tipli

differential tenglamalar tizimi bilan yoziladi. Chegaraviy masalani sonli yechishda chekli ayirmalar tizimi uchun progonka usuli qo'llaniladi. Chekli ayirmalar tizimi bosim funksiyalariga nisbatan chiziqsiz bo'lgani sabab, kvazilinearizatsiya usuli qo'llanilib kvazichik tenglamalar tizimiga keltiriladi. Ikki qatlamli g'ovak muhitda gazlarning filtrlanish jarayonini tadqiq qilish uchun hisoblash tajribalari o'tkazilgan[3]. Ushbu tadqiqotda tenglamani sonli yechish usuli, ya'ni g'ovakli muhitda bir fazali beqaror gaz filtratsiyasi tasvirlangan. Klassik Leybenson tenglamasi lineyerizatsiyasi shakliga ega bo'lib, ushbu usul amalga oshirildi va to'liq tarzda sinab ko'rildi. Olingan chiziqli tenglamani samarali yechish uchun fazoviy o'zgaruvchilarda to'yinganliksiz raqamli algoritmi va vaqt ko'rsatkichlaridan foydalanildi[4].

Tadqiqotda g'ovakli muhitda gazni filtrlashning sonli modellashtirish jarayoni tahlil qilinib, ushbu model ishlab chiqarishda heterojen muhiti hamda sonli elementlar usulini hosil qiladi. Ushbu vaziyatda eng to'g'ri yechim – Kaputoning fraksiyonel hosilalarini ko'rib chiqqan tarzda, Riymann-Louil raqamli tahlili yordamida dastlabki eksperimentga oid barcha ma'lumotlarni to'liq yozib olishdir[5]. Ushbu tadqiqot usulida elektr-razvetkasi va ma'lumotlarga eksperimental ishlov berishning zamonaviy usullarida atrof-muhit xususiyatlarini aniqlashga imkon beradigan, natijada esa zarar yetgan zonalarini topish imkonini yaratish jarayonida odatda, vaziyatlar misolida ishlashda ko'p fazali oqimlarni matematik modellashtirishdan foydalanish va g'ovakli muhitda yoriqlar mavjudligining sezilarli ta'siri ko'rsatganda suv oqimi to'g'risidagi aniq ma'lumotga ega bo'lish va yoriqlarni hisobga olishning bir qator yondashuvlari ko'rib chiqilgan, sonli modellashtirishdan foydalanib hisoblash tarmog'ini takomillashtirish mumkinligi aytib, o'tilgan ta'riflangan usullardan foydalanib quduqlar holatida real rivojlanish obyektlarini modellashtirish, o'lchovlar o'tkazish va takomillashtirish mumkin[6]. Ushbu ish turli zichlikdagi ikkita aralashmaydigan siqilmagan suyuqlikni filtrlashning ikkita modeliga bag'ishlangan bo'lib, ular teshik-elastik bo'shliqda erkin chegara bilan ajratilgan, turli xil geometriyalarning g'ovakli kosmik tuzilmalari uchun erkin chegarasi bo'lgan aniq mikroskopik modellar orqali viskoe-lastik filtrlash masalasini raqamli yaqinlashtirish natijalari keltirilgan[7].

Bunda [8] ikki o'lovli masalani raqamli yechish imkoniyati muhokama qilinadi hamda o'xshash bo'lmagan suv havzalaridagi elastik suyuqlikning nostasionar filtrasiyasi jarayonlari haqida konning ishlashi paytida bosim taqsimotini topish $p(x, y, t)$ ga kamaytiriladi o'zgaruvchilar bilan parabolik tipning differensial tenglamasini yechish koeffitsiyentlari hamda muammo sonli usul yordamida hal qilinganligi izohlangan.

G'ovak muhitlarda nostandart ko'p fazali filtrlanishni hisoblash jarayoni to'g'risida neft-gaz konlari ishlashining asosiy ko'rsatkichlarni bashorat qilishning tezkor qator hisoblash tajribalarini o'tkazish hamda matematik va dasturiy ta'minotning yaratilishi ushbu jarayonni bashorat qilish va boshqaruv qarorlarini qabul qilishga imkon berishi, obyektning matematik modelini ishlab chiqishda bir jinsli bo'lmagan chiziqli differensial tenglamalar sistemasidan foydalanish mumkin, ko'p fazali suyuqliklar nostasionar filtrlanishining chegaraviy masalalarini yechish tenglama koeffitsiyentiga, ya'ni fazaning nisbiy o'tkazuvchanligiga bog'liq bo'ladi. Ular, ko'pincha, tajriba natijalari asosida quriladi. Neft-gaz qatlamining to'yinganligini va bosimini hisoblash uchun ishlab chiqilgan algoritmlar yaroqli ekanligini tekshirish maqsadida fazaning nisbiy o'tkazuvchanlik koeffitsiyenti funksiyasining turli ko'rinishlari hisoblash tajribasiga bog'liqligi [9-10]. Ko'plab statsionar bo'lmagan masalalar borki, ularning matematik modeli parabolik tipdagi differensial tenglama ko'rinishida ifodalanadi. Bunga misol qilib suyuqliklarning g'ovak muhitda sizib oqib o'tishini olishimiz mumkin, ya'ni filtrlanish jarayoni masalasini keltirish mumkin, neft konlarida neftning g'ovak muhitda filtrlanish jarayoni matematik modeli parabolik tipdagi differensial tenglama ko'rinishida beriladi. MATLAB tizimida xuddi shunday parabolik tipdagi differensial tenglamaga qo'yilgan chegaraviy masalalarni yechish va uning natijalarini vizuallashtirish uchun M – File dasturiy ta'minoti yaratilgan bo'lib uning yordamida shu tipga mansub masalalarni yechish mumkin[11].

Tadqiqotda [14] beqaror muammoning matematik formulasi muhokama qilinadi, ya'ni suyuqlikni bir-biridan farq qiladigan muhitda filtrlash boshqa gidrogeologik xususiyatlarni aniqlash. Ushbu muammoni hal qilish uchun ishlab chiqilgan to'g'ri chiziqlarning taxminiy analitik usuli

mavjud, buning natijasida suyuqliklarni filtrlash jarayonini tavsiflovchi ko'p o'lovli va qisman differensial tenglamalar mavjud. Ushbu bir o'lovli differensial tenglamalar natijasi qatlam kamayishiga olib keladi. Ishlab chiqarish quduqlari va gidrogeologik ish rejimlariga qarab qatlamlar orasidagi massa almashinuvi jarayonini aniqlash uchun hisoblash formulasi olingan. Filtrlash qatlamlarining parametrlariga ishlab chiqilgan model va algoritmlar xizmat qilishi mumkin, xususan, neft va gaz konlarini o'zlashtirish uchun dasturiy ta'minot sifatida.

Ikki fazali ko'p komponentli uglevodород aralashmasini 2D o'lovli filtrlashning matematik modeli asosida, quduq stavkalarining taqsimlanishini optimallashtirishning chegara muammosi, tabiiy gaz omboridan gazni qazib olinishni maksimal darajaga yetkazish ko'rib chiqilgan bo'lib, dastlabki tuzilgan va hal qilingan rivojlanish bosqichida modelda ishlatilgan dastlabki ma'lumotlar, ya'ni suv omborida rejalashtirilgan gaz ishlab chiqarish vositasi va suv omborining xususiyatlari (uning qalinligi, g'ovakligi va o'tkazuvchanligi) inobatga olish juda muhim sanaladi. Ayrim quduqlarda oqim tezligini optimallashtirish har bir quduqning zaryad zonasi uchun bosimning pasayishini doimiy bo'lib qoladigan tarzda amalga oshiriladi. Tavsiya etilgan optimallashtirish algoritmi ham ma'lum quduqlarda oqim tezligining cheklanishini, ham ularni ta'mirlash ishlari uchun to'xtatilishini hisobga oladi. Ushbu muammoni hal qilish uchun dasturiy ta'minot ishlab chiqilgan bo'lib, bu yondashuvning samaradorligi Kotelevskoye tabiiy gaz koni (Ukraina) misolida ko'rsatilgan. Har bir quduqning zaryad zonasida bosimni tenglashtirish jarayonini boshqarish butun suv ombori ichidagi bosimning pasayishiga olib kelishi ko'rsatilgan. Natijada, qisqa vaqt ichida optimal alternativa uchun gaz qazib olishning 6 % ga ko'payishi mumkinligini isbotlandi[15].

MATLAB vositalari matrisali til, vizual modellash, kodlarni avtomatik yaratish va qo'shimcha muhit to'plamlari kabi bir xil muhitda turli xil rejalashtirish vositalarini birlashtirish orqali dasturlarni ishlab chiqish tezlashadi. Uning kuchli matrisali hisoblash tili signallarni namoyish qilish va raqamli signallarni qayta ishlash algoritmlarini ishlab chiqish uchun tabiiy ravishda keladi. MATLAB qo'shimcha dasturiy ta'minot to'plamlari (asboblarni qutilari) va Simulink blok-

lari qutidan tashqaridagi funksiyalarning eng boy manbalari, modellarni yaratish uchun asosiy qurilish bloklar. Bu foydalanuvchining o'ziga xos algoritmlari va dasturiy ta'minoti uchun ajoyib asos yarata-di. MATLAB signallarni qayta ishlash jarayonlarining ajralmas qismi bo'lgan Simulink diagrammalar yordamida interaktiv vizual simulyatsiya yordamida raqamli signallarni qayta ishlashni tezkor ravish-da loyihalashtirish, simulyatsiya qilish va sinovdan o'tkazishga imkon beradi. Simulink sizga dasturiy ta'minotni ishlab chiqishning dastlabki bosqichlarida algoritmlarning qanday ishlashini tahlil qilishga yordam beradi[16].

Bunday jarayonlarini o'rganish va tahlil qilishda matematik modellashtirish usullaridan foydalanishni taqozo etadi.

Yer osti suvlarining filtratsiya jarayoni bo'yicha kompleks tadqiqotlari olib borishning birdan-bir usuli bu filtratsiya nazariyasining turli matematik modellaridan foydalangan holda suvli qatlamlarning ishlash rejimini matematik modellashtirishdir.

Filtrlash nazariyasining maqbul matematik modellarini tanlashni o'rganilayotgan jarayonga ta'sir qiluvchi miqdoriy baholarni, turli tabiiy va sun'iy omillarni to'liq tahlil qilmasdan tasavvur qilib bo'lmaydi. Bunday tahlilni o'tkazish uchun shaxsiy kompyuterda hisoblash tajribalarini amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Sust o'tkazuvchanli oraliq qatlamga ega bo'lgan bir jinsli bo'lmagan ikki qatlamli go'vak muhitda napor (bosim) ostidagi statsionar bo'lmagan yer osti suvlari oqimlarining o'zaro dinamik ta'sirini ko'rib chiqamiz. Faraz qilaylik, oraliq qatlam suyuqlik o'tkazuvchanligi past bo'lganligi sababli suyuqlik harakati faqat vertikal bo'ylab sodir bo'ladi.

Qo'yilgan masala matematik modeli parabolik tipdagi xususiy hosilali differensial tenglamalar tizimi ko'rinishida bo'ladi

$$\begin{cases} \mu \frac{\partial H_1}{\partial t} = \frac{\partial}{\partial x} \left(T_1 \frac{\partial H_1}{\partial x} \right) + \frac{\partial}{\partial y} \left(T_1 \frac{\partial H_1}{\partial y} \right) - \frac{k_I}{h_I} (H_2 - H_1), \\ \mu \frac{\partial H_2}{\partial t} = \frac{\partial}{\partial x} \left(T_2 \frac{\partial H_2}{\partial x} \right) + \frac{\partial}{\partial y} \left(T_2 \frac{\partial H_2}{\partial y} \right) + \frac{k_I}{h_I} (H_2 - H_1) - Q_2. \end{cases} \quad (1)$$

Boshlang'ich va chegaraviy shartlar umumiy holda quyidagicha:

$$\begin{aligned} H_1(x, y, t_0) &= F_1(x, y); & (x, y) &\in G_1; \\ H_2(x, y, t_0) &= F_2(x, y); & (x, y) &\in G_2; \\ \tilde{H}_1(x, y, t) &= F_3(x, y, t); & (x, y) &\in \Gamma_i; \\ \tilde{H}_2(x, y, t) &= F_4(x, y, t); & (x, y) &\in \Gamma_{2i}; \\ \frac{\partial H_1}{\partial n}(\tilde{x}, y, t) &= F_5(x, y, t); & (x, y) &\in \Gamma_{1j}; \\ \frac{\partial H_2}{\partial n}(\tilde{x}, y, t) &= F_6(x, y, t); & (x, y) &\in \Gamma_{2j}. \end{aligned} \quad (2)$$

Bu yerda:

H_1, H_2 – bosim, mos ravishda pastki va yuqori qatlamdagi;

μ – suv berish (водоотдача) koeffitsiyenti;

h_I – sust o'tkazuvchan qatlam balandligi;

k_I – sust o'tkazuvchan qatlam filtratsiya koeffitsiyenti;

T_1, T_2 – o‘tkazuvchanlik koeffitsiyentlari: $T_1 = k_1 h_1$; $T_2 = k_2 h_2$.
 k_1, k_2 – filtratsiya koeffitsiyentlari, mos ravishda pastki va yuqori qatlamdagi;
 h_1, h_2 – qatlamlar balandligi, mos ravishda pastki va yuqori qatlamdagi;
 $F_1, F_2, F_3, F_4, F_5, F_6$ – berilgan funksiyalar (cheharada);
 Q_2 – pastki qatlam quduq debiti: $Q_2 = \sum q_{2i1} \delta$;
 δ – Drak del’ta funksiyasi $\delta = \delta(x - x_i) \delta(y - y_j)$;
 $n1$ – quduqlar soni.

Qo‘yilgan (1) – (2) chegaraviy masalani yechish uchun o‘zgaruvchilar yo‘nalishi sxemasi sonli usulidan foydalanamiz. Buning uchun chegaraviy masalani quyidagi formulalar orqali o‘lchamsiz masala holatiga keltiramiz:

Bu yerda: $H_x, T_x - H(x, y, t)$ va $T(x, y)$ funksiyalarining ma’lum sondagi xarakterli qiymatlari;
 L – qatlamning maksimal uzunligi.

Tizimda bu almashtirishlarni bajarib va qulaylik uchun yulduzcha belgisini tushurib qoldirib quyidagi o‘lchamsiz masalaga kelimiz:

$$\begin{cases} \frac{\partial H_1}{\partial \tau} = \frac{\partial}{\partial x} \left(T_1 \frac{\partial H_1}{\partial x} \right) + \frac{\partial}{\partial y} \left(T_1 \frac{\partial H_1}{\partial y} \right) - \frac{k_f}{h_f} (H_2 - H_1), \\ \frac{\partial H_2}{\partial \tau} = \frac{\partial}{\partial x} \left(T_2 \frac{\partial H_2}{\partial x} \right) + \frac{\partial}{\partial y} \left(T_2 \frac{\partial H_2}{\partial y} \right) + \frac{k_f}{h_f} (H_2 - H_1) - Q_2. \end{cases} \quad (3)$$

Bunga mos shegaraviy masala (2).

Diskret model. (3) – (2) chegara masalasini yechish uchun sonli modelni va hisoblash sxemasini tuzamiz. Buning uchun navbati bilan $G1+\Gamma1$ va $G2+\Gamma2$ sohalarida quyidagi setkani quramiz.

$$\Omega_{xy\tau_k} = \left\{ \left(x_i = ih_{xy}, y_j = jh_{xy}, \tau_k = k \Delta\tau \right); i = \overline{1, N}; j = \overline{1, M}, k = 1, 2, 3, \dots; \Delta\tau = \frac{1}{N_t} \right\}$$

Bu diskret sohada sonli modelni qurish uchun o‘zgaruvchilar yo‘nalishlari sxemasining algoritmik g‘oyasidan foydalanamiz, bu esa har bir to‘g‘ri koordinatali chiziq bo‘ylab progonka usulini qo‘llashga imkon beradi. r -chi vaqt qatlamidan $r+1$ vaqt qatlamiga o‘tish $0.5 \Delta\tau$ qadamda ikki bosqichda amalga oshiriladi. Natijada, yakuniy chekli-ayirmali tenglamalarga ega bo‘lamiz. Qurilgan makon-vaqt setkasida (3) tenglamalar tizimi uchun $r+0.5$ vaqt qatlamida chekli ayirmalar sxemasi tenglamalari quyidagicha bo‘ladi:

$$\begin{aligned} & \frac{\Delta h^2}{\Delta \tau / 2} (H_{1i,j} - \hat{H}_{1i,j}) = (T_{1i-0.5,j} H_{1i-1,j} - (T_{1i-0.5,j} + T_{1i+0.5,j}) H_{1i,j} + T_{1i+0.5,j} H_{1i+1,j}) + \\ & + (T_{1i,j-0.5} \hat{H}_{1i,j-1} - (T_{1i,j-0.5} + T_{1i,j+0.5}) \hat{H}_{1i,j} + T_{1i,j+0.5} \hat{H}_{1i,j+1}) + \\ & \frac{k_f}{h_f} \Delta h^2 (H_{2i,j} - H_{1i,j}); \\ & (H_{2i,j} - \hat{H}_{2i,j}) = \frac{\Delta \tau}{2 \Delta h^2} (T_{2i-0.5,j} H_{2i-1,j} - (T_{2i-0.5,j} + T_{2i+0.5,j}) H_{2i,j} + T_{2i+0.5,j} H_{2i+1,j}) + \\ & + (T_{2i,j-0.5} \hat{H}_{2i,j-1} - (T_{2i,j-0.5} + T_{2i,j+0.5}) \hat{H}_{2i,j} + T_{2i,j+0.5} \hat{H}_{2i,j+1}) + \\ & \frac{k_f}{h_f} \frac{\Delta \tau}{2} (H_{2i,j} - H_{1i,j}) - Q_2 \frac{\Delta \tau}{2}. \end{aligned}$$

Bu yerda: \hat{H} – bosim r – vaqt qatlamida; H – bosim $r+0.5$ – vaqt qatlamida.
 Ushbu farq tenglamalarining koeffitsiyentlarini belgilaymiz:

$$\begin{aligned}
a'_i &= k_{2i-0,5,j} h_{2i-0,5,j}, \quad c'_i = k_{2i+0,5,j} h_{2i+0,5,j}, \\
b'_i &= a'_i + c'_i + \frac{h_{xy}^2}{\Delta\tau/2} h_{2i,j} + \frac{h_{xy}^2 k_{\Pi i,j}}{h_{\Pi i,j}} \frac{L_x L_y}{h_{xy}^2}; \quad d'_i = \frac{h_{xy}^2 k_{\Pi i,j}}{h_{\Pi i,j}} \frac{L_x L_y}{h_{xy}^2}; \\
f'_i &= \frac{h_{xy}^2}{\Delta\tau/2} h_{2i,j} \hat{H}_{2i,j} + a'_i \hat{H}_{2i,j-1} - (a'_i + c'_i) \hat{H}_{2i,j} + c'_i \hat{H}_{2i,j+1} - \delta_{i,j} q_{i,j}; \\
k_{2i-0,5,j} &= \frac{k_{2i-1,j} + k_{2i,j}}{2}; \quad k_{2i+0,5,j} = \frac{k_{2i,j} + k_{2i+1,j}}{2}; \quad i = 1, 2, \dots, N-1. \\
a_i &= k_{1i-0,5,j} h_{1i-0,5,j}, \quad c_i = k_{1i+0,5,j} h_{1i+0,5,j}, \\
b_i &= a_i + c_i + \frac{h_{xy}^2}{\Delta\tau/2} h_{1i,j} + \frac{h_{xy}^2 k_{\Pi i,j}}{h_{\Pi i,j}} \frac{L_x L_y}{h_{xy}^2}; \quad d_i = \frac{h_{xy}^2 k_{\Pi i,j}}{h_{\Pi i,j}} \frac{L_x L_y}{h_{xy}^2}; \\
f_i &= \frac{h_{xy}^2}{\Delta\tau/2} h_{1i,j} \hat{H}_{1i,j} + a_i \hat{H}_{1i,j-1} - (a_i + c_i) \hat{H}_{1i,j} + c_i \hat{H}_{1i,j+1};
\end{aligned}$$

Demak, tenglamalar tizimini quyidagicha yozish mumkin:

$$3H_{10,j} - 4H_{11,j} + H_{12,j} = 0, \quad (4)$$

$$a_i H_{1i-1,j} - b_i H_{1i,j} + c_i H_{1i+1,j} + d_i H_{2i,j} = -f_i, \quad i = 1, 2, \dots, N-1, \quad (5)$$

$$3H_{1N,j} + 4H_{1N-1,j} - H_{1N-2,j} = 0; \quad (6)$$

$$3H_{20,j} - 4H_{21,j} + H_{22,j} = 0 \quad (7)$$

$$a'_i H_{2i-1,j} - b'_i H_{2i,j} + c'_i H_{2i+1,j} + d'_i H_{1i,j} = -f'_i, \quad j = 1, 2, \dots, M-1, \quad (8)$$

$$3H_{2M,j} + 4H_{2M-1,j} - H_{2M-2,j} = 0; \quad (9)$$

Bu chekli ayirmalar tizimiga asoslangan diskret model o'zgaruvchilar yo'nalishi sxemasiga asoslangan progonka usuli asosida yechiladi [3].

Dasturiy ta'minot va hisoblash tajribalari. Yuqoridagi ishlab chiqilgan sonli model asosida MATLAB tizimida dasturiy ta'minot yaratilgan. Bu dasturiy ta'minotni yaratishda asosan chekli ayirmalar usuli uchun o'zgaruvchilar yo'nalishi sxemasi algoritmidan foydalanilgan. Dasturiy ta'minot foydalanuvchilarga sonli natijalarni kesimlarda va sohani 3D grafik ko'rinishida vizual formada taqdim etadi.

Misol uchun markazda beshta quduq joylashgan filtratsiya sohasini qaraylik va soddalik uchun filtratsiya sohasi chegarasida $\partial H / \partial n = 0$, ya'ni filtratsiya sohasiga chetdan oqim yo'q. Filtratsiya sohasining parametrlari qiymatlari quyidagicha:

L – filtratsiya sohasi qatlamining maksimal uzunligi, 2000 metr;

H_x – qatlamdagi Boshlang'ich suv bosimining xarakterli qiymati, 200 kg/m²;

K_1, K_2 – suv o'tkazuvchanlik koeffitsiyentlari, 2 m/sut;

K_n – sust o'tkazuvchanlik qatlam koeffitsiyenti, 0.0005 m/sut;

h_1, h_2 – qatamlar qalinligi mos ravishda, 10 metr;

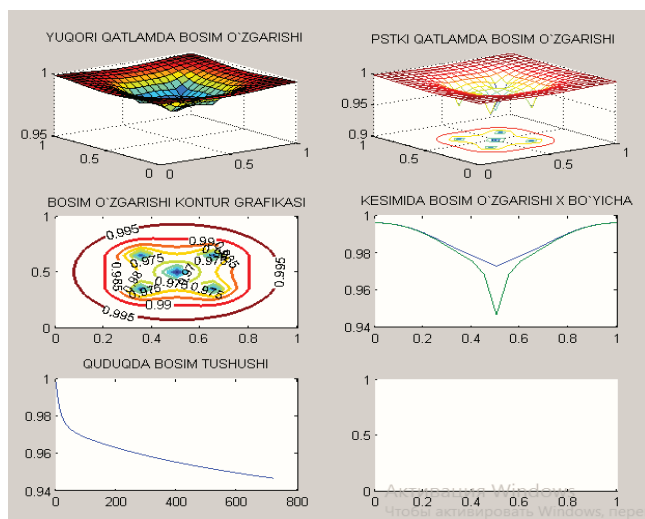
μ – suv berish koeffitsiyenti, 2;

q – quduqlar debiti, 100 m²/sut;

n – to'rtli filtratsiya sohasi tugunlari soni, 101 ta;

t_k – hisoblashning jarayonining oxirgi vaqti, 720 sutka.

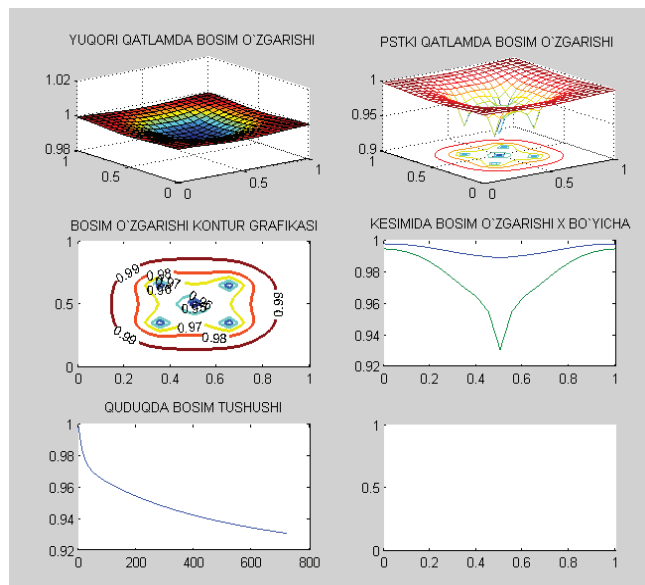
1,-2-rasmlarda filtratsiya sohasining markazida 5 ta quduqdan suvning olinayotgan jarayoni keltirilgan. Bu holatlarda k o'tkazuvchanlik koeffitsiyentlarining turli qiymatlari uchun hisoblash tajriba natijalari 3D grafik ko'rinishlarida aks ettirilgan.

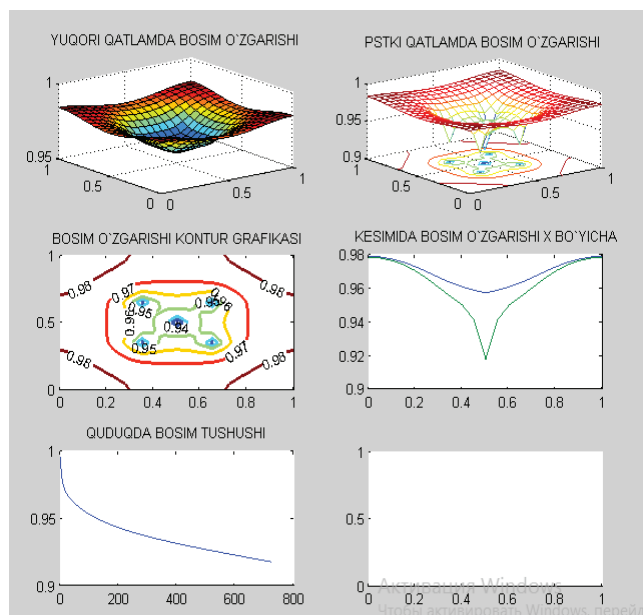
1-rasm. $K=1$ m/sut, $K_p=0.0005$ m/sut

Hisoblash tajriba natijalarining (1,-2,-va 3-rasmlar) barcha grafiklaridan ko'rinib turibdiki qatlam o'tkazuvchanlik koeffitsiyenti qiymatining oshishi quduqlarda bosim tushishiga va shuning hisobiga qatlamda bosim tarqalishining yaxshi bo'lishiga olib keladi.

Hisoblash tajribalaridan shuni xulosa qilish mumkinki, qatlamlar orasidagi sust o'tkazuvchan qatlam koeffitsiyenti qatlamlar orasida oqim almashishida muhim ahamiyatga ega. Qatlam o'tkazuvchanlik koeffitsiyenti qatlamlarda quduqlar yaqinida bosim o'zgarishiga kuchli ta'siri bo'ladi.

2-rasm. $K=3$ m/sut., $K_p=0.0005$ m/sut.

3-rasm. $K=3$ m/sut., $K_p=0.00005$ m/sut.

Ishlab chiqilgan matematik model, algoritm va dasturiy taminot yordamida turli geologik va meliorativ jarayonlarni bashoratlash hamda tahlil qilishda filtratsiya jarayoniga ta'sir etuvchi tabiiy va sun'iy faktorlarni hisobga oluvchi turli masalalarni yechish imkoniyatlarini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Азиз Х., Саттари Э. Математическое моделирование пластовых систем. Масква-Ижевск. 2004.

2. Алгазин С. Д. О вычислении собственных значений уравнений переноса // Прикладная механика и техническая физика. - 2004. - Т. 45, N 4. - С. 113.

3. Ньматов А. Назирова Э.Ш. Численное моделирование процесса фильтрации газа в пористой среде // Международный академический вестник. - 2016. - № 1(13). - С. 52-56.

Демьянов А.Ю., Динариев О.Ю., Иванов Е.Н. Моделирование переноса воды с мелкодисперсной газовой фазой в пористых средах // Инженерно-физический журнал. – Минск, 2012. – Т. 85, № 6. – С. 1145-1154.

Lopuh N. B., Pyanylo, Ya. D. Numerical analysis of models with fractional derivatives for gas filtration in porous media // Journal of Coupled Systems and Multiscale Dynamics, American Scientific Publishers. – vol. 2, № 1, June 2014. - pp. 15-19(5).

Заславский М.Ю., Томин П.Ю. О моделировании процессов многофазной фильтрации в трещиноватых средах в применении к задачам адаптации модели месторождения // Препринты ИПМ им. Келдыша. - Москва, 2010. - № 45. – 20 с.

ОЛИГОФРЕНОПЕДАГОГИКАДА ФАНЛАРАРО БОҒЛАНИШЛАРНИ АМАЛГА ОШИРИШ – БИЛИМЛАР ТИЗИМИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ИМКОНИЯТИ СИФАТИДА

Резюме. Мазкур мақолада олигофренопедагогикада фанлараро боғланишларни амалга ошириш – билимлар тизимини шакллантириш имконияти сифатида ёритилади. Интеллектида нуқсонли бўлган болаларни ўқитишга бағишланган ишларда, меҳнат таълими ва умумий таълим фанлари ўртасидаги фанлараро боғланишларни амалга ошириш масалалари кўриб чиқилади.

Таянч сўзлар: олигофренопедагогика, фанлараро боғланишлар, билимлар, тизим, шакллантириш, имконият, интелектида нуқсонли бўлган болалар, ўқитиш, меҳнат таълими, умумий таълим фанлари масалалар

Resume This article describes the implementation of interdisciplinary connections in oligophrenopedagogy as an opportunity to form a system of knowledge. In the work on the upbringing of children with intellectual disabilities, the issues of the interdisciplinary relationship of the disciplines of labor education and general education are considered.

Key words: oligophrenopedagogy, interdisciplinary connections, knowledge, system, education, opportunities, children with intellectual disabilities, training, labor education, general education.

Аннотация В данной статье описывается реализация междисциплинарных связей в олигофренопедагогике, как возможность формирования системы знаний. В работе по воспитанию детей с ограниченными интеллектуальными возможностями, рассматриваются вопросы междисциплинарной взаимосвязи дисциплин трудового воспитания и общего образования.

Ключевые слова: олигофренопедагогика, междисциплинарные связи, знания, система, образование, возможности, дети с ограниченными интеллектуальными возможностями, обучение, трудовое воспитание, общее образование.

Ўқув жараёнининг самарадорлиги ва амалий ахамиятига сезиларли таъсир кўрсатадиган шарт сифатида фанлараро боғланишлар моҳиятини ўрганиш ва уларни амалга ошириш усуллари ни излаш узок вақт давомида тадқиқотчилар эътиборида бўлган ва ҳозирги кунга қадар долзарб бўлиб қолмоқда. Билим бериш жараёнида фанлараро боғланишларни амалга ошириш тушунчасининг пайдо бўлиши ўқувчилар онгида атрофдаги дунёни ягона ва яхлит акс эттириш мажбуриятини англаш билан боғлиқ.

Объектлар ва ҳодисалар ўртасидаги боғланишларни ўрганиш асосида ўқув жараёнини тузиш зарурлигини тушунтиришга, шунингдек, болаларнинг ақлий ривожланишини

янада муваффақиятли таъминлашда фанлараро боғланишларнинг ролини аниқлашга қаратилган илк уринишлар Я.А.Коменский, И.Г.Песталосси, рус мутафаккирлари ва педагоглари А.И. Герцен, Н.Г.Чернышевский, К.Д.Ушинский, педагог-экспериментаторлар В.Я. Стоюнин, Н.Ф.Бунаков, В.И.Водовозов ва бошқалар томонидан амалга оширилган. Предмет ёки ҳодисанинг турли хил хусусиятлари ўртасидаги алоқаларни ўрнатишнинг физиологик моҳиятига табиий-илмий асос бериш имконияти И.М.Сеченовнинг ишлари ва И.П. Павловнинг руҳий фаолиятнинг рефлексор табиати ҳақидаги назариясининг ривожланиши натижасида пайдо бўлди. Мия рефлекслари-

нинг кетма-кет қатори, маълум шароитларда пайдо бўлган алоқалар билан бирлаштирилган бўлиб, «бутун ассоциация»ни ташкил қилади. Бу объектнинг хусусиятлари ва характеристикаларининг объектив бўлган алоқаларининг нерв тизимининг акс этиши натижасидир. Объектлар қанчалик тез-тез ва кўп томондан кўриб чиқилса, юзага келадиган ассоциациялар шунчалик тўлиқ ва етарли бўлади[4,43].

И.П.Павлов ассоциацияларни шакллантириш жараёнининг нейродинамик асосларини очиб бериб, унинг ўзига хос хусусияти сифатида систематикликни ажратиб туради. Мияда объектив равишда мавжуд бўлган предметлар ва ҳодисаларнинг ўзаро алоқаларининг акс этиши дунё ҳақидаги билимларнинг изчиллигини таъминлайдиган доимий ва вақтинчалик боғланишларнинг мураккаб тизимининг пайдо бўлишига олиб келади. Мия ишининг тизимли тамойили нафақат маълум кўзғовчига, балки ўзаро таъсирланиш, кўзғовчилар комплекси учун ажралмас ассоциация ҳосил қилиш хусусиятида намоён бўлади. Асаб тизимининг қабул қилинадиган объектга таъсир кучи нафақат унинг характериға, балки аввалги кўзғовчилар ҳаракатларининг тайёрлигига ҳам боғлиқ. Ушбу факт илгари ишлаб чиқилган ассоциацияларни янги кўзғовчиларга ўтказиш жараёнининг асосида, агар шу кўзғовчилар ассоциациялар ишлаб чиқарилган кўзғовчилар билан бўлгани каби бир-бири билан бир хил алоқада бўлган тақдирда ётади. Турли фанларни ўрганишда олинган объект тўғрисида илгари ўзлаштирилган билимларни бошқа дарсларда кўриб чиқишда янги вазиятга ўтказиш жараёнининг моҳияти шундадир. Фанлараро боғланиш муаммосига келсак, ушбу қонидани қуйидагича ёритиш мумкин: янги материаллар билан танишишда бошқа фанларни ўрганишда олинган ушбу объект ҳақида мавжуд бўлган билимларни олиш янги билимларни ўзлаштириш бўйича фаолият билан боғлиқ катта ярим мия қобиғи қисмларининг функционал ҳолатига ижобий таъсир кўрсатадиган «қўшимча кўзғатувчи»га оширади. Алоқаларни амалга ошириш жараёнида объектнинг хусусиятлари ҳақидаги билимларни бирлаштириб, ўқитувчи юқори даражадаги ассоциатив алоқани шакллантиришга интилади. Ҳақиқат билан боғлиқ бўлган объектларнинг хусусиятлари тасаввурларда худди

шундай мустақамланади. Бинобарин, ўқув жараёнида Фанлараро боғланишларни амалга ошириш мия қобиғининг амалда мавжуд функционал механизмларига асосланади[1,53].

Фанлараро боғланиш механизмларининг нейробиологик асосланиши шу асосда ўрганишда психологик жараёнларни тушунтириш учун таянч бўлди. Бизнинг ишимизда биз фанлараро боғланишларни мустақил дидактик принцип сифатида кўриб чиқамиз, чунки уларни амалга ошириш ўқув жараёнининг барча жабҳаларига, унинг вазифалари, мазмуни, ташкил этилиши, усуллари ва бошқаларга таъсир қилади. Фанлараро боғланишлар педагогик жараёнда ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ўзаро алоқасининг хусусиятига таъсир қилади.

Фанларнинг мантиқий ва улар орасидаги боғланишлар билан белгиланади ва мақсади ўқув жараёнига қўйиладиган қуйидаги талабларни қондиришдан иборат: ўқув материални ўрганиш жараёнида такрорланиш; алоҳида масалаларни ўрганиш вақтини келишиш имконияти; илмий тушунчаларнинг таърифлари ва хусусиятларидаги изчиллик ва ўзига хослик; ўқувчиларнинг илмий тушунчалари ва тушунчаларини шакллантиришда турли ўқув фанлари ўқитувчиларининг саъй-ҳаракатларини бирлаштириш, уларга амалий кўникма ва маъналарга сингдириш; ўқитувчилар томонидан ўқув жараёнида турли хил ўқув фанлари бўйича ўқувчилар томонидан олинган илмий-техник маълумотлардан фойдаланиш; ўқув фанларининг ва улар ўртасидаги алоқаларнинг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқ бошқа педагогик масалаларнинг ечими.

Шундай қилиб, болаларнинг психологик жиҳатлари ва геометрик билимларни ўзлаштириш қонуниятлари, тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, махсус мактабнинг бошланғич синфларида геометрия элементларини ўқитиш жараёнида ҳар хил самарали фаолиятдан фойдаланишни тақозо этади. Психофизиологик нуқтаи назардан, ушбу ҳолат мактабгача ёшдаги бола ва бошланғич синф ўқувчиларининг ақлий фаолияти тажриба ва муайян ҳаракатлар ўртасидаги боғланишларни ўрнатиш шаклида содир бўлишига боғлиқ. Шунинг учун ўқувчиларнинг геометрик тушунчалар билан дастлабки танишуви ўқувчилар ўз қўллари билан таниша оладиган материал билан бўлиши керак.

Л.С.Выготский ақли заиф болаларни ўргатишда амалий фаолиятни ҳар томонлама қўллаш зарурлиги ҳақида таъкидлаган, бунинг асосида "... амалий ақлни, кейинчалик мантиқий фикрлашнинг янада мураккаб шакллари ривожлантириш мумкин ва зарур».

Таққослаш, қиёслаш, таҳлил қилиш ва синтез қилиш, умумлаштириш жараёнларига, ўқиш жараёнида фанлараро мувофиқлаштириш билан мавжуд билим ва тажрибани узатиш қобилиятига кўрсатиладиган тузатувчи таъсир, махсус мактабда ўқув жараёнини такомиллаштиришнинг самарали усулларида бири сифатида фанлараро боғланишларни амалга ошириш муаммосини кўриб чиқишга имкон беради.

Олигофрено педагогикада фанлараро боғланишларни амалга ошириш билимларнинг ажралмас тизимини шакллантириш, уларни ифодалаш қобилиятини ривожлантириш, самарали умумлаштиришни таъминлаш мақсадида таълим беришда ишнинг энг муҳим йўналишларидан бири сифатида тан олинган. Ўқувчилар таркибининг ўзига хос хусусиятлари, машғулотларнинг мазмуни, ўқув жараёнини ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари махсус таълим соҳасидаги фанлараро боғланиш тамойилидан фойдаланиш бўйича тадқиқотлар қўламини кенгайтиради (фанлараро боғланишларни амалга оширишнинг коррекцион ва ривожлантирувчи қиймати).

А.К.Аксенова, Т.В.Варенова, В.В.Воронкова, М.Ф.Гнездилов, А.Н.Граборов, Г.М.Дулнев, И.Г.Еременко, Х.С.Замский, Н.Ф.Кузмина-Сыромятникова, М.Н.Перова, В.Н. Синев, В.В.Хитрюж ва бошқалар тадқиқотларида билимларни ўзлаштириш имкониятларини ва ўқув жараёнида фанлараро боғланишларни амалга оширишда ўқувчиларнинг билим фаолиятига ривожлантирувчи таъсирининг истиқболларини кўрсатилган. Ушбу тадқиқотчилар томонидан ишлаб чиқилган турли хил ўқув фанларини ўқитиш методикасида ўқув жараёнидаги алоқаларни амалга ошириш зарурлиги ва аҳамияти ва ушбу муаммони махсус педагогикада янада ривожлантиришга оид кўрсатмалар мавжуд. Интеллектида нуқсони бўлган болаларни ўқитишга бағишланган ишларда, меҳнат таълими ва умумий таълим фанлари ўртасидаги фанлараро боғланишларни амалга ошириш масалалари кўриб чиқилади. Муаммонинг ушбу

жиҳатида алоҳида эътибор, ўқувчиларни кейинги ижтимоий-турмуш шароитида мослашишда меҳнат машғулотларининг аҳамияти, турли фанлардан билимларни олиш ва амалда фойдаланиш қобилиятига боғлиқлиги билан боғлиқ. Материални ўзлаштиришни унинг амалий қўлланилиши билан бирлаштириш тузатувчи ва ривожлантирувчи аҳамиятга эга бўлиб, материални мустақкам ва онгли равишда ўзлаштиришни таъминлайди, билим ва кўникмаларни янги вазиятга ўтказиш кўникмаларини шакллантиришга ёрдам беради [2,34].

А.Н.Граборовнинг фикрига кўра, интеллектида нуқсони бўлган болаларнинг меҳнат таълими билан табиатшунослик цикли ва математика фанлари ўртасидаги фанлараро боғланишларни амалга ошириш зарур. Фаол амалий фаолият сон ва шакл, ҳисоблаш ва график қобилиятлари ҳақидаги тушунчаларни шакллантиришга ёрдам беради. Ўқув фанларининг мазмунини мувофиқлаштириш ақлий жараёнларни тузатиш ва ривожланишига ижобий таъсир кўрсатади. Математик ва табиатшунослик билимларини мустақкамлаш ва меҳнат фаолиятида қўллаш уларни ўтказиш қобилиятларини шакллантиришни, машғулотларнинг самарадорлиги ва ҳаётий-амалий йўналишини таъминлайди [6,54].

Х.С.Замский интеллектида нуқсони бўлган болаларда билим ва кўникмаларни эгаллаш самарадорлигига эришишнинг муҳим шартли мустақкамлаш, такрорлаш ва қўллаш шартларининг ўзгарувчанлигини таъминлашдир, деб ҳисоблайди. Билим даражасининг ошишига ёрдам берадиган такрорлаш вариантларни кўрсатиб беради: ўзгарувчан муҳитда турли фанлардан билимларни қўллашни талаб қиладиган амалий вазифаларни бажариш, материалларнинг, машқларни бажариш шартларининг хилма-хиллиги. [1,89].

ГМ. Дулнев таъкидлашича, меҳнат нафақат олинган назарий билимларни амалда қўллаш соҳаси ва маълум бир тоифадаги ўқувчилар учун таълим мазмунини танлаш мезонидир, балки умумий таълим билимларини шакллантириш воситасидир. Шу билан бирга, тадқиқотчи меҳнат таълими ва умумий таълим фанлари мазмунининг тўлиқ бирлашишига қарши чиқади, чунки бу ҳолда ҳар бир фанга хос бўлган масалаларни самарали ечиб бўлмайди [5, 76].

С.Л.Мирский интеллектида нуқсони бўлган болаларни меҳнатга ва бошқа фанларга ўргатиш жараёнида фанлараро боғланишларни амалга оширишда уларнинг ўзаро таъсири ўзаро боғлиқдир, деб кўрсатади. Меҳнат таълими нафақат бошқа фанлардан билимларни жалб қилишни талаб қилади, балки ўқиш, ёзиш ва нутқ қобилиятларини ривожлантириш учун зарур бўлган умумлаштирилган таълим кўникмаларини шакллантиришга ёрдам беради. Муаллиф фанлараро боғланишлар «фан тасвирини акс этириш» қобилиятини шакллантиришнинг муҳим шартларидан бири деб ҳисоблайди. Бундай боғланишларни меҳнатга тайёрлаш жараёнида амалга ошириш меҳнатнинг ва бошқа фаолият турларининг мақсадли жиҳатларини тузатиш ва ривожлантиришга қаратилган ўзига хос техника сифатида қаралади. У ўрганилаётган фанларнинг ўзаро боғлиқлигини таъминлаш атрофдаги муҳит объектлари ва ҳодисаларининг сабаб-оқибат муносабатларини кўриш ва тушуниш қобилиятини шакллантиришнинг энг муҳим жиҳати деб ҳисоблайди [1,37].

С.Ш.Айтметова, Л.С.Вавина, Е.Н.Грузинцева ва бошқалар рус тили ва меҳнат дарслари ўртасида фанлараро боғланишларни ўрнатиш муҳимлигини таъкидлайдилар, бу уларнинг фикрича оғзаки ва ёзма нутқни ўзлаштиришга ёрдам берадиган моторика, нутқ, фазовий ориентирланиш кўникмаларни такомиллаштириш нуқтаи назаридан ўқувчиларга сезиларли даражада тузатувчи ва ривожлантирувчи таъсир кўрсатади[5, 69].

Дарсларнинг фанлараро боғланишларини параллель ва ўзгарувчан режалаштириш, унинг фикрига кўра, назарий билимларни мустаҳкамлаш ва улардан амалий фаолиятнинг ҳар хил соҳаларида фойдаланиш қобилиятини шакллантириш учун имкониятлар яратади.

Психологик ва педагогик тадқиқотлар маълумотлари амалий фаолиятда ўрганилган материалдан фойдаланиш муваффақиятининг уни умумлаштириш даражаси ва хусусиятига, ўхшаш материални фарқлаш ва уни танлаб ишлатиш қобилиятига боғлиқлигини кўрсатди. Амалий масалаларни ҳал қилишда ақлий фаолият жараёнида бир ақлий операцияни бошқасидан иккинчисига ўтказиш қобилиятининг роли айниқса катта.

Тадқиқотчилар В.И.Бондар, Л.В.Румянцева, интеллектида нуқсони бўлган ўқувчиларда билимлардан амалий фойдаланиш кўникмаларини шакллантиришдаги қийинчиликларни бартараф этишнинг баъзи усулларини аниқладилар. Бунга қуйидагилар киради:

- амалий вазифаларни онгли ва тўғри бажариш учун етарли билим захирасини таъминлаш;
- билимлардан амалда фойдаланишга бўлган эҳтиёжни яратиш;
- болаларда вазифада ушбу тоифадаги ориентирланишни ривожлантириш ва уни амалга ошириш усулларини ўзлаштириш учун билимларни кўллаш;
- ақлий ва амалий ҳаракатларни ташкил қилишнинг умумлаштирилган усулларини шакллантириш [3,184].

Барча тадқиқотчилар умумий таълим цикли фанларини меҳнат таълими билан ўзаро боғлиқлигини таъминлаш бўйича махсус ташкил этилган ишларнинг зарурлиги тўғрисида фикрни бирлаштирадилар, чунки махсус машғулотларсиз амалиётда билимлардан мустақил фойдаланиш интеллектида нуқсони бўлган болалар учун катта қийинчиликларни келтириб чиқаради. Расмий равишда ўзлаштирилган билимлар ишнинг муваффақиятли бажарилишини ва кундалик вазифаларнинг ҳал қилинишини таъминлай олмайди.

Умумтаълим цикли фанларининг меҳнат таълими билан фанлараро боғланишларини амалга оширишда уларнинг таъсири ўзаро боғлиқдир. Турли ўқув фанларидан олинган билимлар ва умумлаштирилган кўникмалар амалий фаолиятнинг интеллекти ўсишига ёрдам беради.

Педагогик тадқиқотлар натижаларини таҳлил қилиш ва амалий иш тажрибасини ўрганиш махсус мактабларда ўқувчиларни меҳнат таълими муваффақиятининг билим ва кўникмаларни узатиш қобилиятини шакллантириш, уларни амалда қўллашга ўргатиш қобилиятини шакллантиришнинг самарали усулларини танлашга боғлиқлигини кўрсатади. Бу таълим жараёнида фанлараро боғланишларни амалга ошириш муаммосининг долзарблигини белгилайди. Бошланғич синфларда математикани ўрганишда фанлараро боғланишларни амалга ошириш зарурати ўқув фанининг мазмуни, материални ўзлаштиришнинг умумий қонуниятлари ва фақат шу соҳага хос бўлган билимлар билан боғлиқ. Улар нормал ривож-

ланаётган ўқувчилар ва интеллектида нуқсонли бўлган болалар учун умумийдир.

Бизнинг фикримизча, математика ва қўл меҳнати дарслари ўртасида самарали фанлараро боғланишларни ўрнатиш ушбу ўқув фанларининг мувофиқлаштирилган мазмунининг бўлиши, қўйиладиган умумий талабларнинг терминологияга, чизма ва ўлчов асбобларидан фойдаланиш қоидаларига, кўргазмали ўқув қўлланмаларига нисбатан қўллашда, амалий иш тизимини, геометрик тушунчаларни шакллантириш ва мустаҳкамлашнинг умумий усуллари қўллашда ва уларни қўл меҳнати дарсларида амалий фаолиятда фаол фойдаланиш ҳолатида бўлиши мумкин.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, умумий ва махсус психологик-педагогик адабиётларни таҳлил қилиш тадқиқот муаммосининг кўп қирралилиги ва долзарблигини кўрсатди.

Кўплаб муаллифлар фанлараро боғланишларни дидактик тамойиллардан бири, изчилликнинг умумий фалсафий тамойилининг дидактик шакли сифатида талқин қиладилар.

Умумлаштирилган характерга, юқори даражадаги умумлаштириш ва самарадорликка

эга яхлит билим ва кўникмалар тизимини шакллантиришда фанлараро боғланишларнинг роли барча тадқиқотчилар томонидан эътироф этилган. Фанлараро боғланишлар ривожлантирувчи ўқув вазифаларини амалга ошириш учун алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, фикрлаш жараёнларини, диққат, хотира, идрок, нутқни ривожлантиришни кўзда тутди. Махсус психологик ва педагогик адабиётларни таҳлил қилиш ушбу муаммога таълим мақсадларига эришиш жиҳатидан (яхлит билим ва кўникмалар тизимини шакллантириш), ривожланиш ва тузатиш жиҳатидан муносабатларни амалга ошириш имкониятлари нуқтаи назардан алоҳида эътибор қаратди. Таққослаш, қиёслаш, таҳлил қилиш ва синтез қилиш, умумлаштириш жараёнларига, ўқиш жараёнида фанлараро мувофиқлаштириш билан мавжуд билим ва тажрибани узатиш қобилиятига кўрсатиладиган коррекцион таъсир, махсус мактабда ўқув жараёнини такомиллаштиришнинг самарали усуллари билан бири сифатида фанлараро боғланишларни амалга ошириш муаммосини кўриб чиқишга имкон беради.

Адабиётлар

1. [Гаркуша Й.Ф.](#) Социальная адаптация и интеграция детей с особыми образовательными потребностями. - Изд.: [Секачев В.](#), 2018.
2. Гаврилушкина О.П., Соколова Н.Д. Воспитание и обучение умственно отсталых детей. -М., 2013
3. Айрес Э. Дж. Ребенок и сенсорная интеграция. Понимание скрытых проблем развития. -М.: Теревинф, 2019.
4. Запорожец, А. В. Избранные психологические труды: В 2-х томах / Под ред. В. В. Давыдова, В. П. Зинченко. — Т. 1. Психическое развитие ребенка /А. В. Запорожец. -М. : Просвещение, 2016.
5. Гаврилушкина О.П., Соколова Н.Д. Воспитание и обучение умственно отсталых дошкольников.- М.: Педагогика, 2015.
6. Краснощекова Н. В. Развитие ощущений и восприятия у детей от младенчества до младшего школьного возраста: игры, упражнения, тесты /Н. В. Краснощекова. -Ростов н/Д: Феникс, 2007. (Школа развития).

Шахноза Сабирова,
главный специалист Центра развития
исследований высшего образования и
внедрения передовых технологий

НОВЫЕ ВЕЯНИЯ И ПРИОРИТЕТЫ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ

***Аннотация.** В статье отражены актуальные направления перестройки и дальнейшего совершенствования системы высшего образования в Узбекистане. Изложены основные приоритеты в области высшего образования, намечены эффективные пути подготовки специалистов творческой сферы в соответствии с веяниями мировой педагогики.*

***Ключевые слова:** гуманизация, приоритеты, перестройка, стандарты, научный потенциал, образовательный процесс, система высшего образования, сфера искусств и культуры.*

***Annotatsiya.** Maqolada O'zbekistonda oliy ta'lim tizimini qayta qurish va yanada takomillashtirishning dolzarb yo'nalishlari aks ettirilgan. Oliy ta'lim sohasidagi asosiy ustuvor yo'nalishlar belgilab berildi, jahon pedagogikasi tendensiyalariga mos ravishda ijodiy yo'nalish bo'yicha mutaxassislar tayyorlashning samarali yo'llari belgilab berildi.*

***Kalit so'zlar:** insonparvarlashtirish, ustuvor yo'nalishlar, qayta qurish, standartlar, ilmiy salohiyat, o'quv jarayoni, oliy ta'lim tizimi, san'at va madaniyat.*

***Abstract.** The article reflects the current directions of restructuring and further improvement of the higher education system in Uzbekistan. The main priorities in the field of higher education are stated, effective ways of training specialists in the creative field in accordance with the trends of world pedagogy are outlined.*

***Key words:** humanization, priorities, restructuring, standards, scientific potential, educational process, higher education system, arts and culture.*

Внедрение в современный образовательный процесс новых педагогических технологий стало неотъемлемой чертой нового образовательного процесса Узбекистана. Этот процесс характеризуется разительными переменами ВУЗовской педагогики, решением сложнейших задач подготовки специалистов во всех сферах, соответствующих мировым требованиям и стандартам. Министерство высшего и среднего специального образования уделяет пристальное внимание проблемам повышения качества образования и методологии воспитательной работы, исходя из потребностей общества и положения дел в образовательном пространстве Узбекистана.

В связи с этим 16 июня 2021 года Президент Шавкат Мирзиёев провел видеоконференцию, посвященную приоритетам системы высшего образования, которая позволила наметить четкие пути решения вышеназванных

проблем. На встрече глава государства обозначил 4 приоритета в этой сфере:

«Первый – повысить роль советов высших учебных заведений и расширить полномочия ведомств.

Второй – адаптировать процесс обучения к требованиям рынка, обеспечить непрерывность производства и создать среду, в которой студенты могут работать над собой.

Третье – повышение научного потенциала вузов, развитие науки и инноваций.

В-четвертых, это сокращение бумажной работы для преподавателей и студентов и резкое сокращение бюрократии и коррупции за счет оцифровки отрасли»[1].

Необходимость перестройки высшего образования в Узбекистане вызвана тем, что общество меняется быстрее, чем все социальные институты, которые были построены прежде. В быстро развивающемся и меняющемся мире

институты работают недостаточно эффективно, и часто воспринимаются как самим обществом как непродуктивные. Их необходимо трансформировать таким образом, чтобы они могли соответствовать реалиям времени и общества.

Как справедливо отметил Ш.М.Мирзиёев «...отныне правление университета будет определять учебный план и литературу, внедрение научных программ, загруженность профессоров и преподавателей, а также форму обучения. Сейчас деятельность каждого отдела оценивается на основе его научного потенциала и показателей вовлеченности молодежи в научную деятельность на основе отбора»[2].

На современный момент, к сожалению, учебный процесс ведется по стандартам, утвержденным в 2001 году. Но за этот период Международные стандарты образования были повторно приняты уже дважды. Некоторые курсы адаптированы к потребностям факультета, а не к требованиям времени и рынка.

Совершенно очевидна необходимость в создании новых образовательных стандартов, именно этим и озадачено сегодня Министерство высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан.

Перед соответственными государственными органами стоит первостепенная задача – привести государственные образовательные стандарты в соответствие с международными, перевести учебный процесс во всех вузах на кредитно-модульную систему.

Также на видеоконференции было отмечено, что «...необходимо пересмотреть содержание преподаваемых предметов, сократить дублирование, увеличить количество специализированных предметов вместо бесплатных занятий, а также создать возможности для проведения студентами самостоятельных исследований. Была поставлена задача оптимизировать профессии, требующие высшего образования, и наполнить их новыми профессиями, необходимыми отраслям экономики»[3].

Особое внимание уделяется проблеме научного потенциала высших учебных заведений, формировать который – дело многосложное и трудоёмкое. От того, как будет сформирован этот потенциал, зависит общий итог всех преобразований в научно сфере. И это понимание заставляет направлять всё больше

усилий для поисков оптимизации форм и методов обучения в высшей школе.

Для мировой педагогики характерно определение действенности преподавательского труда через конкретные формы и методы результативности этого вида деятельности и учет особенностей личности при их передаче и усвоении. Общей тенденцией для образовательной системы выступает гуманизация, которая проявляется в четком понимании особенностей развивающего обучения, направленного на индивида, обучение не для всех, а для каждого.

После завершения учебы сегодня в целях успешного взаимодействия студентов вузов в современном взаимосвязанном мире, они должны соответствовать строгим требованиям, предъявляемым к профессионалам мирового уровня. Для этого необходимо обладать международным видением проблем, а также глубоким пониманием культурных и языковых различий. На преподавательском составе лежит ответственность, обусловленная спросом на глобальную рабочую силу, как со стороны государства, так и частного сектора. Подготовка специалистов в условиях сильнейшей конкуренции на мировом рынке требует значительного расширения интернационализации учебного процесса, все большего внедрения в него содержательных зарубежных исследований, а также увеличения контингента иностранных студентов, представляющих различные страны и культуры.

Одна из важнейших сфер в любом обществе – сфера искусств и культуры. От неё зависит и нравственно – этическое, и идеологическое, и эстетическое наполнение общественной жизни.

В настоящее время профессионалы сферы искусства и культуры - это, как правило, видные педагоги, имеющие огромный опыт работы в данной отрасли, умеющие не только передать этот опыт, но и предсказывать новые направления развития конкретных сфер, возможные результаты и стоящие в этой области проблемы.

Работая над проблемой оптимизации образовательного процесса на ступенях бакалавриата и магистратуры в высших учебных заведениях сферы искусств и культуры, нами было отмечено, что «педагогическое проекти-

рование в сфере искусств и культуры позволяет разрабатывать детали педагогического процесса, его возможные результаты и при умелой организации оставлять возможности для творческих подходов в педагогической деятельности избегая рутины. Этот вид проектирования является естественным следствием прогнозирования, и при точном проведении прогнозирования могут возникнуть благоприятные условия для умелого проектирования предстоящей педагогической деятельности»[4].

Общеизвестно, что в ходе преподавания творческих дисциплин важную роль играют

проявления духовного мира личности, которые проявляются через фильтр переживаний, чувств и отражаются в мышлении и мировоззрении. По выражению выдающегося русского педагога К. Д. Ушинского, нигде личность не проявляется так целостно, как в чувствах: «В них слышен характер не отдельной мысли, не отдельного решения, а всего содержания души нашей и ее строя»[5]. Поэтому чем многообразнее способы и методы обучения творческой личности, чем они сильнее связаны с переживаниями и чувствами, чем они ситуативнее, тем лучший результат мы можем ожидать от образовательного процесса.

Список литературы:

1. <https://kun.uz/38427259>

2. <https://kun.uz/38427259>

3. <https://kun.uz/38427259>

4. Кошелева А, Сабирова Ш. Педагогические технологии и педагогическое мастерство в сфере искусств и культуры (учебное пособие) Для магистрантов творческих вузов / Издательства «Lessonpress» Т. 2020. С.59–60.

5. <https://kun.uz/ru/news/2021/05/24/ministr-vysshego-obrazovaniya-ya-protiv-togo-chtoby-u-studentov-trebovali-formu>

*Хилолахон Тожибоева,
докторант, педагогика фанлари
бўйича фалсафа доктори (PhD) ЎзПФТИ*

ГЕНДЕР ЁНДАШУВ АСОСИДА ЎСМИР ЁШДАГИ ЎҚУВЧИЛАРНИ ТУРЛИ МАДАНИЯТЛАР БИЛАН ТАНИШТИРИШНИНГ ПЕДАГОГИК ИМКОНИАТЛАРИ

***Аннотация.** Ушбу мақолада гендер ёндашув асосида ўсмир ёшдаги ўқувчиларни турли маданиятлар билан таништиришнинг педагогик имкониятлари таҳлил қилинган бўлиб, унда гендер маданият, гибрид маданият, миллий маданият, оммавий маданиятнинг ўзига хос жиҳатлари ёритилган.*

***Калим сўзлар:** гендер маданият, гибрид маданият, оммавий маданият, миллий маданият, ўсмир ёшдаги ўқувчилар, ижтимоий роллар, педагогик имкониятлар, гендер онг, гендер зиддиятлар, хулқ-атвор меъёрлари.*

***Аннотация.** В статье анализируются педагогические возможности приобщения подростков к различным гендерным подходам, выделяются особенности гендерной культуры, гибридной культуры, национальной культуры, массовой культуры.*

***Ключевые слова:** гендерная культура, гибридная культура, массовая культура, национальная культура, школьники-подростки, социальные роли, педагогические возможности, гендерное сознание, гендерные конфликты, нормы поведения.*

***Annotation.** This article analyzes the pedagogical possibilities of acquainting adolescents with a variety of gender-based approaches, highlighting the specifics of gender culture, hybrid culture, national culture, popular culture.*

***Keywords:** gender culture, hybrid culture, popular culture, national culture, adolescent students, social roles, pedagogical opportunities, gender consciousness, gender conflicts, behavioral norms*

Тараққиёт маҳсули сифатида ҳар бир маданият учун хос бўлган жиҳатлар мазкур жамият аъзоларининг маданий савиясини белгилашга хизмат қилади. Маданиятнинг моҳияти инсон ҳуқуқларини поймол этмаган ҳолда маънавий тараққиётга хизмат қилишдан иборат. Табиий муҳитнинг ўзгариши, иқтисоднинг глобаллашуви, ахборотлар оқимининг кенгайиши турли маданиятларнинг уйғунлашуви натижасида гибрид маданиятнинг вужудга келишини таъминлади. Бу, ўз навбатида, миллий маданиятнинг яхлитлиги ва ўзбек халқи вакиллари томонидан самарали ўзлаштирилишига тўсқинлик қилмоқда. Бугунги кунда маданий кадриятларни ташқи маданий хуружлардан ҳимоялаш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Ташқи маданий хуружларнинг асосини ёшлар онгига таъсир кўрсатиш, улар онгини манипуля-

циялаш натижасида “оммавий маданият”нинг ғояларини ёйишдан иборат.

Маданий тараққиёт учун гендер тенгликни таъминлаш муҳим масалалардан бири ҳисобланади. Барча маданиятларда гендер фарқларни шахснинг гендер тенглиги, ўзаро фарқларини кенгайтириш ва ҳимоя қилиш билан бир қаторда унга салбий таъсир кўрсатувчи жиҳатлар ҳам мавжуд. Бундай ҳолатни “оммавий маданият” билан боғлиқ ҳолда ҳам кузатиш мумкин.

Бугунги кунда жамият аъзоларига, айниқса, ёшларга ҳам ижобий, ҳам салбий таъсир кўрсатувчи маданият бу “оммавий маданият”дир. Маданиятнинг ривожланиши шахснинг ижодий имкониятларини кенгайтиришга хизмат қилади.

Кўплаб масалаларда маданият инсонларнинг хулқ-атвори ва нуқтаи назарларига таъсир

кўрсатади. Бироқ бу барча кишилар битта ягона маданиятга мансуб деган хулосани чиқаришга асос бўлмайди. Чунки маданият ягона хулқ-атвор ва фикрнинг шаклланишини таъминламайди. Инсонлар ўз нуқтаи назарлари ва хатти-ҳаракатлари билан турли-туман маданиятларга хос бўлган хатти-ҳаракатлар ва нуқтаи назарларни эгаллашга интиладилар. Кимдир Европа маданиятини ўзлаштиришга интилса, яна бошқа бир гуруҳ инсонлар шарқона маданиятга хос бўлган хатти-ҳаракатларни эгаллашга ҳаракат қилади.

Гибрид маданият жамият ҳаётига кенг қўламда кириб бораётган бугунги кунда унинг ёшлар онги ва нуқтаи назарига кўрсатаётган таъсири ўта хавфлидир. Бу ёшларнинг ҳаракат меъёрлари, хулқ-атвор кўринишлари, эътиқодлари ва қадриятларига сезиларли даражада таъсир кўрсатмоқда. Кўплаб умумий омиллар маданиятнинг тез ўзгаришига тўсқинлик қилиб, умумий тасаввурларнинг кенг ёйилишига салбий таъсир кўрсатади. Улар жумласига натижалар ва меъёрлар киради. Бу ёшларнинг ижтимоийлашуви ва мулоқот қилишлари учун зарур воситалар ва ресурсларнинг етарли даражада эмаслигини кўрсатади. Ўсмир ёшдаги ўқувчиларда ахборот олиш, уларни саралаб ўзлаштириш ва таҳлил қилиш имконияти етарли бўлмаган вазиятларда ижтимоий тармоқларга кўпроқ мурожаат қиладилар. Натижада, улар “оммавий маданият”га хос ижобий сифатлар билан бир қаторда салбий хулқ-атвор стереотипларни ҳам ўзлаштирадилар.

Ахборотларнинг кўплиги ўсмир ёшдаги ўқувчиларнинг танлов имкониятларини кенгайтиради, уларнинг ижтимоийлашувини жадаллаштиради.

Турли маданиятларга хос бўлган тушунчалар уйғунлашиб, жамият ҳаётида биргаликда яшаб келмоқда. “Оммавий маданият”га хос тушунчалар ёшлар онгига сингиб, ўзининг яшовчанлигини таъминламоқда. Уларнинг яшовчанлигига асосий сабаб жўнлиги ва ўзлаштириш учун осонлигидадир. Шу билан бир қаторда “оммавий маданият” воситалари ўзида арт-дизайнга хос кўплаб элементларни мужассамлаштиради. Бу эса, ўз навбатида, ёшлар, айниқса, ўсмир ёшдаги қизлар эътиборини ўзига кўпроқ жалб этади. “Оммавий маданият”га хос воситалардан эса барча бирдай фойдаланмайди. Уларни ўзлаштириш

асосан ёшлар аудиториясига хосдир. Бундай маданий фаолият “оммавий маданият”нинг бирёқлама характерга эгаллигини кўрсатади.

Шундай маданият воситалари борки, улардан эркалар ҳам, аёллар ҳам бирдай фойдаланадилар. Улар, ўз навбатида, маданий қадриятлар сифатида эътироф этилади.

Бу шуни кўрсатадики, инсонлар жамиятда мавжуд бўлган барча қадриятларни бирдай ўзлаштирмайдилар. Айни бир маданиятга мансуб бўлган кишилар ўз маданий дунёқарашлари доирасида ҳаётий меъёрлар ва қадриятларни қабул қиладилар. Масалан, гендер тенгликни тан олмаслик, соғлом маданий нуқтаи назарга эга бўлган хотин-қизлар ва эркаларда бирдай норозилик кайфиятини вужудга келтиради[1].

Ўз табиатига кўра миллий маданият асрлар синовидан ўтган қадриятлар мажмуидир. Юқорида таъкидлаганимиздек, оммавий маданият ўсмир ёшдаги ўғил ва қиз болаларга ҳам сезиларли даражада таъсир кўрсатмоқда. Гендер хусусиятлар болаларда ижтимоийлашиш жараёнида шаклланади. Катта бўлган сари болалар уларга қандай хулқ-атвор стереотиплар ва фаолият турлари хослигини билиб оладилар. Шу билан бир қаторда жинсий хусусиятлари билан боғлиқ ҳолда қандай ролларни бажариши керак, қайсиларини бажариш хос эмаслигини ҳам англаб етади. Ўғил ва қиз болаларнинг жинсига кўра роллари хулқ-атвор шаклларида намоён бўлади. Буларнинг барчаси кўплаб ўзгаришлар билан боғлиқ. Шундай ўзгаришлардан бири маданиятдаги ўзгаришлардир.

Ўғил ва қиз болалар орасида турли фарқлар улар хулқ-атворининг манбаи ҳисобланади. Бундай фарқлар меҳнат тақсимотини тўғри ташкил этиш учун зарур ҳисобланади. Меҳнатнинг тақсимланиши бир қатор ҳолатларнинг вужудга келишига асос бўлади. Масалан, қаҳр-ғазабнинг вужудга келиши, ғамхўрлик кўрсатиш, ривожланишга бўлган эҳтиёжнинг вужудга келиши кабилар. Гендер хусусиятлар, асосан, ўсмирлик ёшида яққол намоён бўлади. Чунки бу ёшда ўқувчилар ижтимоийлаша бошлайдилар. Натижада, улар хулқ-атворнинг ўзига хос жиҳатлари ва фаолиятнинг муайян турларини эгаллай бошлайдилар. Натижада, ўсмирлар қандай ролларни бажариш унга тўғри келиши, қайсилари тўғри келмаслигини англаб етадилар.

Турли маданиятларда айна бир жараён турлича натижаларга олиб келиши мумкин. Ҳар қандай жамият ва маданиятда аёллар ва эркакларнинг ўзига хос роллари мавжуд. Ҳар қандай маданият эркаклар ва аёллар хулқ-атвори орасида фарқлар мавжудлигини намоён этади. Шунингдек, бундай фарқлар уларнинг роли, жамият олдидаги масъулиятлари, хулқ-атворларида намоён бўлади[2].

Ўсмир ёшдаги ўқувчилар эса ўзлари мансуб бўлган муайян маданиятга хос ролларни ижтимоийлашувнинг дастлабки босқичларидаёқ ўзлаштира бошлайдилар. Ушбу жараёнда уларда ижтимоий-маданий онг шаклланади. Шу билан бир қаторда барча маданиятлар учун умумий бўлган гендер роллар ҳам мавжуд.

Ҳар бир маданиятда эски ва янги, анъанавий ва замонавий роллар мавжудки, улар жамият ҳаётининг мавжуд манзарасини ўзгартириш имкониятига эга. Кузатишларимиз шуни кўрсатмоқдаки, бугунги кунда ёшлар, айниқса, ўсмир ёшдаги ўқувчилар айнан янги, замонавий гендер ролларни ўзлаштиришга интилоқдалар. Бу эса халқнинг миллий-маданий қиёфасини унутиш хавфини туғдирмоқда.

Бугунги кунда оммавий ахборот воситаларида жамиятда қабул қилинган гендер роллар кенг тарғиб қилинмоқда. Гендер стереотипларнинг шаклланишига, айниқса, телевидения ва рекламаларнинг таъсири катта бўлмоқда. Анъанавий гендер ролларнинг ўзгариши ҳаёт тарзининг бузилишига олиб келмоқда. Бундай бузилишга ёшлар катта ҳисса қўшмоқдалар. Бошқа бир томондан бундай таъсир ёшларда оммавий онгнинг шаклланишига катта ҳисса қўшмоқда [3].

Жамият ҳаётига босқичма-босқич ноанъанавий аёл ва эркак қиёфасининг кириб келиши гендер муносабатлар субъектларида толерантликка асосланган муносабатларнинг шаклланишига асос бўлмоқда. Миллий маданиятимизда асрлар давомида жамият аъзолари онгида эркак ва аёлларга хос хулқ-атвор стереотиплари, урф-одат ва установкалар шаклланган. Бундай хулқ-атвор стереотипларига жамиятнинг аксарият вакиллари қатъий амал қилиб келмоқдалар. Улар хос маданият вакиллари сифатида эътироф этилмоқдалар.

Хулқ-атворнинг янгича моделлари шаклланишида шахснинг ижтимоийлашувига ўзига зос тарзда кўмаклашаётган оммавий ахборот во-

ситалари алоҳида ҳисса қўшмоқда. Мазкур воситалар ёшларда янгича гендер хулқ-атвор стереотиплари шаклланишига хизмат қилмоқда. Бу соҳада нодавлат телеканаллар, ижтимоий тармоқларнинг аҳамияти катта бўлмоқда. Эркак ва аёлларга хос роллар оммавий ахборот воситалари орқали тарғиб этилмоқда.

Оммавий ахборот воситалари аёллар ва эркакларга хос замонавий ролларни тарғиб қилиш орқали ёш авлод, айниқса, ўсмирлар онгига катта таъсир кўрсатмоқда. Натижада, уларда “оммавий маданият”га хос хулқ-атвор стереотиплари, установкалар, эътиқодлар таркиб топаёпти. Шунинг учун ҳам ўсмирларда жамият эҳтиёжлари ва талабларига мос хулқ-атвор стереотипларини шакллантиришда оммавий ахборот воситаларининг масъулиятини ошириш талаб қилинмоқда.

Айна пайтда бу ўсмир ёшдаги ўқувчилар томонидан жамиятда қабул қилинган гендерга хос маданий стереотиплар сифатида идрок этилади. Гендер роллар ва стереотиплар қанчалик барқарор бўлмасин, оммавий маданият таъсирида оммавий ахборот воситалари ёрдамида оммалашади ва кенг аудиторияларга мўлжалланади. Бундай аудиторияларда, асосан, ўсмир ёшдаги ўқувчилар ва талаба ёшларнинг иштирок этиши назарда тутилади.

Ўғил ва қиз болаларнинг ижтимоийлашув жараёни бир-биридан кескин фарқ қилиб, улардан жинсга хос ролларни ўзлаштиришни талаб қилади. Жинсга хос роллар – ижтимоий хулқ-атвор модели бўлиб, талаблар, стереотиплар, шарт-шароитлар мажмуи бўлиб, ўғил ва қиз болаларга йўналтирилади.

Бугунги кунда ўғил ва қиз болаларда гендер стереотипларнинг шаклланишида ижтимоий тармоқлар катта таъсир кўрсатмоқда. Ўсмир ёшдаги ўғил ва қиз болалар гибрид маданиятга хос бўлган ролларни ўзлаштиришда алоҳида ташаббус кўрсатмоқдалар.

Бунда рекламанинг ўрни бекиёс бўлиб, қизларга хос бўлмаган турли кийимлар, тақинчоқларни тавсия қилса, ўғил болалар учун ноодатий бўлган соч турмаклари, либосларни тарғиб қилишга катта ўрин ажратмоқда. Оммавий маданиятнинг таъсири ўғил ва қиз болаларнинг нутқи, хатти-ҳаракатлари, мимикаси, соч турмаклари ва интилишларига ўз таъсирини кўрсатмоқда.

Айниқса, қиз болалар учун хос бўлмаган хулқ-атвор стереотипларини улар онгига синдириш жадал кечмоқда. Қизларга хос бўлган анъанавий сифатлар инкор қилиниб, уларни замонавийлаштириш тарғиб этилмоқда. Бу эса қизлар хулқ-атворида мешчанлик, мода кетидан қувиш, дағаллик, миллий анъаналарга хос бўлмаган кийиниш тарзи, оилага беҳурматлик, уни қадрият даражасида идрок этмаслик каби салбий сифатларни таркиб топтирмоқда. Аксарият қизлар ўғил болаларга хос кийимлар кийиш, сочларини эркакча турмаклашни афзал кўрмоқдалар. Уларнинг нутқида ноодатий иборалар кенг қўлланилмоқда. Чекиш, спиртли ичимликларни ичиш, дискотекаларда ўғил болалар билан биргаликда рақс тушиш, беҳаёликни тарғиб қилаётган кинофильмларни кўриш қизлар ҳаётининг асосий мазмунига

айланмоқда. Ярим-яланғоч кийимлар, татировкалар, миллатимизга хос бўлмаган ноодатий соч турмаклари ҳам ўсмир ёшдаги қизлар орасида кенг тарқалмоқда. Бу эса қизларга хос анъанавий роллар ва сифатларни инкор қилмоқда[4].

Умуман олганда, ўсмирларнинг тасаввурида оммавий ахборот воситалари ва ижтимоий тармоқлар ҳақиқий оламни намойиш қилувчи асосий восита сифатида таассурот қолдирмоқда. Улар ўзлари учун жозибали бўлган нарсаларни ижтимоий тармоқдан изламоқдалар. Улар олаётган ахборотлар ўғил ва қиз болалар учун хос бўлмаган стереотипларни ҳам тақдим қилмоқда. Шунинг учун ҳам уларни гендер ёндашув асосида турли маданиятлар билан таништириш, салбий ва ижобий жиҳатларини фарқлашга ўргатиш муҳим педагогик муаммолардан бири ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Гендерные исследования: методические рекомендации к семинарским занятиям и самостоятельной работе / В.Н. Кусургашев; ГОУ ВПО ЛНР Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко. – Луганск : «Книга», 2017. – 84 с.
2. Коннелл Р. Гендер и власть: общество, личность и гендерная политика / Р. Коннелл. – М. : Новое русское обозрение, 2015. – 430 с.
3. Костикова И.В. Введение в гендерные исследования / И.В. Костикова. – М. : Аспект Пресс, 2005. – 252 с.
4. Сафарова Р.Г. ва б. Ўқувчи-ёшларда “оммавий маданият”га қарши курашчанлик кўникмаларини шакллантиришнинг педагогик-психологик механизмлари. – Монография. – Т.: “Tafakkur qanoti” нашриёти, 2018 йил, 192 бет.

*Maryambibi Abdullayeva,
o'qituvchi, TVCHDPI*

МАКТАБГАЧА ТА'ЛИМ YO'NALISHIDA MA'NAVIY TARBIYA MASALALARI

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada maktabgacha ta'limning samaradorligini tavsiflovchi eng asosiy ko'rsatkich 2 yoshdan 6-7 yoshgacha bo'lgan bolalarni maktabgacha ta'lim tashkilotlariga qamrab olishning zaruriy jihatlari haqida gap ketadi. Agar bola maktabgacha ta'lim olmay turib maktabga chiqsa, uning boshlang'ich sinfda o'qish faoliyati yetarli darajada samarali bo'lmaydi. Ya'ni, bolada ta'limga moslashish – adaptatsiya sust kechadi, uning ijtimoiy munosabatlarga kirishishi, muloqoti, aqliy faoliyati sust rivojlanadi. Bolada ko'p hollarda jismoniy, ruhiy jihatdan tayyor emaslik holati kuzatiladi. Maqolada ta'lim olish motivatsiyasi, ilk o'quv o'rganish shakllanmagan, psixik jarayonlari rivojlanmagan bola o'zlashtirishdan orqada qolishi haqida fikr yuritiladi.*

***Kalit so'zlar:** ta'lim samaradorligi, ijtimoiy munosabatlar, o'quv o'rganish, adaptatsiya, psixik jarayon, ruxiy tayyorgarlik.*

Аннотация. В статье рассматриваются необходимые аспекты включения детей от 2 до 6-7 лет в важнейший показатель, характеризующий эффективность дошкольного образования. Если ребенок ходит в школу без дошкольных учреждений, его или ее успеваемость в начальной школе будет недостаточно эффективной. То есть, адаптация ребенка к обучению идет медленно, его интеграция в социальные отношения, общение, умственную деятельность слабая. Ребенок часто оказывается физически и морально неподготовленным. В статье утверждается, что по мотивации к обучению, отсутствию базовых навыков обучения, развитию мыслительных процессов ребенок отстает в обучении.

Ключевые слова: эффективность обучения, социальные отношения, навыки обучения, адаптация, умственный процесс, умственная подготовка.

Abstract. This article discusses the most important indicators that characterize the effectiveness of preschool education and the necessary aspects of enrolling children aged 2 to 6-7 in preschool education. If a child goes to school without preschool, his or her primary school performance will not be effective enough. That is, the child's adaptation to education is slow, his integration into social relations, communication, mental activity is weak. The child is often physically and mentally unprepared. The article argues that the motivation to learn, the lack of basic learning skills, the development of mental processes, the child lags behind in learning.

Keywords: educational effectiveness, social relations, learning skills, adaptation, mental process, mental preparation.

Kirish

Insonni har tomonlama barkamol qilib tarbiyalash, xalqimizning azaliy orzusi bo'lib, ajdodlarimiz ma'rifat, ma'naviyat va madaniyatni qanday qilib yosh avlodga o'rgatish, ularni komillikka yetaklash yo'llari, qonun-qoidalarini muttasil izlaganlar. Bu esa pedagogika fanining maydonga kelishiga sabab bo'lgan. Chunki insonning ma'rifatli va ma'naviy komillikka erishishi pedagogika fanining yetakchiligida amalga oshiriladi.

Ma'lumki, maktabgacha ta'limning samaradorligini tavsiflovchi eng asosiy ko'rsatkich – 2 yoshdan 6-7 yoshgacha bo'lgan bolalarni maktabgacha ta'lim tashkilotlariga qamrab olishdir.

Shuni qayd etish lozimki, bola shaxsidagi o'qishga bo'lgan qobiliyatning **50%**, dastlabki to'rt yili davomida rivojlanadi. Yana **30%** to'rt yoshdan sakkiz yoshgacha taraqqiy etadi. Bu davrda neyronlarning o'zaro bog'lanishi faol rivojlanadi, agar bola o'n yoshga to'lgunicha neyron bog'lamlari faol shakllanmasa, ular faollashmaydi va "o'ladi". Bundan ko'rinadiki, inson hayotining dastlabki sakkiz yilida 80% bilim va hayotiy fikrlashga asos yaratiladi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning bilimlarni egallash bilan birga ularda o'quv faoliyatining asosiy komponentlarini shakllantirish o'qitishning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

O'quv vazifasi o'quv faoliyatining asosiy komponenti hisoblanadi. Ko'pchilik psixolog va pedagoglarning fikricha, o'quv faoliyatining mu-

vaffaqiyati ko'proq o'quv vazifasini qay darajada qo'ya olish mahoratiga bog'liq ekan. Maktabgacha ta'limdagi vazifalari bilimlar, ko'nikma va malakalar mazmunini, shuningdek, aqliy va amaliy faoliyat usullarini qamrab oladi.

Katta maktabgacha tarbiya yoshidagi alohida yordamga muhtoj bolalar bilan olib boriladigan mashg'ulotlardagi o'quv vazifalari garchand ayrim hollarda amaliy vazifalar bilan bog'liqligi saqlansa-da, yorqin ifodalangan o'quv-bilish tabiatini kasb etadi. Bunda bilimlarni o'zlashtirishga oid vazifalar asosiy o'rin egallaydi. Biroq, bolalarning aqliy faoliyati, ongi o'sishi bilan amaliy mashg'ulot (mahsuldor) va aqliy faoliyat usullarini egallashga oid o'quv vazifalari, shuningdek, ijodiy tabiatdagi o'quv vazifalarini to'laqonli idrok eta boshlaydilar. Biroq katta yoshda ham bolalarga o'quv vazifasini butun mashg'ulot davomida esda saqlab turish qiyinlik qiladi.

Aql-idroki yoki jasurligi bilan, sabr-toqati yoki mehnati bilan har qanday qiyinchiliklarni yengadigan dovyurak, vijdonli qahramonlar ishtirok etadigan ertaklardan bolalar juda hayratlanadilar, bunday ertaklar bolalarni ijobiy qahramonlarga nihoyatda hayrixoh bo'lishga, yovuzlikka, nohaqlikka, qizg'anchilikka, makr-hiylaga nisbatan murosasiz bo'lishga majbur etadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili O'zbek xalq ertaklaridan tashqari ko'pgina rus xalq va qardosh mamlakatlar ertaklari ham bolalarga

o'qib beriladigan ertaklar jumlasiga kiradi. O'zbek yozuvchilari, shoirlari bolalar uchun juda ko'p ajoyib asarlar yaratganlar. Bu G'.G'ulom, Mirmuhsin, I.Muslim, P.Mo'min, Sh.Sa'dulla, N.Orifjonov, Q.Hikmat, Q.Muhammadiy va boshqalarning asarlaridir.

Maktabgacha yoshdagi bolalarga bag'ishlangan adabiyotlar ro'yxatidan rus yozuvchilari va shoirlari: B.Jitkov, S.Mixalkov, K.Chukovskiy va boshqalarning tarjima qilingan asarlari keng o'rin olgan. Bu ro'yxatga chet el yozuvchilaridan Sh.Perro, Andersen va boshqalarning ertaklari ham kiradi.

Bolalarga o'qib beriladigan asarlar doirasiga har xil janrdagi asarlar: hikoya va povestlar, proza hamda she'r shaklidagi ertaklar, dostonlar, hazil she'rlar, topishmoqlar, masallar kiradi.

Tarbiyachi har bir yosh guruhida bolalarni juda ko'p bolalar badiiy adabiyoti asarlari bilan tanishtirib borishi lozim. Tarbiyachi bolalarda adabiy asarni idrok qilish ko'nikmasini tarkib toptiradi. Bola asarni tinglayotib, uning mazmunini o'zlashtiribgina qolmay, balki muallif tasvirlayotgan his-tuyg'ular va kayfiyatlarni his etishi ham lozim.

MTTda asarning mazmunini analiz qilishning ba'zi elementar ko'nikmasi ham tarkib toptiriladi. Tayyorlov guruhida bolalar asarda hikoya qilingan asosiy qahramonlarni aniqlay olishi, ularga nisbatan o'zmunosabatini (kimning nima uchun yoqqanini) ayta olishi, asarning janrini aniqlay bilishi (she'r, hikoya, ertak) lozim.

Bolalar kitobi bolaga tushunarli bo'lgan, uning aqli va qalbiga yetib borgan, ya'ni bola yozuvchining hikoya qilayotgan narsasini tushuna olgan hamda his eta olgan taqdiridagina u o'z ining tarbiyaviy rolini bajaradi.

Tarbiyachilar bolalarning asarlar haqidagi bilimlarini mustahkamlab borish uchun oldingi yosh guruhlarida ularning qaysi asarlar bilan tanishganliklarini bilishlari kerak. Buning uchun yil boshida oldingi guruh dasturini ko'rib chiqish va takrorlash materialini belgilab olish lozim.

Tarbiyachi oylik reja tuzish paytida yaqin bir-ikki hafta ichida bolalarga o'qib beradigan asarlarini tavsiya ro'yxatidan belgilab oladi. Bunda u bolalarda his-tuyg'u va xulq-atvorni, tevarak-atrofga har xil qiziqish hamda munosabatlarni tarkib toptirishdek vazifalariga amal qiladi.

Bolalarning qiziqqan narsalarini, ularning o'zaro munosabatlarini, o'yinlarini kuzatish yaxshi kitob tanlashga ancha yordam beradi. Mustaqillik bayrami

yaqinlashib qolganida bolalar bu kunga bog'chada, shaharda qanday tayyorgarlik ketayotganini ko'radilar.. Bahor kelib, tevarak-atrofdagi hamma narsa gullaganda bolalar bahor haqidagi asarni juda jonli idrok qiladilar. Navro'z bayramiga bag'ishlangan she'rni zo'r mamnuniyat bilan yod oladilar.

Tarbiyachining tayyorgarlik ko'rishi kitobdan foydalanish maqsadini aniqlashdan boshlanadi. Kitob tevarak-atrof haqidagi bilimlar va lug'atni boyitish hamda bolalarda axloqiy sifatlarni tarkib toptirish manbai, ko'ngil ochish va hokazolar qilish vositasidir. Tarbiyachi kitobdan foydalanish maqsadini aniqlagach, muallifning fikrini bilib olish, asar qahramonlarining xarakterlari va ularning o'zaro munosabatlarini aniqlash maqsadida kitobni mashg'ulotdan oldin o'qib chiqadi. Asarni oldindan shu tariqa tahlil qilib olish tarbiyachining uni ifodali qilib yetkazishiga yordam beradi: u emotional tarzda ifodali qilib o'qish yoki hikoya qilib berish vositalarini (turli intonatsiyalarni, mantiqiy urg'ularni, hamma so'zlarning aniq va to'g'ri ishlangan talaffuzini) egallab oladi. Agar tarbiyachi o'z vaqtida yetarlicha ishlab chiqqan va bolalarga tanish asarni o'qimoqchi yoki hikoya qilib bermoqchi bo'lsa, mashg'ulot o'tkazishga yana tayyorgarlik ko'radi: asar matnini esga tushirish va oldin egallagan ifodali o'qish vositalarini tiklash uchun asarni ovoz chiqarib bir necha bor o'qib chiqadi. Tarbiyachi kitobni tanlab, undan foydalanish maqsadini aniqlagach, mashg'ulot rejasi tuziladi. Mashg'ulot mavzusida kitobning, muallifning nomi va uni bolalarga qanday yetkazish – o'qib berish yoki hikoya qilib berish usuli ko'rsatiladi.

Mashg'ulotning maqsadida tarbiyachi kitobdan foydalanishning ta'lim va tarbiyaviy maqsadlarini belgilab oladi, bolalarni qanday yangi so'zlar bilan tanishtirishini ko'rsatadi.

Ilyustratsiyalarni ko'rsatish. Maktabgacha yoshdagi bolaga mo'ljallangan kitobda illyustratsiya albatta bo'ladi. Ilyustratsiya matnning ma'lum qismiga taalluqli, qandaydir voqelikni tushuntiruvchi rasmdir. Bolalar kitobidagi illyustratsiya matn bilan bir xil o'rinda turadi, chunki bolaning o'zi kitobni o'qiy olmaydi, avvalo rasmga murojaat qiladi. Garchi bolalar kitobdagi rasmlarni ko'zdan kechirishni yaxshi ko'rsalar ham, uning mazmunidagi ko'p narsalarni e'tibordan chetda qoldirishlari, noto'g'ri tushunishlari mumkin, bundan tashqari, guruhda kitobga qiziqishi aniq sezilib turmaydigan bolalar ham bo'lishi mumkin. Ya'ni diqqati barqa-

ror bo‘lmagan bolalar ham uchrab turadi: ular kitobni olib, pala-partish varaqlab chiqadilar-da, tashlab ketadilar. Demak, bolalarning bevosita qiziqishiga ishonib bo‘lmaydi, ularda suratlarni ko‘zdan kechirish ko‘nikmasini tarbiyalash kerak. Bolalarni illyustratsiyani uzoq vaqt diqqat bilan ko‘zdan kechirishga, kitobdagi tanish qahramonlar va hokazolarni tanib olishga o‘rgatish lozim. Maktabgacha yoshdagi bolalarni rasmda tasvirlangan obyektlarni tanib olishga va tanish buyumlar bilan ulardagi o‘xshashlikni topishga o‘rgatish muhimdir. Bunga quyidagi savollar yordam beradi: Bu nima? Bu kim? Nima qilyapti? Uning qo‘lidagi nima? Rangi qanaqa? Bizda shunday ko‘ptok bormi?

O‘rta guruh bolalariga bu rasm qaysi asarga tegishliligini topishni taklif etish mumkin.

Ilyustratsiyalar yirik, uzoqdan yaxshi ko‘rinadigan bo‘lsa, uni mashg‘ulotda bolalarga ko‘rsatish mumkin. Shunday kitoblar borki, rasm butun betni egallaydi, matnda esa, unga izoh beriladi, xolos. Bu kabi kitoblarni o‘qish kitoblarning o‘ziga xosligi bilan belgilanadi: tarbiyachi bolalarga avval illyustratsiyani ko‘rsatadi, so‘ngra yoddan bilish lozim bo‘lgan tegishli matnni o‘qib beradi.

Ayrim sahnalar tasvirlangan kitoblarni o‘qib berish paytida butun asarni boshidan oxirigacha o‘qib chiqish, so‘ngra esa hamma rasmlarni ko‘rsatish lozim. Ilyustratsiyani ko‘rsatib bo‘lgach, yana matnga qaytish, illyustratsiyaga tegishli joylarini o‘qib berish kerak.

Katta bolalar bilan ularga tanish kitoblarning illyustratsiyalarini ko‘zdan kechirish uchun yil davomida bir necha mashg‘ulot o‘tkazish tavsiya etiladi. Bunday mashg‘ulotlarni o‘tkazish uchun ob‘yekt bir nomdagi 12-13 ta kitobni bolalarga tarqatish zarur.

Ilyustratsiya ko‘rsatish paytida kitobni hech qachon muqovasidan bukmaslik kerak. Bolalarning chalg‘imasliklari uchun ikkinchi betdagi illyustratsiya ustiga bir varaq oq qog‘oz tashlab qo‘yish lozim.

Bilim berish xarakteridagi kitoblar maktabgacha yoshdagi bolalarga ma‘lum darajada qiyinlik qiladi. Ularni o‘qiyotganda illyustratsiyani ko‘rsatib, yo‘l-yo‘lakay tushuntirib borish mumkin. Bolalarning hamma qolgan kitoblarning illyustratsiyalari bilan mashg‘ulotga qadar tanishib olishlari uchun ularni oldinroq guruhga olib kiriladi. Bunda bolalarning badiiy idrok qilishlaridagi yaxlitlikni buzmaslik maqsadida rasmlar ko‘rsatilmaydi. Ki-

tobni o‘qib bo‘lgach, rasmlarni takroriy ko‘z dan kechirishga o‘tish mumkin.

Mashg‘ulot oxirida kitobdagi illyustratsiyalarni ko‘zdan kechirish hamisha bolalarning istagiga mos keladi, eng muhimi, eshitgan tushunchalarini chuqurlashtiradi, hali noaniq bo‘lgan joylarni aniqlab beradi, badiiy obrazlarni to‘liqroq yoritadi. Lekin bunda illyustratsiyalarning katta-kichikligini hisobga olish zarur. Agar ular yetarli darajada katta bo‘lsa, ularni bolalar jamoasi mashg‘ulotda osongina ko‘zdan kechiradi. Uncha katta bo‘lmagan illyustratsiyalarni esa bolalarning kichik-kichik guruhlari mashg‘ulotdan so‘ng ko‘zdan kechirganlari ma‘qul. Agar ayrim so‘zlar va iboralarni bilmaslik asar mazmunini tushunib olishga to‘sqinlik qilsa, bunday so‘zlar oldindan tushuntirishni talab etadi. Bu ertaklarni idrok qilishga xalaqit berishi mumkin. Masalan, bolalarning xalq og‘zaki ijodi janrlari, xususan, “Rustamxon”, “Alpomish” dostonlaridan parcha o‘qib berilganda ularda ifoda etilgan chuqur ma‘nolarni ilg‘ab olishlariga erishish. Dostonlarning asosiy mazmunini o‘zlashtirishga yordam berishda illyustratsiyalardan foydalanish mumkin.

Mashg‘ulot boshlangan vaqtdayoq bolalarning diqqatini jalb etish juda muhim. Bunga ogohlantirish, po‘pisa qilish (“Eshitinglar, keyin sizlardan so‘rayman”) bilan emas, balki qiziqarli muqaddima so‘z i, muqaddima suhbat bilan erishish mumkin. Chunki ularda kitob mazmuniga qarab yorqin surat, topishmoq, bolalar tajribasidan va hokazolardan foydalansa bo‘ladi.

Axloqiy-estetik va bilish mazmuniga ega bo‘lgan kitoblarni o‘qib berishda puxta tayyorgarlik talab qilinadi. Axloqiy-estetik mazmundagi kitoblar bolalarda axloqiy sifatlar, xulq-atvorlarning ijobiy sifatlarini tarkib toptirishga yordam beradi.

Maktabgacha ta‘lim tashkilotlari ta‘lim tizimining eng asosiy va zarur bo‘lgan ajralmas bo‘lagi hisoblanadi. MTTda bola har tomonlama maktab ta‘limiga tayyorlanadi. Bu jarayonda bolalarning nutqini rivojlantirish eng asosiy ish hisoblanadi.

Tahlil va natijalar Maktabgacha yoshdagi bola nutqini rivojlantirishning asosiy vazifasi bola tomonidan ona tilining har bir yosh bosqichi uchun belgilangan normalari va qoidalarining o‘zlashtirilishi hamda uning kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirishdan iboratdir.

Bolaning til tizimini egallash borasidagi barcha yutuqlarini muloqotni ta‘minlovchi mazmunli,

keng yoyilgan fikr sifatida qaraladigan ravon nutq o'z ichiga oladi. U mazmunliligi, mantiqliligi va izchilligi bilan ajralib turadi. Ravon nutq bola til boyligini qanchalik o'zlashtirganligining ko'rsatkichi hisoblanadi.

Xulosa va takliflar

Hozirgi kunda maktabgacha ta'lim tashkilotlari ta'lim tizimining eng asosiy va zarur bo'lgan ajralmas bir bo'lagi ekanligi anglab yetildi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bola har tomonlama maktab ta'limiga tayyorlanadi. Mashg'ulotlar jarayonida mantiqan fikrlash va tafakkurni rivojlantirish orqali bolalarni maktabga tayyorlash, ularning so'z boyligining oshishi, ravon gapirishi va o'z fikrini to'liq ifoda etib, aytib bera olishi juda muhim. Shu sababli maktabgacha ta'lim tashkilotlarida o'tiladigan mashg'ulotlar orasida nutq o'stirish mashg'uloti eng asosiy mashg'ulotlardan hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Sh.Mirziyoev. "Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz". Toshkent –"O'z bekiston" - 2016.56
2. Sh.Mirziyoev. "Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz" . Toshkent –"O'z bekiston" -2016.488 b..
3. Sh.Mirziyoev. "Qonun ustuvorligi va inson manfaatlari ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq faravonligining garovi". "Toshkent" -2016.488 b.
4. Sh.Mirziyoev. "Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak" . Toshkent –"O'z bekiston" -2017.104 b.
4. 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi. O'zbekiston Respublikasi prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947 sonli Farmoni.
5. T. Javliyev. An'analar — hayot sabog'i. - T., „O'z bekiston“, 2012.
6. A. Avloniy. Turkiy Guliston yohud axloq. - T., „O'qituvchi“, 2002.
7. www.ziyo.net.uz
8. www.google.ru

*Гуллобод Бердиева,
Ўқитувчи, ҚарДУ*

ЎҚУВЧИЛАРДА ҚАДРИЯТЛИ МУЛОҚОТ МАДАНИЯТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ТАРИХИЙ НЕГИЗЛАРИ

***Аннотация.** Ушбу мақолада умуминсоний қадриятларнинг ўзига хос тавсифи ҳамда тарихий тараққиёт давомида мулоқот маданияти тўғрисидаги алломаларнинг фикр-мулоҳазалари келтириб ўтилган.*

Шунингдек, муаллиф қадриятли мулоқотнинг шахс ва жамият маданиятидаги аҳамияти, фалсафий ва ижтимоий жиҳатлари ҳамда қадриятларга оид ёндашувларни таҳлил қилиб ўтган.

***Калит сўзлар:** таълим, илм, қадрият, мулоқот, тарбия, эзгу сўз, одоб, инсон камолоти.*

***Аннотация.** В статье дается уникальное описание общечеловеческих ценностей и взглядов ученых на культуру общения в процессе исторического развития.*

Автор также анализирует важность ценностного общения в культуре личности и общества, философские и социальные аспекты и подходы к ценностям.

***Ключевые слова:** образование, знания, ценности, общение, воспитание, добрые слова, этикет, человеческая зрелость.*

***Annotation.** The article provides a unique description of universal values and views of scientists on the culture of communication in the process of historical development.*

The author also analyzes the importance of value communication in the culture of the individual and society, philosophical and social aspects and approaches to values.

***Key words:** education, knowledge, values, communication, upbringing, kind words, etiquette, human maturity.*

Мамлакатимизда ҳам ёш авлоднинг ўқув-тарбиявий жараёнда қадриятли мулоқот маданиятини шакллантириш, ватанга, унинг қадриятларига садоқатли қилиб тарбиялаш, маънавий ва интеллектуал салоҳиятини ошириш жамият тараққиётида асосий омиллардан бири бўлиб хизмат қилади. Ана шу нуқтаи назардан Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида “Жисмонан соғлом, руҳий ва интеллектуал ривожланган, мустақил фикрлайдиган, қатъий ҳаётий нуқтаи-назарга эга, Ватанга содиқ ёшларни тарбиялаш, демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш жараёнида уларнинг ижтимоий фаоллигини ошириш асосий вазифа сифатида”¹ белгиланган. Мазкур вазифани амалга ошириш учун ўқувчилар мулоқот маданиятини шакллантиришда ёшларнинг тараққиётини таъминловчи, самарали таъсир этувчи омилларни аниқлаш ва уларни шакллантириш имкониятларини кенгайтириш долзарб ҳисобланади.

Инсоният қадим замонлардан сўз ва нутқдан фойдаланиб келади. Жамият тараққий этган сари муомала, маданият ва мулоқот санъати ҳам ривожланиб борган ҳамда қадрият даражасига кўтарилган.

Қадриятли мулоқот маданияти бўйича биз умуминсоний мулоқот, яъни инсоний қадриятларга асосланган вақт ва маконга нисбатан қадриятга эга бўлган муносабатни тушунамиз. Булар цивилизация, ватанпарварлик, тинчлик, урф-одатлар, ўзаро хайрхоҳлик сифатида намоён бўлиб келадиган қадриятлардир.

Қадриятли мулоқот маданияти инсоннинг бошқа вақт ва маконга нисбатан инсонпарварлик қадриятларига асосланган конструктив мулоқотда иштирок этишга тайёрлигини ифода этади. Қадриятли мулоқот, умуман, мадани-

ят, ижтимоий жамоалар, алоҳида шахсда инсониятнинг яшаши, бирга бўлиши, ривожланиши ва ўзаро муносабати учун зарур бўлган қадриятдир.

Маълумки, ўрта асрларда, қадимий феодал маданиятнинг кириб келиши билан мулоқотга эҳтиёж янада сезила бошлади. Бу эса ўйғониш даври маданияти пайдо бўлишига сабаб бўлди. Ўз даврининг илғор жамоатчилик вакиллари мулоқотнинг алоҳида хусусиятлари мавжудлиги ва ундан кўпроқ фойдаланишга ҳаракат қилдилар. Шундай қилиб файласуфлар ҳақиқий билим олиш, эътиқодларни ривожлантириш мулоқот орқали амалга ошиб боришини пайқашди. Улар инъикос ва бошқа маданиятни ассимиляция қилиш учун мулоқотнинг маъносига аҳамият беришди. Ўша даврдаги мулоқот моҳиятининг эволюциясини тушуниш учун биз, айниқса, Л.Фейворк фалсафасига алоҳида эътибор бериб ўтишимиз лозим. Файласуф шундай фикр билдиради: “Одамга қизиқиш мулоқотга мурожаат қилишга олиб келди”. Л.Фейворкнинг ўз қарашларида ўзини англаш учун мулоқот зарурлиги, мулоқот одам ва атроф-оламнинг ҳақиқий моҳиятни ўрганиш усули эканлигини эътироф этади. Бошқа томондан, бугунги кунда жамият умуминсоний қадриятларнинг барча бошқа қадриятларга – индивидуал ва жамоавий муносабатларга нисбатан устуворлиги нафақат яхши истак ва чиройли ибора, балки аксиологик императив томонидан амалга оширилган, деган хулосага келади.

Инсоннинг маънавий камолотида қадриятли мулоқот мақомининг юксак қадрланиши, шахсий – ахлоқий ўрнатма эътиборнинг кучайиши, инсон фаолиятида эзгу сўзнинг ёвузлик ва ахлоқсизликка қарши қўйилиши “Авесто” таълимотидаги донишмандликнинг энг муҳим жиҳатларидан биридир. Бинобарин, инсон гўзаллиги тушунчасининг бир қисми бўлган эзгу сўз шахснинг маънавий баркамоллигини тарбиялашдаги асосий

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар Стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармони. – Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.

меъёри ҳамдир. Чунки Авестода жамият маънавий ҳаётининг моҳияти кишиларнинг шахсий – ахлоқий камолот даражаси билан белгиланади. Бундай камолот ахлоқнинг уч тамойили – эзгу фикр, эзгу сўз ва эзгу амал бирлигига асосланиб, иймонли бўлиш, сўзда ҳам, фаолиятда ҳам эътиқодга содиқликни билдиради. Бу бежиз эмас: “Эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал бирлиги инсонни комиллик сари етакловчи рух бўлиб, унга эришган одам Оллоҳ Таолога яқинлашиб боради.

Шунингдек, “Авесто”да “Рост сўз сендан қоладиган энг кутлуғ ёдгорликдир”, “Ёлғон сўзга оғиз очгандан бахт куши қочади” каби қадриятли фикрларнинг қўлланилиши қадриятли мулоқот жараёни фақат рост ва эзгу сўзлар асосида қурилишини асослаб беради. Шунингдек, Авестода “... Мазда нузул айлаган барча сўзларни олқишлаймиз, бу сўзлар қабих андиша, қабих калом ва қабих амални яксон айлагувчидир...”

Дарҳақиқат, Авестода ҳар бир ёмонликни фақат эзгу сўз орқали маҳф этиш мумкинлиги аниқ далиллаб берилади. Авестода улуғланган эзгу сўз – қадриятли мулоқот эканлигини англашимиз қийин кечмайди. Эзгу сўз Ахура Мазданинг инсонларга ато этган илоҳий неъматларидан бири, ҳидоят йўлига бошловчи йўриқларидир. Бу эса инсоннинг тили ва фаолиятида воқе бўлади.

Шунингдек, машҳур “Калила ва Димна” асарида ҳам сўз ва унинг суҳбатдошга таъсири тўғрисида донишманд Бейдабо номидан бениҳоя қадриятли фикрлар билдирилади. Айнан асарда мақсадга эришишда сўзнинг бениҳоя ўз жойида тўғри ишлатишнинг ўрни беқиёс эканлиги таъкидланади. Бейдабо айтадики: “Оталар дебдурларки, тилингни сақла, бошинг саломат бўлади, ўринсиз сўзламоқнинг натижаси пушаймонликдир. Нақл қилурларким, бир подшо маслаҳат учун ёнига тўрт олимни чақириб дебди: “Ҳар бирингиз шундай бир ҳикматли сўз айтингки, у тарбиянинг асоси бўлсин”. Биринчиси айтибди: “Донишманд одамларга ярашадиган нарса сўзламасликдир!” Иккинчиси: “Дунёда энг фойдали нарса шуки, инсон ўз ақли билан маслаҳатлашмасдан сўз бошламасин”, дебди. Учинчиси айтибди: “Инсон учун энг хайрли нарса ўйламасдан сўзламасликдир”.

Тўртинчиси дебди: “Инсон учун энг тинчи шуки, у ўзини толе ихтиёрига топширсин”. Дейдиларки, бир кун Хитой, Ҳинд, Эрон ва Рум подшоҳлари бир ерга йиғилиб: “Ҳар биримиз шундай бир сўз айтишликки, дунё турғунича турсин”, деб шартлашибди. Хитой шоҳи дебди: “Мен айтган сўзимни қайтариб олишдан кўра, айтмаган сўзни оғиздан чиқармасликка ҳаракат қиламан”. Ҳинд шоҳи дебди: “Мен ўз фойдасини кўзлаб айтган сўзи зарар берган ва ўзини ҳалок қилган одамга ҳайрон қоламан”. Эрон шоҳи дебди: “Оғзимдан чиқмаган сўзим – қулимдир, айтганим эса ҳожам”. Рум шоҳи дебди: “Мен айтмаган сўзимдан ҳеч вақт пушаймон бўлмаганман, айтганимдан эса жуда тез-тез пушаймон бўламан. Шоҳларнинг индамаслиги фойдасиз ва бемаъни суҳбатлардан кўра яхшидир. Инсон ҳар нарсадан кўпроқ ўз тили туфайли балога йўлиқади”.

Инсон камолотида сўз, мулоқот одоби ҳақидаги фалсафий қарашлар Қуръони карим, ҳадису шарифларда, IX асрдан Ўрта Осиёда кенг тарқала бошлаган тасаввуф оқими вакиллари фикрларида сўзнинг қадрият даражасида эканлиги тарғиб қилинади. Шуни алоҳида қайд этиш керакки, Марказий Осиё халқларининг мулоқот одобига доир билимларини эгаллашларида ислом динининг тарқалиши, унинг ғоялари ҳам ижобий аҳамиятга эга бўлди. Маълумки, ислом маънавий ғоялари мусулмонларнинг муқаддас китоби “Қуръони Карим”да, пайғамбаримиз ҳадисларида, машҳур “Мухтасар” китобида ўз ифодасини топган. Муқаддас манбаларимизда қадриятли мулоқотнинг асл омили саломлашиш одобини қалбга сингдириш ва амалда қўллаш эканлиги далиллар асосида келтирилади. “Ўз уйларингиздан бошқа уйларга то изн сўрамагунингизча ва уларнинг аҳлига салом бермагунингизча, кирманг. Ана шу ўзингиз учун яхшидир, шоядки, эслатма олсангиз” (Нур, 27). Аллоҳ таоло айтади: “Қачонки сизга бир саломлашиш ила салом берилса, сиз ундан кўра яхшироқ алик олинг ёки худди ўзидек жавоб беринг” (Нисо, 86). Чунки саломлашиш жамиятда меҳр-муҳаббатга сабаб бўлади ва иймоннинг камолига асос бўлади. Мулоқотнинг қадрият даражасига кўтарилиши саломдан бошланган.

Ислом ахлоқий ғоялари Марказий Осиё алломаларининг шахс камолоти ривожи манбаи

бўлиб қолдики, бу Форобий, ибн Сино, Беруний, Юсуф Хос Ҳожиб, Саъдий, А.Насафий, Низом-ул Мулк, А.Навоий ва бошқа кўплаб мутафаккирлар ижодида ўз ифодасини топди.

Қадриятли мулоқот таълим-тарбия, шунингдек, суфийлик таълимотида ҳам энг асосий восита саналган. Суфийлик таълимотининг йирик вакили Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари шундай фикрни илгари сурган: “Бизнинг тариқимиз суҳбатдир”. Маълумки, Баҳоуддин Нақшбанд ўз шогирдлари (мурид) камолотида суҳбат воситасини самарали қўллаган. Чунки суҳбат қадриятли мулоқотнинг аниқ кўринишидир. Суҳбат мулоқотнинг аниқ мезони ҳисобланиб, улар бир-бирисиз воқе бўлмайди.

Суфийлик таълимотининг йирик вакили, шайх А.Насафий ўзининг “Комил инсон” асарида суҳбат (мулоқот) таълим-тарбия олувчилар учун муҳимлиги юзасидан қуйдагича фикр юритган: “Билгилки, суҳбат кучли таъсир ва азим ҳосиятларга эга...”

Дононинг суҳбати – қудратли кучга эга, у юракка етиб боради ва моҳиятингни англашга кўмаклашади. Кимки бирор нарсага эга бўлса, бу донолар суҳбати туфайлидир. Қолганлари барча усуллар воситасидир, холос...

Ҳар қанча тоат-ибодат қилиб, риёзат чекмасин тайёргарлик кўрмасин, киши доно суҳбатига эришмай, бирор мақсадига муяссар бўлиши мумкин эмас. Кўп одамлар борки, доно суҳбатига эришдилар, аммо фойда кўрмадилар. Бунда икки ҳолат бўлиши мумкин: ё у одамда истеъдод йўқ ёки мақсади доно мақсади билан маънодош эмас. Истеъдоди йўқ одам, суҳбат аҳлидан эмас ва истеъдоди бўла туриб, ҳаммақсад бўлмаса, у ҳам суҳбатдош эмас. Зеро, суҳбатдош бўлиш мақсад бирлиги, яъни ҳаммақсадликдан ҳосил бўлади. Ҳар қачонки икки ёки ундан ортиқ одамлар орасида мақсад ягоналиги бўлса, улар суҳбатдош бўла оладилар ва агар мақсадлари битта бўлмаса, суҳбатдош бўла олмайдилар.

Абу Наср ал-Форобий ақлни чархламасдан ва мулоқот ахлоқини такомиллаштирмасдан илмни ўрганиш мумкин эмас, деб ҳисоблайди. А.Форобий жамоат аъзолари бир-бири билан ва жамият раҳбари билан дўстона муносабатда бўлиши керак деган фикрни илгари суради.

Абу Али ибн Сино инсоннинг ривожлани-

шида таълим ва тарбиянинг ўрни жуда муҳим деган фикрни баён этган. Таълим орқали ўз-ўзини билиш ва касбий ривожланиш ёки ўз-ўзини ривожлантиришга интилиш инсон ахлоқий ривожланишининг асосий йўллари ҳисобланади.

Унсур-ул маоний Кайковус инсоннинг мавқеи унинг ижтимоий мавқеига боғлиқ эмас, балки унинг ақли ва мулоқот ахлоқига боғлиқлигини таъкидлаган. Бу мутафаккир тарбияни инсон мулоқот ахлоқини шакллантиришнинг асоси деб билган. У машҳур “Қобуснома” асарининг “Сухандонлик била баланд мартабали бўлмоқ зикрида” деб номланган бобида шундай дейди: “Киши сухандон, сухангўй (нотиқ) бўлиши керак. Аммо, эй фарзанд, сен сухангўй бўлғил ва лекин дуруғгўй (ёлғончи) бўлмағил. Ростгўйликда ўзинг шуҳрат қозонғил, токим бирор вақт зарурат юзидин ёлғон сўз десанг, қабул қилғайлар. Ҳар сўз десанг ҳам рост деғил ва лекин ёлғонга ўхшағон ростни демағилким, ростга ўхшаган дуруғ дуруғга ўхшағон ростдин яхшидур, нединким ул дуруғ мақбул бўлур, аммо ул рост мақбул бўлмас”.

”Эй фарзанд, сўзнинг юзин ва орқасин билғил ва уларга риоя қилғил, ҳар на сўз десанг, юзи била деғил, то сухангўй бўлғайсан. Агар сўз айтиб, сўзнинг нечук эканин билмасанг, қушга ўхшарсанки, унга тўти дерлар, ул доим сўзлар, аммо сўзнинг маъносин билмас. Сухангўй шул киши бўлғайки, ул ҳар сўзни деса, халққа маъқул бўлғай ва халқ ҳам ҳар сўз деса, унга маъқул бўлғай. Бундай кишилар оқиллар қаторига кирғай, йўқ эрса, ул инсон суратида мавжуд бўлғон бир ҳайвондур. Сўзни бағоят улуғ билғил, сўз осмондин келмас ва ул хор нарса эмасдўр. Қай бир сўзни билсанг жойин ўткармай айтғил, вақтни зое қилмағил, йўқ эрса, донишға ситам қилғон бўлғайсан. Ҳар сўз десанг рост деғил ва бемаънилиқни даъво қилғувчи бўлмағил”.

Ҳусайн Воиз Кошифий ўзининг “Футувватномаи султоний” асарида дўстлар ўртасидаги муносабатлар одоби ҳақида қуйидаги фикрларни билдиради: “Агар дўстларга нисбатан одоб шартлари нечта деб сўрасалар, айтгинки дўстлигига ҳеч бир шак-шубҳа уйғотмайдиган кишининг бешта хислати бор. Биринчиси – етук ақл, зеро, ақлсиз кишининг суҳбатида файз йўқ, улуғларнинг сўзи борким, “Нодон дўстдан доно душман афзал”. Иккинчиси – яхши хулқ, чунки

бадахлоқ одам билан суҳбат қовушмайди. Учинчиси – яхши ният, некбинлик, зеро, бадкирдор ва фосиқдан дўст чиқмайди. Тўртинчиси – қаноат, чунки мол-дунёга ўч, очқўз одам дўстликка арзимайди. Бешинчиси – тўғрилиқ, зеро, кимки эгри, фирибгар ва қаллоб бўлса, унинг суҳбати кишига шараф келтирмайди, негаки, бундай одамнинг лафзи – ишонарли эмас”.

Бундан кўринадики, инсон ким биландир дўст тутинмоқни ният қилса, албатта, мулоқотда ширин сўз ва хушмуомала бўлса, мақсадига етиши мумкин экан.

Умуман олганда, барча замонларнинг мутафаккирлари мулоқот одоб-ахлоқ қоидаларига риоя қилишни ахлоқнинг муҳим таркибий қисми ва инсон гўзаллигининг моҳияти сифатида талқин қилган ва тан олган.

Адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар Стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармони. – Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.
2. Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил.– Т.:Ўқитувчи, 1982.– 168 б. 89-90 б
- 3.Тожибоев А., Асатуллаева М. Иқтисодий таълим-тарбия жараёнида маънавий мерослардан фойдаланиш // Касб-ҳунар таълими. – Т.: 2005. -№1. – Б. 29.
- 4.Маҳмудов Т. «Авесто» ҳақида. — Т.: Шарқ нашриёт— матбаа концерни. 2000. —63 б.
- 5.“Комил инсон” Муқаддима. Тўртинчи фасл: “Суҳбат баёнида” Жаҳон адабиёти Адабий бадиий, ижтимоий-публисистер журнал ИСИН 2010-5517. 1/2019(260) 26-б.
- 6.Унсурулмаолий КайковУС. Қобуснома. Тошкент . ўқитувчи. 1986. 40-47 б. 172 б 7. Хусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний. – Тошкент. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 2011, 376 б.. 66-б.
7. Бердиева Гулобод Шоназаровна, Наргиз Иркиновна Джумаева. «Гуманизация процесса профессионально-педагогической подготовки будущих учителей». *Образование и воспитание* 3 (2015): 1-2.

БУГУНГИ КУНДА ОММАВИЙ СЎЗЛАШУВ МАДАНИЯТИНИНГ ИНСОН ОНГИГА ТАЪСИРИ

Аннотация. Ушбу мақолада нутқ маданияти, нутқ онги, тафаккурни шакллантирувчи восита сифатида кўрсатилгани, унинг қанчалик бугунги кунда аҳамиятлилиги, тил орқали инсоннинг хатти-ҳаракати, юриши-туриши ўзгариши билан боғлиқ бўлган жараёнлар, унинг кучи ҳамда мамлакатимизнинг ривожини учун ундан тўғри фойдаланиши лозимлиги ҳақида сўз боради.

Калим сўзлар: нутқ, тил, мулоқот, онг, маданият, оммавий маданият, лисоний маданият, муомала маданияти, сўзлашув маданияти, маънавият-маърифат, таълим, ҳиссиёт, тафаккур.

Аннотация. В этой статье культура речи описывается в качестве инструмента, который формирует мировоззрение, мышление, о её актуальности на сегодняшний день, о процессах связанных с изменениями в поведении человека и его движений посредством языка, о её силе, о важности правильности её использования в развитии нашей страны.

Ключевые слова: речь, язык, общение, сознание, культура, массовая культура, языковая культура, культура общения, культура речи, духовность-просвещение, образование, эмоция, мышление.

Annotation. In this article, the culture of speech is described as a tool that forms the worldview, thinking, about its relevance today, about the processes associated with changes in the behavior of a person and his movements through language, about its power, about the importance of its correct use in the development of our country.

Keywords: speech, language, communication, consciousness, culture, mass culture, linguistic culture, communication culture, speech culture, spirituality-enlightenment, education, emotion, thinking.

Инсоннинг маънавий камолотга эришувида, жамиятнинг маданий-маърифий ривожидан она тилининг ўрни ўта муҳимдир. Тил миллий маънавият, маърифат ва маданиятнинг энг ҳолис ва хира тортмас кўзгусидир. Ҳадиси шарифларда “Кишининг зебу зийнати, гўзаллиги унинг тилидадир” дейилади. Қадим-қадим замонлардан бери ҳар бир миллат, ҳар бир қавм ўз тилига буюк ҳурмат ила қарайди. Тилнинг сохир оҳанглари оғушида эримокдан адоқсиз хузур туяди. Бу тилга тимсол топмасликдан таскин топади. Бу нодир бойликни дунёларга бермасликка ҳозир туради. Чунки тил миллат деган бирликнинг тамал тоши, у бой берилса, миллат ҳам бой берилади. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримовнинг қуйидаги сўзларида улкан маъно бор: “Жамики эзгу фазилатлар инсон

қалбига, аввало, она алласи, она тилининг бетакрор жозибаси билан сингади... Она тили – бу миллатнинг руҳидир. Ўз тилини йўқотган ҳар қандай миллат ўзлигидан жудо бўлиши муқаррар.” Демакки, миллатнинг борлиги ва бирлигининг бош белгиси тилдир. Бош мақсади Ватан равнақи, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги бўлмиш миллий ғоямизнинг курашувчанлигини таъминлашда мукамал маънавият ва маърифат ҳал қилувчи омил бўлиб, она тилига мунтазам муҳаббат, давлат тилига барқарор эҳтиром ана шу омилни шакллантиради, унга куч беради, кўлам бахш этади. Шунинг учун ҳам миллий ғоя тарғибида “миллатнинг ўлмас руҳи бўлган она тилига муҳаббат” [1] тарбияси муҳим ўрин тутади.

Айнан инсон тили унинг миллий, жинсий, шахсий белгилари ҳақида маълумотларни шак-

ллантиради, сақлайди ва бошқаларга етказишда асосий восита бўлиб хизмат қилади. Жаҳон маданиятига буюк ҳисса қўшган мутафаккирларнинг барчаси ҳам таълим ва тарбия борасида фикр юритар эканлар, бу жараёнда она тилининг ўрни бекиёс эканлигини қайд этадилар. Мустақиллик томон қўйилган илк қадам ва илк ғалабалардан бири ҳам бу ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилиши бўлган эди. Ўзбек тили давлатимизнинг байроғи, герби, мадҳияси, Конституцияси қаторида қонун билан ҳимоя қилинадиган муқаддас тимсолларидандир. XX – XXI аср тилшунослигида тил фалсафасининг энг етук намояндаларидан ҳисобланган Вайсбергер ва унинг издошлари томонидан она тили феноменининг инсон тафаккури ва ҳаётий тамойиллари шаклланишидаги ўрни борасида ғоятда қизиқарли тадқиқотлар олиб борилди ва борилмоқдаки, бу алоҳида йирик мувоҳаса учун мавзу бўла олади. Тилшуносликнинг жаҳонда барқ уриб ривожланаётган бир қатор жабҳалари борки, уларнинг ўзбек тилига татбиқ қилиниши ўзбек тилшунослигининг нафақат ижтимоий, балки иқтисодий самарадорлигини ҳам юксалтириши, шубҳасиз. Ўзбек назарий тилшунослиги жуда катта ютуқларни қўлга киритди. Бирок оммавий саводхонлик ва мулоқот маданиятининг шаклланишида бу натижалардан фойдаланилмаяпти.

Шу ўринда таъкидлаб ўтиш лозимки, оммавий саводхонлик (трансаводхонлик) жаҳон ҳамжамияти диққатини тортиб келмоқда. ЮНЕСКО – Саводлилик – озодлик (Literacy as Freedom) шиорини ўртага ташлагани ҳам фикримизнинг далилидир. Саводхонлик даражаси пасайиб боришининг ўзига хос омиллари борлиги, шубҳасиз. Аммо бу омиллар тавсифи тўлиқ амалга оширилмади. Бизнингча, саводсизлик, тўғрироғи, саводлилик маданияти даражасининг пасайиб боришида мавжуд омилларнинг қуйидагилари етакчилик қилмоқда:

1. Мулоқотнинг тезкорлашгани.
2. Мулоқотнинг глобаллашгани.
3. Мулоқотда саводхонлик даражасидан бошқа мезонларнинг етакчилик қила бошлагани (масалан, креолаш).
4. Мулоқотда анонимлик кучайиши.
5. Мулоқотни назорат қилиш кучсизлашгани.
6. Саводхонлик хос хусусият (престиж) бўлмай қолгани.

Санаб ўтилганлар асло тўлиқ рўйхатни ташкил қилмайди. Аммо шуларнинг ўзи ҳам бу борада анчагина муаммо борлигини кўрсатади. Мазкур муаммоларни тавсифлаш ва ҳал қилиш борасида тавсиялар бериш ҳам ушбу мақоламизнинг асосий мақсадир. Жаҳонда тараққиёт жиҳатидан турли даражада турган мамлакатларнинг мавжудлиги саводхонлик тушунчасига турлича муносабат шаклланишига олиб келди. Турлича қарашларни қиёсий ўрганиш натижасида, бизнингча, лисоний саводхонлик қуйидаги даражалар ажратиш мумкин (лисоний маданият эса ушбу даражаларнинг барчасини қамраб олади):

1. Ўқиш, ёзишни билиш. Нутқий малакага эга бўлиш (маълумот узатиш, қабул қилиш). Бизнинг мамлакатимиз учун саводхонликнинг ушбу даражасини таъминлаш борасида муаммолар мавжуд эмас. Саводхонликнинг назарда тутилаётган даражасини таъминловчи методлар ишлаб чиқилган (ушбу методлардан қай даражада фойдаланилаётганлиги бошқа масала). Бироқ дунё миқёсида бу катта муаммо ҳисобланиб, 2002 – 2012 йилларда БМТ томонидан саводхонликни тарқатиш бўйича олиб борилган ўн йилликдан сўнг ҳам дунё 800000000га яқин саводсизлар мавжуд.

2. Ўқиш, ёзиш ва мулоқотда замонавий воситалардан фойдалана олиш. XXI аср саводхонликнинг ушбу янги кўринишини ўта долзарб қилиб қўйди. Жаҳон халқлари олдида глобал ахборот ҳудудида мулоқот қилиш ва ушбу мулоқот жараёнида лисоний саводхонликни сақлаб қолишдек аввал кўрилмаган 7 та вазифа пайдо бўлди. Бу жараёнда лисоний саводхонлик нималарни назарда тутди? Бизнингча: 1) одатда, юзма-юз бўлмаган ва шахсни яшириш ёки турлича интерпретация қилиш имконияти кенг тарқалган ахборот алмашиш жараёнида мулоқот одобини сақлаш; 2) орфографик ва каллиграфик (ҳарфларни алмаштирмаслик, ҳарфлар ўрнига шартли белгилар қўлланмаслик (масалан, ўзбек лотин графикасида ch ўрнида 4 рақами, “o” ўрнида 6 рақами, “sh” ўрнида “w” ҳарфини қўллаш, бош ҳарфларни фарқланмаслиги каби-лар)) меъёрларга риоя қилиш. Бу борада мамлакатимизда муаммонинг қўйилиши даражасида муайян лавҳалар пайдо бўла бошлади (асосан, публицистик нуқтаи назардан). Бироқ бу даражадаги саводхонликни таъминлаш борасида

илмий ишлар олиб борилмаяпти; 3) Ахборотни саралай билиш. Инсоннинг ахборотни йиғиш, сақлаш ва узатишида, бу соҳада турлича белгилар тизимидан фойдаланиш ахборот билан ишлашнинг янги воситалари (телевидение, радио, интернет) туфайли анча фаоллашган бўлса-да, асосий восита бўлиб қолаётган тил айнан ахборотни саралашда муайян кўникмаларни сақлай олиши билан бошқа воситаларга нисбатан етакчидир. Бироқ тилда шундай имкониятнинг мавжудлиги кўпчилик тилшунослар томонидан тан олинса-да, ушбу қобилиятни тарбиялаш ва кучайтиришга доир методлар ишлаб чиқилмаган.

3. Лисоний саводхонликнинг энг юқори даражаси инсоннинг ўз онгида миллати ва ижтимоий даражасига муносиб оламнинг лисоний манзарасини шакллантиришидир. Оламнинг лисоний манзараси кейинги давр жаҳон тилшунослигида энг кўп эътибор жалб қилаётган мавзу бўлса-да, нафақат тилшунослар, балки кўплаб фан ва касб вакиллари (психологлар, актёрлар, социологлар, антропологлар, сиёсатчилар, пиарчилар, тижоратчилар ва ҳ.) бу масалага алоҳида қизиқиш билдираётган бўлса ҳам мазкур мавзу янгилик мавқеини сақлаб турган ўзбек адибларигина эмас, жаҳондаги оммавий маданиятнинг энг етакчи намоёндалари ҳам бу борада шуғулланишлари лозим. Тўғри, кейинги бир неча йилда ўзбек санъатида ҳам унинг фильмларида ҳам бадиий сўз санъатини камдан-кам кўрамиз. Аксарият кўп санъаткорларимиз оммавий маданият оқимлари таъсирида сўзлашадилар. Айниқса, бугунги кунда нафақат сўзлашишда ёзув санъатида ҳам бундай хатоликларни кўрамиз.

Оммавий лисоний маданиятни, яъни лисоний маданиятли оммани қандай тарбиялаш мумкин? Бу саволлар устида бугунги кунда махсус тадқиқотлар олиб борилмаяпти. Олиб борилаётган айрим тадқиқотлар муаммони кўйиш даражасидан нари ўтмай, хорижий тилшуносликларнинг бу борадаги натижаларини тавсифлаш даражасида қолиб кетмоқда. Ҳолбуки, инсон онгига унинг тили орқали таъсир қилиш борасида жуда катта тажриба тўплаган айрим йўналиш ва гуруҳлар мавжудки, уларнинг барчаси ҳам ижобий таъсир кучига эга деб бўлмайди. Ижтимоий тармоқларда кенг илдиз ёйган бу хил таъсир кучлари жаҳон ҳамжамиятини ташвишга солмоқда. Лисоний маданиятнинг бу энг юқори босқичини эгалла-

ган шахс маънавий-мафкуравий иммунитетни мустаҳкамлиги билан бир қаторда, тил орқали таъсир ўтказиш кўникмасини ҳам эгаллайди. Шу ўринда таъкидлаб ўтиш лозимки, хорижда ҳам ушбу муаммоларнинг қўйилиши анча кенг қамров касб этган бўлса-да (хусусан, Калифорния Санта Барбара университети профессори Алан Луи, Буюк Британия Де Монфор университетида Сью Томас бошчилигида ишлаётган — Transliteracy Research Group тадқиқотларини кўрсатиш мумкин), мақбул ечим – метод, методологияни қамраб олган тизим – шакллантирилди, дейишга ҳали эрта [2].

Гегель таълимда хусусийликларгагина асосланиш болани ҳамма нарсага писандсизлик билан қарашга ўргатади деб ҳисоблаган. Шунинг учун таълимда маълумотларга асосланиш болани кейинги ҳаёт йўлида мустақил яшаб кетиши учун имкон беради. Болага энг яқин маълумот эса тилдир. Тил уни билиш бола руҳини хусусийликлар ва яккаликлардан умумийликка томон, онга томон кўтариб борадиган ўша ҳаво янглик ҳиссий-ноҳиссий хилқатдир [3]. Болада айнан ўша – унда мавжуд бўлган она тилига хос генетик ва ижтимоий-маиший тажрибалардан фойдаланиб туриб, умуман, ҳар қандай тажрибавий кўникмаларни умумлаштириш – назарий билимларга айлантириш малакасини шакллантириш мумкин.

Тил фақат инсонгагина хос онг билан боғлиқ олий неъмат экан, одам унинг ёрдамидагина дунё ва ҳаёт ҳақидаги билим ва тасаввурларини ифодалай олади, мулоқотга киришади, ўзаро фикр алмашади. Тилда ифодаланаётган маъно-мазмуннинг англаниши инсоннинг муайян миллий-маданий гуруҳга мансублиги, умумий билим даражаси, қизиқиши, қобилияти, нутқий вазиятдаги кайфияти каби қатор омилларга ҳам боғлиқ бўлади. Тил фикрлаш курали, мулоқот воситаси сифатида доимий равишда такомиллашиб боради. Шу билан бирга унда инсоният кундалик ҳаётда қўллайдиган табиий тил билан бир қаторда мулоқотнинг ранг-баранглигини таъминлайдиган экстралингвистик воситалар тизими ҳам мавжуд. Мулоқот мураккаб ситуатив прагматик система сифатида ички ва ташқи омиллар асосида ўрганиш учун муҳим социопсихоллингвистик тадқиқотлар манбаидир. Оммавий саводхонликни таъминлашда асосий омил ҳисобланган мулоқот жараёнини ўрганиш

ва тадқиқот натижаларини амалий татбиқ билан боғлаш мушкул вазифадир. Муайян этномаданий муҳитда сўз қўллаш, ифода воситаларидан самарали ва оқилона фойдаланиш малакасини ўстириш миллатларо ва этник мулоқот вазиётида оммавий саводхонликнинг устуворлашувига босқичма-босқич эришиб боришнинг қанчалик аҳамиятга моликлиги ҳақида тасаввур ҳосил қилишга имкон беради. Оммавий маданиятнинг ривожланиб бориши – ёзма сўзлашув нутқини пайдо бўлишига олиб келди. Интернет тармоғидаги нутқий фаолият муқаррар равишда оғзаки нутқ билан боғлиқ бўлиб, фонетик, морфологик ва синтактик бирликларда адабий тил меъёрларидан чекиниш, қисқартмалар, ноадабий қатламга хос сўз бойлиги, шунингдек, тармоқнинг махсус график дизайни кабилар виртуал мулоқотнинг янги йўналишини акс эттиради. Оғзаки бўлмаган мулоқот аниқ талаффуз қилинган миллий белгига эга бўлиб, бу оғзаки бўлмаган сигналларни танлашда, нутқнинг протодик дизайнида, унинг ҳиссиётлилигида акс этади. Руслардан фарқли ўлароқ, 139 ўзбеклар ўзларининг ҳис-туйғуларини намойиш этишда кўпроқ ўзини тутишади. Шу билан бирга иккала маданият ҳам контактли, юқори контекстли, улар паст контекстли, мулоқот қилувчиларнинг ўзаро муносабати, етарлича пастлиги, имо-ишораларни қўллаш истаги, коммуникативиятларни ифода этиш учун тегиниш билан солиштирганда яқинроқлиги билан ажралиб туради. Бундан ташқари, таҳлил натижалари оғзаки бўлмаган сигналларни, алоқа воситаларини танлаш нафақат миллий омилларга, балки алоқа соҳасига ҳам боғлиқлигини кўрсатади. Ишбилармонлик соҳасидаги алоқа янада юмшоқроқ ва ҳурматлидир, оилада эса одам иложи бори-ча қулай ҳис қилади. Интернет мулоқот деярли анъанавий тарзда салбий баҳоланиб келинаётган бўлсада, бу карашларни ҳам, унга альтернатив бўлганларини ҳам илмий асослаб берувчи махсус тадқиқотлар олиб борилмаяпти.

Шахснинг мулоқот маданияти ижтимоий ҳаётнинг мураккаб ҳодисаси сифатида ўзига хос ривожланиш мантиғига эга бўлиб, у давр ва муҳитга боғлиқ равишда кўплаб сабаб, омил ва шартлар билан белгиланади. Ҳозирги замон мулоқот маданияти ривожиди белгиловчи омил жамиятнинг ахборотлашуви бўлиб, бу ахборот жамияти вужудга келишига мос равишда одам-

нинг онгли шахс сифатидаги янги тил мадания-тининг шаклланишини белгилайди.

Бадиий адабиётда адиблар персонажлар тасвирида уларнинг бадиий портретини чи-зиш орқали ўқувчининг нутқий сифатлари-ни қабул қилишга ҳам маълум бир даражада тайёрлайди. Масалан, адиб Абдулла Қодирий — “Ўткан кунлар” романида Ўзбек олимнинг этник қиёфасини чизар экан, бу тасвир зукко ўқувчи учун унинг этник хосланган мулоқот маданияти тўғрисида ҳам маълум бир ахборот бериши тайин:

Ул ўз уйига ўлтурганида ҳам устидаги атлас қўйнак билан адрас марсакни, оқ шоҳи чакана билан қаҳрабо тасбиҳни қўймай, қиш кунлари танчадан пар ёстиққа суялиб, ёз кунлари айвоннинг тўрига ёсланиб Ҳасаналининг хотини бўлган Ойбодоққа, чўри қиз Ҳанифага хамирни ачитмасликни, паловни қирмоч олдирмасликни танбиҳлабкина ўлтурар эди.

Ўзбек ойим эллик беш ёшлар чамалиқ, чала – думбул табиатлик бир хотин бўлса ҳам, аммо эрига ўтқирлиги билан машҳур эди. Ўзга хотинлар унинг соясига салом бериб тўйларида, азаларида, қисқаси, тиқ этган йиғинларидаги уйларининг тўрини Ўзбек ойимга атаган эдилар.

Ўзбек ойим унча-мунча тўйу азалларда – “кавишим кўчада қолган эмас” деб бормас эди.

Шунинг учун хотинлар ўз тўйларини Ўзбек ойим шитироки билан ўтказиб олсалар, ўзларини шаҳарнинг энг бахтли хотинларидан санаб – манинг тўйимни бек ойим ўз қўллари билан ўтказдилар! деган жумлани мажлисларда ифтихор ўрнида сўзлаб юрар эдилар [4].

Адиб айрим ички лисоний омиллардан унумли фойдаланганлигини айтмаганда, бунда ташқи омиллар – феъл-сажия, кайфият ва руҳиятнинг тасвири билангина қаҳрамоннинг мулоқот савияси ва нутқий хусусиятлари ҳақида ёрқин тасаввур уйғота олган. Тизимдаги ташқи омиллар *кавишим кўчада қолган эмас*, манинг тўйимни бек ойим ўз қўллари билан ўтказдилар жумлаларига кўмаклашиб, персонажнинг, шу билан бирга, сўзловчи (адиб)нинг системадаги ўрни ва ролини ойдинлаштирган.

Айтилганлар мулоқот жараёнининг ўта мураккаблигини ҳамда уни ўрганиш ва тадқиқот натижаларининг амалий татбиқ билан боғлашнинг нечоғлик мушкуллигини кўрсатади. Шунга қарамасдан, муайян этно-

маданий муҳитда сўз қўллаш, ифода воситалари-
ридан самарали ва оқилона фойдаланиш мала-
касини ўстириш миллатларо ва этник мулоқот
вазиятида бағрикенглик тамойилларининг

устуворлашувига босқичма-босқич эришиб
боришнинг қанчалик аҳамиятга моликлиги
хақида тасаввур ҳосил қилишга имкон беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Тошкент: Узбекистан, 2000, 49-бет
2. <https://hcommons.org/deposits/objects/hc:38162/datastreams/CONTENT/content>
3. Гегель. Философия духа // Гегель. Сочинения. т. III. -М., 1956. – С.93.
4. Қодирий А. Ўтган кунлар. – Т.: Шарқ, 1995.– Б. 129.

*Ruslan Allayorov,
oliy toifali o'qituvchi, Qarshi shahridagi Prezident maktabi,
Muhiddin Xidirov,
tadqiqotchi Toshkent davlat pedagogika universiteti*

GEOGRAFIYA TA'LIMIDA TOPONIMIK MA'LUMOTLAR VA GEOGRAFIK TERMINLARDAN FOYDALANISH METODIKASI

***Annotatsiya.** Ushbu maqola umumiy o'rta ta'lim maktablarida geografiya fanini o'qitish jarayonida toponimik ma'lumotlar va geografik terminlardan foydalanishga qaratilgan bo'lib, unda geografiya, toponimika va terminshunoslikning umumiy aloqadorligi, geografiya darslarida toponimik ma'lumotlardan foydalanish, toponimik o'yinlarni tashkil etish, o'lka toponimlari va xalq tabiiy geografik terminlarini o'rganish masalalari yoritilgan.*

***Kalit so'zlar:** toponimika, toponim, toponimist, atama, termin, xalq tabiiy geografik terminlari, toponimik o'yinlar, nomlar zanjiri.*

***Аннотация.** В данной статье освещены геоэкологические особенности охраны исчезающих и редких представителей растительного и животного мира, вертикальные и горизонтальные региональные свойства охраны ландшафтного разнообразия в регионах.*

***Ключевые слова:** экосистема, биологическое разнообразие, ландшафт, геосистема, разнообразие ландшафтов, геоэкологическая ситуация.*

***Annotation.** The article highlights the geoecological features of protecting endangered and rare representatives of plant and animal life vertical and horizontal properties of protection of landscape diversity in the regions.*

***Key words:** ecosystem, biological diversity, landscape, geosystem, landscape diversity, geoecological situation.*

Globallasuv sharoitida yuksak intellektga, ma'naviy barkamollikka, sog'lom fikr va immunitetga ega vatanparvar yoshlarni tarbiyalash mamlakatimiz ertangi kunini, ma'naviy-ma'rifiy, madaniy hayotini va iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyotini belgilab beruvchi asosiy omillardan biridir. Bunday yoshlarni tarbiyalash jarayoni mamlakatimiz taraqqiyotini ta'minlovchi asosiy mezon bo'lishi bilan birgalikda, ko'p mehnat va mashaqqatni talab qiladigan og'ir va mas'uliyatli vazifa hamdir. Mazkur jarayonda ta'lim tizimi uzluksizligini ta'minlash, uning sifat va samaradorligini oshirish choralari izlash tobora muhim ahamiyat kasb etib bormoqda.

O'zbekistonning Birinchi Prezidenti Islom Karimov ta'lim-tarbiya mamlakat oldida turgan dolzarb umummilliy masala ekanligi to'g'risida quyidagi fikrlarni aytgan edi: **“Maktab, ta'lim-tarbiya masalasi davlat va jamiyat na-**

zoratida bo'lishi Asosiy qonunimizda belgilab qo'yilgan. Shu bilan birga, bu keng jamoatchilik, butun xalqimizning ishtiroki va qo'llab-quvvatlashini talab qiladigan umummilliy masaladir”.¹

Shu boisdan ta'limning barcha bo'g'inlari singari umumiy o'rta ta'limga ham yuqori e'tibor berilmog'i va doimiy ravishda yangiliklar bilan takomillashtirilib borilishi hamda milliy g'urur va ma'naviy qadriyatlar mushtarak holda rivojlantirishi davr talabidir.

Mamlakatimizda barcha sohalar qatori, ta'lim tizimida ham ko'plab o'zgarishlar zamonaviylik ruhida amalga oshirilib, jahon andozalariga to'lato'kis mos keladigan xodimlar tayyorlashga e'tibor kuchaymoqda.

Shu boisdan 2017–2021-yillarda O'zbekis-

¹ Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T.: Ma'naviyat, 2008.

ton Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yoʻnalishi boʻyicha Harakatlar strategiyasida ushbu masalaga katta eʼtibor berilgan boʻlib: **“Taʼlim va fan sohasini rivojlantirish: uzluksiz taʼlim tizimini yanada takomillashtirish yoʻlini davom ettirish, ... jismonan sogʻlom, ruhiy va intellektual rivojlangan, mustaqil fikrlaydigan, qatʼiy hayotiy nuqtayi-nazarga ega, Vatanga sodiq yoshlarni tarbiyalash, ...”** taʼkidlangan.

Shuningdek, Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2018-yil 14-avgustdagi PQ-3907 sonli “Yoshlarni maʼnaviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga taʼlim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga koʻtarish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi Qarorida **“yuksak maʼnaviyatli, qatʼiy hayotiy pozitsiya, keng dunyoqarashga ega boʻlgan fi-doiy va vatanparvar yoshlarni tarbiyalash”** kerak ekanligiga alohida urgʻu berilgan.

Hozirgi davrda tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, hududlar tabiatini har jihatdan oʻrganish, landshaftlar tabiiy holatini baholash va bashorat qilish jamiyat oldida turgan asosiy muammoli masalalar sirasiga kiradi. Bu masalalarning yechimini izlab topish tabiat va jamiyat oʻrtasidagi munosabatlarni hududiylik, majmualilik, davriylik va tizimlilik xususiyatlarini tadqiq qiluvchi fan – geografiyaning asosiy vazifasi hisoblanadi.

Barcha fanlar qatori geografiya fanining umumtaʼlim maktablarida zamonaviylik va shu bilan birgalikda milliy qadriyatlar singdirilgan gʻoyalar asosida oʻqitish maqsadga muvofiq. Jumladan, ushbu fanning ajralmas bir boʻgʻini hisoblangan joy nomlari va geografik terminlarning puxta oʻrganilishi foydadan [oli boʻlmaydi.

Geografiya, toponimika va terminshunoslikning umumiy aloqadorligi. Geografik qobiq, uning tuzilishi va tadrijiy oʻzgarishini, alohida komponentlarini hududlar boʻyicha oʻzaro taʼsiri va taqsimlanishini oʻrganadigan fanlar majmui **geografiya** hisoblansa, geografik joy nomlarini, ularning kelib chiqishi, maʼnosi, oʻzgarishi, talafuz qilinishi va toʻgʻri yozilishini **toponimika** fani oʻrganadi. Toponimika yunoncha “topos” – “joy”, “onoma” – “nom” degan maʼnoni anglatadi. Yer sharidagi barcha geografik nomlar oʻsha joyning tabiiy sharoiti, tarixi, etnografik xususiyatlaridan dalolat berib turadi. Joy nomlari geografiya fanining ajralmas qismi hisoblanadi. Geografiya fanining asosiy quroli geografik xaritaga nazar

tashlansa, minglab toponimlarga (joy nomlariga) koʻzimiz tushadi. Tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy geografik obyektlarning nomlari maʼlum hududda va muayyan davrlarda, aniq bir tilda, biror tarixiy voqea, hodisa bilan bogʻliq boʻladi. Toponimlar yirik yoki mayda obyektlarning nomlari ekanligiga qarab makrotoponimlar va mikrotoponimlarga ajratiladi: makrotoponimlar – keng hududlar, katta obyektlar (materiklar, okeanlar, togʻlar, choʻllar, daryolar, shaharlar, qishloqlar va shu kabilar) ning atoqli otlari; mikrotoponimlar – kichik obyektlar (jarliklar, tepaliklar, quduqlar, koʻchalar, qoʻrgʻonlar va shu kabi)ning atoqli otlari. Toponimika fanining quyidagi boʻlimlari ajratiladi: gidronimika – suv havzalari: daryo, kanal, soy, ariq, buloq, koʻl kabilarning nomlarini oʻrganuvchi soha; oykonimika – aholi yashash maskanlari va ularning qismlari: qishloq, mahalla, guzar, koʻcha, ovul, qoʻrgʻon nomlarini oʻrganuvchi soha; oronimika – yer yuzasining relyef shakllari: togʻ, choʻqqi, qoya, qir, tepa, qiya nomlarini oʻrganadigan soha; urbanonimika – shahar ichidagi har qanday obyektlar nomlarini oʻrganuvchi soha; kosmonimika – Yerdan tashqaridagi obyektlar (osmon jismlari) nomlarini oʻrganuvchi soha va h.k.

Qadim zamonlardan odamlar tevarak-atrofni kuzatib geografik obyektlarni bir-biridan farqlash maqsadida ularga nom berganlar. Obyektlarning tabiiy xususiyatlarini ifodalaydigan geografik nomlar jamiyatning dastlabki bosqichida koʻproq boʻlgan, keyinchalik esa tabiatga jamiyatning taʼsiri kuchayishi oqibatida ular asta-sekin kamayib borgan. Dastlab tabiiy obyektlarga zaruriyat yuzasidan oddiy, sodda va tasodifiy nomlar berilgan boʻlsa, keyinchalik ijtimoiy ong rivojlangan sari tushunchalar soni ortib geografik nomlar ham murakkablashib borgan (Q.M.Hakimov, 2010).

Toponimlarni hosil boʻlishida geografik terminlarning oʻrni beqiyos. Geografik terminlar (lotincha, terminus – chegara, had) – bilim yoki faoliyatning maxsus sohasiga doir tushunchani ifodalovchi soʻz yoki soʻz birikmasi. Baʼzan atama bilan termin soʻzlarini chalkashtirib yuborishadi. Aslida **atama** narsa-hodisa, belgi va harakat kabilarning nomi, atovchi soʻz, yaʼni umumiy nomdir. Atama terminni ham, geografik nomni ham oʻz ichiga oladi. Masalan, momaqaldiroq, sharshara, girdob, chaqmoq, uchqun, olma, hovuz, buloq, tutun, yaproq, Jumabozor, Yangiqoʻrgʻon va h.k.

Geografiyada atamalar ikki tur otlarga bo‘linadi; termin va geografik nom (G‘ulomov P.N., Mirakmalov M.T., 2005). **Termin** – fan, texnika, kasb-hunarning biror sohasiga, shu jumladan, geografiyaga ham xos bo‘lgan muayyan bir tushunchaning aniq va barqaror ifodasi bo‘lgan so‘z yoki so‘zlar birikmasidan iboratdir.

Geografiya darslarida toponimik ma’lumotlardan foydalanish yo‘llari. Geograflar toponimikani o‘z fanlarining bo‘linmas tarmog‘i sifatida biladilar. Chunki toponimik atamalarning geografik tarqalishi, ushbu fanni tadqiq etishda o‘ziga xos uslub tarzida ishtirok etadi. Zero, joy nomlari ko‘pincha holatlarda o‘rganilayotgan hududning geografik sharoitidan xabar berib turadi (Nizomov A. va b., 2013). Shu boisdan har bir geografiya darsida uchrovi joy nomlari va terminlar ma’no-mazmunining yoritilishi o‘quvchilar bilimining mustahkam bo‘lishida ahamiyatlidir.

Zamonaviy geografiya ta’limi samaradorligini belgilab beruvchi omillardan biri sifatida umumiy o‘rta ta’lim maktablari geografiya darslarida o‘quvchilar quyidagi toponimik va geografik terminshunoslik bilimlariga ega bo‘lishi maqsadga muvofiq:

– yirik tabiiy va iqtisodiy-ijtimoiy, siyosiy geografik obyektlarning nomlarini kelib chiqishini;

– g‘aroyib joy nomlari, joy nomlari haqida afsonalarni;

– relyef bilan bog‘liq joy (oronimlar: tog‘lar, tekisliklar, platolar, daralar, botiqlar) nomlarining ma’no-mazmunini;

– suv havzalari bilan bog‘liq toponimlar (gidronimlar: okeanlar dengizlar, bo‘g‘izlar, qo‘ltiqlar, daryolar, ko‘llar, muzliklar)ni;

– aholi turar joylari nomlari (oykonimlar: etnotoponimlar, etnooykonimlar)ning ma’nosini;

– o‘simlik nomlari bilan ataladigan joy nomlari (fitotoponimlar)ni;

– hayvonlar nomlari bilan ataladigan joy nomlari (zootoponimlar)ni;

– ilmiy, xalqaro va xalq tabiiy geografik terminlarning ma’nosi va ularning qanday holatlarda qo‘llanilishini;

Yuqoridagi bilimlarga ega bo‘lish orqali o‘quvchi yoshlarda hududlarning tabiiy va iqtisodiy geografik o‘rni hamda tabiiy-tarixiy rivojlanish xususiyatlari haqida keng tasavvur shakllanadi.

Geografiya darslarida toponimik ma’lumotlar va geografik terminlardan foydalanishda o‘qituv-

chining pedagogik mahorati hamda puxta bilimga egaligi muhim ahamiyatga ega. Dars davomida toponimik ma’lumotlar va geografik terminlardan foydalanishda geografiya fani o‘qituvchisidan quyidagilar talab etiladi:

– toponimik ma’lumotlarni mavzu mazmuniga mos holda tanlash hamda hikoya tarzida so‘zlab berish;

– toponimik ma’lumotlarni o‘quvchilarning psixofiziologik xususiyatiga ko‘ra tanlash (o‘quvchilar toponimning mazmunini aniq tushuna olishi lozim);

– darslikdagi eng asosiy toponimlar va terminlarga e’tibor qaratish;

– toponimik ma’lumotlar va geografik terminlar izohidan darsning ma’lum bir qismida foydalanish (bunday ma’lumotlardan bir darsda ko‘plab keltirish va dars vaqtini chegaralab qo‘yish maqsadga muvofiq emas);

– o‘quvchilarga toponimning mazmunini, qo‘llanilayotgan har bir terminning izohini to‘laqonli ochib berish;

– toponimlar va geografik terminlarning to‘g‘ri yozilishiga o‘quvchilar e’tiborini qaratish.

Geografiya darslarida toponimik ma’lumotlardan foydalanish, yuqori samaradorlikka ega. Toponimik ma’lumotlar darsning qiziqarli tus olishiga yordam beradi.

Umumiy o‘rta ta’lim geografiya darslarida foydalanish mumkin bo‘lgan toponimik ma’lumotlarni quyidagicha ifodalash mumkin.

Masalan, 6-sinf “Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi” darslarida toponimik ma’lumotlarni materiklar, qit’alar, okeanlar, dengizlar, bo‘g‘izlar, qo‘ltiqlar, orol va yarim orollar, daryolar va ko‘llar, yirik relyef shakllari (tog‘lar, tekisliklar, botiqlar) misolida sodda ko‘rinishda keltirish mumkin. Masalan, Kalimantan (orol) – Malayya xalqlari tilida “mango daraxti o‘lkasi”; Namib (cho‘l) – mahalliy noma qabilasi tilida “Hech narsasiz yer” (bo‘m-bo‘sh yer); Xuanxe (daryo) – xitoy tilida xuan – “sariq”, xe – “daryo”, ya’ni “sariq daryo” kabi ko‘rinishda. Yoki 7-sinf O‘rta Osiyo tabiiy geografiyasi hamda O‘zbekiston tabiiy geografiyasi darslarida o‘quvchilarni ayrim toponimlar bilan tanishtirish orqali, ularning mohiyatini ochib berish va shu orqali ular ularning dunyoqarashini o‘z o‘lkalari haqida bilimlarni boyitish mumkin. O‘rta Osiyoda, jumladan, O‘zbekistonda minglab toponimlar uchraydi. O‘rta

Osiyo va O'zbekiston tabiiy geografiyasi darslarida relyef shakllari, gidrologik obyektlar misolida (masalan, Ustyurt (plato) "usti tekis", "yassi"; Ili (daryo) qadimiy turkiy tilda "tez suv", "tez oqar daryo"; Balxash (ko'l) qozoqcha balqash – "bo-tqoq", "atrofi qamishzor" kabi) toponimik ma'lumotlarni keltirish mumkin.

Joy nomlari, tabiat va jamiyat aloqadorligi masalasini o'rganuvchi ijtimoiy-iqtisodiy geografiya uchun ham ko'pgina ma'lumotlar beradi, chunki xalq turmush tarzining turli tomonlari geografik nomlarda o'z aksini topgan. Ular yordamida aholining qadimiy xo'jalik yuritish shakllari, ishlab chiqarishning yetakchi tarmoqlari, qazib olingan foydali qazilma joylari, o'tmishdagi karvon yo'l-lari, rivojlangan hunarmandchilik turlari, xalqlarning tarqalish areali kabi masalalarga oydinlik kiritish mumkin. Umumiy o'rta ta'limda o'quvchilar ko'plab iqtisodiy-ijtimoiy geografik bilimga ham ega bo'lib boradi. Shu boisdan 8-9-sinflarda geografiya darslarida ko'plab qiziqarli toponimik ma'lumotlarni o'quvchilarga yetkazish mumkin.

8-sinf "O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi" kursida yirik aholi punktlari, foydali qazilma konlari, aholi ijtimoiy tarkibining, qishloq xo'jaligi tarmoqlarining joy nomlariga bog'liqligini o'quvchilarga quyidagicha tushuntirish mumkin. Masalan, aholining ijtimoiy tarkibi bilan bog'liq toponimlar – Temirchi, Chorvador, Qalandarxon; qishloq xo'jaligi bilan bog'liq toponimlar – Lalmikor, Paxtakor; foydali qazilma konlari bilan bog'liq toponimlar – Kumushkon, Zarkent. Bunday toponimlar joyning geografik holatiga ishora qiladi. Lalmikor – lalmikor dehqonchilik qilinishidan, Kumushkon – geografik obyekt yaqinida foydali qazilma koni mavjudligidan dalolat beradi.

Toponimik ma'lumotlardan 9-sinf "Jahon iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi" kursi davomida ham ayrim mintaqalar, davlatlar va ularning ma'muriy birliklari (shtatlar, okruglar, kantonlar, munitsipalitetlar, shaharlar, viloyatlar, tumanlar va h.k.), tabiiy resurs havzalari va boshqa ijtimoiy-tarixiy hududlarning nomlarining mazmunidan keng foydalanish mumkin. 9-sinf "Jahon iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi" darslarida foydalaniladigan toponimik ma'lumotlarga misol qilib quyidagilarni keltirish mumkin. Lotin Amerikasi (mintaqa) – bu yerda yashovchi xalqlarning asosiy qismi lotin tilida so'zlashgani uchun shunday nomni olgan; Avstriya (davlat) – nemischa "Osterreyx" so'zidan

olingan bo'lib, ost – "sharq", reyx – o'lka, ya'ni "sharqiy o'lka"; Pekin (poytaxt shahar) – Xitoy tilida bey – "shimol", kin – "poytaxt".

Yuqoridagi kabi har bir darsda 1-2 tadan 4-5 tagacha (o'quvchilarning yoshi, sinfi, dars mavzusi, darsning turi, hajmi va hokazolar inobatga olgan holda) geografik terminlarning ma'no-mazmuni, qachon kim tomonidan, nima maqsadda qo'llanilganligi haqida qo'shimcha ma'lumotlarni yetkazish o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini ortib borishiga xizmat qiladi.

Geografiya darslarida o'lka toponimlari va xalq tabiiy geografik terminlarini o'rganish. Har bir davlatning, o'lkaning tabiati, iqtisodiy-ijtimoiy holati, tarixi va madaniyati joy nomlarida o'z aksini topgan. Nomlarning shakllanishi jamiyatning iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayoti bilan bog'liq.

Quyida xalq tabiiy geografik terminlari asosida shakllangan joy nomlarini geografiya darslarida yoki o'lkashunoslik maqsadida uyushtirilgan ekskursiyalarda o'rganishni Qashqadaryo viloyati tog'li hududlari misolida ko'rib o'tamiz.

Qashqadaryoning tog'li hududlari joy nomlari tarkibida hududning orografik va gidrologik holatini ifodalaydigan oronimlar va gidronimlar ko'p uchraydi. O'z navbatida bu hududda fitotoponim, zootoponim va etnotoponimlarning ham bir muncha ko'pligini ko'rish mumkin. Joy nomlarining bunday turlicha ko'rinish olishiga sabab qilib quyidagilarni ko'rsatish o'rindir:

– hududning tabiiy sharoiti bilan bog'liq holda murakkab orografik hamda gidrologik tuzilishga ega ekanligi;

– turli tarixiy davrlardagi voqealar hududdagi ko'plab toponimlarning murakkab stratigrafik qatlamlarni vujudga keltirganligi;

– hududda qadimdan yashab kelayotgan xalqning etnik tarkibining xilma-xilligi.

Joy nomlarining tarkib topishida xalq tabiiy geografik terminlarning o'rni beqiyos. Ming yillar davomida mahalliy xalq kundalik turmush faoliyatida har kuni ishlatadigan terminlar davrlar o'tishi davomida joy nomlarini hosil qilgan. Quyida Qashqadaryo viloyati tog' va tog'oldi hududlari toponimlarini shakllantirgan mahalliy xalq tabiiy geografik terminlari xususida fikr yuritamiz.

Bel – tog'ning oshuv joyi, dovon. Shahrisabz tumanida *Muzbel* va *Qorabeltov* nomli dovonlar mavjud.

Gum – chuqurlik, o‘rama, zov. Dehqonobod tumanida *Gumbuloq* nomli aholi punkti bor.

Yona – tog‘, tepa, qirlarning qiya tomoni, yonbag‘ir. Tog‘li tumanlar aholisi tilida ko‘p ishlatiladi. Dehqonobod tumanida *Yona* nomli qishloq mavjud.

Zov – turli xil tabiiy geografik jarayonlar tufayli hosil bo‘lgan chuqur, tik jarlik. Dehqonobod tumanidagi qishloqning nomi *Oqzov* deb ataladi.

Ko‘tal – tog‘dagi o‘tish qiyin bo‘lmagan kichik dovon (Hakimov Q. M. va b., 2015). Chiroqchi tumanidagi bir qishloqning nomi aynan shunday nomlanadi.

Nura – turkiy va mug‘ul tillarida jar, o‘pirilgan joy, bir tomoni balandlik bo‘lib, o‘pirilib ketgan jar. G‘uzor tumanida *Oqnura* nomli qishloq bor.

O‘lang – Qadimgi turkiy tilda kichik o‘tloq. Shahrisabz tumanidagi qishloq *O‘lang* deb ataladi.

Qiya – bir tomoni baland, bir tomoni past bo‘lgan qirsimon balandlik. Chiroqchi tumanida *Ayriqiya*, *Qoraqiya* nomli qishloqlar bor.

Qashqadaryo viloyati tog‘ va tog‘oldi hududlarida yuqoridagi terminlardan boshqa yana joyning gidrologik va orografik holatini o‘zida ifoda etuvchi buloq, soy, arna, gaza, qo‘l, bo‘yin kabi terminlarni ham toponimlar hosil qilishda faol ishtirok etganligini ko‘rish mumkin.

Yuqoridagi kabi xalq tabiiy geografik terminlari asosida shakllangan joy nomlarini geografiya darslarida yoki o‘lkashunoslik maqsadida uyushtirilgan ekskursiyalarda boshqa viloyatlar, okruglar, tumanlar va hatto kichik qishloqlar misolida ham ko‘rish mumkin. Har bir o‘lka toponimlari va xalq tabiiy geografik terminlarini o‘rganishda nashr etilgan toponimik va terminologik lug‘atlar, davriy nashrlar, xalq og‘zaki ijodidagi ma‘lumotlar va joyning tabiiy geografik holatini o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Geografiya darslarida toponimik o‘yinlarni tashkil etish metodikasi. Ma‘lumki, zamonaviy ta‘lim o‘zining yangiliklarga boyligi va noan‘anaviyligi bilan farqlanadi. Geografiya ta‘limi jarayonida darslarning qiziqarli tus olishiga erishish uchun qator o‘yinlarni tashkil etish mumkin. Bunday o‘yinlar sirasiga toponimik o‘yinlar ham kiradi.

Geografiya darslari davomida quyidagi tarzda toponimik topshiriqlar va o‘yinlarni tashkil etish mumkin.

Nomlar zanjiri o‘yini. Nomlar zanjiri o‘yini turli xil relyef shakllari (tog‘lar, tekisliklar,

platolar, qirlar, g‘orlar), gidrologik obyektlar (ko‘llar, daryolar, buloqlar) misolida keltirish mumkin. O‘yin paytida guruh a‘zolaridan bir kishi geografik obyekt nomini aytadi. Navbat bilan boshqa guruhdagi o‘quvchilar aytilgan nomning oxirgi harfidan boshlanuvchi boshqa obyekt nomini aytadi. Masalan, Andijon – Namangan – Nukus – Samarqand – Denov – Vobkent – Toshkent – Termiz – Zarafshon va hokazo. Dars jarayonida ushbu o‘yinlarni qo‘llaganda vaqt belgilanishi hamda o‘quvchilarning yakka va umumiy tartibda ishlayotganligi o‘qituvchi tomonidan nazorat qilib borish juda muhimdir. Shu jarayonni yozma tarzda ham olib borish mumkin.

Topshiriq. Tog‘lar va daryolar nomining so‘ngi harfi bilan boshlanadigan tabiiy geografik obyektlarni yozing.

Tyanshan – _____ - _____
 - _____ - _____
Amudaryo – _____ - _____
 - _____ - _____

Namuna

Tyanshan – Nurota – Aroshan – Norat – Terskay Olatovi

Amudaryo – Oqsuv – Vaxsh – Sherobod

Ushbu o‘yinlarni geografiya darslarida umumiy hamda yakka tartibda o‘tkazsa bo‘ladi yoki o‘yinlarni joy nomlari yashiringan krossvord va rebuslarni berish orqali ham olib borish mumkin.

Topshiriq. Qum – termini bilan yakunlangan joy nomlarini toping.

			Q	U	M		
					Q	U	M
					Q	U	M
					Q	U	M

Namuna

T	O	V	Q	U	M		
	Q	O	R	A	Q	U	M
M	O‘	Y	I	N	Q	U	M
Q	I	Z	I	L	Q	U	M

Darslar davomida o‘quvchilarning xarita va atlas bilan ishlash ko‘nikmasini rivojlantirish maqsadida quyidagicha topshiriqlarni jadval ko‘rinishida berish mumkin.

1-topshiriq. Xarita va atlasdan foydalanib quyidagi jadvalni to'ldiring.

1-jadval

№	Joy nomlarining tasniflanishi	Viloyatlar yoki iqtisodiy rayonlar	
		Qashqadaryo	Surxondaryo
1	Relyef shakllarining nomlari (oronimlar)		
2	Hududning suv manbalarining nomlari (gidronimlar)		
3	O'simlik nomlari (fitonimlar)		
4	Shahar, qishloq mahalla kabi aholi turar-joylari (oykonimlar)ning nomlari		
5	Foydali qazilmalarga bog'liq joy nomlari		
6	Xalq, qabila va urug'lar bilan bog'liq joy nomlari (etnotoponimlar)		
7	Kasb-hunar bilan bog'liq joy nomlari		
8	Hayvon nomlari bilan atalgan joy nomlari (zootoponimlar)		
9	Qishloq xo'jaligi bilan bog'liq nomlar		

Namuna

2-jadval

№	Joy nomlarining tasniflanishi	Viloyatlar yoki iqtisodiy rayonlar	
		Toshkent – Mirzacho'l	Zarafshon
1	Relyef shakllarining nomlari (oronimlar)	Qurama, Piskom, Ugom, Chotqol, Ko'ksuv, Morguzar	Nurota, Qorator, Oqtov
2	Hududning suv manbalarining nomlari (gidronimlar)	Arnasoy, Uzunquduq, Suyunquduq	Oqdaryo, Qoradaryo Zarafshon
3	O'simlik nomlari (fitonimlar)	Gulbahor, Olmazor	Gulobod, Qandim
4	Shahar, qishloq mahalla kabi aholi turarjoylari (oykonimlar)ning nomlari	Uzunquduq, Oqqo'rg'on, Paxtaobod	To'yloq, Omonqo'ton, Qorako'l, Samarqand
5	Foydali qazilmalarga bog'liq joy nomlari	Kumushkon, Oltintopgan, Bektemir	Gazli, Zarmiton
6	Xalq, qabila va urug'lar bilan bog'liq joy nomlari (etnotoponimlar)	Xo'jakent, Eshonguzar	Langar, Qorachiq, Barlos
7	Kasb-hunar bilan bog'liq joy nomlari	Ohangaron, Dehqonobod, Zarbdor, Eshonguzar	Kimyogarlar, Ayronchi
8	Hayvon nomlari bilan atalgan joy nomlari (zootoponimlar)	Tuyabo'giz, Qo'ytosh	To'yloq, Qorako'l Omonqo'ton
9	Qishloq xo'jaligi bilan bog'liq nomlar	G'allaorol, Paxtaobod	Toyish

2-topshiriq. Quyidagi joy nomlari guruhlariga misollar keltirib jadvalni to'ldiring.

3-jadval

№	Joy nomlarining guruhlanishi	Misollar
1	Xo'jalik buyumlaridan olingan nomlar	
2	Aholining ijtimoiy-iqtisodiy tarkibidan kelib chiqqan nomlar	
3	Juft geografik nomlar	
4	Qishloq xo'jaligi bilan bog'liq nomlar	
5	Savdo-sotiq qilinadigan nomlar	
6	Xato nomlar	

№	Joy nomlarining guruhlanishi	Misollar
1	Xo'jalik buyumlaridan olingan nomlar	Qozon shahri, Chelak, Cho'michli
2	Aholining ijtimoiy-iqtisodiy tarkibidan kelib chiqqan nomlar	Qalandarxona, Darveshxona, Dvoryanlar ko'chasi, Pichogchi, Temirchi.
3	Juft geografik nomlar	Kattasuv-Kichiksuv, Oqsuv-Qorasuv, Qoraqum-Qizilqum, Qoratog'-Oqtog', Oqbuloq-Qorabuloq
4	Qishloq xo'jaligi bilan bog'liq nomlar	G'allakor, Lalmikor, Paxtakor, Paxtaobod, Paxtachi.
5	Savdo-sotiq qilinadigan nomlar	Yangibozor, Taxtabozor, Sarbozor, Juma
6	Xato nomlar	Tinch okean, Osiyo, Amerika

Geografiya darslarida toponimik ma'lumotlardan foydalanishning ahamiyati. Geografik nom – jamiyatdagi real voqelikni ifoda etib, geografik obyektning biror xususiyatini o'zida mujassam etishdan tashqari, u jamiyat manfaatlari uchun xizmat qiladi.

Geografik obyektlar nomi o'z zamirida xalq hayoti, tarixi, tili va boshqa ko'plab sirlarni asrayotgan ma'naviy ozuqa manbaidir. Toponimlar ma'nosini izohlash, geografik obyektning o'ziga xos xususiyatlari haqida qo'shimcha ma'lumot beradi va o'quvchilarning bilimlarini mustahkamlaydi.

Joy nomlari barcha zamonlarda atrof-muhitni muhofazasi uchun muayyan darajada xizmat qilgan. Ba'zan qo'yilgan nom shu joyni asrab-avaylashga, uni muqaddas bilishga, ilohiylashtirishga sabab bo'lgan. Bunday nomlar o'zida mahalliy xalqning ma'naviy dunyosini aks ettirgan, ular yordamida tabiat komponentlari – tuproq, suv, havo, hududning o'simlik va hayvonot dunyosi muhofaza qilingan. Natijada, tabiiy boyliklardan oqilona va tejimli foydalanishga, xalqlarning tinch va osuda yashashi hamda aholi maskanlarini toza va obod bo'lishiga xizmat qilgan.

Xalq huquqiy muhofaza usulini qo'llab, joy nomlari yordamida ona tabiatdagi biologik xilma-xillikni saqlab qolishga, uni asrab-avaylashga harakat qilgan. Bunday toponimlar manzilni aniq belgilab turishidan tashqari aholida yuksak etno-ekologik madaniyatni shakllanishiga ham xizmat qilgan. Shu boisdan bugungi zamonda ham geografik bilimlarning toponimik bilimlar orqali puxta egallanishi o'quvchi-yoshlarda o'ziga xos etno-ekologik madaniyatni ham tarkib toptiradi.

Toponimik va geografik terminshunoslik ma'lumotlaridan dars davomida foydalanish o'quvchilarda quyidagi xususiyatlarni shakllantiradi:

- geografiya faniga bo'lgan qiziqishni oshiradi;
- hududlarning iqtisodiy-ijtimoiy holatiga doir bilimlar shakllanadi;
- geografik obyekt haqida aniq tasavvur hosil bo'ladi;
- joyning qadimgi geografik holati haqida tasavvur shakllanadi va bugungi kun bilan taqqoslay oladi;
- joy nomlarini to'g'ri yozilishi va tahlil qilinishiga bo'lgan e'tiborni oshiradi;
- ilmiy dunyoqarash shakllana boradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida" gi Qonuni. 1997-yil 29- avgust.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta'lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida" gi PQ-3907 sonli Qarori. 2018-yil 14-avgust.
3. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T.: Ma'naviyat, 2008.
4. Abdullayeva M.N., Nugmanova A.A. Geografiya darslarida didaktik o'yinlardan foydalanish // Geografiya fani va ta'limining zamonaviy muammolari. Respublika ilmiy - amaliy konferensiya materiallari. – T., 2015. – B. 347 – 350.
5. Allayorov R.X., Matnazarov A.R., Xidirov M.Sh., Raxmonqulov A.N. Geografiya ta'limida toponimika va terminshunoslik // O'zbekiston tabiiy resurslari va ulardan xalq farovonligi maqsadlarida foydalanish. Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. – T., O'zMU, 2018. – B. 335-337.

6. Allayorov R.X., Xidirov M.Sh. Maktab geografiya darslarida toponimik ma'lumotlardan foydalanish metodikasi va ularning o'quvchilar geografik bilimini rivojlantirishdagi roli // Zamonaviy geografiya va O'zbekiston tabiiy-resurs potensialini baholash. Iqtidorli talabalar va yosh olimlarning ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari to'plami. – T., 2015. – B. 277-279.

Dildora Avezova,
Tashkent University of Information Technologies
named after Muhammad al-Khwarazmi
Foreign Language Department

HISTORY OF THE STUDY OF HISTORICAL AND ARCHAIC LEXICAL UNITS IN WORLD LINGUISTICS

Annotation. In this paper, past plant knowledge serves as a case study to highlight the promise and challenges of interdisciplinary data collection and interpretation in cultural evolution. Plants are central to human life and yet, apart from the role of major crops, people-plant relations have been marginal to the study of culture. Archaeological, linguistic

Key words: scientific discipline, cultural evolution, Archaeological, linguistic, comparative linguistics, primarily

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'tgan o'simlik bilimlari madaniy evolyutsiyada disiplinlararası ma'lumotlar yig'ish va talqin qilishning va'da va muammolarini ta'kidlash uchun amaliy ish sifatida xizmat qiladi. O'simliklar inson hayoti uchun Markaziy va hali, biridan yirik ekinlar roli dan, odamlar-o'simlik munosabatlari madaniyatini o'rganish marginal bo'lar. Arxeologik, lingvistik

Kalit so'zlar: ilmiy intizom, madaniy evolyutsiya, arxeologik, lingvistik, qiyosiy tilshunoslik, birinchi navbatda

Аннотация. В этой статье прошлые знания о растениях служат примером для изучения, чтобы подчеркнуть перспективы и проблемы междисциплинарного сбора и интерпретации данных в культурной эволюции. Растения занимают центральное место в жизни человека, и все же, помимо роли основных сельскохозяйственных культур, отношения между людьми и растениями были второстепенными для изучения культуры.

Ключевые слова: научная дисциплина, культурная эволюция, археологическая, лингвистическая, сравнительная лингвистика,

Historical, or diachronic (from the Greek δια - through and χρόνος - time) linguistics is a scientific discipline dealing with the study of linguistic changes over time. The main tasks of this direction of linguistics are: explanation of changes in one language over a certain period;

Reconstruction of the prehistory of languages and determination of their relationship, according to which they are classified by language families (comparative historical linguistics);

Development of general theories of language change;

Studying the history of linguistic communities;

The study of the history of words, that is, their etymology.

Historians of science date the beginning of historical and linguistic research to the end of the 18th - early 19th centuries, when a systematic study of medieval and ancient works on linguistics began. At first, historical linguistics was only comparative historical linguistics, which later became only one of the directions of the more widely understood discipline of historical linguistics.

At the initial stage, historical linguistics served as the basis for comparative linguistics, primarily as a tool for linguistic reconstruction. At this stage, linguists were mainly engaged in the development of the classification of language families and the reconstruction of proto-languages using the comparative method and the method of internal reconstruction. Initially, the main focus was on the study of the famous Indo-European languages, many of which had a long written history, as well as the Uralic languages, another European language family whose written sources are not so long ago. Subsequently, extensive research was carried out on Austronesian and various families of Native American languages. For Indo-European languages, comparative study is currently a highly specialized field. Much of the research is carried out in relation to the subsequent development of these languages, in particular the development of modern language standards.

Some studies have pursued the goal of proving the existence of a linguistic superfamily, linking the Indo-European, Uralic and other linguistic families with the Nostratic. These attempts have not received widespread acceptance. The information necessary to establish kinship becomes less available as the antiquity of the studied linguistic realities increases. The temporal depth of linguistic methods is limited due to random similarity of words and differences between language groups, as a rule, the maximum historical depth of research is estimated at 10 thousand years. The dating of different proto-languages is also difficult, the available methods can only give approximate results.

Historical linguistics studies often use terms such as «conservative» and «innovative» to characterize the degree of change that occurs in a particular language or dialect. For «conservative» languages and dialects, the rate of change is comparatively less characteristic than for «innovative» ones. Differences in the rate of change are often linked to the socio-economic situation, where native speakers are. An example of an «innovative dialect» is American English due to the huge number of speakers and the open interaction of its speakers with speakers of languages of other language groups; these changes are especially evident in the vocabulary related to business, marketing, and technology.

The opposite of «innovative» is «conservative» language, which is usually characterized by static

and imperviousness to external influences. As a rule, «conservative» languages are spoken in the periphery, where there is no other population speaking other languages. At the same time, the terms «conservative» and «innovative» in relation to languages are rather arbitrary and do not carry any comparative value characteristics of languages.

The most «conservative» languages that retain properties that have long disappeared elsewhere are sometimes called «archaic».

Archaism is an obsolete word that has been replaced by a synonym in modern speech. The archaisms include words and expressions that are outdated and are not used in modern speech because they have corresponding synonyms or, on the other hand, archaisms include words that have no synonyms because the concepts expressed by these words have ceased to play any role in the modern life of society. In English lexicology, archaisms, which are the words that have finally emerged from a language that are marked «old» are denoted by the term «obsolete words». Their meanings are understandable, but they are almost never used. It is unlikely that today we will hear the following words: *ere*, *hither*, *thither*. The reason for the appearance of archaisms is in the development of the language and in the updating of its dictionary. The research work presents usage of archaisms in the English speech and literature. We have analysed the usage of archaisms in the work of one of the most popular authors of the XIV century. The purpose is to study the different types of archaisms, and to reveal the percent of words which underwent changes in its composition after the passage of seven centuries in «The Canterbury Tales». Archaisms are divided into the following types: linguistic, lexico-semantic, grammatical, morphological, poetic and lexical. The term «Linguistic archaism» means that the subject still exists, but it is already called by another word: *valley*, *unlucky*, *by chance*. The long-term meanings of words have disappeared from the lexico-semantic and new ones came in exchange. F/E *fairbeautiful* *fairblack* *maidgirl*. They are hard to hear. According to Irina Vladimirovna Arnold, a linguist, grammatical archaisms are the forms of words that are not currently used because of changes in the grammatical structure of the language. In modern English, grammatical archaisms are, for example, the words with the suffix *-en* moved

to -es, horse - horses, however, you can still find the previous form in the words children and oxen. Morphological archaisms are outdated forms of the word, such as: * singular third person verbs ending in “th” (doth, hath, heareth, etc.) * abbreviated forms (tis, twas, twill, etc.). Archaisms used to make a speech of high solemnity, pathetic tone are considered as poetic. Here are some examples: billow, hallowed, fare, aught. Let us consider in more detail the group of lexical archaisms. This is a category of outdated vocabulary, resulting from the separation of the dictionary. Lexical archaisms belong to the book vocabulary, in modern language they are interrelated with synonyms. Lexical archaisms are also divided into various subgroups: lexico-phonetic and word-building. Word-building archaisms include obsolete words which are occupied the words that are synonymous with the

same root, but differ from them by affix, affixes, or by the absence of them. Lexico-phonetic archaisms are archaisms that differ from modern variants of English words only by the presence of additional sounds.

Syntax is the study of the principles and rules for constructing sentences in natural languages. The term *syntax* is used to refer directly to the rules and principles that govern the sentence structure of any individual language, as in «the syntax of Modern Irish». Modern researchers in syntax attempt to describe languages in terms of such rules. Many professionals in this discipline attempt to find general rules that apply to all natural languages in the context of historical linguistics, how characteristics of sentence structure in related languages changed over time. See grammaticalisation.

REFERENCE

Ringe, Donald (2009). «The Linguistic Diversity of Aboriginal Europe». Language Log. Retrieved 2020-03-22.

^ Campbell, Lyle (1998). Historical Linguistics: An Introduction. Edinburgh: Edinburgh University Press. p. 391. ISBN 978 0 7486 4601 2.

^ Jump up to:^a ^b »Editors' Introduction: Foundations of the new historical linguistics.» In: The Routledge Handbook of Historical Linguistics. Routledge, 2015, p. 25.

^ Baldi, Philip (2012). «Historical Linguistics and Cognitive Science» (PDF). Rheis, International Journal of Linguistics, Philology and Literature. 3 (1): 5–27. p. 11.

^ Bybee, Joan L. «Diachronic Linguistics.» The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics, June 2010.

^ A formal language is a set of words, i.e. finite strings of letters or symbols. The inventory from which these letters are taken is the alphabet through which the language is defined. A formal language is often defined by means of a formal grammar, but it does not describe their semantics (i.e., what they mean).

ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТЕХНИКА ЙЎНАЛИШЛАРИДА ЧИЗИҚЛИ АЛГИБЕРИК МАСАЛАЛАРИНИ ЕЧИШДА MATHCAD ДАСТУРИДАН ФОЙДАЛАНИШ

Аннотация. Ушбу мақолада математика ва турли соҳаларда учрайдиган масалаларни математик моделлаштириш учун зарур бўлган тушунчалар ва уларни MathCAD да ечиш усуллари келтирилади. Кўпгина моделлаштириш методларидан фойдаланиш соҳалари кўрсатиб ўтилади. Математик моделлаштириш усуллари ва функцияларининг турли соҳаларда амалиётга татбиқ этиши хусусида сўз боради.

Kalit so'zlar: матрица, матрицаларни MathCAD да ечиш, матрицаларни ечиш усуллари, жараёнларни моделлаштириш, масалаларни алгоритмларни ечишга ўргатиш усуллари; муҳандислик масалаларини ечиш кўникмаларини шакллантириш босқичлари, MathCAD, Math, Given, Boolean, муҳандис.

Аннотация: В этой статье представлены концепции, необходимые для математического моделирования задач, проблемы, встречающиеся в различных областях, и методы их решения в MathCAD. Показаны области применения многих методов моделирования. Обсуждается применение методов и функций математического моделирования в различных областях.

Ключевые слова: матрицы, решение матриц в MathCAD, методы решения матриц, моделирование процессов, методы обучения задачам для решения алгоритмов; этапы формирования навыков решения инженерных задач, MathCAD, математика, Given, Boolean, инженер.

Abstract: This article presents the concepts needed for mathematical modeling of mathematics and problems encountered in various fields and methods for solving them in MathCAD. Areas of application of many modeling methods are shown. The application of methods and functions of mathematical modeling in various fields is discussed.

Keywords: matrices, solving matrices in MathCAD, methods of solving matrices, process modeling, methods of teaching problems to solve algonyms; stages of formation of skills for solving engineering problems, MathCAD, Mathematics, Given, Boolean, engineer.

Матрицалар устида кўшиш, айириш, кўпайтириш амалларини бажаришда, тескари матрицани ва матрица рангини ҳисоблашда кўпдан-кўп арифметик амалларни бажаришга тўғри келади. Матрицалар билан боғлиқ турли ҳисоблашлар электр занжирларни ҳисоб-китоб қилишда, иқтисодий, молиявий ва бошқа муҳандислик масалаларини ечишда кўп учрайди. Бу ҳисоблашлар кўп вақт талаб килса-да янги нарса ўргатмайди. Шунинг учун бундай ҳисоблашларни амалга оширишда амалий

дастурларни ишлатиш мақсадга мувофиқ. MathCAD амалий дастури нисбатан содда бўлганлиги туфайли ундан фойдаланиш яхши самара беради.

MathCAD амалий дастур тили математика тилига жуда ҳам ўхшаш. Шунинг учун бу дастурни ўзлаштириш кўп вақт талаб килмайди.

Биз бу мақолада чизикли алгебра масалаларини ечишда MathCAD дан фойдаланишга оид баъзи таклифлар келтирамиз.

MathCADда матрицалар билан ишлаш куйидагича амалга оширилади.

MathCAD ни компьютерда ишга қўшиб, бош менюдаги Math панелидаги матрица тасвирланган тугмани босиб, Matrix инструментларини ишчи майдонга чиқариш керак (агар Math панели мавжуд бўлмаса, View → Toolbars → Math ни бажариб, уни бош менюга чиқариш лозим). Math панелидаги «calculator» белгисини босиб, калькулятор инструментларини ҳам ишчи майдонга чиқариб қўйиш керак.

Матрицаларни киритиш ва улар устида амаллар бажариш учун қуйидаги ишларни бажариш керак, A : (ёки бошқа) идентификаторга бирор матрицавий қиймат бериш. Бунинг учун A : ни киритиш (бунда курсор кўрсатиб турган жойда $A :=$ ёзув пайдо бўлади), Matrix панелидаги матрица белгисини босиб, сатр ва устунлар сонини танлаш ва OK тугмасини босиш, ҳосил бўлган матрица шаблонини керакли сонлар билан тўлдириш. Агар керак бўлса, бошқа матрицаларни ҳам киритиш.

Матрицаларни қўшиш амали “+” белгиси, кўпайтириш амали “·” белги билан белгиланади. Матрицани сонга кўпайтириш амали ҳам “·” каби белгиланади. A матрицанинг ранги $\text{RANK}(A)$ функция ёрдамида ҳисобланади. A матрицанинг тескараси A^{-1} , детерминанти $|A|$ дан иборат. Ифодадан сўнг тенг “=” белги киритилса, ифоданинг қиймати ҳисобланади. Символ “→” (аниқ, аналитик) ҳисоблашларни бажариш учун эса Math панели Evaluation палитрасидан “→” белгини киритиш керак (бунинг учун клавиатурадан [Ctrl]+[.] тугмаларини биргаликда босиш ҳам мумкин).

Матрицавий амалларни бажариш натижалари қуйидаги расмда келтирилган. (Ҳисоблашлар MathCAD профессионал 2001 да бажарилган).

$$|A| = 37 \quad \text{rank}(A) = 3 \quad \text{rank}(B) = 2$$

$$A \cdot B = \begin{pmatrix} 16 & -6 & -18 \\ 16 & -5 & -15 \\ -13 & 5 & 15 \end{pmatrix} \quad B \cdot A = \begin{pmatrix} 10 & -13 & 5 \\ -9 & 11 & -2 \\ 10 & -13 & 5 \end{pmatrix}$$

белгилашларни киритиб, уни

$$AX=B \quad (4)$$

матрицавий кўринишда ёза...

(3) системани $m = n$ ва $\det A \neq 0$ (A матрица тескариланувчи) ҳолида матрицавий усул ёрдамида ечиш мумкин. Бу ҳолда A матрицага тескари A^{-1} матрица мавжуд (4) матрицавий тенгламани чапдан A^{-1} матрицага кўпайтириб, номуалум вектор X ни топамиз

$$X=A^{-1}B \quad (4)$$

Топилган X вектор (3) ёки (4) системанинг ягона ечимини ифодалайди.

Мисол 2. Ушбу

$$\begin{cases} x_1 + 3x_2 - 2x_3 = 3 \\ 2x_1 - 3x_2 + x_3 = 0 \\ x_1 - x_2 - 2x_3 = -1 \end{cases}$$

$$A := \begin{pmatrix} 1 & 3 & -2 \\ 2 & -3 & 1 \\ 1 & -1 & -2 \end{pmatrix} \quad |A| = 20 \quad A^{-1} = \begin{pmatrix} 0.35 & 0.4 & -0.15 \\ 0.25 & 0 & -0.25 \\ 0.05 & 0.2 & -0.45 \end{pmatrix}$$

$$B := \begin{pmatrix} 3 \\ 0 \\ -1 \end{pmatrix} \quad X := A^{-1}B \rightarrow \begin{pmatrix} \frac{6}{5} \\ 1 \\ \frac{3}{5} \end{pmatrix} \quad X = \begin{pmatrix} 1.2 \\ 1 \\ 0.6 \end{pmatrix}$$

системани матрицавий усул ёрдамида ечайлик. Берилган система учун MathCAD муҳитида A матрицани тузиб, унинг тескариланувчи эканлигига ишонч ҳосил киламиз ва (5) формулага кўра ягона ечимни топамиз:

Демак, берилган системанинг ягона ечими:

$$X = \begin{pmatrix} 1.2 \\ 1 \\ 0.6 \end{pmatrix}, \quad \text{yoki} \begin{cases} x_1 = 1.2 \\ x_2 = 1 \\ x_3 = 0.6 \end{cases}$$

бўлади.

Умумий ҳолда MathCAD муҳитида чизикли тенгламалар системаси куйидагича ечилади:

- клавиатурадан **Given** ёрдамчи сўзни киритиш;
 - берилган системани киритиш (тенглик белгисини [Ctrl]=[=] каби ёки **Math** панели **Boolean** даги = белгисини босиш ёрдамида);
 - **Find** операторини киритиб, ундан кейин қавслар ичида топилиши зарур бўлган ўзгарувчиларни ёзиш;
 - **Evaluation** панелида символли ҳисоблашлар белгиси \rightarrow ни танлаш;
- Майдоннинг бўш жойида сичқончанинг чап тугмачасини босиш.
Юқорида матрицавий усул ёрдамида ечилган системанинг ишланиши:

Given

$$\begin{aligned}x + 3y - 2z &= 3 \\ 2x - 3y + z &= 0 \\ x - y - 2z &= -1\end{aligned} \quad \text{Find}(x, y, z) \rightarrow \begin{pmatrix} x \\ \frac{5}{3} \cdot x - 1 \\ 3 \cdot x - 3 \end{pmatrix}$$

Given

$$\begin{aligned}3x_1 + 2x_2 + x_3 &= 1 \\ 7x_1 + 6x_2 + 5x_3 &= 1 \\ 5x_1 + 4x_2 + 3x_3 &= 1\end{aligned} \quad \text{Find}(x_1, x_2, x_3) \rightarrow \begin{pmatrix} x_1 \\ -2 \cdot x_1 + 1 \\ x_1 - 1 \end{pmatrix}$$

Мисол 3.

Қаралган системанинг барча ечимлари $x_1=t, x_2=-2t+1, x_3=t-1$ (t – хақикий параметр) формулалар билан берилади.

Мисол 4.

Given

$$3x_1 + 2x_2 + x_3 = 1$$

$$7x_1 + 6x_2 + 5x_3 = 1$$

$$5x_1 + 4x_2 + 3x_3 = 1$$

Find(x1, x2, x3) →

Қаралган система ечимга эга эмас : **Find** операторидан сўнг натижа чиқмади.

АДАБИЁТЛАР

1. MathCAD 6.0 PULS.-Финансовые, инженерные и навчные расчеты в среде Windows XP. М.: ИИД “Филинь”, 1996-698 с.
2. Дьяконов В.П. MathCAD 8/2000: Специальный справочник, -СПб.; Питер, 2000-592 с.
3. Шушкевич Г.Ч. Введение в MathCAD 2000: Учебное пособие / Г.Ч. Шушкевич, С.В. Шушкевич. – Гродно: ГрГУ, 2001. -138 с.
4. Кирьянов Д.В. Самоучитель MathCAD 13, -СПб.; БХВ-Петербург, 2006. 528с.

БОЛАЛАР НУТКИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ЛОГОРИТМИК УСУЛЛАР

Аннотация. Мазкур мақолада мактабгача таълим ёшидаги болаларнинг умумий нутқини ривожлантиришда, улардаги нутқ камчиликларини бартараф этишда логоритмик машғулотларнинг ўрни ва роли ҳақида олиб бориладиган коррекцион ишлар мазмуни ёритиб берилган.

Аннотация. В статье раскрывается содержание проводимой коррекционной работы о роли и роли логаритмических упражнений в устранении речевых дефектов в развитии общей речи детей дошкольного возраста.

Annotation. This article describes the role of logarithmic exercises in the development of general speech in preschool children and the role of logarithmic exercises in the elimination of speech defects.

Калим сўзлар: логоритмик машғулотлар, жамият, илмий тадқиқот, ҳис-туйғулар, кун тартиби, мақсад, қадрият, тараққиёт, тайёрлов.

Ключевые слова: логаритмические упражнения, общество, научные исследования, чувства, повестка дня, цель, ценность, прогресс, подготовка.

Keywords: logarithmic exercise, society, scientific research, feelings, agenda, purpose, value, progress, preparation.

Бола – у қандай имкониятга эга бўлишидан қатъи назар ҳар доим катталар ёрдамига муҳтож фарзанддир. Зотан, ҳар бир бола тенгдошлари қаторида ёнма-ён ўқиш, тарбияланиш, касб-ҳунар ўрганиш, ўз қобилиятларини ривожлантириш ҳуқуқига эга. Бу ҳақида “Таълим – ҳамма учун” Умумжаҳон Декларациясида ва БМТнинг “Бола ҳуқуқлари тўғрисида”ги Конвенциясида ҳам алоҳида таъкидлаб ўтилган.

Бугунги кун болалари. Уларнинг кўпроқ компьютер ўйинлари, уяли алоқа воситаларига қизиқишлари юқорилиги барчага аён. Бугуннинг боласи ҳар куни бир янгиликка дуч келади. У телевизордан ташқари энг сўнгги замонавий воситалар ичида ўралашиб қолиб кетмоқда. Мутахассисларнинг таъкидлашича, замонамиз ёшларининг 70 фоизи ўз қизиқиш ва севимли машғулотлари ҳақида сўз юритганида спорт, дўстлар билан суҳбатлашиш, маънавий ва маданий ҳордиқ чиқариш билан бир қаторда интернет билан шуғулланишни биринчи ўринда тилга олади. Демак, бунда болани ҳақиқий оламга қайтариш ҳам осон кечмайди.

Агар...

...таълим ўша техник воситалардан кўра қизиқарли бўлса ва болаларнинг орзу-истакларига ҳамоҳанг келсагина, уларнинг эҳтиёжларини қондириш мумкин. Хўш, бу жараёнда нималарга эътибор қаратиш лозим. Аввало, таълим берувчи ахборот технологиялари борасидаги айнан болалар учун фойдали бўлган янгиликларни янада кўпроқ билиб бориши, улардан кундалик ҳаётда фойдаланишнинг ижобий ва салбий жиҳатларини тушунтириб беришлари ҳам зарур.

Жамият тараққиётининг барча даврларида тарбиянинг мазмуни ва йўналиши миллий ва умуминсоний қадриятлар уйғунлиги билан белгиланади. Бу назарий қоида бугунги кунда бизга тарбия турларига ҳам бевосита тааллуқлидир. Бизнинг илмий тадқиқот ишимизда ифода этилган барча ғоялар келажагимиз бўлган ёш авлодни соғлом, баркамол қилиб тарбиялаш борасидаги ғоялар ана шу методологик қоида атрофида ривожланиб боради.

Ҳозирги янги ижтимоий-иқтисодий шароитда халқ таълими стандартларидан келиб

чиққан ҳолда махсус таълим-тарбия назари-яси ва амалиётининг асосий мазмунини очиб бермоғи лозим.

Логопедия фанида муҳим аҳамиятга эга бўлган логоритмика воситалари асосида нутқи ривожланмаган болаларда логоритмик воситалардан фойдаланишнинг бир бутун яхлит тизими ишлаб чиқилди. Нутқи тўлиқ ривожланмаган болаларда машғулотлар жараёнида логоритмика асосида мактабгача тарбия ёшидаги болаларнинг нутқ камчиликларини бартараф этишнинг шарт-шароитлари, воситалари ва уни такомиллаштириш йўллари илмий асослаб берилди.

Логоритмик машғулотларда болаларнинг кичик ютуқларини ҳам тақдирлаш лозим. Ўқувчиларнинг самарасиз хатти-ҳаракатлари салбий баҳоланамаслиги керак. Болаларга тез ва баланд пардада мурожаат қилиш, нутқи тўлиқ ривожланмаган болаларнинг айрим камчиликлари учун жамоанинг диққатини жалб қилиш ярамайди. Болалар ўзлари учун яратилган имкониятлардан тўлиқ фойдаланишлари, хурсандчиликларини ҳаракатлари билан ифодалашлари, ҳис-туйғуларини ҳаракат ҳолатларида ифода этмоқлари лозим.

Логоритмик машғулотлар жисмоний тарбия ва мусиқа машғулотлари билан чамбарчас бирликда олиб борилиши керак. Бунда, энг муҳими, болаларда юзага келган асосий маҳорат – ҳам жисмоний тарбия, ҳам мусиқа машғулотини ўзлаштирилади. Логоритмик машғулотларда бу тушунчаларни амалий равишда ўзлаштириш юз беради. Болалар мусикали-ритмик фаолиятини намоён қиладилар. Логопед ишни режалаштиришда талаблардан четга чиқиб, жисмоний тарбия режасида берилганидек эмас, балки логоритмика дастуридагидек қўшиқлар қўллаши мумкин.

Логоритмик машғулот тартибини шундай ташкил этиш зарурки, нутқи тўлиқ ривожланмаган болалар ҳаракат фаолиятига бўлган талабини қондира олсин.

Мактабгача ёшдаги нутқи тўлиқ ривожланмаган катта ва тайёрлов гуруҳ ёшидагиларга мазмунли логоритмик ўйинлар кўпроқ мос келади. Бу эса болалар нутқини ривожлантиришда самаралироқдир. Бу ёшдаги болалар керакли бўлган қаноатга, тез югуриш малакасига, буюмлар узатилаётганида чакқонликка, гуруҳ учун ва гуруҳ олдидаги жавобгарликка,

ўзининг ва бошқаларнинг ҳаракатига баҳо бериш алоқасига, яъни гуруҳли логоритмик ўйин катнашчилари учун зарур сифатларга эга эмаслар, 5–6 ёшли болалар гуруҳли зарур сифатларга эга эмаслар. 5 – 6 ёшли болалар билан гуруҳли ўйин ўтказилганида диққат билан тўғри ва эътиборли бўлиш каби муҳим сифатларни тарбиялашни амалга оширилиб борилади.

Мактабгача тарбия ёшидаги нутқи тўлиқ ривожланмаган болалар учун танланган ўйинлар қуйидаги хусусиятлар билан характерланади: ўйин кўп қоидали ва талаби бўлиши керак эмас: болаларнинг кўп ҳаракатланиши қисқа дам олиш билан алмашилиб туриши лозим. Логоритмика мақсад ва натижага эга бўлиши зарур, чунки керагида ўйинни тўхтатиб ҳулоса бериш жоиз.

Логоритмик машғулотлар ўтказиш дастурига мувофиқ гуруҳли ўйинлар киритилган. Логоритмик машғулотлар мусобақа элементли, лекин оддий қоидали ва бажарувчан бўлиши мумкин. Бу ўйиндан-ўйинга ўтувчи ҳисобланади. Нутқи тўлиқ ривожланган болаларда логоритмик машғулотларни ўтказишда ҳаракатли ўйинларни ташкил этиш ва ўтказиш жараёнида ўйин ғояси, илмийлиги ва режалилигига эътибор бериб, тарбиявий, таълимий ва соғломлаштириш натижаларига эришишга қаратилиши лозим. Логоритмик ҳаракатли ўйинни ўтказишда катта раҳбарлик ва йўналтирувчи рол логопед тарбиячи зиммасига юклатилади.

Нутқи тўлиқ ривожланмаган болаларнинг гуруҳини ташкил этишда ўйин ўтказиш методикаси ҳам кам аҳамиятга эга эмас. Болалар билан майдонга чиқмасдан қаерда тўпланиш, қандай логоритмик ҳаракатли ўйинлар ўтказиш, қайси сигнал (сўз, доира ёки кўнғироқча уриш, байроқчани кўтариш, лента ва ҳ.к.лар) билан бошлашни келишиб олиш зарур. Бу болаларнинг тез йиғилишларига ёрдам беради. Нутқи тўлиқ ривожланмаган болаларнинг логоритмик ҳаракатли ўйинига бўлган қизиқишларини ошириш мақсадида уларга ўйинда учрайдиган буюмлар ва ўйинчоқларни кўрсатиш ёки улар севган мусиқий асбобларни бериш мумкин. Мусиқа тинглаш. Масалан: «Бугун сизлар расм дарсида нима чиздингизлар?», деган саволга болалар: «Баҳорни, қушларнинг учишларини», – деб жавоб берадилар. Шунда логопед

«Жуда яхши: биз сизлар билан «Қушларнинг учиб ўтиш» ўйинини ўйнаймиз», – дейди.

Логоритмик ҳаракатли ўйиннинг муваффақиятли ўтиши кўп жиҳатдан рол тақсимланишига боғлиқ бўлади. Шунинг учун нутқи тўлиқ ривожланмаган болаларнинг ҳарактерли хусусиятларини ҳисобга олиш зарур: уятчанг, кам ҳаракатли, топширилган ролни ҳар доим ҳам бажара олмайдилар; иккинчи томондан жавобгарликни битта болага топширмасдан, аста-секин ҳаммани жалб қилиб бориш зарур. Нутқи тўлиқ ривожланмаган болаларнинг ҳаракатли ўйин фаолиятига логопед раҳбарлик қилиши мақсадга мувофиқдир. Бунда логопеднинг ўзи ҳаракатли ўйинга бевосита қатнашса, болаларнинг қизиқиши ортади.

Ўйин давомида логопед ҳаракатининг қандай қилиб тезда йўналишини ўзгартириш, билдирмасдан тўсиқлардан чаққонлик ила ўтиб кетиш, оёқлар ҳаракатининг тўғри бўлиши, нозик, мулойим ҳаракатларни кўрсатиб бериш. Болаларга бу ҳаракатларни бажаришни логопед айтиб туради.

Мактабгача тарбия ёшидаги нутқи тўлиқ ривожланмаган болаларни соғломлаштириш

нутқий бузилишларни логоритмик машғулотлар жараёнида бартараф этишда логоритмика ўзининг бой имкониятларини очиб беради.

Логоритмика жараёнларида ана шу имкониялардан унумли фойдаланиб, нутқи тўлиқ ривожланмаган болалар нутқ камчиликларини бартараф этишда логопедик коррекцион – таълим ва тарбиянинг бирлигини амалга ошириб бориш логопедлар олдига қўйилган вазифаларни амалга оширишда муҳим рол ўйнайди.

Ҳар қандай муносабатнинг замиридаги мақсад, асло қандайдир хатони топиш эмас, балки ривожланиш йўлидаги қадамларимизни янада илдам ташлаш ва айрим нуқсонларни ўз ўрнида бартараф этиб боришдан иборат. Зеро, таракқиёт йўлида кичик ва арзимас нарсалар бўлмайди.

Бу борада янада чуқурроқ мулоҳаза қиладиган ва ҳар қандай соҳада ютуқларимизни такомиллаштиришда ўз ишининг устаси бўлган мутахассисларимиз кўп. Бунинг учун нафақат соҳа ходимлари, жамоатчилик билан ишловчи мутахассисларимизнинг билимлари, албатта, етарлидир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Левина Р.Е. Основы теории и практики логопедии. Альянс. 2013 г.
2. Мўминова Л.Р. Логопедия. –Т.: Ўқитувчи. 1993.
3. Аюпова М.Ю. Логопедия. –Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2007.
4. Пулатова Х.М. Логопедик ритмика. –Т., 2015.

БОШЛАНГИЧ ТАЪЛИМДА ЎҚУВ ФАНЛАРИНИНГ АСОСИНИ ТАШКИЛ ЭТУВЧИ МЕТОДЛАР ВА УЛАРНИ ҚЎЛЛАШ

Аннотация. Бошланғич таълимга услубий инновацияларнинг моҳиятли, ташкилий фаолиятли ва мақсадли услубий инновациялар кўринишида моделлаштириши. Бошланғич таълимнинг давлат таълим стандарти талабларига жавоб берадиган бошланғич таълимни тизимли янгилаш учун зарур бўлган назария ва амалиёт ўрганилди.

Калим сўзлар: инновация, давлат таълим стандарти, малака талаблари, бошланғич, таълим.

Аннотация. Моделирование в начальном образовании методических инноваций в форме содержательных, организационно активных и целевых методических инноваций. Изучены теория и практика, необходимые для системного обновления начального образования, отвечающего требованиям государственного образовательного стандарта.

Ключевые слова: инновации, Государственный образовательный стандарт, квалификационные требования, начальное образование.

Annotation. Modeling methodological innovations in primary education in the form of meaningful, organizationally active and targeted methodological innovations. Studied the theory and practice necessary for the systematic renewal of primary education that meets the requirements of the state educational standard of primary education.

Keywords: innovation, State educational standard, qualification requirements, primary, education.

Замонавий таълимда методикаларнинг аҳамиятини аниқлаш учун турли критерий ёки мезонлар қабул қилинган. Уларнинг асосийларидан бири натижавийликдир. Аммо натижавийликка асосланган баҳолаш мезони жуда кўп вақт талаб қилади. Энг қисқа вақтда самарасини кўрсатадиган инновациянинг натижавийлик муддати уч ойдан кам бўлмайди. Яъни шартли равишда уч ой деб олинди. Аслида эса мамлакатимиз ўрта таълим тизимида қабул қилинган бир чорак назарда тугилмоқда. Хўш, методикаларнинг самаралилик даражасини аниқлаштириб берадиган бошқа мезонлар борми? Мутахассисларнинг тадқиқотлари шуни кўрсатадики, методикаларнинг самарадорлик даражасини аниқлаб берувчи мезонлар мавжуд. Ўқитувчи ўз амалиётида қўллаётган методиканинг самаралилик даражасида қуйидагиларда кўрилади:

– методикани қўллашга тайёргарлиги;

– педагогик методикаларнинг қабул қилиниши;

– татбиқ этишлик даражаси;

– коммуникатив қобилиятнинг ривожланганлиги;

Методик фаолият педагогнинг рухий, ақлий, жисмоний кучини маълум мақсадга йўналтириш асосида, амалий фаолиятни назарий билимлар билан тўлдириб бориш, билиш, лойиҳалаш, моделлаштириш коммуникатив нутқ ва ташкилотчилик маҳоратини ривожлантиришни талаб этади.

М.Жуманиёзованинг эътироф этишича, педагогик-методик фаолият қуйидаги белгилар асосида намоён бўлади.

– ижодий фаолият фалсафасини эгаллашга интилиш;

– педагогик тадқиқот методларини эгаллаш;

– муаллифлик ғояларини яратиш қобилияти;

- тажриба-синов ишларини режалаштириш ва амалга ошира олиш;
- бошқа тадқиқотчи-педагоглар тажрибаларини қўллай олиш;
- ҳамкасблар билан ҳамкорлик;
- фикр алмашиш ва методик ёрдам кўрсата олишлик;
- зиддиятларнинг олдини олиш ва бартраф этиш;
- янгиликларни излаб топиш ва уларни ўз шароитига мослаштириб бориш.

Методик ёндашув қуйидагиларга эга бўлишни ифодалайди [В.Сластенин]:

- ижодий фаоллик;
- фаолиятга ўзгартириш киритишга технологик ва методологик жиҳатдан тайёргарлик;
- янгича фикрлаш;
- юксак муомала маданияти.

Педагогик методикалар тегишли соҳада ижобий ўзгаришларни содир этиш, сифат жиҳатдан юқори натижаларга эришиш мақсадида қўлланилади. Бу турдаги методикаларни асослаш муайян босқичларда кечади.

Лекин шуни алоҳида таъкидлаш керакки, методикалар фақат ва фақат педагогик технология воситасидагина қўлланилади. Муайян педагогик технологияга асосланмаган методика ҳеч қандай самара бермайди. Шунинг учун бошланғич таълимнинг асосини ташкил этувчи компонентлар учун моделлаштириш методларини жорий этиш масалаларини ўрганишдан аввал педагогик технология тушунчасига кенгроқ тўхталиб ўтиш лозим, деб ҳисоблаймиз. Педагогик технология нима ўзи?

Аввало, педагогик технология тушунчасининг таълим технология тушунчаси билан узвий боғлиқ эканлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз. Яъни педагогик технология асослари, моҳияти ва қўлланиш соҳалари хусусида сўз юритиш учун «Таълим технологияси» тушунчасининг туб маъносини англаш талаб этилади. «Технология» юнонча сўз бўлиб, «Techne» – маҳорат, санъат ҳамда «logos» – тушунча, таълимот сўзларининг бирлашмасидан иборат бўлиб, умумий шаклда “Маҳорат ҳақидаги фан” маъносини беради. «Таълим технологияси» тушунчаси эса луғавий жиҳатдан (инглизча «an educatioal technology») таълим (ўқитиш) жараёнини юксак маҳорат санъат даражасида ташкил этиш борасида маъ-

лумотлар берувчи фан (ёки таълимот) маъносини англатади.

Шуни қайд этиш керакки, ҳозирги даврда қўлланилаётган педагогик технология ўтган асрнинг иккинчи ярмидан буён ишлаб чиқилиб, ривожлантирилиб, ишлатилиб келинади. Аммо унинг маъносини изоҳлаш борасида ягона фикр мавжуд эмас. Хусусан, В.П.Беспалько ҳам педагогик технологияни «Амалиётга татбиқ қилинадиган муайян педагогик тизим лойиҳаси» деб таърифлайди [3].

Педагогик технологиянинг «Фан ва амалиёт оралиғида муайян тамойилларни олға сурувчи методлар ишлаб чиқарувчи уларни изчил қўллаш каби масалаларни ҳал этишга йўналтирилган мустақил фан» бўлиши лозимлиги қайд этилган [4].

Н.Саидахмедов педагогик технологияни шундай таърифлайди: «Педагогик технология – ўқитувчи маҳоратига боғлиқ бўлмаган ҳолда педагогик муваффақиятларни кафолатлай оладиган ўқувчи шахсини шакллантириш жараёнини ифодалаш лойиҳасидир» [5].

Педагог олимларнинг фикрлари хулосаси сифатида ЮНЕСКО қуйидаги таърифни беради: «Педагогик технология – таълим шакллари, оғирлаштириш вазифаларини ўз олдига қўйган техник ва инсон имкониятларини ва уларнинг ўзаро боғлиқликларини ҳисобга олган ҳолда ўқитиш ва билимларни ўзлаштириш жараёнини яратиш, қўллаш ва аниқлашларнинг тизимий усуллариدير».

Таълим технологияси ва педагогик технология ҳақидаги юқоридаги фикрларни бошланғич таълим фанларини ўқитишга нисбатан ҳам қўллаш тўғри бўлади. Шуниси ҳам борки, ҳар бир алоҳида ўқув фани каби бошланғич таълимнинг ҳам таркибий қисмлари мавжуд. Инновацияларга асосланган педагогик технологияларни бошланғич таълим ўқув фанларининг ҳар бир компонентида алоҳида-алоҳида ёки ҳар икки компонентни бирлаштирган ҳолда умумий тарзда қўллаш мумкин. Ҳар бир ўқитиш методи учун бир хил педагогик технология танланган ҳолда инновациялар турлича бўлади.

Ўқитувчиларнинг услуб масаласидаги муаммолари ва таълимни такомиллаштиришга қаратилган янги талаблар бу борада янги методикаларни лойиҳалаштириш ва ўқитиш услубиётини

ишлаб чиқиш масаласининг долзарблигини таъминлайди. Қайсики, лойиҳалаштириладиган методикалар ва ишлаб чиқиладиган услублар тушунчаларни ўзлаштириш ва топшириқларни бажариш малакасини ривожлантиришни асосий талаб қилиб қўйилади. Бошланғич таълимда умумлашганлик, универсаллик ва фанлараро алоқадорликнинг зарурлиги ҳам методикаларни лойиҳалаштиришда асосий талаблардан бири ҳисобланади. Мазкур талаблар педагогик модуллар даражасида қўйилади. Асосий мавзуга ўтишдан олдин “модул” тушунчасига тўхталиб ўтамиз. Хўш, модул нима? Модул – педагогик технологияни ташкил этувчи, унинг таркибий бўлақларини ифодаловчи тушунча. Бундай бўлақлар кичик модул, бирламчи модул, модуллар тўплами, модуллар даражаси ва модулларнинг мажмуавий тузилмаси каби турлардан иборат бўлади.

Бошланғич таълим амалиётига татбиқ этиш ва бошланғич таълимнинг асосини ташкил этувчи компонентларнинг ўзига хослиги педагогик технологиянинг ҳажман ва мазмунан негизини ташкил этувчи модулларни ҳисобга олган ҳолда қўллаш тажрибаси яхши самара берганлигини қайд этиб ўтиш керак. Шунингдек, бошланғич таълимнинг дастлабки босқичига ҳам, ундан кейинги босқичларига ҳам умумий ёндашувни ишлаб чиқиш, асосий тушунчаларнинг моҳиятини ўзлаштириш ва топшириқларни бажариш малакасини шакллантиришда ҳам юқорида тилга олинган талаблардан келиб чиқиб моделлаштириш методларини татбиқ этиш керакли натижаларни беради.

ДТС малака талабларини бошланғич таълимда татбиқ этишда тушунчалар ва топшириқларни бажариш тажрибасига “алоҳидалик” ва “умумийлик” тамойили асосидаги ёндашувлар фарқланади. Ёндашувларнинг фарқланиши қуйидаги самараларга эришишга олиб келади:

– ўқув фанларини ўзлаштиришда ва фан моҳиятини тўлиқ ҳамда чуқур англашда турли тушунчалар мазмунини ўрганиш – ўзлаштириш ва турли топшириқларни бажариш малакасини муттасил ошириб боришни таъминлайди;

– бошланғич синфлар фанларини фанлараро алоқадорликда ўқитиш – турли жиҳатларни англаб бориш имконини кенгайтиради.

– бошланғич таълимдаги фанларни ўрганиш орқали бошқа фанларнинг асосий ўзига хосликларини билиб бориш шароити яратилади.

Ўқув материалларининг умумлашганлик омили ўқувчиларга ўқув дастурида кўзда тутилган топшириқларни бажариш ҳамда ўқув амалий топшириқларни тузиш, уларни ҳал этишнинг усул ва турларини аниқлаб олиш имкониятларини яратади. Шунингдек, ўқув материалларининг умумлашганлик омили назарий модел ва тушунчаларнинг асл моҳиятини англашга, реал ҳаётий вазиятларга яқин шароитдаги вазиятларни ҳал этишда катта ёрдам беради” [9].

Методика нуқтаи назаридан ҳаракатларни татбиқ этиш усулларига умумий тарзда ва алоҳидалик тамойили асосида ёндашувларнинг долзарблиги ва бошланғич таълимда методикаларни татбиқ этишдаги аҳамияти аксар илмий-услубий тадқиқотларда тилга олинган. [Э.И.Александрова, Н.Б.Истомина ва бошқалар]. Бошланғич таълимда фанларни ўқитиш методлари ва услубларини ўрганаётган талабаларнинг ижодий ибтидосини шакллантириш учун уларни ўқувчининг тасаввурни кенгайтирувчи, фикрлаш қобилиятини шакллантирувчи услубларга йўналтирилган методик ҳаракатларга асосланган моделлаштириш методлари билан қуроллантириш даркор. Бу ҳол ўзининг аҳамиятини бошланғич синф ўқувчилари томонидан у ёки бу тушунчанинг ўзлаштирилиши, уларда “Нега?”, “Нима учун?” каби саволлар пайдо бўлишида, шунингдек, талабаларнинг тасаввур доираларининг кенгайишида, тушунчаларга таъриф бериш ва уни ўқувчилар онгига сингдира олиш лаёқатининг ортиб боришида, услубий адабиётлардан самарали фойдалана олиш маҳорати, дарс ўтишнинг мантқан қулай турларини кашф этиш ва уни муваффақият билан амалиётда қўллаш каби фазилатлар шаклланиб боришида намоён бўлади [8].

Таълим жараёнини талабаларда амалий ҳаракатнинг умумий усулларида фойдаланиш омилига йўналтирилганлиги уларга тўлиқ мустақиллик беради. Бу эса, ўз навбатида, талабаларда ижодий фикрлаш фазилатининг ривожланиб бориши учун қулай муҳит яратади. Умумий ёндашув дея аталаётган ушбу ёндашувда муайян мавзунинг мақсад ва вазифаларидан келиб чиққан ҳолда ўқитиш жараёнини ҳар бир учун энг самарали ҳисобланган услуб ва методларни қўллаш имкони мавжуд бўлади. Содда қилиб айтадиган бўлсак, бошланғич синфлар ўқитувчиси олдида мавжуд метод ва

услуглардан керагини танлаб фанга татбиқ этиш имкониятлари кўпроқ бўлади.

Шундай қилиб, айтиш мумкинки, анъанавий “алоҳидалик” тамойили асосидаги ёндашувларнинг моҳиятини ташкил этадиган “билиш” омили моделлаштириш методларида ўз аҳамиятини йўқотмайди.

Аmmo “алоҳидалик” ва “умумийлик” тамойиллари асосидаги ёндашувлар жорий этилган дарслардаги каби ўқувчи онгига тўлиқ етказиб бериш қийин бўлган. Юқоридаги мулоҳазалардан келиб чиқиб, тадқиқотимиз давомида бошланғич таълимда илмий тушунчалар муҳим эканлигини, уларни ўргатишда “умумийлик” тамойили асосидаги ёндашувлардан фойдаланиб, ўқувчиларда фикрлаш кўникмасини ривожлантириш давр талаби эканлигини асослаб бериш ва фикрлаш воситасида эгалланган билим фаннинг янги тушунчаларини ўзлаштириш учун негиз бўлишини, шунинг учун бошланғич таълимнинг асосий тушунчаларини ўқувчилар онгида мустақамлаш учун “умумийлик” тамойили асосидаги ёндашувни фикрлаш ва тафаккур қилиш шакли сифатида қабул қилиш лозим. Мазкур методик қўлланмада илмий тушунчалар билан ишлаш тизими фикрлаш, мулоҳаза қилишга асосланган ҳолда ишлаб чиқилган. Бошланғич таълимда, мазкур методик қўлланмага кўра, ўқувчиларда фикрлаш ва мулоҳаза қилиш сифатини шакллантиришга қаратилади. Бизнингча, бу сифатни учта қисмдан иборат этиб белгилаш зарур. Биринчи қисмда тушунчанинг сўз сифатидаги мазмуни очилади. Иккинчи қисмда унинг тушунча сифатидаги туб маъноси фикрлаш ашёси сифатида олинади ва муҳокама этилади. Учинчи қисмда эса мазкур тушунчанинг илмий аҳамияти таҳлил этилади. “Умумийлик” тамойили асосидаги ёндашув

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Умумий ўрта таълимнинг Давлат таълим стандартлари. Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 6 апрелдаги 187-сон [қарори](#).
2. Мордкович А.Г. Беседы с учителями математики: Учеб.-метод. Пособие/ А.Г. Мордкович. – 2-е изд., доп. И перераб. – М.: ООО «Издательство Оникс»: ООО «Издательство «Мир и Образование», 2008. – 336с.
3. Беспалько Б. П.Слагаемые педагогической технологии-м:Педагогика.1989 г
4. Талызина Н.Ф.Управление процесса усвоения знаний.М.: изво. МГУ.1984 г.
5. Толипов Ў. Қ. Таълим технологияларнинг таркибий асослари. –Т.: 2006й.19-бет.
6. Фундаментальное ядро содержания общего образования. Проект. (2009-2010). – М.: Просвещение, 2010 – 48 с.

орқали эса бугун ўтилаётган мавзуда иштирок этадиган бошқа тушунчалар билан биргаликда қандай вазифани бажариши чуқур муҳокама этилади. Термиз шаҳридаги 10-умумтаълим мактабида бошланғич синф ўқувчилари билан ўтказилган дарсда ўқувчиларга “Учбурчак” тушунчасини шу усул бўйича тушунтириш амалиёти қўллаб кўрилди. “Учбурчак” атамаси нечта сўздан иборат эканлиги сўралади. Ўқувчиларнинг ҳаммаси бир овоздан “уч” ва “бурчак” сўзларидан иборат эканлигини айтдилар. Кейин иккинчи саволга ўтилди. Хўш, “уч” нима ва “бурчак” нима? Учининг рақам эканлигини, муайян мавжуд нарсанинг нечта эканлигини (айни вақтда учта эканлигини) белгиловчи математик сон эканлигини жавоб бериб, ўқувчиларнинг ўзлари мустақил равишда “уч” сўзига таъриф берадилар. Шу аснода “бурчак” сўзига ўтилади. “Бурчак” сўзи сўз сифатида жуда кенг таҳлил этилади. Ниҳоят, ўқувчиларнинг фаолликлари туфайли “бурчак” сўзининг грамматик ва филологик моҳияти очилади. Учинчи қисмда эса “Учбурчак”нинг учта бурчакдан иборат геометрик шакл ёки модел эканлигини ўқувчиларнинг ўзлари тушуниб оладилар.

Хулоса қилиб айтилганда, бошланғич таълим учун моделлаштириш методларини лойиҳалаштириш ва татбиқ этиш ғояси бошланғич синфларда ўқитиш тизимини тубдан янгилайди ва таълимда қўллаш тавсия қилинадиган барча методикаларнинг турлари, ушбу турларни ҳосил қиладиган таркибий қисмларнинг ютуқ ва камчиликларини, қўлланилиш соҳаларини аниқлаштириб беради. Шунингдек, дарс жараёнини ташкил этишнинг ҳар бир усул, услуб, технология, шакл ва кўринишлари учун алоҳида ишлаб чиқилган тавсияларни ўз ичига олади.

**Гулнора Кадирова – таянч докторант,
Педагогик инновациялар, касб-хунар тизими
бошқарув ҳамда педагог кадрларини қайта тайёрлаш
ва уларнинг малакасини ошириш институти**

КИМЁВИЙ ТАЖРИБАЛАРНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ВА ЎТКАЗИШ ТЕХНОЛОГИЯСИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Аннотация. Ўқув муддатларини ўзгартирмаган ҳолда ўқувчилар томонидан ўзлаштириши компетентлигини кенгайтиришни таъминловчи замонавий таълим технологияларидан фойдаланишни кенгайтириш ҳозирги таълим соҳасининг асосий масалаларидан бири ҳисобланади. Мақолада кимё фанидан амалий дарсларда замонавий таълимнинг дидактик имкониятларидан фойдаланиш ҳақида сўз боради.

Киритилган сўзлар: амалий машгулот босқичлари, амалиётга йўналтирилган масалалар, машқ дафтари, креатив методлар, уй тажрибалари.

Аннотация. Обеспечение использования современных образовательных технологий, позволяющих расширять свое мастерство без изменения продолжительности обучения, является одним из ключевых вопросов современного образования. В статье рассматривается использование дидактических возможностей современного образования на практических занятиях по химии.

Ключевые слова. Этапы практических занятий, задачи направленные на практику, рабочая тетрадь, креативные методы, домашние опыты.

Annotation. Ensuring the use of modern educational technologies that allow you to expand your skills without changing the duration of study is one of the key issues of modern education. The article examines the use of the didactic possibilities of modern education in practical chemistry classes

Key words: Practical stages, practice-oriented tasks, workbook, creative methods, home experiments.

2019 йил 4 апрелда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5712-сон Президент Фармонида умумтаълим муассасалари фаолиятини ташкил этишда таълим сифатини юқори босқичга кўтариш ҳамда мавжуд муаммоларни ўз вақтида ҳал этиш талаб этилаётганлиги, ўқувчиларда таълим олишга кучли мотивацияни шакллантириш лозимлиги, танқидий фикрлаш, ахборотни мустақил излаш ва таҳлил қилиш кўникмалари ва бошқа малакаларни ривожлантириш зарурати борлиги кўрсатиб ўтилган. Шунингдек, таълим-тарбия жараёнига индивидуаллаштириш тамойилларини босқичма-босқич татбиқ этиш, давлат таълим стандартларида кўзда тутилган компетенциялар ва ўқув жараёнини интерактив

бошқариш маҳорати тамойилларига асосланган педагогик фаолиятни баҳолаш мезонларини ишлаб чиқиш, ўқув муддатларини ўзгартирмаган ҳолда ўқувчилар томонидан ўзлаштириш компетентлигини кенгайтиришни таъминловчи замонавий таълим технологияларидан фойдаланишни кенгайтириш каби ҳозирги куннинг долзарб масалалари кўрсатилган.^{1}

Умумий ўрта таълимда табиий фанлар циклига кирувчи кимё, биология, физика каби фанларда эксперимент аҳамиятли ўрин эгаллайди. Хусусан кимё фанида тажрибаларни ўтказиш ўқувчиларга назарий билимларни чуқур ўзлаштирилишига, ўқув фанини ҳаёт

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 апрелдаги ПФ-5712-сонли «Ўзбекистон Республикаси халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида»ги Фармони. Қонун ҳужжатлари маълумотлари базаси, 29.04.2019й. 06/19/5712/3034-сон.

фаолияти билан боғлаш, табиат ҳодисаларини фан нуқтаи назаридан изоҳлай олиш каби фикрлаш қобилиятларини ривожлантиришга, шунингдек, ўқувчиларда кимёвий тажрибаларни ўтказиш ва амалиётда қўллаш компетенцияларини шакллантиришнинг асосий воситаларидан бири ҳисобланади.¹[6]

Ўрта таълим кимё фани практикумида асосан тажрибаларнинг қуйидаги турларидан фойдаланилади:

Намойиш тажрибалари. Хавфли кимёвий реактивлар билан олиб бориладиган, асосан, мўрили шкафта ўтказиладиган тажрибалар намойиш тажрибалари қаторига киритиш мумкин. Шунингдек, ўқувчиларнинг фанга қизиқишини ошириш учун ҳам қизиқарли намойиш тажрибалари, назарий дарс жараёнида муаммоли вазият яратилиб ечимни тажрибада кўрсатиш мақсадида намойиш тажрибаларидан фойдаланилади. Бундай тажрибалар асосан ўқитувчи томонидан ёки ўқитувчи ва бир неча нафар ўқувчилар иштирокида ўтказилади.

Амалий тажрибалар. Бундай тажрибаларни бажаришда синфдаги барча ўқувчилар иштирок этади. Амалий машғулотлар кимё фанидан маълум мавзуларнинг назарий қисми тугатилгандан сўнг оралиқ назорат иши сифатида ташкил этилади. Ёки жорий назорат кўринишида ўтказилиши мумкин.

Экспериментал тажрибалар. Тажрибаларнинг юқорида келтирилган турларидан фарқли экспериментал тажрибалар мураккаблик хусусиятига эга. Экспериментал тажрибалар ўқитувчи назоратида ўқувчи томонидан мустақил амалга оширилади. Бундай тажрибалар ўқувчидан назарий билимлар, тажрибавий-тадқиқочилик кўникмасига эга бўлишликни талаб қилади.²[5]

Уй тажрибалари. Уй шароитида бажариш мумкин бўлган кимёвий тажрибалар ўқувчиларга уйга вазифа кўринишида тақдим этилади. Уй тажрибаларига мураккаб бўлмаган тажрибалар танлаб олиниб, ўқувчилар тажрибаларни мустақил ҳолда ота-оналар назоратида бажарадилар.³[7]

Табиий фанлардан амалий машғулотларни ўтказиш борасидаги халқаро тажрибаларни,

шунингдек, мамлакатимиз тадқиқотчилари ва педагоглари томонидан таклиф қилинган таълим технологияларини креатив ёндашув асосида такомиллаштирдик.*(1-расм)*

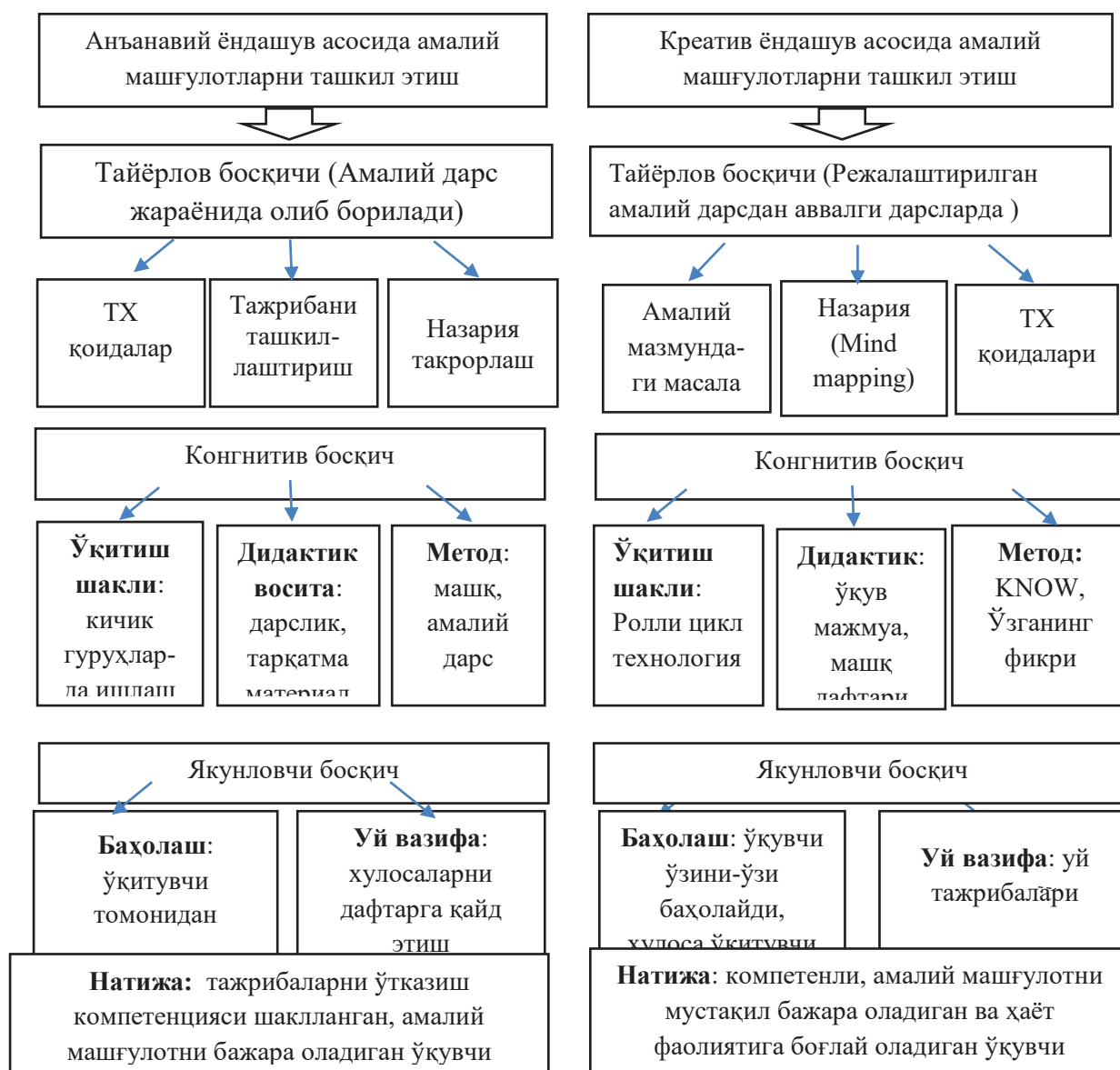
Тадқиқотимиз доирасидаги тажриба-синов объектлари ўқувчилари орасида олиб борган суҳбат, анкета-сўровномалар натижалари ўқувчиларнинг мустақил тажрибалар ўтказишга қизиқишлари юқори эканлигини кўрсатди.

Одатда, амалий дарслар анъанавий ёндашув асосида олиб борилганда ташкилий босқичда ўқувчилар техника хавфсизлик қоидалари билан таништирилади. Тажрибанинг ташкилий қисмида назарий дарс бўйича савол-жавоб олиб борилиши ёки қисқа суҳбат олиб борилиши мумкин. Конгнитив босқичда ўқувчилар кичик гуруҳларга бўлинади. Дидактик воситалар сифатида дарслик ва тарқатма материаллардан фойдаланилади. Амалий машғулот олиб борилади, ўқувчилар кимёвий тажрибаларни ўтказадилар. Яқунловчи босқич баҳолаш ва уй вазифаларни ўз ичига олади. Амалий машғулот бажарилганидан сўнг дафтарга амалий машғулот якуни бўйича кузатувлар ва натижалар асосида ҳисобот ёзилади. Ҳисобот амалий ишни бажариш учун керак бўладиган керакли жиҳозлар ва реактивлар рўйхатини, ишни бажарилиш тартибини, реакция тенгламалари, схемалар, жадваллар, кузатувлар ва иш натижасига кўра берилган шахсий хулосаларни ўз ичига олади. Шунингдек, агар амалий машғулот жараёнида қурилмалар йиғилган бўлса ёки ранг ўзгаришлари билан боровчи тажрибалар бажарилган бўлса, ўқувчи уларнинг расмини чизиши, мос рангларда бўяши ҳам керак бўлади. Одатда, амалий машғулотни бажаришга ажратилган вақт тажрибани ўтказиш, ҳисобот ёзиш, машғулот якунида тажриба ўтказилган иш жойини тартибга келтиришлари учун аксарият ўқувчиларга етарли бўлмайди. Натижада, табиий фанлардан амалий машғулотларни олиб бориш ўқувчиларга ноқулайлик келтириб чиқариши ва улардаги фанга бўлган қизиқишларини камайтириши мумкин. Табиий фанлар ўқитувчилари, услубчилари тарафидан таклиф этилган жадвал ёки схема, диаграмма кўринишида ҳисобот ёзиш усуллари мавжуд. Улар ўқувчиларга вақтдан унумли фойдаланиш имконини бера олади.

¹ (Низамова 2018)

² (Омонов ва бошқалар 2013)

³ (Шалашова 2012)

1-расм. Креатив ёндашув асосида амалий дарсларни ташкил этиш

Креатив ёндашув эса мустақил фикрлаш ва амалий машғулотларни вариантлар асосида танлаш, назарий билимлар билан амалиётни қиёслай олиш имкониятини берувчи технологиялар табиий фанларни ўзлаштириш самардорлигини оширишга хизмат қилади.

Креатив ёндашув асосида амалий машғулотларни ташкил этишда тайёрлов босқичида “Mind map” ва “10 та кашфиёт” креатив методларидан фойдаланилади. Тайёрлов босқичи амалий дарсдан аввалги назарий дарсларда олиб борилади. Бунга кўра кимёвий моддаларнинг физикавий, кимёвий хоссалари, олиншига нисбатан табиатда тарқалиши ва қўлланилишига аҳамият қаратилади. Масалан: “Mind map” методи воситасида кимёвий мод-

даларнинг кундалик турмушда қўлланилиш харитаси тузилиши мумкин. Шунингдек, тайёрлов босқичи амалий мазмундаги масалаларни ҳам ўз ичига олади.

Когнитив босқич амалий дарснинг асосий босқичи бўлиб, биз бу босқични “Ролли цикл технология”си асосида олиб боришни таклиф этамиз. “Ролли цикл” технологиясида ўқувчилар кичик гуруҳларга бўлинган ҳолда “ижрочи”, “шарҳловчи” ва “ижрочи” ролларида кимёвий тажрибаларни олиб борадилар.¹[2] Шунингдек, машғулот давомида ўтилган мавзуни мустақамлаш мақсадида “Ўзганинг фикри” креатив методидан фойдаланилади. Дидактик восита сифатида электрон ўқув-мажмуа,

¹ (Белов 2012)

вариатив амалий машғулотлардан фойдаланиш учун амалий машғулотлар тўплами, машқ дафтаридадан фойдаланилади.

Тадқиқотимиз доирасида олиб борган сўровномаларда ўқувчилар орасида мустақил тажрибалар ўтказиш иштиёқи баландлигини аниқланди. Шу боис табиий фанлардан амалий машғулотларни ўтказиш борасидаги халқаро тажрибаларни, шунингдек, мамлакатимиз тадқиқотчилари ва педагоглари томонидан таклиф қилинган таълим технологияларини такомиллаштириш асосида “Кимё фанидан амалий ва лаборатория машғулотларини ўтказиш” бўйича машқ дафтари ишлаб чиқдик.

“Кимё фанидан амалий ва лаборатория машғулотларини ўтказиш” бўйича машқ дафтари мамлакатимиз умумий ўрта таълим мактаблари 10-синф, касб-хунар мактаблари биринчи босқич ўқувчилари учун мўлжалланган. Унда аудотирияда ва синфдан ташқари бажариладиган кимёвий тажрибалар мавзулар кесимида берилган. Шунингдек, тажриба хулосаларини ёзиш учун махсус жадваллар, ўзини ўзи баҳолаш мезонлари таклиф этилган.

“Органик кимё” фанидан амалий ва лаборатория ишлари йиллик тақвимий ўқув режаси асосида тузилади. Биз назарий билимларни текшириш ва мустаҳкамлаш учун мавзу доирасидаги тест топшириқлари, масалалар, викторина саволлари кўринишидаги дидактик материалларни таклиф қилдик. Лекин улар одатий, худди шу кўринишдаги материаллардан фарқланиб, ўқувчиларга назарий мавзуларни амалиётга йўналтириш ва кундалик ҳаётда содир бўладиган кимёвий жараёнлар моҳиятини фан нуқтаи назари билан изоҳлашларига ёрдам беради. Масалаларни ечиш, топшириқларга жавоб топиш ўқувчилардан изланишни, мавзу юзасидан қўшимча ахборотлар билан ишлашни талаб этади. Бу каби дидактик материалларнинг таклиф қилинишидан асосий мақсад кимёвий тажрибаларни ўқувчи томонидан автоматик эмас, ишнинг мазмунини тушуниб, мустақил ишлашларига қўмаклашишдир.

Машқ дафтари берилган кимёвий тажрибалар, асосон, ўқувчиларнинг индивидуал имкониятларидан фойдаланишга қаратилган. Маълумки кимё фанидан амалий машғулотни хар бир ўқувчи бажариши ва у ўқитувчи томонидан баҳолаши зарур. Лекин ўқувчиларнинг би-

лим, кўникма борасидаги имкониятлари турлича. Шунинг учун ҳам вариативлик асосида жараённи ташкиллашга аҳамият бердик. Ўқувчи кичик гуруҳларда берилган топшириқ асосида тажриба бажариши ёки вариант асосида тажрибани танлаши ва индивидуал тажриба олиб бориши мумкин. Бундан ташқари мавзу доирасида бир турдаги реактивларни бошқалари билан алмаштири олиши, шунингдек, ўз лойихасини таклиф этиш имконияти ҳам мавжуд.

Анъанавий таълим бўйича амалий машғулот олиб борилган дарс машғулотидан сўнг ўқувчиларга тажрибанинг хулоса қисмини ёзиб келиш ёки маълум назарий топшириқни бажариш уй вазифаси кўринишида берилади. Биз органик кимё курсида уй шароитида бажариш мумкин бўлган кимёвий тажрибаларни ўргандик ва улар асосида мавзулар кесимида синфдан ташқари ишларни таклиф этдик. Бу тажрибалар мактаб органик кимё тўғарақларида ёки имконият даражасида уй шароитида олиб борилиши мумкин. Уй тажрибаларини бажаришда техника хавфсизлик қоидаларига қатъий риоя қилиниши керак. Ўқув йили аввалида ўқувчилар ва ота-оналар билан техника хавфсизлиги бўйича тушунтириш ишлари олиб борилади. Бундан ташқари “Кимё фанидан амалий ва лаборатория машғулотларини ўтказиш” бўйича машқ дафтарида ҳам асосий техник хавфсизлиги қоидалари келтириб ўтилган. Таклиф қилинаётган уй тажрибаларига керак бўладиган реактивларни уй шароитида тайёрлаш ёки дорихоналардан сотиб олиш имконияти мавжуд. Тажрибаларни танлашда асосий эътибор уларнинг ўқувчилар саломатлигига таъсири ва тажрибаларни ўтказиш бўйича жараёнларни аниқ ва соддалигига қаратилди.

Амалий машғулотларни креатив ёндашув асосида амалга оширишни 10-синф мактаб кимё курсидаги “Углеводлар” мавзуси мисолида кўриб чиқамиз.

Маълумки, углеводлар инсон организми учун зарур булган органик бирикмалардан бири ҳисобланади. Ўқувчилар углеводлар ҳақида тушунчага эгалар. Улар кундалик ҳаётда углеводлар билан содир бўладиган кимёвий жараёнларни тушунтира оладилар. Лекин кимё фани нуқтаи назаридан изоҳлаш бироз қийинчилик туғдириши мумкин. Бу борада креатив ёндашув асосидаги босқичли амалий машғулот

технологияси назарий билимни амалиётга йўналтиришга ёрдам бера олади. Унга кўра:

– тайёрлов босқичи: углеводларни ишлаб чиқариш, озик-овқат, тиббиёт соҳаларида қўлланилишига оид масалалар берилади;

– асосий босқич: умумий ўрта таълим мактаблари учун мўлжалланган 10-синф “Органик кимё” дарслиги асосида моносахаридлар гуруҳига кирувчи глюкозага оид сифат реакцияси ва крахмал ва йод эритмаси билан борадиган тажрибалар ўтказилади. Қўшимча вариант тариқасида глюкоза ва фруктозани қиёслашга оид, глюкоза ва сахарозани сифат реакцияси бўйича текширишга мўлжалланган тажрибалар таклиф қилинади. Шунингдек, ўқувчилар томонидан бериладиган мавзу доирасидаги таклифлар асосида ҳам тажрибалар олиб бориш мумкин.

– яқунловчи босқич: синфдан ташқари машғулот учун “Сунъий асал тайёрлаш” ёки картошка ва дон маҳсулотлари таркибида крахмал борлигини аниқлашга оид тажрибаларни бажариш уй вазифаси кўринишида берилиши мумкин. Куйида машқ дафтарида берилган уй топшириқларидан намуналар келтирилган^{1,2,3}[6][7]

Амалий иш № _____ Сана _____

Уй тажрибаси

Сунъий асал тайёрлаш (Вариант 1)

Мақсад: табиий асалнинг таркиби 50% фруктозадан иборат эканлигини тажриба йўли билан аниқлаш.

Жихозлар: шиша идишчалар, ўртача ҳажмдаги эмалланган идиш.

Реактивлар: шакар, сув, табиий асал, лимон кислотаси.

Ишнинг техника хавфсизлик қоидалари:

Қиздириш пайтида иссиқ буюмлар билан эҳтиёткорона муносабатда бўлинг. Қўлқон билан ушланг!

1. Эмаль идишга (кастрюлка) 30 мл сув ва 79 г (6 ош қошиқда) шакар солиб аралаштирган ҳолда газ плитасида қиздиринг. Қиздириш давомида аралашмага 1 г кристалл ҳолдаги лимон кислотасидан кўшинг. Аралашмани ўртача оловда қуюқлашиб қиём ҳолатига келгунигача қайнатинг. 8–10 дақиқа қайнагач,

¹ (Кадирова 2020)

² (Яковишин 2006)

³ (Эскендаров 2001)

аралашма қуюқ, чўзилувчан қиём ҳолатига келади. Сахарозанинг гидролизи натижасида глюкоза ва фруктоза ҳосил бўлади. Табиий асал таъмига яқин бўлиши учун қиёмга бир қошиқча микдорда табиий асал кўшинг. Сунъий асал тайёр. Ушбу сунъий асалдан яна қандай маҳсулот тайёрлаш мумкин?

САВОЛЛАР

1. Шакардан қиём тайёрлашда нима учун лимон кислотаси кўшилади. Унинг функцияси нимадан иборат?

2. Сахарозанинг гидролиз тенгламасини ёзинг.

3. Сунъий асал табиийдан қандай фарқ қилади?

ЖАВОБЛАР

Озик-овқат маҳсулотлари таркибида крахмал мавжудлигини аниқлаш

Мақсад: озик-овқат маҳсулотлари таркибида крахмал мавжудлигини тажриба йўли билан аниқлаш.

Жихозлар: пипетка, стакан, йоднинг 5% ли настойкаси, салицил спирти.

Реактивлар: йоднинг 5% ли настойкаси, салицил спирти, картошка, ун, дон маҳсулотлари (макарон, ширин кулча ва ҳоказо), сметана, творог, пиширилган гуруч ва бошқалар.

Дорихонадан 5% ли йод настойкасини сотиб олинг. Лекин бу настойканинг ранги тўқ жигарранг бўлганлиги учун озик-овқат маҳсулотлари таркибида крахмал мавжудлигини аниқлаш ноқулай. Шу сабабли йод настойкасини суюлтириб оламиз. Стаканга 2 ош қошиқ йод настойкасини қуюмиз. Сўнг пипетка ёрдамида 2-3 томчи йод настойкасидан кўшиб, спирт ва йод настойкаси аралашмасини яхшилаб чайқатамиз. Оч жигарранг тусдаги эритма тайёр бўлади. Бундай эритма билан маҳсулот таркибидаги крахмални аниқлаш қулай. Озик овқат маҳсулоти таркибида крахмал мавжудлигини аниқлаш учун маҳсулотда озроқ микдорда олинг, пипетка ёрдамида маҳсулотга 2-3 томчи йод эритмасидан томизинг. Йод эритмаси томизилган қисмидаги ранг ўзгаришини кузатинг. Тажриба натижалари хулосасини жадвал кўринишида ёзинг.⁴[3]

⁴ (Габриелян ва бошқалар 2005)

Т а ж р и б а рақами	Маҳсулот номи	Крахмал мавжудлиги аниқландими?	Маҳсулотда крахмал мавжуд бўлиши керак эдими? Нима учун?
	Картошка бўлаги		
	Нон бўлаги		
	Гуруч қайнатмаси		
	Творог ёки қатик		
	Макарон қайнатмаси		

САВОЛЛАР

1. Нима учун маҳсулотлар таркибида крахмал мавжуд?
2. Крахмалнинг кундалик ҳаётда қўлланилишини изоҳланг.
3. Яна қандай озиқ-овқат маҳсулотлари таркибида крахмал мавжуд деб ўйлайсиз? Олиб боришингиз мавжуд бўлган тажрибалар лойиҳаларини тақдим этинг.

Ўз-ўзини баҳолаш

Бажарилган иш номи	Йўқ (0 балл)	Қисман (0,5 балл)	Тўлиқ (1 балл)	Изоҳ
Техника хавфсизлик қоидаларига риоя қилдим.				
Тажриба бажаришда реактивлардан минимал миқдорда фойдаландим				
Олиб борган тажриба ишини тушундим				
Мустиқил тажриба олиб бордим (вариантлар асосида олиб бордим)				
Бошқа маҳсулотларда ҳам тажриба олиб бориш мумкин. Лойиҳа тақдим эта оламан.				

Ўқитувчининг хулосаси ва якуний баҳолаш

Хулоса ўрнида қуйидаги фикларни келтириш мумкин. Креатив ёндашув асосида амалий дарсларни ташкиллаштириш:

- Ўқувчиларнинг индивидуал имкониятлари доирасида тажрибалар ўтказилиши;
- Ўқувчиларнинг дарс регламентидан

унумли фойдалана олиш;

- Назарий билимлар билан амалий билимларни боғлай олиш;
- Ўқувчиларда кимёвий тажрибаларни амалга ошириш ва уларни амалиётда қўллаш компетенциясини шакллантириш имкониятларини яратади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 апрелдаги ПФ-5712-сонли «Ўзбекистон Республикаси халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида»ги Фармони. Қонун ҳужжатлари маълумотлари базаси, 29.04.2019 й. 06/19/5712/3034-сон.

2. Белов П.С. Лабораторный практикум как эффективный способ формирования знаний и развития экспериментальных умений студентов химико-биологических специальностей в педагогическом вузе / П.С. Белов // НЕОФИТ. Выпуск 3: Сборник материалов научно-практической конференции студентов и магистрантов НГПУ. – Н. Новгород, 2006. – С. 102–103.

3. Габриелян О. С., Ватлина Л. П. Химический эксперимент в школе. 10 класс. –М.: Дрофа, 2005.

4. Кадирова Г.Х. Ўқувчиларда кимёдан фанга оид компетенцияларини шакллантиришнинг самардорлигини ошириш // Кимё фани ва таълимнинг долзарб муаммолари. Республика илмий-амалий анжумани материаллари тўплами. Фарғона, ФарДУ. 2020. – Б.164–166.

5. Низамова С.О. Кимёни таълими самардорлигини оширишнинг инновацион технологиялари // монография. –Тошкент, 2018. –184б

6. Омонов Ҳ.Т., Раҳматуллаев Н., Миркомиллов Ш.М. Кимё ўқитиш методикаси. // Олий ўқув юртлари учун дарслик. –Тошкент, Иқтисод-Молия. 2013. –172 б

REQUIREMENTS FOR PRESCHOOL EDUCATION TEACHER

Abstract. *The success of the huge reforms in the Republic of Uzbekistan depends, first of all, on the ability of people to take responsibility for their work, to do good deeds that will contribute to the development of the country in their daily work. In society, the educator (teacher) performs a noble and responsible task, firstly, to educate the younger generation, and secondly, to provide comprehensive education to our working people.*

Key words: *talent, ability, educator, speech activity, oratory, speech technique.*

Аннотация. *Успех огромных реформ в Республике Узбекистан зависит прежде всего, от способности людей брать на себя ответственность за свой труд, совершать добрые дела, которые в их повседневной работе будут способствовать развитию страны. В обществе педагог (воспитатель) выполняет полезную и ответственную задачу, во-первых, воспитывать подрастающее поколение, а во-вторых, давать всесторонние знания нашему трудолюбивому народу.*

Ключевые слова: *талант, способности, педагог, речевая деятельность, ораторское искусство, речевая техника.*

Annotatsiya. *O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan ulkan islohotlarning muvaffaqiyatli natijasi, eng avvalo, odamlarning o'z ishlariga mas'uliyat bilan qarashlariga, kundalik mehnat faoliyatida mamlakat taraqqiyotiga hissa bo'lib qo'shiladigan savobli ishlarni qila olishlariga bog'liq. Jamiyatda pedagog (tarbiyachi), birinchidan, o'sib kelayotgan avlodni tarbiyalash, ikkinchidan, mehnatkash xalqimizga har tomonlama bilim berishdek savobli va mas'uliyatli vazifalarni bajaradi.*

Kalit so'zlar: *iste'dod, qobiliyat, iqtidor, tarbiyachi, nutq faoliyati, notiqlik, nutq texnikasi.*

I. Introduction

The science of preschool pedagogy is a wealth that will be inherited for the future. The value of this wealth is so great that it enriches a person spiritually and fills his heart with happiness and divine light. There is no one in the world without a teacher. Whether he is a government leader, a great scientist, a doctor, a popular writer, or a florist, let him be the mentor and the beacon of life. The greatest duty of a teacher is to prepare intelligent, capable, well-educated students who will benefit the people. The educator has an important and honorable and responsible role in educating the younger generation as worthy children of our people. The political maturity of the educator helps them to understand their responsibility to the people and society for the quality of their upbringing, to constantly activate

their skills in a creative approach to education and to help colleagues grow in the workplace. The educator must be socially active, aware of the life of the country in which he lives, understand the factors of nature and society.

II. Literature review

The leadership of the country highly appreciates the work of teachers. It is known that according to the Decree of the first President of the Republic of Uzbekistan I.Karimov (January 9, 1996), "October 1 was declared the Day of Public Educators - Teachers and Coaches". This incident shows the importance of the role of teachers in our society. For his achievements in the harmonious development of the younger generation, for his creative work in pedagogical work, for his achievements in the generalization of best practices, teachers, educators "Methodist

teacher”, “senior teacher”, “Methodist-educator”, “Excellence in Public Education” and similar honorary titles. The election of deputies from among public educators throughout the country is also a sign of deep respect for them [1].

At the initiative of the President of the Republic of Uzbekistan Sh.M.Mirziyoev, the monthly salaries of teachers in our country are increasing year by year and living conditions are improving. The scientific and methodological centers for professional development of teachers are being expanded, the demand for their political training is being strengthened, and conditions are being created for their retraining every 4-5 years.

III. Analysis

Requirements for the teacher-educator. Shaping his personality. Teacher-educator speech culture.

In any society, bringing up a harmoniously developed generation and directing it to a certain profession is done through hard work. This hard work is the product of continuous education and upbringing [2].

The first President of our country I.A. Karimov in his book “High spirituality is an invincible force” describes the professional activity of a teacher as follows: “We all know that the path to the human heart begins, first of all, with education. Therefore, when it comes to this, while remembering the invaluable legacy of our ancestors, we, along with our parents, pay tribute to another great person who is closest to us - the noble work of teachers and coaches ... In short, the contribution and impact of the great school on the development of man and society, the work of teachers and educators who decide the future not only of our youth, but of our people as a whole, cannot be measured and compared with anything” [3].

The future of our country, the prospects of independent Uzbekistan, the success of reforms in the field of education in many respects depend on the educator, his level, readiness, dedication to educating the younger generation and bringing them up at the level of harmonious human beings depending on.

It is known that in educational institutions the educational process is organized and conducted directly by the teacher. Achieving the goals of education in the new social environment, the organization of various educational activities of

students in the classroom and outside the classroom, to raise them to be educated, polite, faithful, patriotic, hardworking, well-rounded and professional. referral is the responsibility of the teachers [4].

Education is a pedagogical activity organized between a teacher and a student (educator and pupil), a systematic and systematic influence on the individual to improve the pupil in accordance with a specific goal, approaching the socio-historical experiences of society. It is a process of intensive activity aimed at the rich ideologies of the people in the comprehensive formation of the individual, in the formation of his behavior and worldview, social consciousness. On the basis of upbringing, the pupil’s consciousness is formed, his spiritual wealth and feelings are developed, which is necessary for him to find his place in social life, which serves to properly organize the interaction with people. Ethical habits are formed the well-known Uzbek writer Abdullah Avloni’s words about upbringing, “Prosperity and upbringing are for us a matter of life or death, salvation or disaster, happiness or misery” are important for the education of people of all nationalities. It is clear from these ideas that the upbringing of an individual is not a private affair but a social, national and state affair [5].

IV. Discussion

The first President of the Republic of Uzbekistan I.A.Karimov describes the main essence of a teacher’s pedagogical ability as follows:

In order to cultivate, first of all, the educator must meet such high requirements and have such great qualities. This means that both beginning teachers and experienced teachers who are in constant research need to know the following processes that form the basis of pedagogical skills [6]:

- The ability to correctly understand the inner and outer world of the student in any pedagogical situation;
- Focus on the correct understanding of the pedagogical situation;
- Confidence and demands on students;
- Ability to thoroughly assess the educational situation;
- The ability to distinguish the most important for himself from a variety of pedagogical tactics;
- Make the right decision without hesitation in case of conflict to do [7];

- Be able to use different methods of influence in education ability;
- Be able to convey ideas and feedback to the student through words, facial expressions and pantomime;
- Ability to communicate with students in class and extracurricular activities;
- Freedom and initiative in the minds of students, their own ideas develop the ability to express opinions without fear;
- Be able to help students in difficult situations [8];
- Always with the student body when conducting educational activities consultation;
- Students' educational activities study their opinions;
- Effective use of various forms of self-government;
- Be able to see the hidden positive qualities of each student and improvement;
- Categories according to the social background of students not to separate, to treat the same [9].

Article 5 of the Law on Education states that persons with appropriate education, professional training and high moral qualities have the right to engage in pedagogical activities.

The educator influences the children in their daily lives, games, activities, collaborative activities and interactions with them. He must carefully study each child, know his personal characteristics, abilities, show pedagogical delicacy, honestly assess the behavior of children, the results of work, and be able to help them in a timely manner, be interested in the situation in the family [10]. One of the main qualities of a modern educator is his devotion to his profession, ideological conviction, love of his profession and unconditional devotion to this profession, which distinguishes a teacher-educator from other professionals. One of the most important requirements for a teacher is that he / she have a deep understanding of his / her subject and methods. It raises the profile of the educator. One of the most important qualities of a caregiver is to love children, to be interested in their lives, and to respect everyone. Only a person who can devote all his energy and knowledge to the education of children as loyal citizens of the great country of the future can be a real educator. Loving children makes the complex work of a teacher attractive and easy. The attitude of the educator to children

in pedagogy is accompanied by respect for the person being brought up, as well as demands on him. This attitude instills in the child confidence in the educator, allowing the teacher to be a true spiritual mentor to the children [11].

The success of the pedagogical activity also depends on the availability of pedagogical skills. Pedagogical ability is the basis for achieving pedagogical skills. Pedagogical skills include: pedagogical observation, pedagogical imagination, attention span, organizational skills, and pedagogical behavior. Pedagogical skills are formed in the process of pedagogical activity, as well as in the process of preparing him for this activity. Pedagogical skills are the art of constantly improving the education of the younger generation [12].

Formation of the teacher-educator personality.

The educator gives preschool children a basic knowledge and understanding of nature, social phenomena, adult labor, instills in them cultural ethics, habits of cultural relations with their peers and adults, kindness, honesty, justice, courage, humility, cultivates ethical qualities such as respect for adults, interest in nature, observation, care for plants and animals, diligence, preservation of the results of adult labor [13].

Knowledge of folk art, music, singing, literature, fine arts, love of art makes the educator cultured, helps in the work with children. Only when a teacher acquires the necessary knowledge, skills and abilities in a certain sequence will he achieve good results in the upbringing and education of children.

V. Conclusion

An educator needs special training to become a master of his profession. It must meet the following conditions:

- To educate the younger generation, to have a high level of education, to have the necessary knowledge, to be able to select the necessary literature, to work with scientific literature, to study and apply the experience of advanced educators;
- The educator is able to observe children, to analyze the causes of their behavior, to find the means that have a positive effect on them;
- In order to inform the younger generation of the necessary knowledge, skills and abilities, the teacher's speech should be fluent, clear, logical and concise. Must be able to use technology

effectively in teaching. Use questions to activate children's knowledge, skills, and abilities;

- In order to fulfill the task assigned to him, the educator must be able to arouse children's interest in the activity, to attract their attention, to increase their activity, to evaluate children's behavior;

- Prepare materials for each activity in advance;

- Ability to organize the agenda correctly, to lead the children's team, taking into account each member of it;

- Be able to determine the mental and physical condition of children and take this into account in the educational work with children;

- Regular interviews, meetings and exchange of information with foster parents;

- The educator should be kind to children, create a comfortable environment for each child, and be able to comfort them when they are upset;

They should be able to analyze the educational work on the agenda and find ways to improve it.

The most important thing is that the educator should look at children with confidence, reward them for their hard work, independence, initiative and create opportunities for them to work independently. This is highly appreciated by children.

References:

[1]. Nazarova D.I. The interpretation of educational ideas in the poems of Jamal Kamal// International Scientific Journal Theoretical & Applied Science.- 2019.- №11.- Pp. 136 – 138.

[2]. Nazarova D.I. Literary Motives of Sufizm and Spiritual, Moral Ideas in the Lyrics of Jamal Kamal// International Journal of Recent Technology and Engineering (IJRTE).-2019.- №10.– Pp. 223 - 225.

[3]. Dilrabo Quvvatova, Nazarova D.I. The rubai genre in the works of Jamal Kamal// The American Journal of Social Science and Education Innovations.- 2020.- №9.- Pp. 346 - 352.

[4]. Nazarova D.I. Jamol Kamolning Asru radifli g'azaliga yozgan muxammasi// Ilim ham ja'miyet. Ilmiy-uslubiy jurnal.– 2020.- №1.– B. 93 - 94

[5]. Nazarova D.I. The foundation of Kamol Jamol's poems is pain// Conference of Management of Islamic Education Leadership In The Era of Revolution.- 2020.- №6.– Pp. 1 - 3.

[6]. Nazarova D.I. Feelings of lyric heroes in Kamol Jamol's work// Conference of Management of Islamic Education Leadership In The Era of Revolution.– 2020.- №6.– Pp. 1 - 3.

Sarvinoz Salimova,
A teacher of Bukhara State University

IMPROVING THE PROFESSIONAL COMPETENCES OF FUTURE BIOLOGY TEACHERS

Annotation. Although a number of studies have been conducted on informatization of biology education, application of information technologies, methodological training of future biology teachers, methods of organizing laboratory classes, the formation of information culture of future biology teachers has not been studied as a separate research problem. Therefore, extensive research has been conducted in the world to assess the quality of education, bring it into line with international standards, ensure the efficiency of technological processes, ensure professional competence, competitiveness, adapt to e-learning and distance learning, and monitor the quality of education and staff. Today, it is important to improve the methodological system for assessing the professional competence of future teachers, to meet the needs of the labor market and employers by assessing the level of formation.

Keywords: technological processes, opportunities, professional competence, competitiveness, quality of education, knowledge efficiency, methodological system, level of formation.

Аннотация. Биология таълимини ахборотлаштириши, ахборот технологияларини қўллаш, бўлажак биология ўқитувчиларини методик тайёрлаш, лаборатория машғулотларини ташиқил этиш методикаси бўйича бир қатор тадқиқотлар ўтказилган бўлса-да, бўлажак биология ўқитувчиларининг ахборот маданиятини шакллантириши алоҳида тадқиқот муаммоси сифатида ўрганилмаган. Шунинг учун таълим сифатини баҳолаш, уни халқаро стандартларга мослаш, технологик жараёнларнинг самарадорлигини таъминлаш, профессионал компетентликни, рақобатбардошликни таъминлаш, электрон таълим ва масофавий таълимга мослашиши, таълим ва ходимларнинг сифатини кузатиши учун дунёда кенг қамровли тадқиқотлар олиб борилди. Бугунги кунда бўлажак ўқитувчиларнинг касбий компетентлигини баҳолашнинг методик тизимини такомиллаштириши, шакланганлик даражасини баҳолаш орқали меҳнат бозори ва иш берувчиларнинг эҳтиёжларини қондириши муҳим аҳамиятга эга.

Калим сўзлар: технологик жараёнлар, имкониятлар, касбий компетентлик, рақобатбардошлик, таълим сифати, билим самарадорлиги, методик тизим, шаклланиш даражаси.

Аннотация. Хотя было проведено ряд исследований по информатизации биологического образования, применению информационных технологий, в методической подготовке будущих учителей биологии методы организации лабораторных занятий, формирование информационной культуры будущих учителей биологии не изучалась как отдельная исследовательская проблема. Поэтому в мире были проведены обширные исследования для оценки качества образования, приведения его в соответствие с международными стандартами, обеспечения эффективности технологических процессов, обеспечения профессиональной компетентности, конкурентоспособности, адаптации к электронному обучению и дистанционному обучению, а также мониторинга качества образования и персонала. Сегодня важно совершенствовать методическую систему оценки профессиональной компетентности будущих педагогов, удовлетворять потребности рынка труда и работодателей путем оценки уровня сформированности.

Ключевые слова: Технологические процессы, возможности, профессиональная компетентность, конкурентоспособность, качество образования, эффективность знаний, методическая система, уровень сформированности.

One of the main problems of modern education in the country is the training of highly professionally competent teachers through the assessment and monitoring of the quality of education. It is necessary to develop new technologies, a new system of competency assessment based on the competency-methodological paradigm of the quality of professional training of future biology teachers. At the same time, each educational institution focuses on the practical solution of the problem of assessment of professional competencies in the field of education and professional activity, the creation of an assessment fund. In the course of our research, we studied the preparation of students for professional activity as a set of criteria, processes, methods and technologies for the assessment of professional competencies, focused on the formation of a fund of assessment tools, the development of a monitoring program. The specific features of the developed competency assessment system are:

a systematic approach to the assessment of learning outcomes (complex assessment of the level of formation of general and professional competencies); use basic education programs as a meaningful and criterion for assessing the planned outcomes (competencies) of mastering; assessment of educational achievements in general professional disciplines on the basis of a competency-based approach characterized by the ability to perform professional tasks; monitoring the level of professional competencies; a hierarchical approach to the development of planned results, tools and their presentation; use of a comprehensive assessment system (portfolio) describing the dynamics of the development of competencies; use of active, interactive forms of education; use of advanced educational technologies, design technologies.

In the «Procedure for the organization and implementation of educational activities in hig-

her education curricula» competencies are divided into two - the results of mastering the entire curriculum and the results of training in a particular subject (practice). The result of the study is the mastery of a certain part of the program and the corresponding intermediate and current assessment. The relationship between learning outcomes and competency outcomes is as follows: In order for a student to develop competencies, it is necessary to achieve certain results in a number of disciplines (practices). Thus, competence is a category that is understandable to the employer, and learning outcomes are a category that is understandable to the university teaching community.

In other words, competence arises from results, and results are a necessary and sufficient condition for the formation of competencies. In turn, the results of study in individual subjects are checked during the current, intermediate and final certification. This is done through tests, tests, oral questions, coursework, and so on. Competence is formed as a result of mastering a number of subjects, so a map of competencies should be created by a group of teachers working in related departments and even in several faculties. During the study process and during the current and intermediate attestation, it is not the competencies themselves that are examined, but the corresponding learning outcomes that are formed during the study of academic subjects.

Psychological and pedagogical studies of the problems of professional training of future teachers are multidimensional and entail a variety of approaches to their analysis. This determined the realization that in modern conditions the process of professional training requires a rethinking of the existing scientific experience and the development of new pedagogical ideas and other methodological positions due to the change of the educational paradigm. In this regard, the problem of improving the professional training of a biology teacher is relevant and stands out among the priority areas of modern scientific thought.

In the study of the problem of improving the professional training of biology teachers in modern conditions, a special place is occupied by the issues considered in the following aspects: the development of a biology teacher's professionogram (N.A. Rykov, A.I. Shcherbakov); the system of professional training in a biology teacher's uni-

versity for a rural school (V.A. Kalmykova, S.A. Gorelova); methodological training of biology teachers in a pedagogical university (L.A. Besedina); the application of a competence-based approach to the construction of continuous biological education (V.B. Zakharov); the current state of biological training in pedagogical universities based on the analysis of the content and results of the introduction of state educational standards and competence approach (T.V. Varduni); methodology of competence approach in higher professional level natural science pedagogical education (P.V. Stankevich); modernization of biological education in modern conditions (E.M. Vechkanov, L.N. Kharchenko); formation of subject competence in future bachelors of pedagogical education - biological profile (S.R. Bakhareva).

In Kyrgyzstan, the problem of professional training of future teachers was studied by scientists and teachers in the context of the prospects for the renewal and development of higher education in our country. Noteworthy are the works devoted to the processes of development and improvement of the education system of the Kyrgyz Republic (I.S. Boldzhurova, I.B. Bekboev, J.K. Kanimetov, V.L. Kim, E.M. Mambetakunov, A.M. Mamytov); some areas of professional and pedagogical teacher training based on folk traditions (A. Alimbekov, A.T. Kaldybayeva, T.V. Pankova, T.E. Umetov, H.F. Anarkulov); theory and practice of professional training of teachers of various specialties in the pedagogical university (Sh. Aliev, D.U. Baisalov, E.E. Sin, R.N. Toksonbayev, K.M. Torogeldieva, A.Ysykeyev); professional and personal formation of future teachers at the university (N.K. Dyusheeva); formation of ecological and legal culture of future teachers in the process of their professional training (M.Zh. Chorov); improvement of the content and technology of biological education in secondary school (M. Subanova).

At the same time, it should be noted that today there are no special targeted studies among domestic teachers devoted to the professional training of a biology teacher of a new formation, of a new type, with a set of competencies that he acquired in the process of studying at a university.

According to the results of the TUNING international project, within the framework of which the search for pan-European methodological ap-

proaches to the design of competencies is carried out, 30 types of competencies have been identified, combined into three groups: systemic, instrumental, interpersonal. In the layout of the standard of higher professional education in Russia in the direction of «Pedagogical education», competencies are represented by two groups: versatile and professional. Universal competencies are divided into general scientific, instrumental, socio-personal, and general cultural. Following the Russian developers of standards, in the model of the state educational standard of higher education (GOS HPE) of the first stage of the Kyrgyz Republic, developed on the basis of the competence approach, in the preparation of bachelors of biology, the requirements for the development of the educational program are proposed to focus on the formation of the same universal and professional competencies.

The formation of general cultural and professional competencies of a bachelor of pedagogical education is necessary for his formation as a teacher, the development of his pedagogical knowledge and skills, mastering the methods of pedagogical support of the educational process. But in order for a teacher to become a subject specialist, for example, a biology teacher who owns only educational material, this, of course, is not enough. The teacher, first of all, must have knowledge, skills and abilities in the field of special (biological) disciplines to the extent necessary for professional activity, i.e. he should have special competencies that emphasize the specifics of the subject area (biology). However, neither the general professional competencies of university graduates, which are invariant to the direction of training and ensure the readiness of graduates to effectively solve the general pedagogical tasks facing any specialist with a pedagogical education, nor special competencies reflecting the specifics of a specific subject area of the teacher's activity, are independently determined in the State Educational Institution of the pedagogical direction (profile «Biology»).

In this regard, it should be noted that at the present stage, along with the consideration of the classification of competencies, there is no consensus on which term to use to denote the competencies of a teacher in a subject area of knowledge that characterizes a specific profile of professional

training. So, according to the text of the sources considered, one can see: subject, specialized, profile, functional, narrow professional competencies; subject-activity competence - I. A. Zimnaya; subject component of competence - V.A. Adolf; A. P. Tryapitsyn's special competence; subject competence in a specific case (specialty) and profile competence in the light of modern orientation to profile training - G. K. Selevko; subject-methodological competence - N. L. Galeeva; subject-specific educational competencies - A.V. Khutorskoy. It can be argued that all the listed terms are identical, they can be considered as having the same meaning. We will call the concept of «special competencies» the most acceptable for designating the arsenal of competencies of a teacher. We will adhere to the classification of competencies proposed in the work of O.I. Martynyuk [5], since it makes it possible to clearly define the place and role of special competencies that a subject teacher should possess in connection with the rapidly changing conditions of society and, as a consequence, changing requirements for the content of pedagogical activity.

Learning outcomes correspond to specific levels (stages) and aspects (elements) of competencies and can be compared to specific components of the curriculum (sciences, practices, ITI, independent work, etc.). Learning Outcomes are a description of the knowledge, skills, and abilities of a student who has completed a certain stage of study. Learning outcomes are measurable parameters, the achievement of which means that the planned competencies have been formed.

Individual program elements (modules or disciplines and practices) and learning outcomes for specific (professional) competencies are important elements of curriculum design. Achieving the planned learning outcomes in all elements of the curriculum ensures that upon graduation, the student develops the competencies that are the main objectives of the curriculum.

The role of information and communication technologies in the teaching of biology. The harmonious use of pedagogical and information technologies is an important task in the normative documents adopted to increase the effectiveness of the learning process in the system of continuing education. Indeed, in an era of information globalization, increasing the effectiveness of teaching

using pedagogical and information technologies in the educational process is a pressing issue. The use of information technology in the teaching of natural sciences, including biology, requires consideration of the specifics of the content of biology education: working with living objects, observing life processes in them, experimenting, and so on.

The information technology used in teaching biology has the following functions:

➤ Educational: the opportunity to provide students with a comprehensive knowledge of the main and additional materials on the subject, the basic concepts and their interpretations, various tables, diagrams, experiments of a complex scientific and industrial nature occurs;

➤ Orientation of students' learning activities: educational, modeling and control programs, which are products of students' information technology, as well as work with animation, these programs also organize and manage students' learning activities integrates, that is, directs students to acquire deep and solid knowledge;

➤ Demonstration: unlike other teaching aids, animations, which are products of information technology, depict moving and dynamic biological processes, so its role in the teaching process is unique;

➤ Supervision: all forms of biology education: lessons, extracurricular activities, extracurricular activities, as well as monitoring and evaluation

of knowledge, skills and abilities of students at all stages of the lesson, the validity, regularity, comprehensiveness of control, realizes reproducibility;

➤ Developer: according to the level of difficulty of the tasks in the control programs of knowledge, skills and abilities acquired by students: reproductive, productive, partially exploratory and creative in nature, the students' knowledge, needs and increases the desire to perform the tasks of the next stage in accordance with the interests, creates the basis for a solid mastery of the basics of science and creates opportunities for personal development;

➤ Educational: as a result of students working with information programs, learning and intellectual work skills are developed;

➤ Development of the scientific worldview: the study of nature and the objects in it is divided into two worlds (macro and microcosm), and biology, according to its content, is often a microcosm: processes in the cell, such as metabolism and energy, photosynthesis, develops students' abstract thinking and scientific outlook by teaching teaching materials on protein biosynthesis, biotechnology and genetic engineering through animation. Taking into account the above-mentioned tasks of information technology in the teaching of biology, the identification and implementation of ways to use it in the educational process is an urgent task today.

References:

1. Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated December 8, 2018 No 997 «On measures to organize international research in the field of assessing the quality of education in the public education system.»
2. Ermakov A. S., Ermakov D. S. Features of teaching biology in Great Britain // *Biology in school*. - 2011. - №1. - S. 38 –43.
3. Nosirov A. "Students' knowledge and competencies are assessed on the basis of international criteria" / Ministry of Public Education of the Republic of Uzbekistan: www.uzedu.uz.
4. Tolipova J.O., G'ofurov A.T. *Biology Teaching Methods*. Higher education textbook for lands. Tashkent, TDPU, 2012.
5. Tolipova J.O., Azimov I.T., Sultonova N.B. *Biology lessons. (Teacher book) Methodological manual for teachers. (9th grade)* Tafakkur Publishing House. Tashkent-2016 y.
6. Shakhmurova G., Rakhmatov U., Khojanazarov O., Togayeva G. "Biology Educational-methodical complex on the module «Methods of teaching science». Tashkent retraining of public educators at the State Pedagogical University Regional Center for Training and Advanced Training, Tashkent, 2018.

